

El gir simètric en l'estudi de l'acció col·lectiva

Les mobilitzacions per la controvèrsia ecològica de Doñana

Tesi Doctoral



Israel Rodríguez Giralt

Direcció del Dr. Miquel Domènech
Departament de Psicologia Social
Universitat Autònoma de Barcelona

Als meus pares, Manel i Maria Dolors,
per tot el suport i la confiança.

Al meu germà, Christian, per arrelar-me
al més essencial.

A les meves àvies, Dami i Nita, per la
seva generositat.

Al Juan. Al Jaume. Al Pansu. A l'Aleix i
al Dani. Per l'amistat.

A la Glòria, el meu atlas visionari.

Agraïments	vii
Introducció.....	ix
Reconceptualitzar l'acció col·lectiva	1
Breus apunts històrics.....	6
L'aposta per la síntesi.....	23
Per una crítica als enfocaments sintètics	29
<i>L'esterilitat de l'eclecticisme</i>	29
<i>Sota l'ombra del pèndul</i>	38
<i>La intel·ligibilitat “moderna”</i>	43
Alguns intents d'anar més enllà.....	53
<i>L'enfocament sistèmic d'Alberto Melucci</i>	54
<i>Els plantejaments de Bourdieu i Klandermans</i>	64
<i>Trencar amb el llegat modern</i>	79
La Teoria de l'Actor-Xarxa: com fer ciència social no moderna.....	85
L'Actor Network Theory	88
<i>La radicalització del principi de simetria</i>	89
<i>El postulat de l'heterogeneïtat</i>	98
<i>La traducció</i>	102
<i>L'Actor-Xarxa</i>	106
L'ANT i el gir “post-social”	109
<i>L'ANT i la reinvençió d'allò social</i>	109
<i>L'heterogeneïtat material d'allò social</i>	110
<i>Les entitats són xarxes de materials heterogenis</i>	113
<i>Entitats de geometria variable que redirecciona l'acció</i>	115
<i>Les entitats són distribucions que alhora es puntualitzen</i>	117
<i>L'acció és una propietat col·lectiva</i>	119
<i>Vers una sociologia d'allò associat</i>	123
L'ANT i l'estudi de l'acció col·lectiva	127
<i>La crítica al llegat modern</i>	127
<i>Col·lectius híbrids i acció social</i>	133
<i>Ciència, tecnologia i moviments socials</i>	138
El desastre ecològic de Doñana.....	149
Les controvèrsies com a objecte d'estudi sociològic.....	149
Notes metodològiques.....	157

L'esdeveniment	170
Què ha passat?	182
<i>La petja ecològica del vessament</i>	182
<i>L'amenaça per les formes de vida de la Comarca</i>	206
<i>Crisi política i jurídica</i>	210
Quins són els límits de la catàstrofe?	214
<i>La localització de l'accident</i>	214
<i>L'acidesa de les aigües</i>	215
<i>Geografia dels llots</i>	216
<i>La deslocalització de la catàstrofe</i>	219
<i>La processó va per dins</i>	220
<i>Les cadenes tròfiques</i>	225
<i>Les aus migratòries</i>	230
Com ha passat?	237
<i>Un accident imprevisible</i>	237
<i>Una catàstrofe anunciada</i>	241
Què es pot fer?	252
<i>Enretirar els llots i netejar la zona</i>	252
<i>La necessitat d'una gestió integral</i>	264
La controvèrsia de Doñana i la redefinició simètrica de l'acció col·lectiva	277
Les mobilitzacions contra el vessament tòxic d'Aznalcóllar.....	278
La teoria dels moviments socials i les protestes ambientals	280
<i>La inclusió d'allò no humà: ANT i protestes ambientals</i>	286
La construcció de la protesta: un punt de vista simètric.....	289
<i>El seguiment de les aus</i>	297
<i>L'ús d'Internet</i>	303
<i>La producció de col·lectius híbrids i el desplegament de l'ecologia política</i>	307
Els moviments socials com a actors-xarxa	318
El col·lapse de la modernitat i l'aposta per una simetria generalitzada	331
La comprensió d'allò social	332
La comprensió d'allò polític	338
<i>Limitacions de la concepció clàssica de política</i>	339
<i>De la política a la cosmopolítica</i>	346
<i>El contracte natural de Michel Serres</i>	348
<i>L'ecologia política de Bruno Latour</i>	350

<i>La cosmopolítica d'Isabelle Stengers</i>	353
<i>Els fòrums híbrids de Michel Callon</i>	356
La possibilitat d'un règim d'enunciació amodern.....	359
Bibliografia	363
Annex fotogràfic.....	387

Agraïments

És sabut que una tesi no té una clara autoria. Només en aparença, el seu contingut correspon a la firma que imputa el treball a un sol autor. Rere la ficció sempre s'hi amaguen una munió de veus i influències que la fan irremissiblement col·lectiva. Tanmateix, la precaució és especialment pertinent en el context d'aquesta tesi. Per tant, més enllà del que dicta el cànon retòric per a aquest tipus d'exercicis, o del que determinin els preceptes de la bona educació, és just que comenci aquesta tesi fent uns merescuts agraïments.

En primer lloc, els meus agraïments van dirigits al meu director de tesi, Miquel Domènech i Argemí. Amb ell és amb qui he realitzat aquest viatge de forma més estreta. Li dec l'orientació, el suport i el fet de ser un pilar indispensable i insubstituïble de la meva formació personal i acadèmica.

Vull agrair també, i molt especialment, el suport i l'estima que sempre m'ha brindat el Francisco Javier Tirado. Ha estat per mi una sort i un privilegi compartir xerrades, lectures i comentaris amb algú tan sincerament erudit i esplèndid, tan acadèmica com personalment. El seu elevat sentit de l'amistat i el seu irrenunciable impuls envers la generositat m'han ajudat enormement en tot aquest procés.

Igualment, m'agradaria agrair l'ajuda del Daniel López. A més de ser un molt bon amic, un indispensable company de viatge i un excel·lent acadèmic, la seva ajuda ha estat molt important en moments difícils. Gràcies per omplir-me de determinació i per recordar-me que cal fer de la voluntat un motor irrenunciable.

En el mateix llinar que uneix l'amistat i la col·laboració acadèmica, m'agradaria agrair amb molt d'afecte el suport, la confiança i les atencions rebudes de col·legues com l'Anna Gálvez, el Julio Meneses, el Roger Martínez, el Jordi Planella i el José Antonio Román. Tots ells en algun moment m'han ajudat llegint, escoltant, corregint o aportant idees enriquidores i fonamentals per reestructurar parts importants d'aquesta tesi.

Gràcies també a la Sión, la Mili, l'Alberto i el José Ramón, per totes les atencions i l'amabilitat mostrades en terres campurrianes.

Finalment, voldria fer arribar un agraïment molt especial a l'Anna i a la Gemma per l'impuls, la comprensió i els camins compartits durant aquests anys.

En un pla més institucional, m'agradaria també agrair a la Generalitat de Catalunya la possibilitat de beneficiar-me d'una beca predoctoral d'investigació.

Gràcies també al Departament de Psicologia Social de la UAB, sobretot al Dr. Lupicinio Íñiguez i al Dr. Tomàs Ibáñez, per la oportunitat i les atencions rebudes durant aquest temps.

Com a part d'aquesta beca, vaig gaudir també d'una borsa de viatge de tres mesos per assistir a uns seminaris d'estiu a la Loughborough University, on a més de cultivar una bona amistat amb acadèmics del Regne Unit, vaig poder llegir, discutir i treballar en aspectes vinculats a aquesta tesi. En aquest sentit, vull agrair molt especialment els esforços, les lectures i les atencions brindades pels doctors Steve Brown, David Middleton i Jonathan Woodworth.

Finalment, voldria fer un agraïment als Estudis de Psicologia i Ciències de l'Educació de la Universitat Oberta de Catalunya, la institució a la que pertanyo actualment i en la que desenvolupo la meva activitat docent i de recerca. Gràcies per la confiança dipositada en mi i per donar-me totes les facilitats i oportunitats possibles per finalitzar aquesta tesi. Sense cap mena de dubte, les atencions, el temps i l'interès demostrat durant tot aquest temps m'han ajudat molt a continuar i millorar aquest treball.

Introducció

“...Hasta el punto de creer que yo no elegí Doñana como centro gravitatorio de mis predilecciones sino que fue Doñana quien me eligió a mí” (J. M. Caballero Bonald, “Tiempo de guerras perdidas”).

El treball que presento a continuació és la materialització d'una síntesi personal. Radicalment personal. L'experiència d'un viatge. El quadern de bitàcola d'un camí inspirat fonamentalment per la curiositat. En efecte, la curiositat és l'element segurament més important per entendre les aportacions d'aquest treball. Bona part de les decisions i vivències, de les passions i peripècies que l'orienten són fruit de la curiositat. També la majoria d'arguments que hi arrisco neixen d'aquesta inquietud. Amb aquesta afirmació no voldria però iniciar un avorrit preàmbul, habitual en aquest tipus d'exercicis, en el que l'aspirant decideix explorar, tot omplint el text d' *excusatio non petita*, el gènere autobiogràfic. Estalviaré al lector aquest mal tràngol. Ho menciono únicament perquè penso que la curiositat és al cap i a la fi l'argument important per copsar el sentit d'aquest treball, sobretot a l'hora d'entendre la gènesi d'un producte que, com el propi títol deixa entreveure, és força *estraný* dins de l'àmbit de coneixement en el que sol·licita acolliment.

Investigar, sentim dir de forma generalitzada, és sempre el resultat de trajectes imprevistos. Intuïtius i discontinus, no sempre endreçats. Aquest és un argument repetit però que esdevé més pertinent quan més ens acostem a la genealogia d'aquest treball. En efecte, l'exercici que presento a continuació té molt d'investigació, precisament en aquest sentit d'acte imprevist, experimental i arriscat, gairebé fortuït, tan intuïtiu com indisciplinat. Tot arrenca amb un esdeveniment. Un fet estrany i del tot circumstancial: l'enorme i recordat vessament tòxic d'Aznalcóllar, ocorregut l'abril del 1998 i que ha passat a la història com la pitjor catàstrofe ecològica viscuda a Europa. A banda de fascinar-me, indignar-me i interessar-me per igual, aquí l'ordre no altera el producte, aquest és un esdeveniment que esdevindrà decisiu en tot aquest procés. Clau podríem afegir, ja que serà l'esca que encendrà la curiositat, com deia l'autèntic motor d'aquest experiment que ara presento. Tot i que quan l'accident succeeix encara és massa d'hora per vincular l'episodi amb la possibilitat de fer un doctorat, les dimensions i vicissituds que aquest manifesta aconseguen centrar ràpidament la meva atenció. Al vessament tòxic d'Aznalcóllar coincideixen diferents factors, elements, actors, circumstàncies que expliquen aquesta temptació. D'una banda, una important afecció ecològica, la pitjor catàstrofe ecològica de la història de

la península ibèrica. Una preuada reserva natural, una comarca sencera es troben greument amenaçades per un extens i inesperat vessament contaminant. D'altra banda, una important reacció social, política. Els debats i les polèmiques, les acusacions i les denúncies, les mobilitzacions i les compareixences oficials es succeeixen a un ritme vertiginós. Des del mateix dia de l'accident ecologistes, administracions, científics, veïns i agricultors s'enfronten enèrgicament i debaten públicament sobre les causes d'aquest accident, sobre els efectes a llarg termini del vessament, sobre les dimensions i solucions d'aquest important episodi contaminant. Poc a poc va prenent forma un interessant i dens escenari social. A punt de finalitzar la llicenciatura en psicologia, però, les possibilitats de donar sentit ple a aquest episodi són realment mínimes. Únicament em guia una intuïció, un interès força inespecífic però fidel: el desastre ecològic als voltants de Doñana és un episodi inèdit i inquietant, és cert, tan interessant com difícil d'ubicar en un àmbit disciplinar concret, no obstant això reuneix polèmiques, dinàmiques, característiques que em porten a pensar que no en puc prescindir, que allà hi té lloc quelcom interessant, estratègic per comprendre el nostre temps. Ciència, política, ecologia... molts són els elements que s'entrelliguen i ressonen conjuntament en un episodi tan tic com fascinant. I si el que passa a Doñana fos vehicle per a una reflexió de caire més general?

Només uns pocs mesos després de que tingui lloc l'accident entro a formar part del GESCIT, el Grup d'Estudis Socials de la Ciència la Tecnologia de la UAB. Aquest serà un altre pas important en la història d'aquest treball. No només perquè aquest grup en aquell moment té l'accident de Doñana com a objecte d'anàlisi, com a material d'estudi privilegiat —un fet molt important atès el meu interès inicial. També perquè es tracta d'un grup que, ja llavors, estava especialment compromès amb el desenvolupament d'innovacions teòriques dins del pensament social. Ambdós factors foren claus per produir una particular alquímia que al cap i a la fi acabaria sent l'eix estructurant d'aquest treball. Així és, dins del GESCIT, la meua incorporació té molt a veure amb la possibilitat de treballar intensament la controvèrsia ecològica d'Aznalcóllar. Amb la possibilitat d'estudiar de prop les interaccions entre ciència i política. En efecte, des d'aquest grup es treballa especialment la relació de la tecnociència amb la transformació de les societats contemporànies i en aquest sentit, Doñana, constituïa un escenari privilegiat des del que seguir la difícil i paradoxal imbricació de la ciència i la política contemporànies. Especialment interessant però fou la perspectiva teòrica que aquest grup posava en joc. Hereus dels anomenats Estudis Socials de la Ciència i la Tecnologia, els puntals teòrics d'aquest treball eren bàsicament els d'una, llavors no massa coneguda, teoria, l'anomenada Teoria de l'Actor-Xarxa. En principi desenvolupada i utilitzada sobretot per estudiar sociològicament la producció de coneixement científic, especialment als

laboratoris i centres de recerca, havia esdevingut també un enfocament més ampli i extens temàticament, un fet que havia estat aprofitat per diversos autors, també pel GESCIT, per acostar aquesta teoria a realitats *extramurs* i menys controlades com les controvèrsies públiques, en aquest cas la controvèrsia de Doñana.

El més destacable però era el fet que aquesta teoria, més enllà de ser un enfocament interessant per debatre la condició sociològica del coneixement científic, s'anava convertint també en una interessant i fèrtil tradició teòrica, especialment compromesa amb la renovació, millor dit, amb la construcció d'unes ciències socials més crítiques. Efectivament, gràcies a un persistent esforç de problematització, els teòrics d'aquest àmbit d'estudi, considerat tradicionalment minoritari i sectorial dins les ciències socials, amb el temps havien aconseguit no només oferir-nos una imatge diferent i desconeguda de la pràctica científica sinó també capgirar bona part dels principis bàsics del pensament social tradicional. Gràcies a l'anomenat gir *simètric*, o dit d'una altra manera a la generalització del conegut principi de *simetria* de David Bloor, l'ANT estava aconseguint posar el dit a la llarga a una sèrie de debats, polèmiques i principis gairebé estructurals i endèmics dins del pensament social. Emergia així una innovadora i interessant proposta, radicalment allunyada dels postulats tradicionals del pensament social. No entraré en detalls per explicar les implicacions que suposa aquest gir ja que aquest és un aspecte extensament tractat al segon capítol d'aquesta tesi. Únicament m'agradaria deixar constància de la importància, de la riquesa, de la fortuna, que vaig tenir de ser partícip d'aquests debats, d'aquestes transformacions i d'aquests qüestionaments vinculats al desenvolupament teòric de la Teoria de l'Actor-Xarxa. Fou una sort, sobretot en un moment de formació, topar amb un grup i un moment tan vital com aquest, tan ple de renovació i diàleg crític, ja que afavorí i potenció la llibertat necessària per potinejar i fer el curiós, per assajar i importar constantment teories i conceptes. Sense aquests ingredients, podrà comprovar-ho el lector més endavant, difícilment aquest treball hagués culminat igual.

La circumstàncies m'havien ofert, doncs, dues oportunitats: un esdeveniment fascinant, ric en matisos i possibilitats, i un camp teòric, de discussió, fèrtil i innovador. En aquest context, el primer que vaig fer fou dirigir-me a l'accident d'Aznalcóllar com si es tractés d'estudiar una controvèrsia tecnocientífica més, un estudi de cas més des que habitualment poblen les pàgines dels teòrics d'aquest àmbit de coneixement. Ara bé, de seguida vaig adonar-me de quelcom important, d'un fet que reorientaria definitivament el treball. No estava davant d'una controvèrsia científica *tout court*. No només per les mides i dimensions que tenia l'episodi. També per la vivacitat i l'extensa correlació de forces i actors que hi participaven. Doñana s'havia anat convertint en un

interessant laboratori sociològic en el que actors, sabers i procediments de mides i procedències molt diverses, d'agències i interessos per res comparables, provaven de donar sentit al que havia passat, lluitaven per ser font de legitimitat, per reduir la incertesa provocada pels llots. Enmig de tanta martingala, però, destacaven les accions d'uns actors d'entrada poc habituals en aquest tipus d'anàlisis: parlo dels grups conservacionistes, de les organitzacions de caire ecologista, o com popularment se'ls anomena, dels *ecologistes*. Presents des de les primeres hores de l'accident, aquests havien anat guanyant protagonisme amb el pas dels dies, de les setmanes. Fins al punt que mesos després de l'accident, eren una força indispensable per entendre el que estava passant. Aquest protagonisme creixent, de fet, fou el que va fer que em decidís definitivament per reorientar la meua mirada cap a l'estudi de les seves accions i dels seus intents per resignificar el desordre i la incertesa que seguí a l'accident. En efecte, malgrat això implicava allunyar-me dels treballs més canònics de l'ANT, creia convenient prestar atenció a l'esforç d'aquests actors, sovint desconsiderats, que estaven tenint un paper tan central en la definició de les coordenades de l'accident. Segurament en aquesta decisió hi va influir també el fet que un dels tòpics que sempre m'havia interessat més durant la meua formació inicial com a psicòleg social era l'estudi dels moviments socials i els fenòmens d'acció col·lectiva. Tot i que el fet de trobar-me estudiant la relació entre ciència i societat m'havia allunyat, inicialment, d'aquesta inquietud, ara, a tenor de les circumstàncies, havia pogut retrobar aquesta antiga inquietud. El desastre ecològic de Doñana no només era un bon escenari per estudiar les relacions entre ciència i política, també obria la possibilitat d'estudiar una interessant acció col·lectiva, d'endinsar-se en les pràctiques ecologistes i, per tant, d'analitzar un cas de transformació i regeneració temàtica de la lluita política a les societats contemporànies.

Ara bé, no tot eren oportunitats en aquest trajecte discontinu. En aquest periple també anaven creixent i apareixent les limitacions. Algunes importants, com per exemple, que em trobava en una situació força paradoxal. D'una banda, m'havia format en un camp en el que no exercia, més ben dit era estudiós d'un tema en el que no treballava, o en el que hi treballava força tangencialment, i per contra treballava un tema del que no n'era estudiós. Allunyat dels tòpics habituals en la tradició que m'havia format, l'estudi controlat de la ciència en acció, em trobava ara apropant-me a l'objecte d'un camp que m'era llunyà i desconegut, l'acció col·lectiva. Això em convertia en una mena d'intrús, tant per als estudis socials de la ciència i la tecnologia com per als estudiosos de l'acció col·lectiva. Aquesta posició *indisciplinada*, però, no necessàriament, com s'aniria demostrant amb el pas del temps, havia de ser perjudicial. Si bé és cert que bona part de la desorientació, i de les mancances d'aquest treball, arrenquen d'aquesta *indigència*, també és cert que bona part dels seus mèrits es deuen a la

ineludible circumstància d'haver de recórrer una província fronterera, desconeguda i poc explorada, tan salvatge com indòmita a les produccions doctrinals. En efecte, a aquesta tensió, al sentiment de pèrdua i de desarrelament que provocava aquesta improvisada *indisciplina*, li dec el procés hermenèutic que finalment ha donat forma a aquest treball. És justament la possibilitat de convertir-me en una mena d'*outsider within* el que ha alimentat un interessant procés de formació paral·lela, d'importació i exportació constant d'idees, procediments i reflexions d'un camp a l'altre, del qual aquesta tesi n'és un producte directe. De fet, com tindrà ocasió de comprovar el lector ben aviat, fruit d'aquest viatge n'ha sorgit una interessant hibridació, una productiva reorganització, una fèrtil relectura més o menys sistemàtica d'ambdues tradicions. Aquest és probablement el resultat més destacable, el més rellevant d'aquest trajecte poc endreçat que comentava fa un moment. Gràcies al fet d'endinsar-me en un camp aliè amb idees procedents d'altres àmbits, amb un equipament teòric diferent de l'habitual, i aprofitant a més una controvèrsia desbordant i sempre necessitada de perfils i conceptualitzacions innovadores, he pogut allunyar-me —he *hagut* de fer-ho— de tota riba segura, gaudir d'un desarrelament que m'ha permès jugar i experimentar amb nous desplaçaments teòrics. Perquè això és bàsicament el que hom trobarà en aquest treball: una aposta, un experiment, modest però arriscat, per explorar i posar a prova una comprensió original, d'alguna manera inèdita, dels fenòmens d'acció col·lectiva.

En efecte, en l'intent per donar sentit a l'acció col·lectiva desfermada a Doñana em veig obligat a familiaritzar-me amb una per mi desconeguda tradició, repleta de teories, de conceptes i d'autors que han provat de conceptualitzar aquests fenòmens. En fer-ho però topo també amb una sèrie de debats, de tensions i limitacions que em mostren un camp d'estudi més obert i discutit del que em pensava. El pensament social, sembla, té dificultats històriques per conceptualitzar unes realitats tan mal·leables, elusives i impredecibles com aquestes. El que havia de ser una solució, doncs, sembla que s'ha tornat part del problema. No només m'estic allunyant temàticament de les segures recomanacions dels estudis socials de la ciència i la tecnologia sinó que a més m'endinso en un àmbit de coneixement, m'interesso per un objecte d'estudi, tan discutit com problemàtic. Afortunadament, però, si bé les solucions poden tornar-se problemes, també és cert que de vegades els problemes poden tornar-se solucions. Això si més no és el que passà amb el bagatge conceptual de l'ANT un cop vaig constatar la dificultat de la majoria d'enfocaments sociològics per conceptualitzar els fenòmens d'acció col·lectiva. Així és, el fet de provenir d'un àmbit d'estudi crític, en ple desenvolupament, com l'ANT va facilitar que trobés una inesperada i interessant sortida per l'atzucac al que em conduïa la meva curiositat. Si bé la tradició de la que

provenia tenia certes limitacions a nivell temàtic, un fet que m'havia portat a ampliar la meua formació, era vasta i rica en molts altres aspectes. Per exemple, a l'hora d'aportar eines conceptuals renovadores, capaces de qüestionar i revisar un seguit de premisses problemàtiques sobre les que s'estructurava el pensament social tradicional. En efecte, després d'assistir, de presenciar multitud de debats sobre la necessitat de repensar l'objecte d'estudi sociològic, d'ampliar i renovar les principals premisses sociològiques, m'adono que existeixen algunes ressonàncies, que és possible establir certs paral·lelismes, entre algunes de les discussions que he presenciat en la meua formació dins dels Estudis Socials de la Ciència i la Tecnologia i alguns dels infructuosos debats que mantenen els estudiosos de l'acció col·lectiva. D'aquesta inesperada associació, de fet, deriva el treball que presentaré a continuació.

Així és, malgrat l'interès inicial arrenca amb un interès directe per l'esdeveniment de Doñana, el que presento a continuació és bàsicament la decantació, el resultat de les reflexions que m'ha despertat aquesta rica experiència empírica. En aquest sentit, presento un exercici, una proposta, un experiment que albira la possibilitat d'una comprensió original, d'alguna manera inèdita, de les formes d'acció col·lectiva. En efecte, atesa la dificultat tradicional de la majoria d'enfocaments sociològics per conceptualitzar els fenòmens d'acció col·lectiva, l'objectiu d'aquesta tesi és plantejar una mirada diferent, refrescant i creativa, que alimenti la possibilitat d'una conceptualització alternativa d'aquestes fenòmens. En aquest sentit, a banda d'aprofundir històrica i teòricament en les raons que cimenten i constaten aquesta limitació, aprofitaré el meu bagatge en l'anàlisi de la ciència i la tecnologia per explorar les implicacions d'acostar l'estudi de l'acció col·lectiva a un enfocament, aparentment poc relacionat amb aquest tipus de discussions, com és el de la Teoria de l'Actor-Xarxa. Com provaré d'argumentar en les properes pàgines, el bagatge conceptual i metodològic que aporta aquest enfocament, i la seva plasmació en el que s'ha vingut a anomenar gir simètric en les ciències socials pot esdevenir un recurs fonamental per renovar i enriquir l'anàlisi de l'acció col·lectiva. Les mobilitzacions desfermades arrel del vessament de la Mina d'Aznalcóllar s'encarregaran, en aquest sentit, d'exemplificar la bondat d'aquesta hibridació. Aquestes seran en darrera instància les que ens parlaran de la fertilitat i la potencialitat d'aquest apropament.

L'esquema que seguiré per posar a prova aquest experiment arrenca però amb un primer capítol dedicat bàsicament a fer una ràpida panoràmica del que ha estat l'estudi de l'acció col·lectiva al llarg dels pocs més de cents anys d'història d'aquest àmbit d'estudi de les ciències socials. No obstant, com de seguida apreciarà el lector, aquest no s'ha d'entendre com un capítol de compilació tradicional. Tot i que pretén ser un capítol previ, necessari per a documentar-se i tenir algunes idees clares, no és el típic recull que busca oferir i aplegar un ventall de teories diferents per

acreditar i demostrar que coneix i domina la majoria de la literatura existent i rellevant sobre el tema en qüestió. Al contrari. El que pretén aquest capítol és bàsicament interrelacionar de forma original un seguit de teories i tradicions, gestant així, a partir d'una mena de trama desconeguda que el capítol progressivament desoculta, el pretext dels següents capítols i anticipant el que serà el principal argument de la tesi: la conceptualització de l'acció col·lectiva, postulo, ve marcada per un accentuat *modernisme* que la porta a desenvolupar-se sota una dinàmica de conceptualització força estèril i problemàtica. Estructurada al voltant de polèmiques i debats endèmics, la conceptualització d'aquests fenòmens es troba limitada per una forta i històrica dicotomització de la unitat d'anàlisi. Com a conseqüència d'això, som testimonis d'un clar estancament del creixement i l'avenç teòric d'aquest camp. Per tal de superar aquestes limitacions, argumente, és necessari buscar eines i apostes conceptuais allunyades d'aquestes dinàmiques improductives. Cal repensar la unitat d'anàlisi en qüestió. Diferenciar-se de la majoria d'aproximacions contemporànies. Fer alguna cosa més que integrar o sintetitzar el llegat precedent. En definitiva, és necessari obrir un procés que ens porti a qüestionar i a superar justament les limitacions d'aquest llegat dicotòmic modern. En aquest sentit, el capítol conclou amb una hipòtesi de treball, tan experimental com temerària: la única forma de sortir d'aquest estancament, mantinc, és passar a una altra cosa. Aventurar-se. Fer un esforç per qüestionar seriosament la matriu que estructura el conjunt de la investigació possible en aquest camp. Problematitzar, per tant, la *modernitat*, tan oculta com ignorada, que alimenta la conceptualització històrica d'aquests fenòmens.

La principal funció d'aquest primer capítol per tant és la de localitzar, diagnosticar, a partir d'una sèrie de símptomes, una mena d'estat decadent que servirà d'inspiració i d'argument als següents capítols. En aquest sentit, al segon capítol em dedico bàsicament a explorar les possibilitats i implicacions d'un enfocament sociològic clarament crític amb les premisses més modernes. Allunyant-me de les reflexions més pròpies de l'acció col·lectiva, em centro en l'anomenada Teoria de l'Actor-Xarxa, segurament una de les crítiques més contundents i sistemàtiques a l'herència metafísica moderna i una de les formes més productives dels darrers anys de renovar el propi pensament social. En efecte, malgrat sovint se l'ha considerat una teoria força sectorial i específica, dedico el capítol a defensar just el contrari, és a dir a posar de manifest la fertilitat i amplitud d'aquest enfocament, sobretot a l'hora de renovar el conjunt de la pràctica sociològica i donar forma a unes ciències socials menys modernes. En aquest sentit finalitzo el capítol argumentant la idoneïtat d'explorar les implicacions d'un enfocament ANT per a l'anàlisi de l'acció col·lectiva contemporània. És a dir, sostinc que el bagatge conceptual i metodològic

que aporta la Teoria de l'Actor-Xarxa, pot esdevenir un recurs fonamental per renovar i enriquir l'anàlisi de l'acció col·lectiva, per trobar sortides a molts dels problemes descrits al primer capítol. Amb aquest segon capítol, doncs, aconseguixo desplegar i consolidar la veritable aposta conceptual i experimental d'aquesta tesi: és a dir, incorporar com a inquietud la necessitat de qüestionar les assumpcions modernes que es reproduïxen en l'estudi de l'acció col·lectiva i proposar un nivell d'anàlisi atrevit i original, veritablement no modern, que intenti pal·liar-les i fer front, de manera més àgil, a les paradoxes i les ambivalències que l'esdevenir actual dels moviments socials desencadena.

Arribats aquí, el que queda per fer és bàsicament contrastar la productivitat d'aquesta hipòtesi. I això és precisament el que faig als següents dos capítols. Al tercer capítol, i per tal d'exemplificar la fertilitat d'aquest discurs, presento l'episodi que em servirà com a base empírica per contrastar aquest plantejament. És a dir, la controvèrsia originada arrel del vessament tòxic d'Aznalcóllar, l'abril del 1998. Un fenomen així, argumente, tan incert i polèmic, tan poc assegurat, és especialment pertinent per explorar les potencialitats d'un enfocament més agnòstic i simètric com el que m'he proposat contrastar. És quan topem amb realitats incertes i confoses, de límits més ambivalents i discutits del que és habitual, que ens veiem forçats a posar en pràctica un agnosticisme que afavoreix la possibilitat de cartografiar l'ordre social d'una forma diferent. En aquest sentit, el que el lector trobarà en aquest capítol és bàsicament l'exposició, el relat, de l'episodi originat arrel de l'esfondrament de la presa de la mina de Boliden. Configurat seguint els preceptes dels estudis de controvèrsies, aquest capítol està pensat bàsicament per visibilitzar els esforços, l'activitat, els interessos que perseguien els diferents actors socials per resoldre, definir o per delimitar allò que era objecte de debat després de l'accident. Com que representar una controvèrsia tan complexa i heterogènia és complicat, he aprofitat les quatre grans preguntes que al meu entendre articulen les principals discussions al voltant de la desfeta per anar presentant les diferents posicions, els diferents actors i els múltiples interessos i moments que caracteritzen aquesta controvèrsia. Tot i que aquesta decisió introdueix una dimensió inequívocament analítica, penso que aquesta és la millor manera de documentar una rica i complicada controvèrsia com la de Doñana. La millor forma de seguir-la, de traçar-la, de recollir i posar en escena, amb el màxim de detalls i de la forma més dinàmica i sintètica possible, les grans variables que l'articulen.

El quart capítol és l'encarregat de resoldre els diferents plantejaments que he anat entrelligant al llarg dels capítols anteriors. És clarament el capítol de contrastació. En aquest bàsicament poso a prova la productivitat d'utilitzar un enfocament com el de l'ANT per comprendre una unitat d'anàlisi tan discutida com és l'acció col·lectiva. En aquest sentit podem dir que el text que s'hi desenvolupa funciona com un laboratori que

busca fer plausible un relat original, inèdit, de les mobilitzacions originades arrel de la controvèrsia d'Aznalcóllar. Un relat en el que empírica i teòricament el monisme sigui possible, en el que es pugui donar sentit a relacions i propietats fins ara descurades de l'anàlisi sociològica. Per això en aquest relat el protagonisme el tindran les relacions i no els actors, les pràctiques i no les totalitats preconcebudes, perquè l'important és aconseguir parlar de forma diferent a com sempre s'ha fet de les qüestions cabdals relatives a la comprensió d'aquests fenòmens. Defugir els problemes derivats de la visió més metafísica i *sociologista* que tradicionalment ha dominat la conceptualització d'aquestes realitats. En aquest sentit, tal i com es despendrà de la lectura que faré dels esdeveniments, l'actuació dels grups ecologistes ens permetrà veure una sèrie d'aspectes interessants: en la seva acció, aquests enrolen i mobilitzen entitats humanes i no humanes per resignificar el contingut de l'activitat política i teixir una globalitat que resisteixi als intents de localització que operen sobre el desastre. Un fet que ens porta a afirmar que la seva és una actuació, una existència, completament depenent d'articulacions entre entitats humanes i no humanes. Rius, dunes, ocells i excavadores, elements tradicionalment desconsiderats per les ciències socials, esdevenen claus per l'articulació de la protesta, decisius en la redefinició del que succeeix, imprescindibles en la reivindicació de determinades polítiques de futur per a la zona afectada. Fruit d'això és possible redefinir l'acció col·lectiva com un producte interaccional, com l'efecte emergent de *col·lectius híbrids en acció*. És a dir, com el compromís precari que s'estableix en una xarxa d'elements i entitats de diferent naturalesa. Aquí segurament és on es fa més visible l'aportació que pot fer una teoria com la de l'Actor-Xarxa al tema que ens ocupa. Atès que és un singular agençament d'elements, entitats i actors molt diferents entre si el que acaba donant sentit a la protesta, el que determina la mida, el sentit i l'orientació que pren el col·lectiu, és factible afirmar que l'emergència d'una acció col·lectiva s'allotja bàsicament en la capacitat per crear bones i sòlides articulacions, en l'habilitat per establir compromisos, per aconseguir transformacions globals des de pràctiques locals, és a dir, per mobilitzar amb èxit el món a partir d'operadors que aconseguixin resignificar l'activitat política. Això no vol dir que els patrons tradicionalment identificats, estructures socials, cicles de protesta, canvis històrics, hagin de ser deixats de banda. Però si que indica que aquests més que ser interpretats com a pre-condicions per a la mobilització han de ser considerats productes, resultats, conseqüències generatives d'aquestes xarxes d'acció i interacció, d'aquests *actor-xarxa* que la pràctica conforma.

Finalment, a mode d'exoducció, al darrer capítol reuneixo i desenvolupo una sèrie de reflexions que amplifiquen d'alguna manera l'exercici que he portat a terme al llarg de la tesi. Després de posar de

manifest alguns dels principals reptes que un episodi com l'estudiat aixeca, plantejo la necessitat inajornable d'una reflexió més general sobre la qualitat i la utilitat d'alguns dels supòsits bàsics del pensament social tradicional. Ateses les circumstàncies, argumento, és important explorar les implicacions teòriques i polítiques d'apostar per unes ciències socials més arriscades, més simètriques i exigents, capaces en darrera instància de superar els problemes d'un pensament social modern en clara decadència.

No voldria acabar però sense fer un aclariment final. Malgrat pugui semblar el contrari, l'objectiu d'aquest treball no és la crítica. No és la meua intenció transmetre la sensació de que s'ha de deixar enrere o abandonar tot el que s'ha fet fins ara. Tot i el to crític que utilitzo, en cap moment tinc la intenció de desmerèixer els esforços precedents. Teoritzar com s'ha teoritzat l'acció col·lectiva, fins a cert punt, ha estat coherent, necessari, perspiciu i del tot positiu. El que ha passat té una explicació històrica, perfectament comprensible i coherent. No és fins que apareixen altres aproximacions, fins que una sèrie d'autors han pogut afrontar aquestes qüestions des de postulats diferents, que es fa evident la necessitat d'eines conceptuais alternatives. És llavors quan té sentit una crítica com la que faig però no abans. Per això segurament també és coherent la proposta que realitzo. Només una condició *indisciplinada* com la meua pot aportar la suficient distància com per desconfiar de certes premisses. El fet de que jo hagi estat *modest testimoni* de les dinàmiques de conceptualització d'un camp que no és pròpiament el meu, però en el que hi reconec semblances, és el que em permet plantejar un treball propositiu i experimental com aquest. És segurament pel fet que provinc d'altres branques del pensament social, que em puc permetre el risc i el luxe de plantejar la possibilitat de confluències imprevisibles. És perquè he assistit, des d'altres àmbits, a discussions semblants, perquè he presenciat una transformació constant de nocions com les d'acció i la de col·lectiu, que ara puc atrevir-me a fer comparacions, a fer intents d'exportació o d'hibridació originals entre un camp i un altre. És per tot això, de fet, que no puc sinó plantejar-me el que em plantejo: és a dir, la possibilitat de repensar aquestes discussions des d'altres eines analítiques, important altres prismes teòrics.

D'altra banda sóc conscient de que hi deu haver més d'una forma d'abordar i de solucionar els problemes que acabo d'identificar. Tinc molt clar, per tant, que la meua no és una proposta que vulgui ser omnicomprendensiva, ni que vulgui clausurar d'un sol cop tots i cadascun dels debats que circumden la teorització dels moviments socials. La meua aposta en aquest sentit és radicalment parcial. En un doble sentit: primer, perquè malgrat ser propositiva no busca l'absolut. Però és parcial també, i molt especialment, perquè és una presa de partit. Una aposta. Un experiment. En aquest sentit, atès que un dels objectius màxims als que pot aspirar un candidat a doctor és el de demostrar que el seu treball constitueix un avenç per a la disciplina a la que es dedica, que és capaç de

parlar o de descobrir la possibilitat d'un angle, d'un concepte, d'un procedir inexplorat fins llavors, em conformo si aconseguixo, ni que sigui modestament, convèncer al lector de la bondat i la oportunitat que suposa aquesta presa de partit.

Reconceptualitzar l'acció col·lectiva

“Únicamente las teorías y las prácticas muertas celebran su identidad propia. Únicamente las teorías y las prácticas muertas dependen de sus nombres, insisten en su perfecta reproducción. Únicamente las teorías y las prácticas muertas buscan reflejar, con todo detalle, las prácticas que les preceden (J. Larx, 1999:10).

Conceptualitzar i comprendre les formes d'acció col·lectiva és una de les preocupacions històriques del pensament social. I també un dels seus maldecaps més recurrents. Bona prova d'això és l'extens historial de disputes i de polèmiques que recorre la llarga història de la conceptualització d'aquests fenòmens socials i que posa de manifest la dificultat que les ciències socials tenen, i han tingut, a l'hora de definir, explicar i acotar un fenomen tan efímer, complex i liminal com aquest¹. El present, a més, no sembla voler donar un respir a aquesta recerca permanent. Al contrari, les protestes i les mobilitzacions polítiques i socials contemporànies no semblen massa interessades en parar de plantejar reptes i nous problemes al conjunt de les ciències socials. En aquest sentit, pensar l'acció col·lectiva és sempre, i necessàriament, una tasca inacabada i inacabable. D'una banda, perquè l'acció col·lectiva –com tota acció social– es transforma constantment. De l'altra, perquè tota reflexió sobre la realitat social és una acció transformadora d'aquesta realitat social i l'estudi de l'acció col·lectiva no escapa d'aquesta paradoxa.

Una bona prova d'això és la noció mateixa de moviment social. Aquesta apareix com a categoria identificable, en primera instància, al moviment obrer explicat per Von Stein al 1850 i el decurs analític i històric que experimenta la converteix en un terme mal·leable, polièdric i polisèmic que descriu i anomena realitats molt diferents, perseguint, en ocasions, finalitats i realitats molt contraposades. Aquesta mal·leabilitat explica, segurament, l'existència d'una variada gamma de teories i d'investigacions

¹ Parlar d'acció col·lectiva no és fàcil dins les ciències socials. No només perquè en fer-ho es posa de manifest la vaguetat històrica al voltant de la definició d'aquest terme, també ho és perquè en la pràctica evidencia que s'utilitzen diferents termes per referir-se a un mateix fenomen i un mateix terme per referir-se a diferents fenòmens. Bona prova d'això és la marcada ambigüïtat i indefinició que circumda molts dels conceptes centrals per aquest tipus d'estudis. Malgrat els intents per delimitar i definir bé cada concepte, el cert és que fins ara no ha estat fàcil ara aclarir i delimitar bé les fronteres semàntiques de cadascun d'ells. És fàcil trobar contradiccions, sinonímies i ambigüïtats amb conceptes com els d' "acció col·lectiva", "violència col·lectiva", "comportament col·lectiu", "protesta", "moviments socials", etc. Aquest és un fet a tenir en compte ja que anticipa la complexitat i la naturalesa històricament controvertida del camp d'estudi que abordaré a continuació (Melucci, 1996).

empíriques que donen sentit a la variada història de l'estudi social d'aquests fenòmens. En els darrers anys, aquest pòsit històric no ha fet més que veure's incrementat exponencialment pel creixent interès que aquests fenòmens desperten dins les ciències socials. L'interès que han despertat les mobilitzacions socials, culturals i polítiques de les darreres dècades ha atiat encara més el ball de teories i aproximacions que pretenen abordar aquestes realitats. Camps tan diversos com la sociologia, la psicologia social, les ciències polítiques, la història o la teoria econòmica s'han mostrat disposats a fer esforços molt considerables per aportar marcs d'anàlisi interessants i innovadors que contribueixin a donar sentit a uns fenòmens de per si difícils de copsar. Gràcies a això, l'estudi dels moviments socials i de l'acció col·lectiva en general, s'ha anat convertint en una autèntica *indústria en expansió*² dins les ciències socials.

Ara bé, aquesta proliferació de marcs d'anàlisi no ha anat acompanyada d'una major claredat conceptual. La dificultat per conceptualitzar l'acció col·lectiva és una realitat palpable, també actualment, que es fa palesa en la majoria d'aproximacions i de debats que circumden aquest àmbit d'estudi. Sovint, però, aquestes mancances no han estat del tot reconegudes. La majoria de vegades han estat imputades a l'herència d'un passat, ja llunyà, marcat per dinàmiques de divisió i de confrontació entre teories i aproximacions teòriques diferents. Segons aquest argument, els enfrontaments que hauria viscut l'estudi d'aquest tipus de fenòmens no haurien ajudat gens al creixement i a la definitiva consolidació d'aquest camp d'estudi, és a dir, no haurien contribuït a l'establiment d'una disciplina autònoma i ben estructurada, tan teòricament com metodològica. En oposició a aquest passat polèmic i fragmentat, és habitual trobar una visió optimista que diposita les seves esperances en un present marcat per una profunda dinàmica de cooperació i d'integració. Aquesta dinàmica, s'afegeix, assegura una continuïtat i una visió més integrada i global d'aquest camp d'estudi. No obstant, val a dir que tampoc aquest eclecticisme militant ha estat tan productiu com s'esperava. Tot i que la cooperació dels darrers anys ha servit per donar un impuls considerable a l'estudi d'aquests processos socials, ajudant a estructurar i a unificar molts des marcs d'anàlisi disponibles, no es pot afirmar taxativament que aquesta hagi aconseguit —si més no, no del tot— consolidar i projectar una imatge sòlida d'aquest àmbit d'estudi. De fet, més aviat el contrari. Això precisament és el que vull afirmar a continuació. Al meu entendre, l'estudi de l'acció col·lectiva té un important problema a l'hora de conceptualitzar el seu principal objecte d'anàlisi³. Aquest estaria

² Expressió utilitzada per McAdam, McCarthy, Zald (1996) per descriure l'estat de l'acció col·lectiva dins les ciències socials.

³ El concepte d'acció col·lectiva, hom pot observar en la literatura especialitzada, recull dins seu un continu força heterogeni de definicions i fenòmens dispars que comprèn des de formes de protesta i de rebel·lió, a formes d'organització i mobilització molt distintes (des de formes

vinculat a l'assumpció històrica d'una sèrie de premisses i de diferenciacions que delimiten, i limiten, les capacitats i les formes possibles d'abordar aquestes realitats.

Certament, una mirada crítica i atenta sobre la història de l'estudi de l'acció col·lectiva ens deixa veure que el seu estudi s'aixeca i s'estructura fonamentalment sobre un llegat filosòfic i conceptual força problemàtic i improductiu. Tot i haver estat molt ric a l'hora de donar llum a diferents versions i interpretacions d'aquests fenòmens, aquest llegat finalment porta a focalitzar-se de forma rígida i repetitiva en un seguit de formes d'abordatge conceptuals poc productives. Com a conseqüència d'això, i malgrat canvien les definicions, no podem dir que hi hagi una veritable ruptura conceptual. Malgrat l'evident voluntat de canvi dels darrers anys, sempre ens trobem dividint i prioritzant la mateixa sèrie d'elements causals, preocupant-nos, gairebé en exclusiva, per una sèrie de variables, d'actors, de relacions i de dominis que mai varien i, per contra, deixant de banda aspectes igualment centrals de l'acció col·lectiva. S'intenta avançar, doncs, sense portar a terme una veritable problematització de les premisses sobre les que s'assenta la conceptualització de l'acció col·lectiva. Aquesta forta inèrcia, al meu entendre, ens condueix a un horitzó estèril i, a més, tanca la possibilitat de fer ús d'apropaments veritablement alternatius. Per aquesta raó, considero que pot ser útil desfer-se d'aquestes assumpcions, sobretot, si el que es pretén és abordar amb garanties certes realitats contemporànies. Aquesta és la raó, per tant, per la que afirmo que és necessari iniciar un desplaçament conceptual que s'obri a la influència de teories i punts de vista procedents d'altres camps disciplinars. Un exercici així, crec, pot tenir els efectes regeneradors i productius que estem buscant per afrontar l'estudi de l'acció col·lectiva contemporània.

Sóc conscient, però, que aquest no és un retrat compartit per molts teòrics i estudiosos d'aquest camp. Per aquesta raó, aprofitaré les properes pàgines per sustentar aquesta posició⁴. Per fer-ho, em recolzaré

de protesta d'un grup social concret a la formació d'un moviment de masses o d'una mobilització a gran escala). Pel que estigui interessat en una genealogia del concepte recomano consultar els treballs de Melucci (1992, 1996), Diani (1992a) i Diani i Eyerman (1992) o Appelbaum i Chambliss, (1997). També és interessant remuntar-se a les formulacions més clàssiques com les de Turner i Killian (1957) o Milgram i Toch (1969). En qualsevol cas, aclarir al lector, que l'objectiu d'aquest treball però no és el de resoldre -d'un cop i per sempre- aquesta evident ambigüitat conceptual. Al contrari. Desobeint les indicacions que Umberto Eco dona per fer una bona tesi (2001), més que pretendre precisar d'entrada i de forma clara la definició de l'objecte d'estudi que m'ocupa, el que provaré de fer al llarg d'aquesta tesi és just el contrari: això és, aprofitar aquesta àmplia, controvertida i imprecisa gamma de definicions per precipitar una reflexió més profunda sobre la pròpia dinàmica històrica de conceptualització de l'acció col·lectiva com a unitat d'anàlisi sociològic.

⁴ Donat que no es pot considerar que jo sigui, prototípicament, un estudiós d'aquest camp d'estudi, tampoc és d'esperar que la meua sigui una lectura canònica i tradicional. Com he comentat a la introducció d'aquest treball, he arribat a estudiar aquests fenòmens per un camí

en un breu exercici crític respecte de l'utilitatge teòric i analític que tradicionalment empara les principals afirmacions i caracteritzacions disponibles sobre els fenòmens d'acció col·lectiva. No és que consideri que cal deixar enrere tot el bagatge. Ni que no s'ha fet res bé. Al contrari, aquest camp ha rebut una empena molt considerable en les darreres dècades i tant els conceptes com les teories creades han estat claus a l'hora de comprendre aquestes agitacions que han transformat social, política i intel·lectualment el nostre segle. No obstant, com afirmo, hi ha certs indicis i problemes recurrents que fan pensar en un cert esgotament en la mirada cap aquests fenòmens. Hi ha indicadors que em porten a pensar que s'ha entrat, perillosament, en una dinàmica certament viciada i de la qual, ara per ara, és molt difícil escapar. Sobretot, si enlloc d'analitzar críticament les postulats que s'assumeixen, es persisteix en l'intent agònic dels darrers anys de cloure tots els debats i problemes conceptuals estructurant i unificant la disciplina a partir dels llegats previs.

Com posaré de manifest al llarg d'aquest capítol, els darrers anys han estat anys importants per a la consolidació d'aquest camp. Però també han estat anys difícils. Sobretot perquè s'ha cregut que era possible un creixement disciplinar que passava, inevitablement, pel tancament de les constants controvèrsies que tradicionalment havien travessat aquest àmbit. D'aquesta manera, les promeses de millora han anat sempre associades a una inevitable dinàmica de síntesi eclèctica que ha buscat conciliar i unificar tot el precedent. Ara bé, aquesta encomiàstica ambició no ha tingut els efectes positius i productius que s'esperava. L'activitat de síntesi que s'ha portat a terme no ha portat a la consolidació i estructuració definitiva d'aquest camp d'estudi. Ni ha clos ni de bon tros totes les disputes i discussions. Afortunadament, les polèmiques no han deixat d'aparèixer. I dic afortunadament perquè, malgrat alguns pensen el contrari, la multiplicació dels dubtes i dels debats és un dels aspectes més interessants que ha tingut l'estudi de l'acció col·lectiva en els darrers anys. No crec, com alguns afirmen, que això faci que una determinada disciplina sigui més immadura⁵. No està més viva una disciplina perquè tingui menys

força laberíntic i poc habitual. Aquest singular recorregut és, de fet, el responsable de l'angle des del qual procuro donar sentit a aquests fenòmens. Anticipo, i entenc, per tant que algunes de les meves afirmacions puguin sonar estranyes i alienes a tota una tradició d'estudi com aquesta. No obstant, considero aquesta estranyesa com l'element més important i productiu del plantejament que em proposo explicar a continuació.

⁵ Per fer-se una idea d'aquestes promeses, esperances i proclames vinculades a la dinàmica integradora dels darrers anys es poden consultar diferents compilacions col·lectives: per exemple, la de Klandermans, Kriesi i Tarrow (1988), Morris i Mueller (1992) o la ja citada de McAdam, McCarthy i Zald (1996) o bé l'interessant compendi que editen Diani i Eyerman (1992) en que es posa de manifest l'intent sistemàtic per aconseguir "madurar" un camp d'estudi a través d'aconseguir el consens entre postures enfrontades, a través d'una síntesi teòrica entre perspectives rivals o aconseguint clausurar, o superar —com ells mateixos ho anomenen— els debats més incòmodes. Més recentment trobem altres treballs que també

controvèrsies, ni perquè aconseguixi un fort consens. De fet, una disciplina sense polèmiques acostuma a ser una disciplina morta. Per contra, una disciplina viva és aquella que és capaç de generar preguntes, de multiplicar els dubtes, d'objectar, de formular qüestions realment innovadores, diferents i inquietants. Capaç, en definitiva, d'obrir-se a nous horitzons i de plantejar-se reptes constants. En aquest sentit, la frustrada aposta sintètica, el que ha fet és posar de manifest, amb més vehemència encara, la ineludible necessitat de repensar l'abordatge conceptual que fem servir per entendre les formes d'acció col·lectiva, destapant els problemes vinculats a una dinàmica de conceptualització històricament rígida i repleta d'assumpcions prèvies mai qüestionades. Conseqüentment, no podem fer més que afirmar que el suposat fracàs de l'aposta d'aquests darrers anys s'ha acabat per convertir en un element benefactor pel propi estudi de l'acció col·lectiva, és a dir, en una aportació *vital* per aquest camp d'estudi ja que ha posat sobre la taula la necessitat, ineludible, d'obrir-nos a plantejaments teòrics que ens ajudin a eludir un camí sense sortida.

Però per entendre millor la crítica que esgrimeixo, primer repassarem alguns dels principals arguments esgrimits al llarg de la història en parlar d'acció col·lectiva. Òbviament, no és senzill transitar per un terreny que ha estat objecte de tants i variats estudis i que conté valoracions teòriques i històriques de signe tan divers. Per fer-ho, però, eludiré els relats històrics més estereotipats. Proporcionar un panorama exhaustiu de totes i cadascuna de les discussions, dels principals debats i desenvolupaments que s'han anat produint en l'estudi de l'acció col·lectiva és una tasca que, considero, està prou assolida i, per tant, penso que no cal insistir-hi més⁶. A més, i atès que la meua tesi no persegueix directament aquesta escomesa, considero justificat que em deslliuri ja d'entrada d'aquesta necessitat. Això no vol dir que deixi de tenir en compte la llarga tradició d'estudis al voltant d'aquest tema, simplement vol dir que no oferiré la típica reconstrucció històrica que abreuja l'estat de la qüestió. Em centraré, únicament, en l'exposició d'aquells episodis i discussions que considero fonamentals per prosseguir la meua argumentació. És a dir, apel·laré només a allò indispensable per exposar i delimitar el context de discussió que dóna sentit a la tesi que proposo.

reforcen, tot i amb matisos, aquesta aposta: com el de Klandermans (1997) o el de della Porta i Diani (1999).

⁶ Es pot trobar una perspectiva històrica àmplia i ben documentada del períple que han seguit els estudis al voltant de l'acció col·lectiva a: Cohen (1985); Neidhardt i Rucht (1991); Rucht (1991); Morris i Herring (1987); Klandermans, Kriesi i Tarrow (1988); McAdam (1988); Tarrow (1988); Dalton i Kuechler (1990); Scott (1990); Morris i Mueller (1992); Diani i Eyeran (1992); Pérez Ledesma (1994); McAdam, McCarthy i Zald (1996); della Porta i Diani (1999).

Breus apunts històrics

Estic d'acord amb Enrique Laraña quan afirma que hi ha dos enfocaments que reuneixen totes les condicions per ser considerats com a punts de vista clàssics dins del camp de l'estudi dels moviments socials i de l'acció col·lectiva en general: la tradició funcionalista i l'interaccionisme simbòlic, emmarcades ambdues en la denominació comú de *teoria del comportament col·lectiu* (Laraña, 1999, Eyerman i Jamison, 1991). Sota aquesta rubrica, tot i les desavinences internes, s'hi concentra l'arrel conceptual que donarà lloc a la majoria d'aproximacions contemporànies⁷. Sintèticament diré que ens trobem davant d'una teorització que posa èmfasi en els processos més microsocials i que mostra un interès especial per les fases de formació -més que no pas les de desenvolupament- dels moviments socials (McAdam, 1988). En aquest sentit, la teoria del comportament col·lectiu es desenvolupa en un moment en que interessa, especialment, l'estudi dels processos a través dels quals esclaten i s'inicien formes de protesta.

Dues grans assumpcions marquen aquesta teoria del comportament col·lectiu: d'una banda, que la conducta col·lectiva pot ser analitzada des de les mateixes categories utilitzades per explicar el comportament individual. Aquesta assumpció deixa el camí aplanat per a una segona assumpció més: la participació en moviments socials i accions col·lectives és tractada com una forma irracional o poc convencional de comportament. És associada, per tant, a accions i actituds d'individus marginals (Rule, 1989). És evident que no tots els teòrics de l'època connecten aquests fenòmens amb les conductes irracionals ni amb els comportaments i els individus extraordinaris (en un sentit més aviat pejoratiu) però convé fer notar que hi ha una clara herència *leboniana* en aquests plantejaments -bona prova d'això és que la noció de *contagi* continua tenint una forta vigència a l'hora d'explicar la formació de l'acció col·lectiva⁸. En aquest sentit, els moviments socials apareixen com a

⁷ Dins de la tradició funcionalista s'acostuma a parlar d'autors com Smelser (1963), Parsons (1969) i Eisenstadt (1956, 1972). Pel que fa a l'interaccionisme simbòlic s'acostuma a destacar representants com Park (1939, 1972); Park i Burgess, (1924); Blumer (1969); Turner i Killian (1957) i la pròpia Escola de Chicago (Evans, 1969). En el marc d'aquest retrat històric convé destacar que aquests enfocaments, al seu moment, van ser molt importants ja que van ajudar a que, de mica en mica, la mirada sociològica s'acostés a terrenys fins llavors inèdits. Gràcies a aquests desenvolupaments, per exemple, el pensament social es començà a concentrar cada cop més en desxifrar els trets personals, les actituds o les orientacions dels actors involucrats.

⁸ Gustave Le Bon (1895) elabora a finals del segle XIX un dels primers i més influents models teòrics de la conducta de masses - que molts identifiquen amb l'acrònim *psicologia de les masses*- que té el seu origen en la preocupació pel que considera el deteriorament dels valors tradicionals vigents fins al moment (religiosos, polítics, morals...) i en l'auge de la "massa obrera" davant les èlites dominants (polítiques, intel·lectuals) i que posa en perill la civilització occidental. En una Europa convulsa a Le Bon li preocupa el "*advenimiento de las clases populares*

comportaments desviats, contraris a les formes racionals d'organització social (Della Porta i Diani, 1999). Sovintegen, per tant, els arguments que ens expliquen els moviments socials com un "error estratègic", comès per molts grups degut a que els seus membres no actuen com a membres racionals. Així doncs, tot i que es tracta de teories molt diferents (difereixen per exemple en temes com què és el que provoca la tensió, o a l'hora de plantejar-se les conseqüències d'aquesta mateixa tensió, o sobre la preeminència i adequació d'una mirada més micro o més macrosocial sobre aquests fenòmens), el funcionalisme i l'interaccionisme simbòlic, podem afirmar, comparteixen una íntima visió de l'acció dels moviments. Una visió que concep l'acció col·lectiva com a bàsicament problemàtica (Turner i Killian, 1987). Aquest pilar, sense dubte, és fonamental per comprendre el context de discussió que interposaran les aportacions crítiques posteriors i que més endavant veurem.

A finals del segle XIX s'havia començat a retratar ja els fenòmens col·lectius, especialment a través d'una reflexió de caire eminentment psicosocial, des d'una òptica que accentuava, bàsicament, el seu caràcter irracional. En aquests fenòmens, els individus eren empesos a participar de realitats col·lectives, marcades sobretot per l'impuls o l'exacerbació dels sentiments, impeding el bon ús de la raó que se li suposa a tot individu (Le Bon, 1895). Aquest pòsit d'irracionalitat, tot i no plantejar-se en aquests mateixos termes, marcava bona part dels desenvolupaments d'aquesta història més recent. L'Escola de Chicago, per exemple, recolliria part d'aquests plantejaments, afirmant que els fenòmens de protesta constituïen casos evidents de desviació del bon funcionament del procés de transmissió reglada de tot un conjunt normatiu i axiològic que conformava l'individu i que caracteritzava el funcionament normal de la societat. L'absència de mecanismes d'institucionalització, des dels quals poder reconduir aquelles accions allunyades de les normes socials, era el que permetia i fomentava, segons aquests autors, la irrupció d'aquests comportaments col·lectius. Aquests, des d'aquest punt de vista, no eren res més que el viu reflex de les tensions que es derivaven de crisis i processos de canvi d'allò establert.

La majoria d'enfocaments d'aquesta època, tant aquells que accentuen el component més individual del comportament col·lectiu –Park

a la vida política y su progresiva transformación en clases dirigentes" (1895: 50). Per Le Bon, estaríem davant de l'emergència d'un col·lectiu anònim, irracional, voluble i susceptible de suggestió que amenaça la civilització i degrada els éssers humans. Aquestes masses es caracteritzarien per afavorir la desaparició de les individualitats i per fomentar l'aparició d'una ànima col·lectiva que presenta característiques diferents a les dels individus que componen la massa. Des d'una posició clarament ideologitzada, aquest autor emfasitza el pòsit irracional, inconscient, contagiós i primitiu d'aquest comportament de les multituds. Aquesta visió negativa del comportament col·lectiu és la que es convertirà en visió dominant, molt influent per les perspectives posteriors i que s'estendrà fins més enllà de la primera meitat del segle XX –veure per exemple el treball de Kornhauser (1959).

i Burgess (1967) Blumer (1969)- com aquells que remetent a un origen més societal –Smelser (1963)-, comparteixen encara aquest caràcter determinista que associa les tensions socials amb la irrupció, articulada al voltant d'unes creences generalitzades, dels fenòmens de comportament col·lectiu. Per exemple, les teories de la societat de masses (Kornhauser, 1959) incidiran en el procés de dissolució dels teixits associatius. Aquest procés és la conseqüència més evident d'una modernització marcada per l'exacerbació de la racionalitat instrumental i per l'excessiva burocratització dels seus mecanismes procedimentals i que dona lloc a l'aparició d'individus alienats i molt predisposats a incorporar-se a la política per canals no institucionals. Malgrat aquests èmfasis particulars, però, tots conserven aquest pòsit psicologitzant en la forma de concebre l'acció col·lectiva i en la caracterització irracional de la mateixa, atès que en desconsideren el seu potencial en suposar que ve definida, sempre, per l'absència d'un projecte racional⁹.

La manca d'una base empírica sobre la que fonamentar moltes d'aquestes teories, l'absència de models explicatius més complexos que aprofundeixin en les necessàries mediacions que s'estableixen entre els processos de canvi social i la pròpia aparició de nous moviments socials –sobretot amb la irrupció inesperada durant els anys 60 de mobilitzacions difícilment explicables des d'aquests supòsits- constituïran raons de pes suficients, però, per anunciar el declivi d'aquestes primeres teoritzacions i per establir les condicions de possibilitat per a una crítica generalitzada d'aquests enfocaments precedents. En aquest context, per exemple, apareixen tímides respostes a alguns d'aquests plantejaments, com ara, *la teoria de la privació relativa*. Aquesta, tot i beure del model clàssic de la teoria del comportament col·lectiu, introdueix matisos i un marcat afany per sostroure's dels perills del determinisme al que podrien portar les versions més matusseres d'aquella.

Segons la teoria de la privació relativa, la discrepància existent entre l'experiència del present i l'entramat d'expectatives a través de la qual s'experimenta aquest present, dona lloc a un sentiment de privació envers allò desitjat. Ja sigui perquè encara no s'ha aconseguit o ja sigui perquè s'ha tingut anteriorment i ara manca. Tot i que aquesta discrepància no genera directament, i de forma mecànica, la proliferació de protestes i mobilitzacions, influeix decisivament en la seva emergència. La

⁹ L'interaccionisme simbòlic es desmarca lleugerament d'aquesta tendència (Laraña, 1994). Cal no oblidar, per exemple, que aquest s'interessa, també, per la creació de noves normes, pels processos d'autorregulació i pels processos espontanis d'aprenentatge social i d'innovació lligats al fenomen de l'acció col·lectiva. En aquest sentit es desmarca parcialment de la visió més negativa i irracional de l'acció col·lectiva. *"En lugar de partir de una concepción de los movimientos sociales como masas integradas por actores, ciegos y salvajes, la perspectiva interaccionista los considera fuente de nuevas ideas y organizaciones sociales, y plataformas para el desarrollo de nuevas normas sociales"* (Laraña, 1999: 50).

irrupció ve mediatitzada, finalment, per la intensitat del sentiment de privació i per les pròpies peculiaritats del grup des del que es vehicula i anuncia aquesta privació (Gurr, 1970). Aquest plantejament, en aquest sentit, suposa una matisació important respecte del precedent: el detonant de la protesta no hem de buscar-lo en les condicions històriques o estructurals en si mateixes, sinó en la percepció subjectiva que el grup en té. D'aquesta manera s'introdueix una dimensió interessant que posteriorment serà àmpliament tractada per altres teoritzacions i que ens porta a considerar rellevants les preferències, les eleccions i l'esquema interpretatiu del propi grup. No obstant també és cert que la teoria de la privació relativa recau en les principals limitacions del paradigma més funcionalista (Smelser, 1962), en especial les que consideren l'acció col·lectiva com una resposta en bona part irracional.

Cap als anys 70, però, es faran intents més seriosos per superar l'herència determinista¹⁰. És en aquest moment quan es comença a performar el panorama actual de la disciplina amb l'aparició d'explicacions de l'acció col·lectiva a partir d'un model racional¹¹. Efectivament, els enfocaments que sorgeixen a partir d'aleshores buscaran, sobretot, trencar amb les principals assumpcions que havien caracteritzat la teoria del comportament col·lectiu, sobretot la que conjecturava un cert caire d'irracionalitat a aquests fenòmens, buscant per contra accentuar la "normalitat", abans negada, tant dels processos com dels components que integren aquests processos d'acció col·lectiva. Sota la consideració comú de que un moviment, bàsicament, neix -sustentat en un entramat relacional intern i extern- per promoure canvis socials, s'anirà articulant un marc d'estudi dels moviments socials fonamentat en una sèrie d'eixos i assumpcions renovades. Eixos que emfasitzaran, per exemple, el component calculat i organitzat de la protesta, la conformació de xarxes a través de les quals es vehicula el moviment, la necessitat de mobilitzar

¹⁰ Amb l'aparició dels moviments socials dels anys seixanta aquests models entren en profunda crisi. El desafiament antiautoritari i el comportament dels nous activistes no encaixen amb la imatge de comportament desviat, anòmic, de frustració, que postulen els esquemes del comportament col·lectiu.

¹¹ La influència de la teoria de l'acció racional (Olson, 1971; Oberschall, 1973) serà, en aquest sentit, manifesta i jugarà un paper central per entendre la conceptualització contemporània dels moviments socials, especialment en la seva versió nord americana de la teoria de la mobilització de recursos. De manera molt sintètica la teoria de l'acció racional ens ve a proposar un model de racionalitat en termes econòmics segons el qual la participació dels individus en protestes i moviments socials depèn d'un mer càlcul de costos i beneficis. D'una maximització d'interessos individuals privats a través d'accions col·lectives. El punt de vista de la teoria de l'elecció racional sosté que les accions col·lectives no venen motivades per sentiments de privació o per un interès en relació a finalitats socials sinó que són les expectatives d'obtenció d'un profit particular les que motiven als individus a comprometre's políticament. Si algú considera ja d'entrada que aconseguirà els mateixos beneficis particulars, tant si participa com si no ho fa en una determinada organització de protesta, Olson argumenta, acabarà per no afiliar-s'hi.

recursos pel desplaçament de la protesta o el component simbòlic i identitari que travessa aquestes accions de protesta.

Aquestes respostes crítiques s'aniran concretant fins a aixoplugar aquests nous eixos en dos grans paradigmes. És important entendre aquesta dualitat, ja que la progressiva bifurcació és central per comprendre l'esdevenir recent de l'estudi de l'acció col·lectiva. Com veurem, és una bifurcació que acaba marcant de manera decisiva l'esdevenir teòric i analític d'aquest àmbit d'estudi. Les raons d'aquesta profunda petja són diverses. D'una banda, perquè aquestes respostes orientaran de manera molt concreta i diferenciada el desenvolupament inicial de l'estudi contemporani dels moviments socials, conformant una sèrie de línies d'investigació que treballaran durant dècades de forma autònoma, tant geogràfica com teòricament (Klandermans i Tarrow, 1988). D'altra banda, perquè és absolutament clau per comprendre la majoria de propostes contemporànies, encarregades d'intentar acotar un marc teòric, definitiu, que cimenti i estructurari una reflexió sintètica i integrada al voltant d'aquests fenòmens. Aquesta reflexió sintètica definitiva, com veurem, es plantejarà bàsicament sobre la base que estructura el desig d'aconseguir una integració eclèctica dels marcs d'anàlisi que han desenvolupat respectivament aquests dos grans paradigmes. Però no anem tan ràpid. Primer anem a veure aquestes dues respostes amb detall.

Des de latituds americanes ens arriba l'anomenada *Teoria de la Mobilització de Recursos* (TMR). La TMR és una etiqueta que recull i ens permet caracteritzar de forma unitària una sèrie de proposicions coherents i comuns, molt esteses i molt famoses dins l'estudi de l'acció col·lectiva –tot i que convé recordar que reuneix dins seu un nombre important d'aproximacions diferenciades i heterodoxes (Morris i Herring, 1987). Sigui com sigui, es poden destacar alguns aspectes comuns: per exemple, la crítica al mecanicisme implícit en la creença de que l'existència de tensions estructurals donaria lloc directament a moviments socials. Aquesta crítica es tradueix en un èmfasi cap a l'organització que possibilita la mobilització (McCarthy, Zald i Mayer, 1977; Jenkins, 1983; Oberschall, 1973; Tilly, 1978). La TMR, desenvolupada majoritàriament als Estats Units, defensa la idea de que hi ha un potencial de conflicte en tota societat i que l'actualització d'aquest conflicte, d'aquest potencial, depèn de l'ús de determinats recursos així com d'incentius selectius per a l'acció i la mobilització (McCarthy i Zald, 1977; Zald, 1991). Amb un vocabulari extret de la teoria organitzacional, els teòrics de la TMR ens diran que els moviments socials poden ser contemplats com a organitzacions socials, com a indústries de la protesta, i els activistes, poden ser vistos com a autèntics empresaris, emprenedors d'allò polític (Zald and McCarthy, 1987). Aquest enfocament abandona, per tant, els plantejaments més vinculats a la teoria del comportament col·lectiu i a la psicologia de les masses. Es pot dir que l'objecte d'estudi ja no és el moviment en si, sinó

més aviat la seva organització. Aquest interès es plasma en una creixent atenció envers la pròpia tasca de mobilització, així com envers el caràcter estratègic que se li confereix al treball per fer ús o activar una sèrie de recursos òptims que ens permetin abastar uns determinats d'objectius.

Com la teoria del comportament col·lectiu, la TMR també es focalitza majoritàriament en els individus i en els nivells més microsocials d'anàlisi. Per extensió, per tant, també acaba connectant les característiques més individuals amb l'emergència de la protesta. No obstant, es diferencia molt de les propostes anteriors. Sobretot quan afirma que no són gens marginals els actors que expliquen l'emergència de la protesta. Al contrari, són els millor equipats, els més cultivats, els que posseeixen els recursos per actuar, per convertir-se en líders i en organitzadors d'aquestes mobilitzacions. Amb això la TMR ens fa moure'ns de la perifèria cap al centre. Aquest gir és important perquè suposa acceptar dos principis importants:

- El primer, l'èmfasi en l'element racional de l'acció col·lectiva. Els moviments socials i les formes d'acció col·lectiva són vistes, en virtut de la seva pròpia capacitat estratègica de mobilització, com a mitjans o plataformes per aconseguir i perseguir la defensa de determinats interessos, especialment d'aquells actors exclosos dels espais de decisió i de la formació política (Tilly, 1978). Per tant, s'estructuren i es desenvolupen en funció de la seva pròpia capacitat per enrolar i aconseguir una sèrie de recursos claus per dirimir els èxits i els fracassos de les seves accions. D'aquesta manera, aquesta opció emfasitza l'element de càlcul, sota una lògica econòmica de cost-benefici, inherent a l'enrolament i la mobilització.
- El segon, l'atenció cap a la relativa importància que tenen certes dimensions macrosocials. L'existència d'unes "estructures d'oportunitat" també delimita o facilita la irrupció de certs moviments. Elements macroeconòmics, com la prosperitat, la disponibilitat de recursos, així com les condicions macroorganitzacionals, són considerades de vital importància per explicar la seva emergència i el seu desenvolupament (Fernández i McAdam, 1988).

L'estudi dels emergents moviments socials s'aboca, en conseqüència, a l'anàlisi exhaustiu de les organitzacions formals que en funció del tipus específic de potencial que posseeixen, poden fer ús o activar una sèrie de recursos per aconseguir els seus objectius. Així les qüestions que tenen més a veure amb el substrat psicològic o amb el conjunt de

valors que travessen la mobilització, i que havia caracteritzat enfocaments anteriors, són reemplaçades per un enfocament vertebrat al voltant de nocions com les d'organització (ús de recursos) i racionalitat (estimació de costos i beneficis). Aquesta perspectiva adopta, conseqüentment, com a referent habitual del que és un moviment social, una sèrie de grups i entramats organitzacionals professionals que han quedat exclosos, en principi, de la política institucionalitzada. Això fa que doni visibilitat a determinats moviments i que, per contra, enfosqueixi a d'altres que no encaixen en els seus marcs d'anàlisi. Els moviments més assimilables a aquest enfocament són els típics grups de pressió que tant abunden i inunden el context de mobilització social i política propi de la cultura nord americana. No obstant, aquest doble aparellament, tant amb un referent concret com amb un context particular, ha estat una de les crítiques més esgrimides contra aquesta teoria, ja que dificulta el trasllat d'aquest enfocament a d'altres àmbits o contextos, així com el diàleg amb enfocaments de caràcter més macrosociològic, desenvolupats sobretot a Europa (Mayer, 1995).

Aquesta perspectiva, no obstant, ens deixa un bagatge categorial que és important de destacar:

- D'una banda, no diferencia, com havien fet els enfocaments més macrosocials i culturalistes anteriors, entre l'acció institucional i la no institucional (Scott, 1990). Més aviat, reconeix i explora la complexitat de relacions i interaccions sota les que emergeix l'activitat d'aquest tipus de fenòmens i que inclou, inevitablement, la influència d'elements institucionals.
- Com a resposta crítica al pòsit irracional que havia caracteritzat els enfocament previs, ens llega una formulació eminentment racional. L'acció col·lectiva en cap moment es redueix a una expressió de frustració ni a una resposta irracional.
- A diferència dels enfocaments més socials, que graviten sobre una dimensió temporal del canvi social més a llarg termini, la TMR desidealitza l'acció col·lectiva, vinculant-la constantment a formes organitzacionals immanents i arrelant-la, sempre que pot, a constriccions estratègiques i tàctiques més contextualitzades.

Aquest interessant bagatge, però, no està exempt de crítiques. Tot i l'èxit que suposa aquest canvi d'orientació, als ulls d'altres especialistes, la TMR conté una sèrie de limitacions que convé posar de manifest. De les

crítiques assenyalades, però, només citaré les dues que em semblen més importants per entendre els desenvolupaments teòrics posteriors:

- Ens llega un entramat teòric extremadament racionalitzant i individualitzant, que es sustenta en una lògica psicologitzant, excessivament instrumental i economicista que buida de sentit tota pregunta per components emocionals, proxèmics, identitaris o simplement “desinteressats” (en un sentit econòmic del terme). Per tant, deixa de banda en les seves explicacions elements molt importants com: els conflictes, les paradoxes, les ambivalències, les incoherències i els actes gratuïts¹².
- També reedita, a la seva manera, una sèrie de tensions i divisions que dificulten l'aproximació a aquest tipus de fenòmens. Per exemple, pel que fa a la rígida distinció que fa servir entre mitjans i finalitats i que ens porta a diferenciar molt clarament els actors dels recursos, les voluntats humanes dels instruments, les preferències i les eleccions racionals dels entorns i dels contextos en els que es desenvolupen les activitats d'aquests moviments.

Aquests tancaments categorials, no obstant, no sempre s'han considerat impediments que posessin en perill el futur de la teoria. Poques vegades han estat considerats debilitats estructurals importants que podrien portar a desestimar o a invalidar aquesta aportació. La majoria de vegades, tot i ser conscients d'algunes de les mancances esmentades, els autors de la TMR s'han defensat de les crítiques argumentant la gran aportació “sectorial” que ha tingut aquesta teoria. Sobretot, defensant la seva contribució a l'hora d'entendre el *com* de l'acció col·lectiva (Melucci, 1996). Aquesta voluntat sumatòria és la que explica, també, que s'hagi preferit complementar i afegir rectificacions a aquest enfocament a través de noves formulacions teòriques abans que decidir passar per sobre del mateix amb revisions veritablement crítiques. D'aquí per exemple l'emergència d'una teoria que ha aconseguit èxit i notorietat dins d'aquest àmbit d'estudi. Estic parlant de l'anomenada perspectiva del procés polític

¹² En paraules de Ferre: “Esa “débil” concepción de la racionalidad individual que elimina el conflicto, la ambivalencia y otras formas de experiencia subjetiva a favor de una explicación conductista del interés propio, que se manifiesta en la elección de opciones específicas y que coincide con ellas, impide que la perspectiva de la movilización de recursos pueda dar una explicación satisfactoria de las verdaderas experiencias de movilización” (1994: 160).

(Tarrow, 1994)¹³. Aquesta, tot i que comparteix molts pressupòsits amb el corrent que acabem de veure, explora de forma relativament independent les relacions que s'estableixen entre els moviments i el sistema polític institucionalitzat. Tot i que pot veure's com un apèndix de la TMR, aquesta aproximació està orientada específicament a l'anàlisi de la incidència de variables d'ordre macropolític en l'emergència i desenvolupament de moviments socials. Amb aquesta finalitat s'enabora el concepte principal que caracteritza aquesta aproximació, el d'*Estructura d'Oportunitat Política* (EOP).

L'EOP és clau per comprendre i determinar el grau d'influència que tenen tot un conjunt de variables macro, certament molt específiques, en relació al desenvolupament de mobilitzacions socials. Aquestes variables, com ja podem suposar, tenen a veure sobretot amb un desenvolupament específic de qüestions estructurades sobretot al voltant de l'esfera política institucionalitzada. Per exemple, des d'aquesta aproximació podem començar a copsar el paper que juguen variables com el grau d'obertura o clausura de la política, la capacitat política dels governs, la presència o absència d'aliats i de grups de suport, les divisions dins les elits o la tolerància institucional sobre la protesta. Aquestes són variables, que als ulls d'aquesta teorització, són importants perquè mediatitzen –encoratjant o desencoratjant– el desenvolupament de moviments socials. En cap moment, però, es pot afirmar que aquesta aproximació suposi un trencament respecte dels supòsits generals de la TMR (Tarrow, 1992; 1994; McAdam et al., 1996; 1999a; Tilly, 1993, 1998; Kriesi, 1995). Sobretot, manté la premissa bàsica de la racionalitat imperant i, fins i tot, consolida encara més la rígida i denunciada distinció entre el moviment i el seu context. Potser la seva qualitat més important sigui que aquest enfocament posa més èmfasi, gràcies a la seva mirada sobre les oportunitats i constriccions externes, a una dimensió més longitudinal i més temporal del procés de formació, desenvolupament i canvi dels moviments socials. En qualsevol cas, les aportacions fetes des d'aquest àmbit específic adquiriran, amb el temps, una centralitat inqüestionable dins l'especialitat i jugaran també un paper crucial en l'establiment de ponts i diàlegs fructífers amb aproximacions més allunyades i aixoplugades sota un perfil de caire més sociològic i culturalista.

¹³ Aquesta branca d'especialització ha permès acostar l'estudi de l'acció política a d'altres disciplines del pensament social. En aquest cas sobretot a la ciència política i en especial en l'entorn acadèmic dels Estats Units d'Amèrica. A Europa, tot i que també ha deixat empremta, és un camp de treball relativament més jove. Aquesta perspectiva no obstant ha permès entre d'altres coses deslligar l'estudi de l'acció col·lectiva de la sociologia, fins llavors la disciplina predominant en l'elaboració teòrica de la investigació en aquest camp, i airejar les perspectives teòriques amb idees i coneixements provinents d'altres marcs conceptuals.

En aquest escenari potser és el moment de resumir alguna de les aportacions més lloables del paradigma que acabo d'exposar:

- El moviment social, des d'aquesta aproximació, perd la categoria de grup¹⁴ i passa a concebre's, per contra, com un entramat relacional, sense contorns clars, que connecta diferent actors i que té la peculiaritat de constituir un desafiament sostingut als qui detenten el poder en nom d'un col·lectiu que ho legítima.
- Tota acció col·lectiva és, per tant, una complexa forma d'interacció social que exerceix d'intermediària entre les demandes de la població i el poder institucional. Segons aquesta concepció els moviments socials poden classificar-se taxonòmicament: els professionals (semblants als grups de pressió), els *ad hoc*, (moviments esporàdics i eventuals que sorgeixen per fer front a un esdeveniment específic) i els moviments comunitaristes (moviments que satisfan necessitats simbòliques i en les que es poden vivenciar certs valors).
- En canvi, la limitació més ostensible que s'acostuma a assenyalar, la trobem en el seu oblit permanent de la dimensió simbòlica i en el dèficit evident per encarar amb èxit una aprehensió més acurada i holística de l'emergència i desenvolupament dels moviments socials (Buechler, 2000).

La segona gran alternativa a la perspectiva clàssica del comportament col·lectiu arriba del vell continent. Parlo de l'anomenat paradigma dels "*Nous Moviments Socials*" (NMS). Aquest constitueix un intent de teoritzar l'emergència de les noves formes de mobilització social, sobretot, des de dinàmiques més macrosocials, (re)orientant-se -de nou- en una mirada més estructural i històrica, un posicionament, com apreciarem amb més detall a continuació, ben diferent del que s'ha pogut veure en el cas de la TMR. Els nous conflictes estructurals i les dinàmiques socioeconòmiques canviants són els elements conceptuals que centren bona part de l'interès d'aquests teòrics. Les apel·lacions al "capitalisme tardà" o la societat "post industrial" són focus recurrents en aquest tipus d'explicacions (Scott, 1990, Cohen 1985, Touraine, 1981; Offe, 1992; Habermas, 1987; Melucci, 1989). Si abans deia que els teòrics americans

¹⁴ Tilly (1995) referma això quan afirma que l'estudi dels moviments socials ha de desmarcar-se de la clàssica "fal·làcia grupal", reprenent així la concepció que Allport (1924) posà de moda i que concebia els fenòmens col·lectius sota un marcat individualisme metodològic.

s'havien especialitzat en l'explicació del *com*, ara, seguint amb la caracterització que estableix Melucci (1996), és precís dir que els teòrics dels NMS s'especialitzen sobretot en l'explicació del *perquè* de l'acció col·lectiva. L'explicació ja no redunda, per tant, en les peculiaritats del procés de mobilització ni es limita, només, a dirimir la influència de les peculiaritats del sistema polític. L'atenció es centra, més aviat, en desenvolupar una reflexió pertinent que lligui l'emergència de formes d'acció col·lectiva a un anàlisi de caire més macrosocial. Però de nou, com en el cas de la TMR, topem amb un camp molt més variat i diferenciat entre si del que pot abastar una caracterització tan simplificada. No obstant, també en aquest cas és possible trobar pautes, premisses i ancoratges compartits que ens ajuden a configurar un perímetre comú que ens permet caracteritzar sintèticament la reflexió que fa aquest enfocament:

- Aquest enfocament, a l'igual que succeeix amb la TMR, ens permet reconciliar-nos amb una imatge més “normalitzada” i integrada dels moviments socials¹⁵.
- La teoria dels NMS, aquest cop a diferència de la TMR, emfasitza –altre cop– l'enfocament i la lectura de caire més estructural i societal. Per exemple, per aquests teòrics els nous conflictes són bàsicament una reacció crítica i actualitzada a la modernitat, en els que es vehiculen projectes i identitats alternatives a les dominants (Offe, 1988). Identitats i projectes que constitueixen autèntics desafiaments simbòlics en relació als codis dominants de la societat de la informació (Melucci, 1996, Castells, 1997).
- D'aquesta manera, a través de la reflexió més sociològica, es busca emfasitzar la suposada novetat que aquestes formes d'acció col·lectiva més actuals suposen en relació amb els moviments més clàssics. En aquest sentit, per la majoria dels autors d'aquesta tradició, els NMS actuals fan referència, sobretot, a béns simbòlics (significats, estils de vida, identitats personals i col·lectives) i per tant s'allunyen de les clàssiques reivindicacions vinculades a béns polítics o econòmics. Això fa que la majoria de teòrics adoptin, en conseqüència, una orientació bàsicament identitària, simbòlica i cultural i es

¹⁵ Ens diu, per exemple, que el cor central dels nous moviments socials està format, bàsicament, per persones de classe mitja, joves, amb educació mitja o superior i en molts casos que treballa en el sector públic. Un retrat de l'activista, per tant, molt allunyat del que van fer les primeres teories sobre el comportament col·lectiu (Offe, 1988).

distanciïn de la preeminència atorgada a la política (Cohen, 1985), o a la suposada racionalitat instrumental defensada per les orientacions més estratègiques.

- Un altre element central per caracteritzar aquesta influent tradició es sustenta en l'atenció que es dispensa a les formes d'acció i organització utilitzades. Aquestes formes d'acció i d'organització constitueixen pilars vitals per la reflexió que s'articula des d'aquest enfocament i constitueixen, a més, criteris de demarcació bàsics des dels que afirmar la suposada “novetat” d'aquests moviments. Aquestes formes d'acció i d'organització, ens diuen, es caracteritzen ara –a diferència del passat– per un marcat component lúdic i molt carregat simbòlicament, així com per una preferència per les formes més informals i subculturals. Tot i tenir una voluntat política, als ulls d'aquests teòrics, els NMS apareixen com formes de protesta i d'acció política que s'aparten de les formes de representació política, i fins i tot de les formes de vida més convencionals. Per exemple, ens diu que en la majoria dels NMS, la democràcia representativa és criticada en favor de models de participació política més horitzontals; i que les formes més convencionals d'acció i associació són reemplaçades en favor de formes més directes, combatives i poc convencionals. Aquest conjunt de característiques diferencials són vitals per a aquest enfocament ja que ajuden a sostenir que aquestes pràctiques constitueixen la prova fefaent de que està emergint un paradigma polític social i cultural nou que empara patrons innovadors d'intermediació d'interessos (Offè, 1992; Nedelmann, 1984).

No obstant, aquests elements no són més que característiques més o menys genèriques al voltant de les quals identificar un primer cinturó d'elements comuns i característics d'aquesta resposta europea. Si volem acabar de copsar, la forma en que es conceben i es defineixen els moviments socials des d'aquesta perspectiva, haurem d'anar una mica més enllà. Aquest aprofundiment ens pot ajudar, a més, a perfilar millor algunes de les diferències que s'estableixen amb l'altre corrent. Així, sense pretendre arribar a la totalitat dels autors, crec necessari establir un recorregut bàsic per aquest paradigma a través de l'horitzó que ens dibuixen tres eixos analítics (Mendiola, 2001):

- El primer eix accentua la necessitat d'una “pràctica cognitiva” (Eyerman i Jamison, 1991) que articuli, emmarqui i doni sentit

a una experiència percebuda des d'un prisma de conflicte. Des d'aquest punt de vista els moviments socials són rellegits com a formes d'activitat mitjançant les quals les persones creen nous tipus d'identitats socials com a resultat de processos de *praxis cognitives*¹⁶. En aquest sentit els moviments socials possibiliten la creació d'idees, identitats i ideals nous (Reichman i Fernández Buey, 1994). Dins d'aquest corrent de pensament s'entén que el moviment social no és només l'expressió d'un conflicte estructural sinó la materialització d'un "aprenentatge col·lectiu" que es manifesta i s'explicita en tot el conjunt de creences, valors, normes i ideologies que caracteritzen la pràctica expressiva del moviment, tant aquella més quotidiana com la que està orientada de forma més estratègica. Aquesta pràctica es concretitza tant en l'explicitació dels objectius a aconseguir, com en els mitjans establerts per a la seva consecució, així com en la relació que estableix el propi moviment amb els diferents actors que componen el context del moviment (Melucci, 1996).

- El segon eix fa referència al conjunt de xarxes socials que són activades en el procés de mobilització d'aquests moviments socials. En aquest sentit el camp que obre un anàlisi reticular és ampli i fructífer i permet tractar qüestions tan decisives com, per exemple, l'existència de xarxes prèvies en estat de latència que servien per a la (re)fundació d'un moviment social, la pertinència metodològica de tenir present les xarxes d'amistat com un criteri que moltes vegades és decisiu per explicar la participació i l'enrolament d'activistes nous al moviment, o el caràcter fluid d'aquestes xarxes que no tenen només una estructura grupal i que, per tant, facilita la pertinència múltiple a diferents moviments, així com l'establiment de relacions entre moviments que presenten afinitats temàtiques o culturals i ideològiques. Per últim, permet copsar també la multiplicitat de xarxes activades pels moviments en el seu intent de facilitar la transmissió dels seus missatges i que es materialitza en l'existència de camps multi-organitzacionals (Klandermans, 1994) compostats per audiències més o menys passives, aliats, grups amb afinitats

¹⁶ Alguns dels conceptes fonamentals que utilitza aquesta perspectiva estan relacionats amb el treball de Goffman (1974) i, en particular, el concepte de *framing* i que implica posar en primer pla tot allò que té a veure amb la producció simbòlica i els processos de construcció de la identitat.

ambivalents i/o actors amb intencions contraposades a les dels moviments¹⁷.

- Finalment, el tercer eix fa referència a *un sentiment de pertinença identitari* possibilitat, bàsicament, per la vivència comú de tot un conjunt de creences i sentiments de solidaritat que permeten compartir una certa quotidianitat, donant lloc a xarxes invisibles i latents en la que es gesta i fonamenta precisament la contestació característica als codis simbòlics dominants. El desenvolupament d'aquesta identitat col·lectiva passa per l'establiment d'una xarxa de solidaritat sobre la que es sustentarà una definició compartida de la realitat que, posteriorment, es desplega i reformula en un sistema concret d'aliances i conflictes que acaba composant el camp d'acció dels moviments socials.

En conseqüència, i per anar resumint, segons aquest paradigma, els moviments socials s'originen en la confluència que desencadena la posada en relació d'aquests tres eixos. En primer lloc, d'una pràctica cognitiva des de la que s'identifica un determinat "desafiament simbòlic" als valors i codis dominants; en segon lloc, de l'entramat relacional que caracteritza la mobilització d'aquests moviments i que possibilita tant el desenvolupament d'aquesta pràctica cognitiva com la seva confrontació amb altres actors; i en tercer lloc, del component identitari inherent a la formació d'un sentiment de pertinença i de solidaritat que suposa, articula i alimenta, alhora, les dues dimensions anteriors¹⁸.

¹⁷ Klandermans (1988) desenvolupa un dels enfocaments més influents en aquesta direcció. Aquest autor, que més endavant estudiarem amb més detall, defensa la pertinència d'establir una distinció metodològica entre la formació del consens i la mobilització del mateix. El primer designaria el procés de comunicacions establertes entre diferents actors que donaria lloc a una convergència semàntica, mentre que la mobilització faria referència a l'intent deliberat d'aquest actor per aconseguir el consens d'un sector de la població. D'aquesta manera la formació del consens es mostraria íntimament interrelacionada amb els processos i recursos que intercedeixen en el propi procés de mobilització. Aquest autor proposa també que la mobilització pot ser escindida analíticament en dos grans blocs: aquella que persegueix definicions compartides de la situació i activa, per tant, una política simbòlica en la que es creïn criteris compartits d'acció, i per altra banda la mobilització més específica que té lloc en el marc concret de les diferents accions promogudes per un moviment i que precisa d'una legitimitat tant en els objectius perseguits com en els mitjans utilitzats per a la consecució d'aquests objectius. El moviment opera (Klandermans, 1994), així, des d'una situació d'indeterminació que es desprèn de la seva doble vinculació, tant a un sistema d'aliances (grups, organitzacions de recolzament que proporcionen recursos i creen oportunitats) com a un sistema de conflicte (contra-moviments i components del sistema polític que esgoten els recursos i restringeixen les oportunitats).

¹⁸ No obstant com apunta Mendiola (2001) aquesta interacció entre els tres eixos s'ha anat decantant, en els anys, per una mirada cada cop més *cognitiva* en la forma de concebre aquesta

L'enfocament europeu ha deixat un bagatge categorial interessant per conceptualitzar l'acció col·lectiva que també és important repassar. Amb les seves apostes, per exemple, aquesta perspectiva ha pogut distanciar-se del reduccionisme polític que havia caracteritzat la teoria del procés polític, incorporant l'inestimable component cultural i simbòlic de la protesta. Accentuant amb això la necessitat d'introduir una (re)lectura en termes més macrosociològics, sobretot en termes societals i històrics i on els moviments socials apareixen, sota un cert component profètic, com atalies des d'on llegir certs canvis i dinàmiques socials de caràcter més general. Alhora, aquest enfocament, ha fet molt per (re)centrar la conceptualització dels moviments socials en tot allò que té a veure amb processos de caire psicosocial i subjectiu, com la intersubjectivitat, la construcció de significats compartits o el propi procés de construcció i articulació d'una identitat col·lectiva (Lentin, 1999). Això ha fet renéixer també l'interès per dinàmiques microsocials, per registres més interaccionals i per processos d'ordre simbòlic que s'havien abandonat amb la perspectiva més organitzacional, instrumental, objectivista, racional i economicista que encarna la TMR. A més, han permès posar en primer pla el component "desinteressat", quotidià, solidari, informal, latent, emocional i expressiu que caracteritzaria l'origen i el desenvolupament de l'acció col·lectiva, allunyant-se per tant de les explicacions pragmàtiques, individualitzants i racionalitzants més pròpies del corrent nord-americà.

Entre les crítiques i limitacions que més s'han assenyalat, apareixen arguments que posen de manifest les carències que comporta un enfocament tan sinòptic i societal. Amb això, es diu, s'obvia el component més concret, més actiu i agencial dels moviments socials. Precisament, és la renúncia a allò concret, a l'especificitat més empírica, on els teòrics de la TMR situen la debilitat més manifesta d'aquest paradigma, i on es fa recaure també l'argument que qüestiona la validesa d'aquest enfocament. Altres com Melucci (1994, 1996), Diani i McAdam (2003) i Mendiola (2001 i 2003) han denunciat, encertadament, l'estatisme que comporta un enfocament tant centrat en la identitat i en la formació d'un actor més o menys unitari, en detriment d'explicacions que emfasitzin el caràcter més ambivalent, polièdric, autònom i reticular d'aquests fenòmens.

Sigui quin sigui el signe de les crítiques esgrimides, el que convé destacar és la doble aportació que han fet aquests dos grans paradigmes (TMR i NMS):

identitat compartida. Això es fa palès en el fet que la teoria dels marcs cognitius constitueix l'utilitat analítica predominant a l'hora d'esbossar els processos de construcció de la identitat. La formació d'aquest "nosaltres" queda reduït, així, a una pràctica eminentment cognitiva i reflexiva que s'articula en un decurs marcat per oportunitats i restriccions que caracteritzen el camp multiorganitzacional en el que té lloc l'acció col·lectiva.

- Han proporcionat matisos i marcs d'intel·ligibilitat innovadors i interessants, aportant color i legitimitat a un camp profundament connotat i que havia estat injustament tractat pel pensament social (fins al punt que han prestigiat un camp que semblava condemnat als marges perifèrics de les ciències socials i que ara, en canvi, constitueix un dels seus centres més fructífers, vitals i actius).
- Han esdevingut teories centrals per entendre l'esdevenir posterior de l'estudi de l'acció col·lectiva. De fet, han estat vistes com a referents ineludibles pels desenvolupaments posteriors. La majoria dels debats i posicionaments giren al voltant de les aportacions i marcs d'anàlisi aportats per aquestes dues grans teories. Constantment se les pren com a referència, i les seves premisses constitueixen les premisses des de les que arrenquen (ja sigui per confirmar, ja sigui per discutir) la majoria de propostes contemporànies.

No obstant, aquesta doble aportació no sempre s'ha traduït en un interès i un reconeixement recíproc. Ni en un treball conjunt. Més aviat al contrari. Durant anys, les dues teories s'han desenvolupat a esquenes l'una de l'altra. Aquesta absència de relació entre aquests paradigmes ha marcat, de fet, la història recent de l'estudi d'aquests fenòmens. Sobretot, perquè s'ha assumit de forma bastant consensuada que estem davant de paradigmes antagonics. Això ha reafirmat i alimentat encara més la possible manca de contacte i de relació. Amb el temps aquest desinterès ha passat a elaborar un marc de competitivitat i de confrontació bastant important. Aquesta competitivitat, per exemple, ha portat a assumir el distanciament entre aquests enfocaments com a quelcom natural i tradicional¹⁹. Fruit d'això hi ha una mena de memòria històrica que constantment recorda els sentiments d'animadversió mútua, o com a mínim d'indiferència actius durant aquests anys. Això ha donat lloc a una forta polarització teòrica dins aquest camp d'estudi que ha extremat, encara més, les diferències entre les dues perspectives i que ha estat mantinguda i reeditada, repetides vegades, en bona part dels debats i de les discussions teòriques que hem afrontat els darrers anys. Aquest combat –aparent o no– ha fet que identifiquem la història més recent de l'estudi de l'acció col·lectiva amb un decurs polèmic, marcat en bona part per aquesta disputa i per l'intercanvi constant de crítiques, i per una oscil·lació permanent per entre els pols que inaugura aquesta batalla de paradigmes dominants. Bona

¹⁹ Aquest distanciament va viure els seus moments més àlgids durant les turbulències polítiques dels anys 70 (es pot trobar un relat històric d'aquesta època a Diani i Eyerman, 1992).

prova d'això és que la majoria de teòrics ens expliquen la història d'aquests anys amb una retòrica que té clares reminiscències de *guerra freda*. I és que no s'ha d'oblidar que en alguns moments, per alguns, hi ha hagut alguna cosa més en joc que diferències merament teòriques i/o analítiques²⁰.

Tants anys de prolongada disputa, com era d'esperar, han acabat per excavar un esvoranc important en l'àmbit d'estudi. Prova d'això és que durant molt de temps s'ha equiparat "la teoria dels moviments socials" als marcs i discussions suscitées per la confrontació entre TMR i NMS²¹. L'assumpció d'aquest abisme insalvable ha portat a radicalitzar encara moltes de les postures i a desenvolupar de forma independent cadascuna de les aproximacions. Per exemple, bona part de les conceptualitzacions que s'articulen fins ben entrada la dècada dels 80 s'accontenten, bàsicament, amb aportar matisos i actualitzacions a alguns dels pols d'aquest debat. Cap nova teoria es planteja, seriosament, abordar ni reduir aquest abisme, ni molt menys aixecar una proposta des d'altres premisses. El retrat d'aquests anys, per tant, mostra clarament aquesta dinàmica de confrontació que fa oscil·lar, pendularment, a la majoria de teoritzacions per entre els horitzons conceptuals i els marcs categorials que estableix aquest distanciament. Aquest horitzó de disparitat i de polèmica és bàsic per entendre la orientació que han pres la majoria de teories contemporànies dels moviments socials. No només per les múltiples aportacions a les que ha donat lloc aquesta disputa permanent²². Ha estat clau, també, perquè d'aquesta disputa han arrencat la majoria de teoritzacions contemporànies. Això es fa evident, sobretot, en l'anomenada teoria sintètica, que ha reivindicat la necessitat de conformar un cos teòric més sintètic i integrador. En efecte, sense aquest enfrontament, difícilment té sentit l'aparició i les ambicions que persegueixen les aproximacions teòriques contemporànies. La majoria d'aquestes, cansades de tanta disputa, han intentat conformar una aproximació més sintètica, més eclèctica, capaç d'alguna manera de recollir i combinar millor les aportacions fetes des de cada riba. L'esperança s'ha dipositat, així, en la creença de que molts dels problemes per conceptualitzar l'acció col·lectiva s'acabaran el dia que

²⁰ Alguns han qualificat aquestes diferències d'autèntiques divisòries ideològiques, ubicant-les i distribuint-les a més d'una forma geogràfica (continental), seguint i suggerint, explícitament, coordenades que ens remetem als pols reals de la "*guerra freda*" (Veure Diani i Eyerman, 1992).

²¹ L'existència d'aquest trenc entre paradigmes és una clau indispensable per llegir i seguir molts dels debats que s'articulen i s'estructuren, els darrers anys, al voltant de la condició i naturalesa dels moviments socials.

²² Per exemple, creant i alimentant una sèrie de debats i d'àrees d'estudi molt importants per a la caracterització de les formes de mobilització social i política actuals. O contribuint a la caracterització dels moviments socials. Aquesta productivitat ha redundat en benefici, per exemple, d'un creixent interès per la dimensió temporal i els processos de canvi i desenvolupament que viuen aquests formes de mobilització social, o en benefici d'un interès més minuciós per aclarir quins han de ser els tòpics principals de recerca, o en una rica discussió sobre quins han de ser els enfocaments metodològics a utilitzar en l'anàlisi del nostre objecte d'estudi (Diani i Eyerman, 1992).

s'aconsegueixi un retrobament sincer -en un punt mig, equilibrat, sintètic i integrador- que sigui capaç de recollir el bo i millor de les diferents aportacions fetes.

L'aposta per la síntesi

Fins ben entrada la dècada dels 80, els estudiosos europeus i americans, treballaven de forma relativament independent, ignorant la tasca realitzada pels seus col·legues. A mitjans d'aquesta dècada, però, comencen a produir-se els primers contactes i acostaments. Uns contactes que s'aniran incrementant notablement durant els anys següents, estímulant l'intercanvi constant d'informació entre especialistes dels diferents àmbits geogràfics²³. És així com un grup d'especialistes, després d'anys d'oblit respectiu i de disputes i polèmiques gairebé interminables, inicia un procés d'acostament que pretén revisar, crítica però amablement, la considerable producció de treballs al voltant d'aquest tema. És en aquesta època quan la clàssica dinàmica de confrontació comença a canviar de signe. El desinterès mutu, que havia alimentat fins llavors el desenvolupament autònom dels diferents enfocaments, comença a diluir-se a mida que es van realitzant els primers contactes i es comencen a teixir aliances per nuar posicions de consens (Klandermans et al. 1988). És en aquesta època, també, quan bona part dels teòrics comença a denunciar que el desenvolupament estràbic que ha caracteritzat la dècada precedent presenta més limitacions que solucions. Al seu entendre, el manteniment de la polèmica fa impossible relacionar i combinar, àgilment, un seguit de fenòmens que convergeixen en les mobilitzacions actuals i per als quals no hi ha explicació. Per exemple, és pràcticament impossible relacionar i acostar explicacions que versen, d'una banda, sobre els conflictes més estructurals que viuen les societats contemporànies i, de l'altra, sobre els processos i les estructures de mobilització que caracteritzen les accions col·lectives que tenen lloc en aquestes societats. També s'adonen de les dificultats que tenen per relacionar l'indispensable entramat reticular d'organitzacions, d'individus i de grups que es mobilitzen amb la sèrie d'expressions simbòliques i identitàries que donen sentit i identitat al propi moviment, i que a més semblen respondre a reaccions i qüestions més històriques i culturals. D'aquí que bona part d'aquests teòrics comenci a treballar en una direcció completament diferent a la que havíem vist fins ara. Enlloc de continuar alimentant la discussió, de seguir amb el desenvolupament teòric de forma diferenciada i confrontada, preferiran

²³ Entre 1986 i 1992 es van celebrar com a mínim cinc reunions internacionals amb especialistes provinents d'àmbits d'anàlisi molt diferents. Per tenir informació detallada al respecte es pot consultar McAdam, McCarthy i Zald (1996).

apostar per orientar la recerca cap a la construcció de ponts que intercedeixin, analítica i empíricament, entre les apostes conceptuals que representen les dues grans perspectives que acabem de veure.

A diferència del passat, doncs, l'àmbit d'estudi intentarà bàsicament tancar files i, lluny de debatre interminablement, procurarà sumar el màxim d'esforços possibles per tal d'aportar un salt qualitatiu que permeti comprendre millor l'objecte d'estudi en qüestió. Es confia en que aquest esforç de síntesi ajudi a conformar un cos teòric més holista, sistemàtic i combinat, capaç de tancar moltes de les discussions endèmiques i capaç, també, de fonamentar una recerca i una anàlisi més actualitzada i comprensiva dels moviments socials i de les formes d'acció col·lectiva. Aquesta esperança, de fet, és la que portarà a molts teòrics, motivats per les ganes de *parar i fer inventari*, a buscar un acostament entre continents i paradigmes que deixi obsoleta la diferenciació entre el punt de vista americà i l'uropeu. A explorar, decididament, les possibilitats que ofereix l'anomenat *eclecticisme teòric* (Kitschelt, 1991)²⁴. Només així, consideren, podrà contrarrestar-se el *provincialisme* que històricament ha limitat l'estudi dels moviments socials (McAdam, McCarthy i Zald, 1996) i iniciar, per contra, aquest desitjat procés internacionalitzador, tan nou com prometedor, tan inèdit com decidit, l'objectiu del qual, ha de ser conformar un cos teòric definitiu i integrat, capaç d'estructurar un nucli dur de l'argumentació al voltant dels moviments socials. Aquest conjunt d'esperances, desitjos i assumpcions serà, de fet, el que convertirà l'aposta per la síntesi en el veritable motor de desenvolupament d'aquest àmbit de coneixement durant més d'una dècada. El gran gruix d'investigacions acceptarà de bon grat aquesta demanda d'eclecticisme, internacionalització i harmonització del conjunt d'investigacions prèvies i passarà així, de practicar la baralla a elogiar la reconciliació, de fomentar la disparitat a demanar la unificació, d'ignorar, oblidar o silenciar acostaments contraposats a vindicar un diàleg constant, obert i comparat entre perspectives *rivals*. Si fins ara la polèmica havia estat consubstancial a l'esdevenir teòric d'aquest àmbit, a partir d'ara, doncs, hem de considerar que l'eix vertebrador i estructurant es situa en la recerca constant de punts de contacte i de consensos entre punts de vista fins ara antagònics (McAdam et alt. 1999a; Klandermans i Tarrow, 1988)²⁵.

Com a resultat d'aquest procés trobem que s'identifiquen tres grans grups de factors. Aquests serien, segons els teòrics de la síntesi, els

²⁴ Al respecte el propi Kitschelt ens diu: "un análisis más comprehensivo de los movimientos sociales debe construir un eclecticismo teórico" (1991: 324).

²⁵ L'esforç que això va suposar es fa visible en la frenètica producció que va caracteritzar la dècada sencera dels 80 i bona part de la dels 90: congressos periòdics per acostar i difondre les respectives, edició d'un bon nombre d'articles i de llibres conjunts, traducció permanent de treballs, organització constant de seminaris i reunions per donar-se a conèixer, etc. (Per més informació veure Diani i Eyeran, 1992 i McAdam, McCarthy i Zald, 1996).

factors que més s'han adduït històricament per explicar l'acció col·lectiva i, per tant, els que podríem considerar més fàcilment pilars a l'hora d'explicar l'origen i desenvolupament d'un moviment social:

- D'una banda, troben un primer nucli articulat al voltant de perspectives que estudien i analitzen el potencial de mobilització que suposa una determinada estructura d'oportunitats polítiques o bé les constriccions més estructurals que han d'afrontar els moviments socials.
- D'una altra banda, identifiquen un conjunt de variables que posen de manifest una preocupació i un èmfasi en el rol catalitzador de les formes d'organització (tant formals com informals) a disposició dels activistes i les causes a defensar.
- I finalment, ens parlen de la importància que tradicionalment s'ha donat al paper que juguen els diferents processos col·lectius d'interpretació, atribució i construcció social que intercedeixen entre l'oportunitat i l'acció dels propis membres del moviment social.

Els epígrafs sota els quals queden recollits aquests factors són (per ordre): *“oportunitats polítiques”*, *“estructures de mobilització”* i *“processos emmarcadors”*.

Des del punt de vista sintètic, aquests tres grans pilars resumirien la història de l'estudi de l'acció col·lectiva. Ara bé, tot i que tots tres s'haurien demostrat crucials i indispensables per explicar l'emergència i el desenvolupament de formes d'acció col·lectiva, històricament haurien estat tractats com a fonts d'explicació autònomes i separades. La polèmica els hauria dividit i escindit com a fonts d'explicació enfrontades i incommensurables. La intenció d'aquests teòrics, un cop identificats els factors claus, és revertir aquesta desconsideració mútua, aquest treball desconnectat i articular un marc d'anàlisi capaç de combinar i unificar aquests diferents factors analítics. Per això, a més d'harmonitzar els tres grans blocs temàtics tradicionals, les tres grans agrupacions històriques de variables, busquen explorar les relacions dinàmiques entre ells i precipitar una millor i més comprensiva explicació sobre l'origen i el desenvolupament d'una acció col·lectiva. A diferència del passat, confien que un marc d'anàlisi més harmònic i cooperatiu pot ajudar a millorar la conceptualització i la comprensió d'aquests fenòmens.

Aquesta voluntat integradora i comprensiva és, de fet, l'element més destacable d'aquest moviment en favor del sincretisme. Mentre la majoria d'especialistes s'havien centrat, fins al moment, únicament en

aprofundir en un d'aquests marcs, els intents sintètics provaran, a partir d'ara, de condensar les diferents aportacions en un de sol, permeten així combinar dades i idees i relacionar-les a més amb un eix temporal que remet a les diferents fases que caracteritzen les dinàmiques i el procés d'acció col·lectiva²⁶. L'esperança és que amb tota aquesta integració es pugui aprofundir i, alhora, millorar notablement el coneixement sobre les dinàmiques i processos que donen comptes de l'acció col·lectiva que es desplega a les nostres societats²⁷. S'espera, també, que amb aquest treball de comparació es pugui fer convergir els extrems en un punt mig més harmònic, aportant així solucions noves i més integrades per a problemes antics, heretats en molts casos d'una dinàmica viciada, que condemna a decantar-se constantment.

Els resultats semblen, poc a poc, confirmar l'interès d'apostar per un enfocament sintètic. Així ho demostra el ràpid i elevat consens que produeix el nucli central d'investigació de l'aposta sintètica. També les positives evidències que deriven de l'intens treball d'internacionalització que s'ha portat a terme. Tot i que la millora pel que fa a la comprensió de les dinàmiques de l'acció col·lectiva no es pot qualificar de general ni completa, el cert és que la majoria de teòrics coincideix a l'hora de considerar que un enfocament sintètic aporta més beneficis que problemes a l'estudi de l'acció col·lectiva. Així destaquen, per exemple:

- Els efectes sinèrgics i d'avenç general que està comportant tot aquest esforç que s'està realitzant, sobretot alhora de donar una definició integrada de què són els moviments socials.
- Igualment, es destaca el profund i exhaustiu treball de revisió i de comparació.
- Es destaca l'esperit internacionalitzador que està permetent acostar horitzons teòrics i geogràfics molt allunyats, com també el fet que d'aquest treball constant n'estigui sortint una interessant actualització conceptual i una millora analítica notable.

²⁶ Els quatre moments que puntuen aquest eix temporal són: l'origen de l'acció col·lectiva, el moment en el que el moviment decideix la seva forma, el desenvolupament i consolidació del mateix i quan aquest avalua els resultats obtinguts amb la seva acció en funció de les seves expectatives.

²⁷ Per exemple, algunes de les esperances que genera aquest enfocament unitari es tradueixen en projectes de recerca concrets que busquen diluir una sèrie de discussions i atzucacs clàssics que dificulten la conceptualització integral dels moviments socials. Per exemple, el rol de la ideologia en els processos de mobilització, o el rol d'organitzacions preexistents en la preservació i la consolidació de determinades visions identitàries o com determinades creences i ideologies s'adaptin i evolucionen en condicions canviants. Per més informació veure Diani i Eyerman (1992); della Porta i Diani (1999).

- A nivell més concret s'afirma que s'ha anat millorant el coneixement al voltant de pilars conceptuals claus que fins ara no havien estat abordats de forma tan sistemàtica, com per exemple tot allò que té a veure amb les "oportunitats polítiques"²⁸.
- També s'apunta com a consecució de l'exercici sintètic, l'actualització de discussions clàssiques sobre les formes d'organització, així com sobre el paper de les estructures de mobilització²⁹.

Sigui per un aspecte o altre, el cas és que la majoria d'autors afirmen, sense pors, que els beneficis d'aquesta síntesi s'imposen clarament a les limitacions³⁰. Els més eufòrics fins i tot parlen d'*impacte intel·lectual espectacular*, de *progrés real* i d'*autèntic èxit* per al conjunt de la disciplina (McAdam, McCarthy i Zald, 1996: 14).

Amb més o menys eufòria, el cert és que l'aposta sintètica ha estat molt ben valorada pel conjunt d'estudis sobre els moviments socials. Per a la majoria ha constituït una oportunitat única, i poc freqüent en l'àmbit acadèmic, de portar a terme una revisió empírica i teòrica, sistemàtica i en profunditat, de tot un extens camp d'estudi³¹. Constitueix per molts, doncs, un episodi "indispensable" per entendre el creixement d'aquest àmbit d'estudi. I això és el que més m'interessa destacar. Sense aquest esforç difícilment l'estudi dels moviments socials, de l'acció col·lectiva, seria com és actualment, ni hauria esdevingut aquesta disciplina relativament autònoma que ara és (McAdam et al. 1996).

²⁸ Sobretot si es compara amb les formulacions clàssiques del mateix (per exemple Eisinger, 1973; McAdam, 1982; Tilly, 1978).

²⁹ Veure Zald i Ash (1966); McCarthy i Zald, (1977).

³⁰ Pocs autors reconeixen en veu alta les limitacions d'aquest enfocament, i en cas de fer-ho, la majoria prefereix afegir el comentari de que encara han d'afinar-se molts aspectes. Tot i això, podem fer un cert inventari de les limitacions que més es reconeixen: dificultats en la comprensió dels processos d'acció col·lectiva que es desenvolupen en democràcies menys assentades a les habitualment estudiades; problemes en la delimitació dels processos de significació, d'identitat o d'emmarcament que envolten els moviments socials; limitacions a l'hora de caracteritzar alguns moviments contemporanis que prenen formes i expressions diferents dels precedents. Reconeixements com aquest serveixen d'excusa per anticipar i perfilar les línies de millora i de treball futures (della Porta i Diani, 1999; Buechler, 2000).

³¹ Probablement la millor expressió d'aquesta definició integrada de què són els moviments socials la trobem en el treball del sociòleg italià Mario Diani. Aquest, a través d'un esmerçat esforç de síntesi, considera que el moviment social pot ser analitzat com una sèrie de xarxes d'interacció "*informal entre una pluralitat d'individus, grups i/o organitzacions, involucrades en un conflicte cultural i/o polític, sobre la base d'una identitat col·lectiva compartida*" (Diani, 1992a: 3).

Certament, aquest enfocament sintètic ha marcat molt l'esdevenir de les discussions "pròpies" d'aquest camp d'estudi: l'àmbit de coneixement s'ha unificat i articulat d'una forma més coherent i integrada, fins al punt de projectar aquesta imatge gairebé disciplinar³²; el llenguatge eclèctic ha esdevingut el llenguatge predominant dins l'estudi dels fenòmens d'acció col·lectiva i les aportacions fetes des d'aquest marc han acabat per estructurar la investigació dominant en moviments socials³³. Tot ha quedat, per tant, impregnat per aquests exercicis d'integració i pels objectes conceptuals que ens ha proporcionat. D'aquí que s'afirmi que gràcies a aquesta estructuració i unificació s'ha pogut donar forma i construir un camp d'estudi cada cop més fort. Cada cop més madur. La síntesi és vista, conseqüentment, com un autèntic aixopluc per a l'estudi dels moviments socials, que assegura la continuïtat, que legitima i fomenta una investigació estructurada sobre directius clares i compartides. Als ulls de la majoria aquesta és la única sortida viable per a superar els enfrontaments precedents i per renovar i fer progressar el coneixement sobre aquests processos de caire col·lectiu. La opció que alimenta les esperances de que en un futur proper es materialitzi una més que possible, i per molts desitjada, disciplinabilització d'aquest àmbit de coneixement.

Aquesta confiança en les benaurances de l'eclecticisme sintètic arriba fins als nostres dies. Bona part dels teòrics actuals arrenquen els seus treballs de l'aixopluc conceptual construït sota aquests preceptes i fan seva, igualment, l'esperança de que aquest enfocament combinat, comparat i sintètic sigui capaç de solucionar molts dels debats estèrils i pocs productius que tradicionalment han aturat el creixement i la maduració d'aquest camp d'estudi. Confien així en l'existència d'un punt mig en el que tot pot ser igualment útil i productiu i on els diferents coneixements, lluny de disputes eternes i parcel·les impermeables, poden arribar a coincidir i complementar-se. Ara bé, l'aposta sintètica no és, o no hauria de ser, al meu entendre, aquest far privilegiat que orienta el desenvolupament present i futur d'aquest àmbit d'estudi. La recerca sintètica, com intentaré argumentar a continuació, hauria de ser vista i valorada d'una forma

³² D'aquí que en molts moments jo mateix, en aquest capítol, m'hagi referit a aquest àmbit d'estudi i d'investigació com a disciplina.

³³ La següent cita resumeix molt bé l'estructuració majoritària de la investigació recent envers els moviments socials i les formes d'acció col·lectiva. Malgrat no cal donar per suposat que la conceptualització actual d'aquests fenòmens respon únicament a intents de conceptualització que podriem anomenar sintètics, si que convé fer notar que aquest constitueix un paradigma teòric i metodològic força dominant dins dels enfocaments contemporanis. *"Aunque no ha emergido una única visión sin ser puesta en cuestión en toda esta exploración, en el fondo los analistas de movimientos sociales han concluido que los movimientos dependen íntimamente de las redes sociales en las que los participantes están inmersos, que las identidades desplegadas en las disputas colectivas son contingentes pero cruciales, que los movimientos operan en marcos configurados por una acumulación histórica de visiones compartidas, que la estructura de oportunidad política construye significativamente las historias de los movimientos sociales individuales, pero que también las luchas y resultados de los movimientos también transforman las estructuras de oportunidad política"* (Tilly 1998: 456-457).

absolutament diferent a com es presenta habitualment. De fet, sostindré una tesi que és antagònica respecte les excel·lències que sovint se li han atribuït. Afirmaré, per contra, que es tracta d'un exercici doblement frustrant: d'una banda perquè no aconseguim els objectius que es proposa i, d'altra banda, perquè condueix la disciplina a una posició d'autocomplaença que acaba per no ser productiva. Per fer-ho, em recolzaré en un seguit d'evidències i de problemes que permeten il·lustrar que el "punt mig" no és la solució.

Per una crítica als enfocaments sintètics

En aquesta secció aprofundiré amb més detall en els arguments que plantejava al principi d'aquest capítol i que, al meu entendre, permeten consolidar la crítica a les principals conceptualitzacions que darrerament s'han fet de l'acció col·lectiva i que permeten, a més, a posar sobre la taula un fet de més profunditat teòrica: les limitacions vinculades a la perspectiva integradora i sintètica remetent a problemes i carrerons sense sortida que provenen d'una dinàmica de conceptualització molt més antiga, de la qual la teoria sintètica n'és una expressió més. En aquest sentit, afirmaré que l'estudi de l'acció col·lectiva està immers, històricament, en una dinàmica de conceptualització que limita, més que amplia, les possibilitats de resoldre i entendre qüestions cabdals d'aquests fenòmens socials. Però abans de detallar tant els principals problemes que identifico en l'aposta sintètica, voldria primer recollir les principals crítiques que habitualment se li han fet.

L'esterilitat de l'eclecticisme

D'entrada hi ha un seguit de mancances i crítiques que convé mencionar i que alimenten molts dels desencants i acusacions de promeses incomplides que poden imputar-se al paradigma de la síntesi. El que aquestes crítiques venen a dir és que aquest intent, molt a pesar del reconeixement oficial que se li professa, no ha aconseguit alguns dels objectius que es proposava. En concret, no ha aconseguit acabar del tot amb algunes de les clàssiques discussions que envoltaven l'estudi dels moviments socials. És més, lluny de reduir-les, com pretenia, en molts casos les ha alimentat i fins i tot les ha intensificat i multiplicat.

La teoria sintètica havia recalcat amb insistència que moltes de les problemàtiques teòriques i metodològiques existents havien de ser imputades al provincialisme de les propostes prèvies. Certament, tant la TMR com la NMS poden considerar-se teories parcials ja que només tenen en compte un conjunt limitat de variables. Però no sembla que puguem afirmar alegrement que la teoria unificada resolgui, més folgadamente que

les primeres, algunes preguntes claus. Hi ha problemàtiques teòriques i metodològiques que continuen, malgrat els esforços sintètics, sense ser resoltes. Així, no s'ha respost la pregunta sobre l'origen i el desenvolupament d'un moviment social. Igualment, s'està lluny de poder donar una resposta clara i unànime sobre un tema tan important com la participació en els moviments socials. També continua sent una incògnita tot el que té a veure amb l'explicació de l'enrolament i la participació en un moviment social (della Porta i Diani, 1999; Buechler, 2000; Laraña, 1999). I el mateix es pot afirmar de qüestions cabdals que tenen a veure amb la conformació d'una teoria plausible de l'acció i de l'agència d'aquests fenòmens. Qui actua quan parlem de moviments socials? De qui depèn l'acció que s'hi desenvolupa? Com s'aconsegueix actuar d'una determinada manera? Com alguns han assenyalat (Klandermans 1997) la llista d'interrogants que esperen resposta assenyalen una mancança difícil d'ocultar per l'optimisme vinculat al tancament teòric i metodològic que persegueix l'eclecticisme que acabem de repassar.

Però aquestes no són les úniques crítiques que en els darrers anys posen de manifest les limitacions dels principals enfocaments contemporanis. També s'assenyala que les teories unificadores no només no han aconseguit acotar i reduir molts problemes conceptuals previs, sinó que n'han sumat de nous. En efecte, amb la integració eclèctica, com hem vist, s'ha buscat una combinació dinàmica dels marcs d'anàlisi previs. Doncs bé, segons aquests autors (Diani i McAdam, 2003), aquesta mateixa combinació dinàmica de marcs d'anàlisi diferents ha fet emergir preguntes, problemes i incògnites noves³⁴. Per citar alguns dels interrogants generats al voltant d'aquestes explicacions:

- Quan intentem explicar la relació que manté l'actor amb el seu context (ja sigui el més immediat o el més distant), se'ns fa molt difícil decidir i explicar, des de l'eclecticisme, quin és el sentit de la interacció i si hi ha diferents nivells d'interacció o

³⁴ Per exemple, aquesta combinatòria dinàmica de marcs d'anàlisi diferents dona lloc a preguntes noves: Com es relacionen aquests nivells d'anàlisi entre si? Quin té més preeminència? Són les estructures d'oportunitat? Són les garanties que ens ofereixen els canals i les formes assentades i institucionals de mobilització social? Són un seguit de greuges compartits? Són més aviat els recorreguts i els aprenentatges col·lectius que ens porten a compartir un marc semàntic concret? Són les xarxes d'amics i coneguts més informals? Són les variables emocionals de caràcter subterrani i subcultural? Com podem entendre la combinatòria i interacció que es dona entre els tres nivells d'anàlisi? És una mera interacció? És una co-dependència? Hi ha relacions causals? Ens serveixen els determinismes? O són dinàmiques recíproques? Hi ha variables intermèdies que oblidem? Quin element pesa més en la formació d'un moviment social? I en el seu desenvolupament? I en la seva dissolució? Són combinatòries que varien en funció del moment o la dinàmica de desenvolupament que hi està implicada?

bé si hi ha diferents contextos relacionant-se amb un mateix moviment (Melucci, 1994, 1996; Diani i McAdam, 2003).

- Una polèmica semblant la trobem en una qüestió tan bàsica com és la difícil relació que es dona entre els individus i els col·lectius dels que els primers formen part (Klandermans 1994)³⁵.
- El mateix passa amb una altra qüestió cabdal: l'agència (Melucci, 1996; Buechler, 2000; Mendiola, 2001; Lockie, 2004). Com aconseguim articular una acció més o menys coordinada? Qui o què intervé en la mobilització i qui o què en la coordinació?
- Un altre exemple el trobem quan abordem la mobilització de consensos, la seva estructura i difusió, és a dir, el *com* i el *perquè* es transforma un descontent en un moviment social organitzat (Klandermans, 1994; Mendiola, 2001; Crossley 2002).

La llista és llarga. Varis autors han assenyalat aquesta limitació, i complicació afegida, per abordar temes cabdals. En definitiva, i per no allargar-me en un fet que no deixa de ser il·lustratiu de l'objectiu més ampli que persegueixo en aquest capítol, el que venen a dir-nos aquestes crítiques és que es mantenen encara una sèrie disputes importants, cabdals, en relació a quins són els elements més substancials en l'explicació del que és un moviment social: què és allò que substancialment fa que un moviment social sigui més que un mer agregat d'individus? Són les finalitats? Són les identitats? Són les formes d'organitzar-se o són les oportunitats que se'ns brinden? Els recursos que activa? Les creences? Els valors que comparteixen? O bé una combinatòria dinàmica d'aquests i altres factors? Quina combinatòria? En aquest sentit es posa de manifest que, malgrat els esforços, els plantejaments i mecanismes d'intel·ligibilitat utilitzats i proposats disten força de la suficiència imputada a les matrius teòriques sintètiques. Aquest llegat de qüestions irresoltes -i de noves incògnites emergents- és, de fet, un dels principals motius de preocupació que afronta l'estudi de l'acció col·lectiva.

No obstant, el fet d'evidenciar aquestes mancances no ha estat recollit, en la majoria dels casos, com un incentiu per deixar enrere molts

³⁵ Aquí també apareixen preguntes semblants: a partir de quins mecanismes podem explicar com es construeixen i reconstrueixen creences col·lectives? Com podem explicar la complicada relació entre els individus? Quants nivells d'anàlisi hem de contemplar? Intra, inter, extra? Per quin ordre?

dels plantejaments utilitzats. De forma majoritària es continua afirmant que el problema té a veure amb l'amplitud d'espectre i la complexitat inherent a aquestes fenòmens, però en cap cas, s'assumeix de forma oberta que la problemàtica pugui venir dels paradigmes que sustenten les principals investigacions i propostes conceptuals. Les raons per explicar aquest permanent tancament de files són diverses. N'apuntaré només les que em semblen més rellevants per continuar trenant la hipòtesi central d'aquest treball. D'una banda, la insistència en la teoria del *punt mig* com a punt d'equilibri i pacificació del precedent, un fet que ha instaurat un prejudici que s'ha fet fort amb el temps fins al punt d'autolegitimar-se com la única força de progrés possible per a aquest àmbit d'estudi. Així és, la dinàmica de síntesi s'ha legitimat a si mateixa com el procés d'unificació, pacificació i clausura definitiva dels temes de debat i de polèmica clàssics de la disciplina. S'ha presentat, per tant, com un exercici de pacificació, d'unificació i d'estructuració *final*, necessari per a la *maduresa* de la *disciplina*. Això inevitablement ha conduït als teòrics a tenir una visió negativa de la polèmica, del dubte i del conflicte. En aquest sentit, la constant multiplicació de debats i la reaparició de polèmiques clàssiques no ha estat ben acollida ja que contradiu i posa en entredit moltes de les expectatives i promeses fetes. A la poca receptivitat envers la crítica se li ha de sumar la confiança cega, producte de la forta aposta històrica i teòrica que s'ha fet amb aquestes aproximacions omnicomprendives, en la pròpia dinàmica d'integració i síntesi de totes les diferències i dilemes precedents. Per això no és d'estranyar que aquesta preocupació per la multiplicació dels interrogants hagi acabat provocant un efecte contrari al que era d'esperar: és a dir, una veritable eclosió d'aproximacions i de models teòrics renovats que busquen, altra vegada, millorar i perfeccionar, encara més, i cadascú des dels seus èmfasis i alquímies particulars, la teoria unificada. Intentos per tant que, com els precedents, insisteixen en la creença que la solució ha de venir, inevitablement, de ser encara més sintètic i integrador.

Tanmateix, un cop i un altre, la història es repeteix. A cada nou intent de síntesi apareixen nous interrogants, noves limitacions conceptuals –previstes o imprevistes. Per molts esforços que es faci sembla que els topants continuen apareixent i les suposades combinatòries sintètiques no només no solucionen els problemes precedents sinó que fan sorgir nous debats i nous interrogants. Com a conseqüència d'això cap dels intents contemporanis pot afirmar taxativament que aconsegueixi realment sistematitzar, tal i com pretenen, la teoria de l'acció col·lectiva. Si més no, no de la forma plausible i unificada que anuncien. Això sens dubte porta a una conclusió força evident: la teoria sintètica, o millor dit, l'intent genèric de cloure la disciplina a partir de l'eclecticisme i la integració de marcs precedents, no aconsegueix reduir la dispersió conceptual prèvia, ni traduir els seus esforços en una millora conceptual notable. Ni tampoc acabar amb la dinàmica de confrontació característica d'aquest àmbit

d'estudi. De fet, no només no aconseguim tancar les polèmiques i els debats més encesos, sinó que en molts casos, n'obre de nous, en el millor dels casos derivant i multiplicant els punts de discussió i debat, i en el pitjor dels casos, conduint els enfocaments a les mateixes antinòmies de les que intenta fugir.

Ara bé, no crec que aquest sigui el seu principal problema. Si més no, no el que prendré com a punt de partida per alertar sobre l'esterilitat conceptual que afecta a l'estudi actual de l'acció col·lectiva. És evident que la teoria sintètica no està en condicions d'aturar la proliferació de debats i de polèmiques. I és evident, afortunadament, que tampoc té la solució per a tot. De fet, des del meu punt de vista, això no és precisament un defecte o un problema. Al contrari, crec que generar polèmica és bo. Productiu. És un símptoma saludable de moviment i de vitalitat dins de qualsevol àmbit d'estudi, i per tant, també per l'estudi de l'acció col·lectiva. Ara bé, sí que crec que és important considerar el que posen de manifest aquests problemes. No en si mateixos. Això em faria entrar en una discussió interna i puntual, i el més perillós, em faria entrar en una dinàmica de boc expiatori amb la teoria sintètica que per res reforçaria l'argument que vull posar sobre la taula. No busco revisar ni endreçar res de la teoria sintètica. Vull referir-me a ella, als seus problemes, com a elements, signes o indicis, que em porten a fer una reflexió de caire més general. Al meu entendre, el que posen de manifest aquest conjunt de debats i de problemes irresolts és bàsicament una elevada improductivitat i una incapacitat manifesta per sortir d'una sèrie de dinàmiques i de debats que corren el risc de tornar-se endèmics. Certament, el que aquests debats i polèmiques posen de manifest és que ens movem en un sistema conceptual força tancat. Entròpic. Més enllà de que es cancel·lin, o no, certes discussions el que es fa evident és que només som capaços d'aconseguir una treva sobre un escenari, que en realitat, no canvia massa. Malgrat les reiterades integracions i unificacions, els pols de discussió clàssics es mantenen igualment actius, sense transformar-se pràcticament gens. És a dir, els debats i les polèmiques, en essència, no canvien. I això és precisament el més preocupant.

Prova d'això que afirmo és que no hi ha pràcticament cap debat recent que, veritablement, hagi aportat qüestions interessants i innovadores per l'estudi dels moviments socials i de les formes d'acció col·lectiva. La majoria de debats i d'interrogants que envolten aquest enfocament són reproduccions, més o menys matisades, de debats anteriors. Aquest estancament és preocupant, ja que tard o d'hora amenaça de portar la discussió a una mena de mort conceptual, és a dir, de conduir l'estudi de l'acció col·lectiva a una preocupant esterilitat teòrica. És precisament aquest fet el que em porta, i sempre des del reconeixement a l'esforç portat a terme per a l'assoliment d'acords interessants, a dir que ens trobem davant d'un evident estancament teòric en la conceptualització de l'acció col·lectiva. Fem el que fem, sembla que no podem escapar d'un

cercle viciós: les velles discussions alimenten noves discussions que s'alimenten, alhora, de les velles i que són la font de futures discussions que no aconsegueixen, en cap moment, diferenciar-se massa de les anteriors. Aquesta és, en resum, la principal crítica que li faig als enfocaments sintètics. Crec que aquests no estan ajudant a trobar sortides interessants als problemes de conceptualització que té l'estudi de l'acció col·lectiva. Ni a renovar-los d'una forma interessant i productiva. Per aquesta raó és per la que afirmo que convé fer alguna cosa més. Nova. Diferent de com s'ha fet fins ara. De no ser així, continuarem donant voltes en cercle, abocats als mateixos carrerons sense sortida i a reproduir de forma especular els debats, interrogants i dilemes que sempre han perseguit i acotat l'estudi d'aquests fenòmens. En algun moment, crec, s'ha d'aconseguir obrir, veritablement, la disciplina a d'altres influències que aconsegueixin, de forma més palpable que les que acabem de veure, desplaçar aquest escenari repetitiu. Aquesta esterilitat, de fet, és la que em porta a realitzar una tesi com aquesta. La hipòtesi central d'aquest treball girarà, com veurem, sobre aquesta constatació d'esterilitat, d'estancament, i sobre la necessitat d'experimentar aproximacions que vagin més enllà de la matriu conceptual, filosòfica, mai qüestionada realment, en la que s'ha sustentat el pensament sociològic de l'acció col·lectiva. Però abans de desgranar més aquest argument, voldria treballar de forma més detallada i exemplificada l'argument que em porta a imputar aquesta esterilitat a l'aposta sintètica. Crec que així s'entendrà millor d'on arrenca el descontent que em porta a realitzar un experiment conceptual com el que em proposo fer.

L'enfocament sintètic, bàsicament, parteix de la necessitat de solucionar i acostar les tensions presents entre les grans teories clàssiques. Les condicions de possibilitat d'anar *més enllà* parteixen, des del seu punt de vista, d'alguna mena de combinatòria d'elements d'aquests paradigmes. I aquí és on entra en joc el principal element problemàtic: la seva aposta pel *punt mig*. Per a la teoria sintètica, la solució passa necessàriament per reconciliar, combinar, integrar i sintetitzar els marcs previs. És a dir, reunir-los en un punt intermedi, equilibrat, que ressalti i reculli el millor de totes les aportacions. Aquí és on s'encalla la teoria sintètica. Malgrat unificar certes teories, l'aposta pel punt mig no fa més que posar les condicions perquè es reeditin constantment una sèrie de disputes. L'escenari conceptual, tot i els suposats canvis, pràcticament queda intacte, ja que en cap moment es qüestionen moltes de les assumpcions prèvies de les teories que es pretenen integrar. El que suposa aquesta aposta pel punt mig (pel *promig*³⁶) es fa molt més evident si prestem atenció a un exemple

³⁶ Em permeto la llicència de fer ús d'aquest mot que té un ús col·loquial però que és incorrecte en llengua catalana. El terme correcte és el de "mitjana". No obstant, em permeto utilitzar-lo per fer un joc fonètic, però també semàntic, que considero pertinent per a l'explicació. El sentit que li dono al terme és el mateix que el que rep la paraula "mitjana":

concret. Molts autors de la teoria sintètica ens parlen de la necessitat de centrar-nos en el que anomenen nivell *meso* de l'acció col·lectiva. Aquesta aposta és una resposta a les tradicionals batalles entre els enfocaments *macro* i els enfocaments *micro*. Per aquests autors és en el *nivell meso* d'acció on, diuen, “té lloc l'autèntica acció dels moviments” (McAdam, McCarthy, Zald, 1988: 729). És en aquest nivell on aconseguim trobar l'equilibri i un punt de contacte entre les estèrils discussions antigues. Totes les teories fins ara han hagut de decantar-se d'una manera o altra per alguns d'aquests costats. Totes s'han vist obligades a prendre partit quan han intentat explicar aquesta difícil relació entre dues dimensions molt contraposades. Normalment, això s'ha traduït en una inevitable jerarquització que prioritza un d'aquests nivells per sobre de l'altre. Això, segons els teòrics de la síntesi, ens ha deixat orbes, incomplets. La solució a aquesta mancança passa, al seu entendre, per no prendre partit per cap dels dos. La solució passa, en tot cas, per buscar un tercer nivell. Un nivell que els uneix, els apropa i els explica a tots dos. Aquest és l'esmentat nivell *meso*. Partir del nivell *meso*, ens diuen, ens permet reduir les polèmiques clàssiques i centrar-nos en fenòmens que fins ara eren incògnites. Sobretot perquè ja no es tracta de prendre partit, ni de jerarquitzar. Ara, amb aquesta focalització en el nivell *meso*, podem estudiar més còmodament com els canvis macroestructurals esdevenen significatius pels individus, o com (i on) els individus organitzen i desenvolupen les seves actituds i posicionaments en relació a canvis i processos més *macro*. Centrar-nos en el nivell *meso*, per tant, soluciona de manera més satisfactòria la tradicionalment difícil imbricació dels nivells d'anàlisi *micro* i *macro*.

En aquest exemple es veu molt bé l'enginyeria que practica l'enfocament sintètic. Tot l'esforç es destina a construir ponts, a obrir camins que ens permetin superar un suposat aïllament o una injusta divisió. És a través d'un concepte pont, com el de *meso*, que es proposa solucionar la inoperant divisió tradicional relativa a l'escala i als nivells d'explicació d'allò social. No obstant, aquesta no és una solució del tot satisfactòria. En tant que no qüestiona l'arrel del problema, és a dir, l'existència de diferents nivells d'explicació, accepta, sense més, l'existència de diferents escales per a un mateix fenomen o de diferents fenòmens dins un mateix fenomen que es corresponen amb escales diferents. Assumeix, en definitiva, que ens podem apropar a allò social en termes d'escala. És a dir, assumeix que allò social té diferents nivells: *micro*, *meso* i *macro*. Així, tot i evitar, d'entrada, establir una relació jeràrquica entre els diferents nivells i escales, ja sigui de dalt a baix o de baix a dalt, no pot evitar la diferenciació mateixa. És a dir, no evita el que aquesta diferenciació prescriu: cada escala, o cada

“cosa situada entre dos extrems o entre dues altres coses” (Diccionari de la Llengua Catalana: IEC, 1999).

fenomen, té explicacions particulars. I assumir això té conseqüències. No es pot aturar, per exemple, que en un moment o altre reaparegui la pregunta sobre quin és el nivell més determinant o que s'acabi discutint quin dels nivells d'anàlisi, dels que s'han unificat, té més pes sobre els altres, o si n'hi ha algun que sigui més important a l'hora d'explicar processos o fases concretes de l'esdevenir dels moviments socials. Alhora, el fet de mantenir aquesta diferenciació interposa un problema afegit i molt difícil de resoldre: el de la connexió entre els diferents nivells de l'escala. Sinó, com podem explicar, sense caure en aquestes diferenciacions, la forma en la que un canvi local genera efectes globals? O, com determinats esdeveniments macro socials poden ser transmesos fins a nivells interaccionals? La solució, malauradament, mai passa d'una matussera formulació d'explicacions *ad hoc*, ja sigui des de macronocions sense contingut, com per exemple "cultura" o "context", o des de models teleològics que ens permeten connectar els diferents nivells en un mateix moviment o en un vector de direcció inevitable.

Aquest no és un exemple aïllat. El mateix passa amb altres discussions i polèmiques precedents, com és el cas de la discussió al voltant de la relació entre *l'estructura* i *l'actor*, o la cerca del punt d'equilibri entre les potencialitats *organitzacionals* -i les lògiques més estratègiques- i els enfocaments més psicosocials i centrats en la preeminència dels processos de construcció de la *identitat*. O en molts altres tòpics derivats de la recerca que es porta a terme per reunir el millor de la *mobilització del recursos* i el millor de les teories més *culturalistes*. En qualsevol d'aquests casos, l'enginyeria del punt mig s'aplica com a solució universal. L'esperança sempre es disposa en el potencial mediador d'un conjunt de conceptes que trenen i combinen dinàmicament elements que fins ara semblaven irreconciliables (Diani i Eyerman, 1992). No obstant, de forma més o menys soterrada, continuen ressonant amb força una sèrie de velles disputes difícils de silenciar. De forma més o menys explícita continuen (re)editant-se els antics debats que es pretenien solucionar. De la qual cosa es dedueix que l'aposta pel *punt mig* no aconsegueix, ni de bon tros, resoldre alguns dels principals problemes que ja teníem plantejats. En alguns casos, els complica encara més.

Tot i els canvis, per tant, l'escenari varia més aviat poc: les diferenciacions, lluny de desaparèixer, continuen reificant i performant algunes distàncies, complicant de forma ostensible el quefer teòric i analític. És precisament en aquest punt on es fa més evident que el mencionat estancament en els debats actuals és conseqüència directa de *com* s'ha plantejat la discussió més que no pas del fracàs puntual de les diferents combinatòries proposades. És a dir, que aquest conjunt de problemes que apareixen repetitivament i que es manifesten amb certa assiduitat, expressen quelcom més profund: mostren que allò realment problemàtic és la cerca mateixa d'una solució a través d'un exercici i d'una

aposta pel *punt mig*. És més, destapen una dinàmica endèmica de la qual és difícil escapar: davant dels problemes i reptes conceptuals, habitualment s'opta –i s'ha optat històricament– de forma prioritària per fer una integració més aviat superficial i matussera, molt abans que per portar a terme un veritable exercici crític. S'ha preferit integrar en un mateix pla marcs d'anàlisi molt diferents, sense qüestionar, en cap moment, moltes de les premisses assumides. S'ha preferit unir línies de recerca diferents (i posteriorment vindicar una diferenciació o “encaix sectorial” de cadascuna d'aquestes per cada nivell d'anàlisi) en lloc de repensar de forma global la pròpia conceptualització dels moviments socials. Per tant, s'ha volgut avançar sense qüestionar ni discutir els punts de partida principals. En aquest sentit, no és d'estranyar que les polèmiques siguin les mateixes. Es vulgui o no, la conceptualització de l'acció col·lectiva continua inserida en una dinàmica oscil·lant, buscant encaixar de forma desesperada una sèrie d'eixos duals que continuen estructurant la mirada envers aquests fenòmens. Per tant, com afirmava unes pàgines abans, és aquesta insistència en els mecanismes per trobar solucions, el que aboca a la teoria sintètica a una manifesta incapacitat per aportar elements, conceptes, preguntes i reptes veritablement nous, conduint-la inevitablement a una manifesta esterilitat i a una delicada improductivitat teòrica. Resumint, la principal crítica que esgrimeix aquest treball respecte de la teoria sintètica queda enumerada en els següents punts:

- La teoria sintètica contemporània prenent clausurar molts debats endèmics –tot i que afortunadament també n'han aparegut de nous– fa encara més difícil que existeixi la possibilitat de generar preguntes i debats realment innovadors i diferents.
- Reduint la dispersió –travant la recerca al voltant d'eixos d'anàlisi molt consensuats– únicament aconsegeix naturalitzar una sèrie de premisses, assumint acríticament les seves limitacions i considerant-les els punts de partida ineludibles des dels que arrencar tota reflexió.
- Assumint, sense més, una base conceptual prèvia, acaba heretant la majoria de problemes i d'insuficiències analítiques que aquesta té. I atès que assumeix que les solucions només poden arribar per una via unificadora, acaba reproduint una dinàmica de conceptualització que porta a no qüestionar cap dels pilars ni dels punts de partida precedents.

- Aspirant a la unificació definitiva i integral, a la maduresa de la disciplina, contribueix a tancar l'estudi de l'acció col·lectiva de forma autocomplaent sobre si mateix, exclouent tota possible influència externa i convidant la teoria de l'acció col·lectiva a girar de forma obsessiva sobre si mateixa.

L'ombra del passat, projectada per les discussions sempiternes que un cop i un altre apareixen, ens demostra que l'aproximació sintètica aconsegueix com a molt proporcionar una resolució transitòria per a preguntes molt superficials, en base fonamentalment a elements descriptius i epidèrmics dels fenòmens a estudiar. Per això, penso, pot ser pertinent, necessari -i fins i tot saludable-, qüestionar la necessitat de crear consensos, així com la fe cega en la creença de que a través de la síntesi es podrà arribar a una delimitació conceptual (epistemològica, analítica i metodològica) consolidada. No fer-ho és conformar-se a portar a terme una feina merament tècnica, orientada bàsicament al perfeccionament d'aspectes menors, redirigint així la feina teòrica envers l'acció col·lectiva cap a un treball merament de refinament i de millora de l'operacionalització dels conceptes i pilars centrals i, acríticament, assumits. Renunciar a aquest exercici de problematització, de ventilació, és córrer el risc de continuar contribuint a apartar d'escena qüestions cabdals, de menystenir preguntes i teories capaces de renovar un aspecte teòric necessitat de nous debats i aproximacions per fer front als cada cop més complexos i variats fenòmens d'acció col·lectiva.

El que m'agradaria sustentar a continuació és que la raó que explica aquest carreró sense sortida, però, no és imputable únicament a la teoria sintètica. La responsabilitat d'aquest encasellament s'ha de buscar, més aviat, en un mecanisme de conceptualització que forma part d'una dinàmica més històrica, profundament arrelada en aquest camp d'estudi i que dona comptes d'una inèrcia molt més general.

Sota l'ombra del pèndul

Com hem vist fa un moment, la teoria sintètica arrenca dels entramats categòrics clàssics. Assumeix les premisses d'aquests i no les posa mai en qüestió. Sempre oscil·la per entre l'estret marge de maniobra que obren i delimiten les confrontacions clàssiques. Sense problematitzar les premisses ni els eixos que articulen la disputa. Això la porta, inevitablement, a estructurar-se de forma rígida, assumint com a base certes polaritzacions i punts de partida que considera ineludibles. Únicament, com hem vist, es planteja la possibilitat de reduir la disputa a partir de la seva aposta pel punt mig. Però amb això no aconsegueix desplaçar l'escenari de disputa. Com a molt, s'aconsegueix una treva puntual. L'escenari continua sent el mateix i continua girant sobre les

mateixes polèmiques i problemes de conceptualització. Doncs bé, el que vull argumentar a continuació és que aquesta dinàmica no és pròpia només de la teoria sintètica. Al llarg de la història de l'estudi de l'acció col·lectiva trobem multitud d'episodis semblants.

En efecte, sembla que dins d'aquest camp sempre es busquen solucions de la mateixa manera. Estem sobre escenari conceptual replet de confrontacions i de dualitats, d'elements a integrar i de separacions de base. Al llarg de la història s'ha fet el mateix: donar voltes sobre una sèrie de premisses i eixos tensionals que s'han considerat inalterables. L'única sortida ha estat o bé la victòria (és a dir, la decantació momentània per una d'aquestes posicions), o bé un fals equilibri sobre un fictici punt mig. Si observem atentament l'esdevenir històric de l'estudi d'aquests fenòmens ens adonarem fàcilment d'aquest tret: totes les teories, a la seva manera, neden en l'espai que obren i delimiten una sèrie de debats polaritzats i de dualitats irreductibles. Totes les aproximacions que hem vist (i les que no, confirmo que també) ens expliquen el *què* és un moviment social, o *com* es forma i desenvolupa, o *perquè* s'origina i presenta la forma que té, partint d'una sèrie d'assumpcions prèvies i arrencant sempre d'una lògica bàsicament dual. Constantment es parteix de pols de tensió que es consideren irreductibles i que serveixen, suposadament, per explicar-nos aquesta realitat indòmita que intentem desxifrar. Rarament aquesta punts de partida són explicats. Ni tan sols qüestionats. Les més evidents, i repetides, segurament, són conegudes per tots: les que ens porten a distingir –o dirimir– entre actors i estructures (o l'agència i la mobilitat dels actors versus les característiques i diferenciacions de l'estructura social), entre condicions macro i condicions micro, entre elements objectius i condicions subjectives per a la mobilització, entre la dimensió racional i la dimensió irracional, entre l'apel·lació als recursos materials o a les dimensions més intangibles i identitàries de la protesta, la que ens porta a diferenciar les lògiques més psicològiques i individuals del pes dels fenòmens més històrics i col·lectius, o la que ens porta a dividir l'acció entre allò que ens remet a un voluntarisme revolucionari o al pes d'un marc de normativitat canviant i problemàtic, etc. L'important, sigui quina sigui la dualitat mobilitzada, és que la majoria de conceptualitzacions arrenquen de suposicions i de distincions que venen regulades per un seguit de parells binaris. Mirem on mirem, sempre trobem pols de tensió dicotòmics que són considerats premisses bàsiques des de les quals estructurar i visibilitzar la realitat a estudiar. Aquest és un tret comú a la majoria de teories. Això fa que trobar polaritats no ens sembli estrany, al contrari, que sigui una constant a la que recórrer per endreçar i entendre l'acció col·lectiva. D'aquesta manera, les teories de l'acció col·lectiva acaben sempre oscil·lant pendularment per entre l'espai que obren i regulen aquests parells binaris. Sense qüestionar-los. Sense defugir-los. Sense superar-los. Simplement

assumint-los i buscant, a partir d'aquests, les possibles solucions i combinatòries que ens permetin donar comptes dels processos d'acció col·lectiva. Aquesta dinàmica, a més, s'ha anat solidificant a mida que s'ha anat reproduint, fins al punt de presentar-se com a autoevident. Així, amb el temps, moltes d'aquestes dualitats han esdevingut espais de classificació i d'explicació naturalitzats i s'han acabat considerant bàsics i essencials, autèntics punts de referència inamovibles, passant a formar part íntimament del bagatge i de l'utilitatge teòric, analític i metodològic bàsic de l'estudi de l'acció col·lectiva³⁷.

Aquest rastre compartit, precisament, és el que em permet comparar dues dinàmiques de conceptualització que, en principi, podrien semblar contraposades. Parlo de la *dinàmica de confrontació* que exemplifica la disputa entre TMR i NMS i de la *dinàmica de síntesi* per la que aposten els teòrics actuals. Si no parem atenció al que aquestes dues dinàmiques ens diuen, i atenem només al que fan, veurem que ambdues no paren de donar voltes sobre una estructura dual compartida. És a dir, que tot i el que pregona l'estudi de l'acció col·lectiva, la dinàmica de confrontació i la dinàmica de síntesi no són tan diferents. Són dues cares d'una mateixa moneda. És més, es troben irremeiablement unides per una herència dual que els fa de base. Les dues són solucions d'equilibri, certament diferents, però per a un mateix problema: el que crea un escenari articulat al voltant de tensions irreductibles. Aquest problema, però, en cap moment és qüestionat. Ni assumit. Es considera simplement l'escenari natural. Un fet que evidencia, d'altra banda, que els nostres problemes no acaben únicament criticant l'eclecticisme contemporani. Com constata l'estèril intent de substituir la clàssica dinàmica de confrontació per una dinàmica de síntesi, el camp d'estudi de l'acció col·lectiva s'aixeca sobre un esquelet conceptual poc analitzat i pràcticament invariant. L'assumpció acrítica del mateix constitueix, al meu entendre, una de les principals raons dels problemes que acabo de relatar, una de les principals causes de l'esterilitat i la improductivitat que constantment manifesten les formes de conceptualització d'aquests fenòmens –visible, com hem vist, tant a la dinàmica de confrontació com a la dinàmica de síntesi. Ambdues pateixen del mateix mal: en cap moment es plantegen transformar o regenerar els principals pols de discussió que continuen estructurant l'estudi de l'acció col·lectiva. Ambdues creuen que la solució passa per solucionar, combinar o arrencar del llegat anterior. No obstant, un cop i un altre, es demostra que aquesta és una dinàmica que dificulta més que ajuda, que entorpeix més que no pas permet avançar. El llegat sobre el que s'aixeca l'estudi contemporani de l'acció col·lectiva, en definitiva, sembla formar part més del problema que no pas de la solució.

³⁷ Bona prova d'això és que les teories sovint són avaluades i classificades en relació a la posició relativa que ocupen en relació a aquestes línies de tensió tan arrelades.

L'única manera d'evitar els efectes perversos que deriven d'aquesta herència és, al meu entendre, deixar de treballar d'una vegada *en i des de* l'espai creat per aquestes tensions irreductibles. Mentre es mantingui aquesta mirada, mentre s'assumeixi aquest estructura dual precedent, mentre s'insisteixi en els mateixos mecanismes d'intel·ligibilitat, entenc, serà molt difícil reconduir veritablement la situació. Com a màxim, i puntualment, es podrà trobar un punt d'acord (la teoria sintètica ho ha aconseguit en algun moment). Però l'escenari no haurà canviat: per sota es mantindran les mateixes diferenciacions de base. Per tant, l'única solució sembla passar per repensar profundament aquest herència. Per deixar-la enrere. Sinó en qualsevol moment pot ressorgir, de nou, el perill d'estancar-se. En qualsevol moment pot aparèixer un debat o una pregunta que ens porti, de nou, a *decantar-nos*, a continuar girant sobre aquests debats estèrils i obsessius. Aquesta és la raó, anticipada només començar, per la qual afirmo que considero útil i interessant qüestionar aquesta forta inèrcia històrica que tanca més que obre la possibilitat d'aportar claredat conceptual a l'estudi d'aquests fenòmens. Per això és que afirmava que pot ser útil desfer-se d'algunes d'aquestes assumpcions i iniciar un desplaçament conceptual que s'obri a la influència de teories i punts de vista procedents d'altres camps disciplinars. Sense una profunda problematització, penso, d'aquestes formes de conceptualització, dels seus supòsits, dels seus principis metodològics i teòrics, serà més que difícil superar els malentesos i les recurrents limitacions que circumscriuen històricament l'estudi sociològic d'aquests fenòmens. Únicament si considerem que el llegat anterior és més part del problema que de la solució podrem allunyar l'ombra de debilitat i de fragilitat que caracteritza l'estructura conceptual central utilitzada per estudiar aquests fenòmens.

No obstant, no voldria acabar així la meua reflexió sobre els perills d'aquesta dinàmica dual que estructura el pensament d'aquests fenòmens socials. Crec que el que acabo d'afirmar és quelcom que cal tenir en compte i que cal explorar de forma més detallada. Més encara si, com afirmo, pretenc trobar una sortida regeneradora i productiva per aquests problemes. Dedicaré, doncs, les properes pàgines a donar més profunditat a aquesta problemàtica que acabo d'identificar. El que intentaré confirmar a continuació és que, efectivament, aquest és un problema que travessa el conjunt de teoritzacions sobre l'acció col·lectiva. És més, apuntaré que el que li passa a aquest camp té graus de coincidència amb el que li passa a altres àrees del pensament social i que per tant podem estar davant d'una problemàtica de caire més general³⁸. En efecte, el que suggereixo és que no estem davant d'un aspecte menor. Ni davant d'una coincidència o d'una casualitat fruit de l'atzar. Aquesta dinàmica esterilitzant afecta i és

³⁸ Pont Vidal suggereix una cosa molt semblant quan afirma: "*En la investigació de los movimientos sociales se reflejan las mismas dicotomías que en la teoría sociológica*" (1998: 258).

discutida en més àmbits del pensament social. Conseqüentment, penso, pot ser útil explorar i analitzar amb minuciositat aquestes semblances, defugint així la mirada més disciplinària i endògena i buscant més enllà, en altres discussions i camps de coneixement, els elements de contrast que ens permetin ampliar i regenerar el context de discussió fins ara dominant³⁹.

Prenent com a referència els treballs crítics desenvolupats en altres camps del pensament social, aprofitaré les properes pàgines per a desenvolupar i argumentar una de les hipòtesis més fortes d'aquest treball: al meu entendre, les limitacions que afecten la conceptualització, present i passada, de l'acció col·lectiva s'han d'atribuir, en darrera instància, a l'esperit *modern* que ha imbuït i estructurat profundament l'estudi sociològic d'aquests fenòmens i del pensament social en general. Són les ambicions i supòsits de la matriu filosòfica moderna –essencialistes i purificadors–, són els mecanismes d'intel·ligibilitat moderns, tan duals i dicotòmics, els que en darrer terme expliquen els problemes que s'expressen en la improductiva dinàmica de conceptualització contemporània de l'acció col·lectiva. Si la meua intuïció és certa, fet que provaré de contrastar en els capítols que segueixen, la millor manera, probablement la única també, de desortir d'aquest cercle viciós del que parlava fa una estona és desmarcant-se de les teories precedents. Però no únicament desmarcant-se de les formes que històricament hem utilitzat per comprendre aquests fenòmens, sinó portant la problematització més enllà de la pròpia teoria de l'acció col·lectiva.

En efecte, com han posat de manifest en els últims anys diferents moviments crítics dins del pensament social⁴⁰, bona part dels problemes que afronta la conceptualització sociològica contemporània tenen les seves arrels en la matriu filosòfica moderna, l'aixopluc tradicional sobre el que s'ha vingut desenvolupant el coneixement sociològic més canònic. D'aquí que qualsevol intent per aportar derives noves i productives dins la teoria social comporti, de forma gairebé inevitable, la necessitat de *revisar* la

³⁹ En aquest punt és on sigui més decisiva la meua formació com a investigador en altres camps del pensament social. La meua experiència prèvia dins els anomenats Estudis Socials de la Ciència i la Tecnologia, on he pogut ser *testimoni modest* (Haraway, 1997) d'un procés de revisió i de crítica semblant al que en aquests moments em proposo portar a terme en aquest àmbit, ha estat vital perquè ara pugui aventurar-me, amb la suficient determinació, en una empresa com aquesta. En efecte, gràcies a l'esforç, la intensitat i la determinació amb la que els ESCT –que veurem amb més detall als segon capítol– han provat de deixar enrere el bagatge dicotòmic que històricament ha escindit i delimitat l'anàlisi sociològic, ara sóc capaç d'establir comparacions, deduccions i analogies amb les problemàtiques identificades en un camp, aparentment tan allunyat, com és el de la conceptualització sociològica de l'acció col·lectiva.

⁴⁰ Un bon repàs del paper d'aquests moviments crítics i dels canvis que han precipitat dins del pensament social, en especial dins de la psicologia social, pot trobar-se en el monogràfic publicat per la revista *Anthropos: huellas del conocimiento*, titulat "La psicología social como crítica", núm 177 (1998).

pròpia modernitat⁴¹. Ara bé, com veurem, aquest no és un exercici gens fàcil de fer. D'una banda, perquè implica desfer-se de quelcom que ha penetrat molt en el nostre bagatge conceptual i teòric. Per tant suposa qüestionar una forma de pensar i teoritzar força naturalitzada alhora que implica problematitzar premisses que donem per assumides com a punts de partida inqüestionables. Suposa, d'altra banda, posar en entredit gran part del llegat històric i conceptual de les pròpies ciències socials, fins al punt de qüestionar-les profundament. Per aquesta raó, no és fàcil portar a bon port l'experiment que em proposo fer. La dificultat de trobar punts de referència que escapin als perills de la modernitat dificulta, i molt, la possibilitat de solucionar les problemàtiques vinculades a l'excessiva dicotomització de la matriu conceptual utilitzada per comprendre aquestes realitats socials que m'ocupen. No obstant, com afirmaré, aquesta és l'única manera possible de regenerar seriosament l'estudi d'aquests fenòmens. L'única forma de generar un veritable punt de ruptura i d'evitar el perill de ser una revisió *més*, una teoria *més* entre altres.

Però no correm tant. Convé primer justificar la primera part de l'argument. I això és el que faré a continuació. En la propera secció donaré comptes de quines raons són les que em porten a pensar que estem davant d'un fet molt modern i, explicaré també, en quins debats vinculats a l'estudi de les formes de protesta percebo aquesta reproducció de l'estructura filosòfica moderna. Deixaré pel final el rept de buscar una alternativa original que ens permeti experimentar una manera no moderna d'estudiar l'acció col·lectiva.

La intel·ligibilitat “moderna”

En efecte, el que primer intentaré fer és fonamentar bé l'argument de que la modernitat és un rerefons sempre present en l'estudi de l'acció col·lectiva. Per tant, serà important, d'una banda, desgranar els elements bàsics i més característics del pensament modern i, de l'altra, demostrar i argumentar les esmentades connexions entre l'estudi de l'acció col·lectiva i les característiques de la modernitat. La clau per argumentar aquesta tesi, al meu entendre, resideix en el mecanisme d'intel·ligibilitat utilitzat històricament en l'estudi, l'anàlisi i la comprensió dels fenòmens d'acció col·lectiva. Pensar en i des de parells binaris, dispositius dicotòmics i matrius conceptuals de caire dual és un signe, com veurem, típicament modern que delata i constata el pes d'aquest llegat filosòfic en l'estudi de l'acció col·lectiva. Donat que aquest esquelet dual, com hem vist, constitueix la principal raó de l'estancament i de les dificultats per

⁴¹ Prenc com a inspiració la proposta del filòsof francès Bruno Latour de fer urgentment un “*rappel de la modernité*”. Per més informació veure Latour, B. (1993, 2005).

conceptualitzar la pròpia unitat d'anàlisi, el millor, afirmaré més endavant, és buscar alternatives a la modernitat i a les seves ambicions purificadoras.

Però tornem al fil d'aquesta secció. Afirmar que molts dels problemes conceptuals que circumden l'estudi dels fenòmens d'acció col·lectiva tenen una clara arrel moderna no és nou. Melucci (1994), sens dubte un dels teòrics més importants i reconeguts en aquest camp, ja anticipa un diagnòstic semblant quan afirma que, probablement, en cap altra àrea del pensament social, és tan evident el pes de la tradició dualista moderna com en el cas de l'estudi dels moviments socials. En efecte, com acabem de veure, el pensament i l'activitat intel·lectual dels estudiosos de l'acció col·lectiva no ha deixat d'estar ancorada en un ball de dualitats i oscil·lacions binàries. I això com assenyala Melucci ens remet inevitablement a l'essència mateixa del projecte modern. Potser podria semblar, en principi, que una consideració així pertany a un àmbit allunyat i aliè a l'estudi de l'acció col·lectiva. Però com sostenia fa un moment, una afirmació així tampoc hauria d'estranyar-nos massa ja que, sinó totes, si la majoria de les concepcions hegemòniques fins al moment -sobre el coneixement, la ciència i els seus objectius- tenen fortes arrels en els pressupòsits que en el seu moment es van elaborar a partir de la filosofia que desenvolupà el període il·lustrat⁴². No és gens estrany, per tant, que es pugui relacionar l'estudi de l'acció col·lectiva amb aquestes herències històriques. Anem a veure, però, amb més deteniment els arguments que legitimen aquesta hipòtesi. Per fer-hi cap, però, primer serà necessari fer un repàs ràpid -molt ràpid- del que de forma comuna entenem com a modernitat.

El projecte modern, parafrasejant a Gergen (1989), arrenca la recerca d'una epistemologia empírica per part dels il·lustrats del segle XVII-XVIII (Locke, Hume, Kant...) guanya identitat i substància amb el positivisme del segle XIX (Saint-Simon, Comte...), es perpetua amb els empiristes lògics de principis del XX (sobretot el Cercle de Viena) i arriba al seu punt culminant amb el racionalisme crític (Popper, Lakatos...). No és la meua pretensió fer una llista exhaustiva dels que es poden considerar els elements principals del pensament modern⁴³. No obstant, citaré tres característiques que són d'obligada menció i que ens permetran reprendre més tard la qüestió de la constant prevalença d'aquest pensament modern en la producció de coneixement sobre l'acció col·lectiva:

⁴² Per tal de continuar el meu argument de forma àgil prefereixo no entretenir-me massa en fonamentar, com per altra banda seria recomanable, aquestes asseveracions. De tota manera, per una fonamentació més acurada d'aquestes, recomano al lector consultar l'obra del filòsof francès Bruno Latour. Aquest és un autor especialment compromès amb representar i deconstruir críticament el projecte filosòfic i polític modern (Latour, 1993, 1999, 2005).

⁴³ Una tasca així ha estat portada a terme ja amb un nivell de concreció i minuciositat suficient (Habermas, 1987; Gergen, 1992; Kvale, 1992, Latour, 1993).

- Una concepció ontològica en la que s'assumeix l'existència de veritats atemporals. Una concepció en la que s'assumeix l'existència d'una estructura nòmica amb principis fonamentals a descobrir.
- Una concepció essencialista de la realitat que, així com qualsevol altre objecte del món natural, està dotada de certes característiques a "descobrir" i que constitueixen la seva veritable "natura".
- Una determinada concepció epistemològica/metodològica que concep la ciència com un dispositiu privilegiat de descobriment dels mecanismes que regeixen el funcionament del món.

En aquest sentit, la modernitat és, fonamentalment, un projecte optimista, emancipador, un projecte on domina la intenció de:

"construir un mundo inteligible donde la razón institucionalice el juego de las fuerzas políticas, económicas y sociales..." (Picó, 1988, p.15).

És per tant un projecte filosòfic revolucionari que cerca la categorització més definitiva possible dels diferents elements que componen la realitat i que confia destil·lar, a través de la ciència, les diferents essències que permetrien endreçar el món, reduint així la incertesa i el garbuix característic d'èpoques passades. L'energia de la modernitat, precisament, prové de la certesa de que a través de la raó, en especial a través de la ciència, hom s'apropa a la veritable naturalesa de les coses, a un futur millor i que, per tant, gràcies a això s'assegura que deixa enrere el pes i la superstició de fosques èpoques passades.

Seguint aquestes coordenades, l'època moderna aconsegueix instaurar tres grans distincions o ruptures: una amb *el passat* (el progrés i el futur suposen un canvi radical i inequívoc respecte del passat), un altre amb *els altres* (l'individu i la subjectivitat esdevenen els centres de gravitació filosòfics i metafísics) i un darrer amb *la natura* (a l'època moderna es dona molta importància a tot allò que té a veure amb la condició pública, social i política de la humanitat). Aquests tres trencaments són bàsics per entendre la modernitat⁴⁴. En efecte, el front modernitzador avança en tant que

⁴⁴ La *modernitat* és un concepte força ambigu i polisèmic. Ha estat associada tant a una determinada realitat històrica com a una ideologia, i fins a un projecte encara per realitzar. Ha estat descrita de múltiples maneres: com una utopia, com una etapa, com una constitució política, com un moviment filosòfic, una forma particular d'antropomorfisme (Latour, 2005). L'important en aquest cas no és la precisió que tinguem a l'hora de rendir comptes de què és realment la modernitat. La meua intenció bàsica és referir-me sota el nom de modernitat, al període, al projecte històric i filosòfic que té com a motor principal la confiança en la raó

aconsegueix fer evidents aquests trencaments. Sense ells, sense distincions, no accedim al veritablement substancial. Sense ruptura no hi ha progrés. Sense trencament, la fletxa del temps no avança. La separació, el tall, en tot moment, doncs, és clau. Sense diferenciacions no hi ha llibertat, no hi ha modernització. Per tant, el coneixement cert, la ciència, ha de ser capaç d'analitzar, de purificar, de diferenciar el seu objecte d'estudi, de separar fets de valors, allò objectiu d'allò subjectiu, l'humà del no humà, la natura de la societat. Ha de ser una ciència lliure d'ideologies i supersticions, independent i objectiva. Sinó no hi ha possibilitats de progressar, d'accedir al més essencial i definitori, d'avançar cap al futur il·luminat que el projecte modern promet⁴⁵.

La modernitat es pot caracteritzar, conseqüentment, com una relació temporal, com un procés que implica necessàriament una endreça, un alliberament, una purificació, una higiene, que assegura que res es confongui ni es barregi. En efecte, la modernitat és sobretot una pràctica, un projecte, un procés eminentment naturalitzador. Purificador. Essencialitzador. Tot està pensat perquè en darrer terme tota realitat, cada element, remeti a la seva autèntica i única essència. En això es basa el poder de la modernitat. Per això actua com una fina fulla, un esmolat tallant que estableix divisions i fronteres –el més estanques que sigui possible– per tal de constantment purificar els fenòmens, discernint i delimitant cada reialme, territori o essència, determinant la permeabilitat de cadascun d'ells i regulant els drets d'intercanvi entre ells. Ser modern és defensar aferrissadament que res està fet d'una sola peça sinó de fragments, de diferents naturaleses, que cal depurar i endreçar⁴⁶. Ser modern equival, també, a estar compromès amb aquesta operació, amb un ordre, amb una solució, amb un tipus de política. Vol dir, de fet, sentir-se lliure respecte del passat, confiat en el futur. Vol dir creure en l'ordre, en la racionalització, en la categorització essencial de la realitat. Confiar en el progrés inherent a la purificació i a l'endreça. Comptar amb que gràcies a la diferenciació constant s'arribarà als elements més substancials, a emancipar finalment la civilització de les creences i formes de vida arcaiques passades.

crítica, la creença en el progrés i la voluntat d'emancipar-se de la tradició arcaica i supersticiosa. Per una discussió més àmplia d'aquesta i altres caracteritzacions de la modernitat, recomano al lector consultar l'obra de Latour (1993). *Nunca hemos sido modernos. Ensayo de Antropología Simétrica*. Madrid: Debate.

⁴⁵ "In the past, our ancestors confused the future facts with values, the essence of things with the representations they had of things, harsh objective reality with the fantasies that they projected onto reality, primary qualities with secondary qualities. Tomorrow, the moderns are sure, the distinction will be sharper; we shall be able to pry the established facts more decisively away from their matrix of desires and human fantasies" (Latour, 2005: 188-189).

⁴⁶ La consigna de la Modernitat, com diu Latour, és: "*Divide y vencerás: divide lo real en Naturaleza, Sociedad, Divinidad y Lenguaje y cada vez que defines un problema como perteneciente a uno de esos ámbitos podrás aliar en una red a los otros tres para movilizarlos en su contra; si maniobras inteligentemente y sabes sacar partido del terreno y la sorpresa, el número te garantizará la victoria*" (1993: 56).

"Ante todo parecen decir [los modernos], no mezclemos el saber, el interés, la justicia y el poder; no mezclemos el cielo con la tierra, lo global y lo local, lo humano y lo no humano" (Latour, 1993:13)

Però ser modern també vol dir participar d'un procés inacabable, susceptible de ser posat en pràctica *ad infinitum*. Com a tal, vol dir ser partícip d'un projecte profundament i constitutivament utòpic. La modernitat no coneix el descans. Per al projecte modern sempre és possible millorar, progressar, alliberar. Vetllar perquè res es barregi. Per això, ser modern, és també una actitud. Una moral. Un conjunt de pràctiques, una racionalització iconoclasta. Això fa de la modernitat quelcom més que un projecte filosòfic. Com ens recorda Latour (1993), la modernitat és també una *Constitució*. Un engranatge crític, polític i moral pensat, sobretot, per orientar l'acció i assegurar la preponderància de certs valors⁴⁷. Un dispositiu construït, en definitiva, per assegurar un domini en tots els sentits.

"[La Modernidad es] una bella construcción que permite hacerlo todo sin estar limitado por nada. No es extraño, pues, que esta Constitución haya permitido, como se decía antes, liberar todas las fuerzas productivas" (1993: 56).

Així és, per entendre la modernitat, és important no deixar de banda l'essencial, és a dir, que en parlar d'aquest projecte, d'aquest període històric, ens referim, sobretot, a un engranatge, a una força, que opera d'una determinada manera i que busca i s'assegura el control sobre les coses, el temps i la humanitat en general. Així ens ho adverteix Latour:

"¿La modernidad es, pues, una ilusión? No, es mucho más que una ilusión y mucho menos que una esencia. Es una fuerza añadida a otras a las que durante mucho tiempo ha tenido el poder de representar, de acelerar o de resumir". (1993: 67).

Aquest engranatge depèn d'una operació bàsica: la dicotomització. Aquesta, durant la modernitat, es converteix en el dispositiu bàsic per classificar, purificar i racionalitzar la realitat a l'estil *modern* (Latour, 1993). En efecte, la dicotomització es converteix en el mecanisme d'intel·ligibilitat per excel·lència que ens acosta a la utopia higienista i purificadora que tant anhela la modernitat. És més, esdevé el mecanisme bàsic per entendre aquesta *força afegida* que és la modernitat. La dicotomització coneix i classifica, ordena i dona forma al que entenem per modernitat. És, per tant, el substrat bàsic sobre el qual s'articularen coneixements, dominis, disciplines i divisions en el saber pròpiament *moderns*. A través de la

⁴⁷ Latour parla de les tres deeses de la modernitat (2005): l'Objectivitat (vinculada a la Ciència), l'Eficàcia (vinculada a la Tècnica) i la Rendibilitat (vinculada a l'Economia).

dicotomització la modernitat és capaç de dominar i representar, d'assegurar la condició ontològicament essencialista que pressuposa, de justificar la divisió de sabers, de cercar i argumentar l'existència apriorística de lògiques i dominis "naturalment" separats, d'entitats i d'actors diferenciats, amb atributs i competències diferenciades, substancials i immutables. Amb la dicotomització som capaços de separar causes i conseqüències, agències privilegiades de simples inèrcies, mitjans de finalitats. I és precisament la força heurística i efectiva de la dicotomització la que fa tan poderosa a la modernitat, la que li permet ostentar i demostrar un "evident" progrés i una evident superioritat epistèmica respecte d'altres períodes històrics i filosòfics. És així com la modernitat pot prometre'ns la utopia d'un món cada cop més ordenat, depurat i taxatiu. Doncs bé, el que vull afirmar a continuació és que l'àmbit d'estudi de l'acció col·lectiva és un dels terrenys on es pot percebre de forma més intensa l'efecte d'aquesta ambició purificadora d'arrel eminentment moderna. On es fa més ostensible l'efecte tallant i purificador de la forma dicotòmica d'abordar el món típicament moderna.

Com hem vist, la teorització de l'acció col·lectiva ve articulada històricament per un llegat replet de tensions irreconciliables, per una constant dicotomització i essencialització del seu propi objecte d'estudi. Els mecanismes d'intel·ligibilitat utilitzats, i que acabo d'identificar com a problemàtics, remetien inequívocament a aquest *modernisme* que acabo de relatar, a les ambicions i promeses típicament modernes. A la modernitat, per tant, cal imputar bona part de les consecucions fetes en aquest àmbit. Però també les limitacions que un cop i un altre apareixen. En efecte, a la modernitat també hem de reprotxar-li bona part de les limitacions que, com hem vist, mostra històricament la conceptualització d'aquests fenòmens. Sense anar més lluny, el fet de reproduir i confiar reiteradament en el poder d'una estructura categorial dual i dicotòmica, responsable, en darrera instància, de dificultar un veritable creixement teòric. Així és, com alguns crítics han assenyalat, la modernitat, es caracteritza per llegar-nos una sèrie de problemàtiques importants. Ens deixa, per exemple, un món excessivament reificat, replet de distàncies i abismes que semblen insalvables entre condicions ontològiques per definició irreconciliables. Un món replet de dualismes i de pressuposicions apriorístiques sobre causalitats i agències privilegiades (Latour, 1993; Boltanski i Thevenot, 1991). Un mecanisme d'anàlisi essencialista, rígid i autocomplaent. Una moral basada en la crítica i la disputa permanent (Péguy, 1962b).

Aquestes, en bona part, són també les limitacions que hem detectat en repassar les dinàmiques de conceptualització tradicionals de l'acció col·lectiva: una permanent dicotomització de la unitat d'anàlisi; confiança cega en el progrés de la disciplina a través d'una constant racionalització de les variables identificades; engegament per objectivar, sintetitzar i unificar el conjunt d'estudis sobre aquest tema; tendència a

buscar *ad infinitum* els atributs més essencials de la unitat d'anàlisi; impuls de separar i purificar les diferents realitats a analitzar, de diferenciar i privilegiar constantment les variables, els actors, les condicions, les naturaleses, els dominis; necessitat d'atribuir condicions causals cada més substancials i darreres, etc. Per tant, entenc que és a la modernitat a qui hem d'atribuir bona part dels problemes que mostra l'anàlisi dels fenòmens d'acció col·lectiva. A què o a qui atribuir sinó la constant suposició d'ordres i lleis subjacents, d'actors i agències privilegiades, de distàncies insalvables, d'atributs immutables i de dominis separats que operen en l'explicació de l'acció col·lectiva? A qui atribuir el munt de criteris de demarcació previs que utilitzem per comprendre aquests fenòmens, i les divisions i de distincions duals que tallen i segmenten la unitat d'anàlisi? La modernitat, postulo, és la remor de fons que dona sentit a tots aquests episodis i dinàmiques problemàtiques que acabo de sintetitzar en les pàgines precedents. Només així, considero, podem donar sentit, de forma general, al tipus racionalització que ha estructurat, i per tant també ha limitat, l'estudi de l'acció col·lectiva.

El que plantejo com a hipòtesi de treball, doncs, és que la modernitat constitueix un context de discussió nuclear per entendre i situar les diferents conceptualitzacions plantejades en la història de l'estudi sociològic dels fenòmens d'acció col·lectiva. És més, provaré de contrastar que el llegat sobre el que s'aixeca l'estudi hegemònic de l'acció col·lectiva és la viva expressió d'haver entès –i practicat– un exercici sociològic des de premisses i ambicions modernes⁴⁸. Certament, un pot desconfiar, dubtar i fins i tot criticar la validesa d'aquest argument. Es pot argumentar, per exemple, que no hi ha mai una única definició d'acció col·lectiva, que no hi ha una única forma d'abordar-la, de conceptualitzar-la. Que cada aproximació varia d'un autor a un altre, d'una teoria a una altra. Per tant, es pot afirmar amb vehemència que és injust considerar que hi ha una arrel comuna que recorre l'abordatge conceptual d'aquest fenomen. I sobretot que és absurd mantenir un argument d'aquest estil que emparenta la història de l'estudi sociològic de l'acció col·lectiva amb la petja metafísica i filosòfica de la modernitat. Per desmuntar aquest escepticisme i per fer més contundent el meu argument, donat que considero que aquesta és una de les hipòtesis fortes de la tesi, aportaré algunes proves més.

Al meu entendre, com hem vist, el fet de tenir una gran disparitat d'enfocaments, diferents entre ells, no significa, en cap cas, que es produeixi una veritable ruptura entre ells. Malgrat varia, històricament i teòrica, la manera en que s'explica què és l'acció col·lectiva, no podem afirmar que es transformi mai en excés la "forma", el com es concep i s'estudia aquest

⁴⁸ Al segon capítol tindrem ocasió de revisar les crítiques esgrimides des de diferents corrents de pensament a la modernitat i argumentar millor algunes d'aquestes asseveracions que aquí només poden ser apuntades.

fenomen. Malgrat els canvis aparents, sempre es manté operativa una mateixa bastida filosòfica. Compartida i alimentada per pràcticament totes les diferents visions esgrimides. La presència recurrent d'una sèrie de vestigis compartits és la millor prova d'aquest aire de família. Ningú qüestiona tampoc que hi ha "alguna cosa", subjacent i profunda, que defineix a aquesta acció col·lectiva, que està "allà" i que és susceptible de ser "descoberta" i analitzada a través del procedir científic de la raó analítica. Ningú qüestiona la recurrent presència de distincions duals i de dicotomies, ni la necessitat d'elles, ni qüestiona les distàncies que aquestes instauren. L'exercici analític sempre parteix d'elles, en el millor dels casos les intenta conciliar, però no les problematitza. Cap teoria qüestiona la creença que a través de la racionalització, la purificació permanent de la unitat d'anàlisi s'aconseguirà l'avenç, la ruptura definitiva, integradora i universal. Al contrari, fomenten i es barallen per donar continuïtat a aquest procés. Pràcticament tots articulen les seves propostes sobre creences, valors i gestos típicament moderns.

Algú, però, pot continuar sense estar convençut d'aquest argument. O pot estar d'acord amb bona part de l'argument però dissentir també parcialment del mateix. De fet, aquesta és l'opció que han seguit la majoria de revisions crítiques contemporànies: afirmar que aquesta herència moderna és especialment visible en els enfocaments clàssics - sempre entestats en trobar l'essència dels moviments socials- però que ja no és present en els enfocaments més holítics, definitius i unificats propis dels enfocaments més contemporanis. Aquestes revisions afirmen així que amb el temps s'ha aconseguit incrementar la certesa sobre aquest camp, fent-lo un àmbit d'estudi més autèntic, unificat, adaptat a la realitat que pretén representar. Menys dividit i seccionat per dicotomies. Però des del meu punt de vista, també en el cas del enfocaments més contemporanis, també malgrat les promeses de la teoria sintètica, continua reproduint-se el mateix ancoratge epistèmic i ontològic. Roman ferma i unificada la mateixa força inamovible. Com interpretar sinó la recurrent creença en una autèntica naturalesa que explica, de forma ahistòrica i definitiva, què és l'acció col·lectiva? O l'acceptació d'unes categories que es consideren naturals i inalterables des de les que arrencar tota anàlisi de l'acció col·lectiva i que ens explicaria la pretensió recurrent i compartida d'avançar sense qüestionar ni discutir els punts de partida principals? Per què sinó es continua confiant en anàlisis definitoris, en la fortalesa d'una racionalització basada en la cerca del més substancial, unificat i integrat? Malgrat la voluntat de canvi, el cert és que sota els enfocaments més contemporanis i sintètics, sembla que batega encara la mateixa ideologia moderna que en els plantejaments precedents. D'aquí que afirmi que aquest enfocaments més sintètics, malgrat projectar-se com a revisions definitives, no deixen de ser transicions, petites ruptures que en cap moment posen en qüestió els pilars fonamentals del llegat precedent. Al contrari, la majoria

de vegades mostren una actitud condescendent i conformista amb aquest. Declaren tenir desconfiança respecte del passat però, paradoxalment, el prenen com a base per a les seves revisions crítiques.

Retornant doncs a l'argument amb el que finalitzava l'anterior apartat, argumento que és la petja moderna, tant exercitada com poc analitzada, la que explica que s'hagi construït un camp d'estudi tant problemàtic. Són els mecanismes d'intel·ligibilitat moderns, les formes de racionalització modernes, les constants dualitats i diferenciacions típicament modernes les que ara (i sempre) problematitzen la conceptualització de l'acció col·lectiva⁴⁹. És aquesta herència metafísica moderna, en última instància, la que condueix a essencialitzar l'objecte d'estudi, a fer-lo transcendent, a dicotomitzar la disciplina, a clausurar de forma rígida i estricte allò pensable, a deixar fora altres elements o aspectes importants en l'explicació dels moviments socials, afavorint així que s'acabin fent forts tota una sèrie d'abismes ontològics i epistemològics que a la llarga s'acaben per tornar problemàtics. És aquesta herència moderna la que porta, en definitiva, a privilegiar i diferenciar una sèrie de dominis, d'actors i de lògiques, donant forma així a les antinòmies, els dilemes i els cercles viciosos que abans he descrit i que tan obstaculitzen l'estudi contemporani de l'acció col·lectiva. Són les formulacions i ambicions de la modernitat les que expliquen, en darrer terme, perquè en conjunt i històricament la conceptualització de l'acció col·lectiva ha vingut marcada per una dinàmica tan dicotòmica, perquè està repleta d'intents rupturistes i essencialistes de definir la unitat d'anàlisi, perquè és incapaç d'escapar de certs debats i perquè continua confiant en la síntesi o en reproduir els mateixos mecanismes de solució als problemes que obstaculitzen el seu avenç⁵⁰.

⁴⁹ Per exemple, separant clarament el que són mitjans del que són finalitats, o distingint clarament les causes de les conseqüències, els estats dels processos, o bé que classificant rígidament els diferents tipus o espècies d'entitats que intervenen en els fenòmens d'acció col·lectiva. És aquesta herència moderna la que explica les inacabables i repetitives discussions sobre el pes relatiu de cada variable identificada, o de cada registre i dimensió que intervé (simbòlica/cultural/política) en la seva configuració. Els supòsits moderns són els que expliquen que sempre topem amb extrems, que haguem de nedar per constants parells binaris: a una banda les estructures socials, a l'altra la mobilitat dels actors; a una banda, el pes de les condicions objectives, a l'altra les motivacions subjectives; a una banda, els interessos i els significats subjectius i compartits entre individus i a l'altra els recursos i les capacitats instrumentals objectives; a una banda el pes de les condicions i oportunitats més macro i, a l'altra, els processos més micro; a una banda, les lògiques més individuals i psicològiques, a l'altra tot allò que passa per processos estrictament col·lectius i històrics.

⁵⁰ Al llarg de la història de la conceptualització de l'acció col·lectiva hem cregut que davant d'un fenomen que es presentava heterogeni, complex i barrejat la feina a fer, com a analistes, era fer quelcom molt modern: ordenar, depurar variables, actors i dominis i jerarquitzar-los. D'aquí que la història d'aquesta teorització sigui una recerca inacabable d'allò essencial, una lluita inesgotable entre variables, actors, naturaleses que defensen la seva candidatura a ser allò més essencial i definitori del fenomen a estudiar.

Ara és possible entendre millor perquè, per diametralment oposades que semblin les solucions, som capaços de veure un inequívoc aire de família que recorre la majoria de teoritzacions fetes fins al moment. La tendència recurrent a explicar l'acció col·lectiva a partir d'exercicis *apriorístics* típicament modern és el que provoca aquesta sensació de *dejà vu*. El resultat de tot plegat ja el coneixem: la prolongació i manteniment d'aquestes premisses modernes, la seva reproducció en la majoria de teoritzacions, ha portat a inevitablement dissenyar i consolidar un dispositiu d'observació i de visibilització de l'acció col·lectiva rígida i restrictiva que, a part de reeditar i mantenir dicotomies clàssiques, ens condueix constantment a noves formes de reduccionisme dicotòmic⁵¹. Per tant, la hipòtesi que plantejo és la següent: si en darrera instància atribuïm al modernisme l'esterilitat i els problemes recurrents per conceptualitzar la unitat d'anàlisi que ens ocupa, és en l'allunyament respecte de la modernitat on hem de situar, conseqüentment, les nostres esperances de creixement teòric. Si l'assumpció acrítica de la matriu metafísica moderna és part del problema, fer esforços en la direcció contrària ha de ser part de la solució. O dit d'una altra manera, sense problematitzar de forma crítica aquesta matriu moderna serà molt difícil solucionar les problemàtiques vistes anteriorment i provocar una veritable i productiva ruptura conceptual. Per això mateix, doncs, a partir d'ara serà important parar atenció a qualsevol intent que s'hagi fet en la direcció de buscar, d'una manera o altra, un allunyament respecte d'aquesta problemàtica herència moderna. La propera secció servirà per justificar fins a quin punt aquesta afirmació és pertinent.

A continuació presentaré alguns intents per allunyar l'estudi de l'acció col·lectiva dels perills vinculats a la reproducció dels mecanismes de comprensió moderns. Els que més han fet per superar i alhora salvar el llegat que hem repassat a les seccions anteriors. Concretament, els autors actuals que al meu entendre més han fet per minimitzar l'efecte improductiu i paradoxal que comporta el manteniment de constants distincions dicotòmiques a l'hora d'estudiar els processos d'acció col·lectiva. No obstant, com també veurem, aquests intents malgrat ser molt interessants no han reeixit com s'esperava. Malgrat l'esforç no es pot dir que hagin aconseguit una veritable ruptura. I aquí és on radica l'interès de la seva contribució: posaran de manifest fins a quin punt, i amb quina força, ressona encara la modernitat en la matriu conceptual nuclear que estudia aquests fenòmens, mostrant les dificultats pràctiques per superar-la des de dins de la pròpia tradició. Actuaran, així, com una prova definitiva que ens confirmarà que cal precipitar una veritable ruptura, un desplaçament

⁵¹ Per tenir més informació sobre aquesta crítica a les noves formes de reduccionisme dicotòmic, aconsello llegir atentament el treball d'Ignacio Mendiola (2001; 2003).

inèdit, original i, veritablement, no modern de comprendre sociològicament els fenòmens d'acció col·lectiva.

Alguns intents d'anar més enllà

Si ser fidel als pressupòsits de la modernitat vol dir fer de la dicotomia el principal mecanisme d'intel·ligibilitat, intentar superar la modernitat, en essència, deu voler dir evitar els riscos d'un pensament dicotomitzant. Doncs bé, això és precisament el que han pensat i el que han intentat portar a terme una sèrie d'autors contemporanis. Cansats de les endèmiques discussions i problemàtiques que circumden aquest camp, i units per la denúncia envers l'enfocament excessivament dual que s'utilitza per entendre aquests fenòmens, el que aquests autors han pretès és iniciar una recerca dels principals components oblidats per l'excessiva, al seu entendre, dualització que pateix l'estudi de l'acció col·lectiva. La seva és una aposta per rescatar, sobretot, els elements que han quedat descurats o soterrats sota les imposicions dicotòmiques. Per transcendir l'herència moderna i renovar la tradició a partir de formes menys binàries de pensar l'acció col·lectiva. Com que seria injust que un esforç així ens passés per alt en un capítol com aquest, dedicaré les properes pàgines a explicar les conseqüències d'aquesta empresa teòrica dedicada a renovar, regenerar i d'alguna manera superar –*des de dins*– alguns d'aquests llegats típicament moderns. Vull aclarir que no presentaré, malgrat ho pugui suggerir el títol de la secció, tot el que s'ha fet en els darrers anys amb voluntat renovadora. No és aquest el criteri que utilitzaré. Només presentaré els intents que considero més reeixits, i els que per mi són més exemplificadors del sentit que ha pres la renovació de l'estudi de l'acció col·lectiu els darrers temps. En aquest sentit, prestaré atenció al treball renovador que han portat a terme tres autors: Alberto Melucci, Pierre Bourdieu i Bert Klandermans⁵². Tots tres al meu entendre simbolitzen aquesta aposta renovadora i crítica respecte la rígida cotilla conceptual moderna.

Com deia, el denominador comú d'aquests treballs és l'intent de superar l'excessiva dualització del camp d'estudi, desfer-se de les polèmiques, els reduccionismes i les tensions que interposa tanta dicotomització i renovar de forma decidida les formes de conceptualitzar l'acció col·lectiva⁵³. El seu és, per tant, un intent eminentment crític que

⁵² Malgrat no en parlaré en aquesta tesi, es poden trobar altres redefinicions contemporànies sobre aquests fenòmens interessants en les nocions: d'identificació col·lectiva *neotribal* de Maffesoli (1996), en el *life-politics* del que ens parla Giddens (1991) o en la *subpolítica* de la que parla Beck (1998).

⁵³ Per exemple, des d'aquestes revisions es qüestionen la necessitat de mantenir actives diferenciacions a priori com les que separen "estat" i "societat civil", "públic" i "privat", "polític" i "cultural", "institucional" i "no institucional", "instrumental" i "expressiu", etc. Però

busca superar, en alguns casos fins i tot de forma explícita, les limitacions conceptuals del substrat modern. La majoria d'ells comparteixen, en aquest sentit, el descontent respecte de les visions més estereotipades, reduccionistes i mecanicistes que tradicionalment han caracteritzat l'aproximació a l'acció col·lectiva. Però sobretot comparteixen la mateixa aversió per les múltiples i constants dicotomies que recorren aquest camp. A judici d'aquests autors, l'estudi de l'acció col·lectiva ha estat víctima d'una excessiva dualització, d'una estructuració teòrica massa marcada per tensions irreductibles que convé superar. Enmig, ens diuen, ens hem deixat un munt d'elements, de lògiques, de formes d'analitzar l'acció col·lectiva. Ens hem deixat, de fet, el més interessant i rellevant per descriure i comprendre la complexa realitat empírica que tenim entre mans. Buscar formes menys dicotòmiques d'aproximar-se a aquestes realitats és, consegüentment, un deure i una necessitat ineludible dels teòrics d'aquest àmbit d'estudi.

L'enfocament sistèmic d'Alberto Melucci

Probablement l'autor que ha fet més per propiciar un canvi important en la forma d'estudiar aquests fenòmens sigui Alberto Melucci (1985, 1992, 1995, 1996). D'ell ja n'he parlat al llarg d'aquest capítol, però probablement sigui aquest l'espai més adient per esplaïar-se amb la seva obra. Aquest pensador italià és destacat habitualment com un puntal i un referent per la teoria contemporània de l'acció col·lectiva. Anem a veure ara perquè.

A trets generals, el pensador italià funda la seva aposta sobre una crítica bàsica: la denúncia d'una premissa que ha presidit, i en gran mesura encara presideix, la recerca teòrica i empírica en aquest camp d'estudi. Denuncia la consideració reiterada de l'acció col·lectiva com una unitat fàctica, nascuda quasi-determinísticament a partir de condicions estructurals donades o de valors, ideologies i creences generalitzades entre certs sectors de la població. Segons Melucci, aquesta assumpció epistemològica ha viciat radicalment l'estudi dels moviments socials, ja que ens ha portat a confondre i pressuposar la unitat d'anàlisi empírica bàsica d'una manera que crea més problemes que no pas en resol. En comptes d'explicar què i com es conforma una acció col·lectiva –veritable objectiu d'un exercici sociològic–, s'ha tendit a assumir l'acció col·lectiva com un fet, com un punt de partida inqüestionable del propi anàlisi. D'aquesta manera, s'ha assumit com un *a priori* ineludible allò que, per contra, hauria de ser matèria d'explicació. D'aquesta assumpció acrítica derivarien, seguint el seu argument, les principals problemàtiques, les discussions i els eternals

no seran les úniques distincions a ser problematitzades. Ho faran amb pràcticament totes les distincions que en algun moment han estat utilitzades per comprendre els moviments socials.

debats que han caracteritzat aquest camp d'estudi. És més, d'aquesta assumpció apriorística derivaria la malaurada privació que arrossega aquest àmbit d'estudi i que l'impossibilita, paradoxalment, de poder entendre parts i processos fonamentals del fenomen que estudia.

Però no avancem tan ràpidament. Per entendre millor el context de discussió en el que es mou Melucci, remetré al lector a un dels debats més intensos i improductius dels darrers anys. Melucci enceta la seva trajectòria teòrica inserit, com un més, en el famós debat sobre la “novetat”⁵⁴ dels conflictes contemporanis, intentant respondre a la pregunta de moda en aquell moment: què hi ha de “nou” en els “nous moviments socials”? Immers en aquest debat, però, ràpidament s'adona de la improductivitat del mateix, de la perniciositat que amaga la pregunta. Per això decideix emprendre un camí totalment diferent. Iniciar una aventura solitària que el portarà a repensar i refundar, pràcticament, *ex novo*, la tradició teòrica que fins llavors l'ha aixoplugat. Formar part activa del debat sobre la novetat dels nous moviments socials li permet adonar-se de quelcom molt valuós: s'adona que la forma com està plantejat aquest debat no porta més que a la reificació progressiva de la pròpia categoria conceptual de “novetat”. El que en principi havia d'indicar un concepte relatiu, una funció temporal, que assenyalava únicament algunes diferències comparatives entre les formes històriques del conflicte de classe i les formes emergents d'acció col·lectiva, amb el temps, a mida que avança el debat, es va convertint en un concepte reificat, en una categoria estèril, rígida i improductiva. En una categoria suposada, que explica però que mai és explicada. Aquesta reificació progressiva fa que el debat sigui un camí sense sortida que oposa de forma simplista als que recolzen o per contra critiquen la suposada, i poc problematitzada, condició de “novetat”⁵⁵. En no individualitzar les característiques distintives dels suposats nous moviments socials, argumenta Melucci, la reflexió i la investigació queden empresonades i condemnades a la improductivitat més absoluta. I això és precisament el que va fent inútil la naturalesa mateixa de les investigacions

⁵⁴ Es poden consultar posicions al respecte en els següents autors: Cohen, 1985; Ofie, 1992; Klandermans, Kriesi i Tarrow, 1989.

⁵⁵ De forma resumida, i per entendre els pols d'aquest debat, dir només que oposa als qui, d'una banda, afirmen que molts aspectes de les formes contemporànies d'acció col·lectiva poden trobar-se en fenòmens històrics precedents, i que la seva pretesa novetat està lligada solament a una “miopia del present”, típica d'aquells que acostumen a estar emotivament implicats amb el seu objecte d'estudi (Melucci, 1994), i d'altra banda, als qui defensen la novetat dels moviments contemporanis i mostren que les similituds amb altres períodes són únicament formals, i que els mateixos fenòmens canvien de significat quan se'ls situa en sistemes diferents. Pels interessats en explorar amb més detall aquest debat i el retrat de posicions que fa Melucci es pot consultar Melucci, A. (1994) ¿Qué hay de nuevo en los nuevos movimientos sociales? A Laraña, E. i Gusfield, J. (eds.) *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*. Madrid: CIS.

que es realitzen a l'abric d'aquest debat –que gairebé són totes en el moment en que Melucci fa la crítica.

En efecte, aquest testimoniatge involuntari és el que el porta a iniciar un camí de problematització global i contundent, a renovar i airejar una disciplina encerclada de debats estèrils. Els dos extrems del suposat debat sobre la “novetat” dels moviments socials, ens diu el pensador italià, cometen un mateix error: considerar els fenòmens contemporanis com un objecte empíric unitari, i des d'aquest supòsit, procedeixen a definir, o a discutir i negar, la seva suposada “novetat”. Però aquesta és una consideració errònia. No en va, els fenòmens contemporanis:

“combinan componentes diversos en su unidad empírica, niveles y orientaciones de acción que deben ser distinguidos analíticamente. Sin diferenciar tales elementos, la comparación entre formas de acción que se sitúan en contextos históricos distintos entre sí responde a una confusión epistemológica (Melucci, 1994: 123).

Com bé il·lustra Melucci, no es tracta de decidir si són equivalents o comparables les dades empíriques recollides, sinó d'identificar fins a quin punt pot considerar-se equivalent el seu significat i el lloc que ocupen en el sistema de relacions socials. Per poder fer comparacions d'aquestes, ens recorda, convé distingir distintes orientacions de l'acció dins del mateix objecte empíric (per exemple, la presència o absència d'una actitud de conflicte, el grau de solidaritat i cohesió interna, la compatibilitat amb els límits del sistema, etc.). També és precís distingir entre els diferents sistemes de relacions socials que transporta la pròpia acció col·lectiva. Però sobretot suposa esgotar una idea molt present en l'estudi dels moviment socials: la idea de “moviments personatges”. És a dir, comporta deixar de comparar moviments en la seva totalitat. De no ser així, la “confusió epistemològica” que torna improductiu el debat està servida.

En canvi, un cop superem aquest prejudici, comencem a ser capaços de comparar fenòmens heterogenis, de veure els moviments socials com a compendis de dinàmiques, combinacions de formes d'acció que fan referència a diversos nivells de l'estructura social, que impliquen a diversos punts de vista i que pertanyen a diferents períodes històrics. Resoldre aquesta “confusió epistemològica” ens porta, per tant, a considerar que cada fenomen empíric proporciona informació sobre un segment de l'estructura social, de la mateixa forma que en un tall transversal d'una roca revela la seva composició interna. El corollari que es deriva d'aquesta argumentació és que mai podrem capturar el significat dels fenòmens col·lectius que volem estudiar si els abordem en la seva “totalitat”. Només si som capaços d'engrunar-los, de descompondre'ls més del que fins ara hem fet, podrem realment inspeccionar-los i estudiar-los en tota la seva amplitud. Això és, només si som capaços d'inspeccionar les diferents orientacions que aquests contenen (de conflicte o no, de solidaritat o d'atomització), els diferents

nivells de la societat que són compresos per la seva acció (modes de producció, sistemes polítics, mòns de vida) i els períodes històrics diferenciats que es troben condensats en cada fenomen particular, podrem copsar la complexitat que amaguen aquests fenòmens. De la mateixa manera, ens diu, que el geòleg ha d'explicar com es combinen minerals i estrats en la roca per produir una particular formació geològica, com a científics socials hem de fer un exercici analític semblant:

“Se trata por tanto de captar esta multiplicidad de elementos, sincrónicos y diacrónicos, y de explicar entonces cómo están combinados en la unidad concreta de un actor colectivo” (1994: 124).

I això és precisament el més interessant del seu moviment d'allunyament respecte dels debats i les posicions més *mainstream* que ell mateix ha ajudat a consolidar. La seva posició comporta una reconsideració epistemològica, una crítica, una problematització filosòfica en tota regla. Una reorientació que va més enllà dels pols en els que es mou el debat sobre la suposada “novetat”⁵⁶ i que anticipa la necessitat, per part del científic social, d'una relectura crítica del llegat precedent.

“It's important to react against theoretical liquidation of an object so salient in daily discourse and theoretical debate, and with so crucial role in contemporary social processes” (Melucci, 1996: 13).

En efecte, com a analistes, ens diu, no podem continuar suposant la unitat d'anàlisi. L'acció col·lectiva, a diferència del que han fet els enfocaments previs, ha de ser presa més com un resultat que com un punt de partida reïficat⁵⁷. Sinó difícilment es podran resoldre algunes de les principals “confusions epistemològiques” que envolten aquest camp. Difícilment ens desfarem de les *herències* perniciososes que s'arrossegueuen, dels múltiples *reduccionismes*, les *miopies del visible* –concentrar-se només en allò mesurable–, i les nombroses *retirades teòriques* que han caracteritzat l'anàlisi d'aquest tipus de realitats i que sempre han acabat per conduir-nos a

⁵⁶ En aquest sentit, i tot i que no forma part de la discussió que estem tenint en aquest capítol, dir que per ell el debat sobre si està sorgint un nou paradigma d'acció col·lectiva no és que no tingui sentit sinó que no pot ser plantejat en un sentit empíric –referit a la globalitat del fenomen observat– sinó que només pot plantejar-se en termes analítics, és a dir en funció de la presència de determinats nivells o elements de l'acció. Es tracta, en definitiva, de dirimir si existeixen dimensions de les noves formes d'acció que hem d'atribuir a un context sistèmic –així ho anomena ell– diferent del capitalisme industrial –context que explica l'aparició d'accions col·lectives precedents.

⁵⁷ “La tarea del analista precisamente consiste en explicar cómo ese resultado se construye colectivamente, cómo se mantiene y cómo podrá cambiar con el tiempo” (Melucci, 1994: 125).

reordenaments teòrics superficials i purament terminològics de la unitat d'anàlisi en qüestió⁵⁸.

Així és, per avançar en la comprensió d'aquests fenòmens és necessari fer cas omís de la tendència teòrica a atribuir una unitat substancial a l'actor o acció observada. És aquesta *metafísica de l'actor*, com Melucci (1994) anomena a aquesta petició de principi tan omnipresent, la que en darrer terme s'ha de deixar enrere si volem evitar caure en un constant reduccionisme dicotòmic. Històricament, ens diu, s'ha tendit a assumir que el moviment social, o l'acció col·lectiva en general, era un element, una dada, un personatge, una unitat empírica observable i diferenciable. Un actor, un fet, una realitat més o menys oculta i encriptada que podia (i havia de) ser descodificada i analitzada. I s'ha assumit que darrera de tot plegat hi havia una clau, una explicació que donava comptes de l'origen d'aquests actors, del motiu d'aquests comportaments, de les raons d'aquestes accions, del perquè d'aquests subjectes col·lectius. Assumint, per tant, que el moviment social és el signe d'alguna cosa, el reflex o la resposta a quelcom. Acceptant l'existència d'alguna essència oculta i profunda on atribuir, remetre i explicar la unitat substancial de l'actor o de l'acció observada. D'aquesta manera, afirma, s'ha acabat assumint, com a punt de partida empíric, una clara separació entre l'actor i el context que, per altra banda, porta a iniciar una sèrie de debats paral·lels sobre el pes de cada element, a assumir-los com a punts de referència, com a criteris de demarcació de la unitat d'anàlisi, com a factors o variables que expliquen. A partir d'aquí, els teòrics ja només es dediquen a separar causes de conseqüències, a combinar lògiques, a privilegiar dominis, a inquirir la difícil relació entre tensions derivades d'aquestes suposicions primeres. Oscil·lant perpètuament i de forma totalment improductiva entre actors i sistemes. Reeditant constantment les clàssiques dicotomies. Assumit com

⁵⁸ Per aquell que estigui interessat en aprofundir en cadascuna d'aquestes crítiques que Melucci identifica al panorama teòric coetani al seu treball, i amb el que discuteix intensament, li pot resultar interessant les següents relacions: *L'herència* a la que fa referència és la que situa en les "estructures" les lògiques d'interpretació i explicació dels fets, al marge de les relacions quotidianes que els actors estableixen en el procés de construir el sentit de la seva acció. El *reduccionisme* que més denuncia és el que situa els fenòmens d'acció col·lectiva únicament en un pla polític (Tilly i Tarrow, 2007) i que descuida o infravalora tots aquells aspectes de l'acció que consisteixen en la producció de codis culturals, sabent a més que l'elaboració de codis i significats alternatius constitueix l'activitat principal de les xarxes submergides del moviment a més de ser la condició per a la seva acció visible. En aquest sentit també crítica la *miopia* del visible que caracteritza a la majoria d'focaments centrats únicament els aspectes mesurables de l'acció col·lectiva, sobretot la relació amb els sistemes polítics i els efectes sobre les directrius polítiques dels moviments. Finalment la *retirada* teòrica que denuncia té a veure amb la reacció que es porta a terme davant l'exclusió progressiva d'explicacions omniabarcants i globals i que situa, per contra, l'explicació o bé en les relacions socials enteses únicament com a intercanvis o bé en simples redefinicions terminològiques de les teories anteriors (fent ús de termes al·lusius per parlar dels canvis contemporanis, com per exemple societat complexa, o postindustrial, o capitalisme tardà).

un *a priori* ineludible allò que, per contra, hauria de ser matèria d'explicació, privant-nos d'afrontar debats sobre altres parts i processos igualment fonamentals del fenomen a estudiar.

Renovar la tradició, doncs, vol dir anar més enllà d'aquesta concepció de l'acció col·lectiva, transcendir aquests supòsits, desvincular-se d'aquesta perniciosa herència dual que oposa estructures a representacions, o sistemes a actors socials (Giddens, 1984; Crozier i Friedberg, 1977)⁵⁹. Com bé il·lustra Melucci, aquesta distinció entre actors i sistemes ha portat històricament a escindir l'anàlisi en factors causals, en condicions, en dominis, i en lògiques totalment separades, intentant dirimir, a partir de pressuposicions errònies, tot allò que té a veure amb la formació i el desenvolupament d'aquests fenòmens socials. Però per més que s'hi han entestat els teòrics, afirma, ni les condicions estructurals ni les motivacions individuals (ni la combinació sintètica d'ambdues) condueixen directament a l'acció col·lectiva. Cap d'aquestes premisses dona resposta completa ni satisfactòria a com els actors aconsegueixen definir i articular una identitat col·lectiva ni a com s'aconsegueix desenvolupar una acció col·lectiva més enllà d'una anàlisi centrada en les condicions "objectives" o en les motivacions "subjectives":

"The possibility of eventually reuniting what were previously called "subjective" and "objective" elements has proven to be impossible" (Melucci, 1992: 242).

Conseqüentment, aquest és el primer pas per evitar el perill que suposa convertir el concepte de "moviment social" en una categoria reificada de l'anàlisi estructural o a una concepció voluntarista derivada de motivacions individuals (Melucci, 1995). O en el pitjor dels casos, per evitar que desaparegui com a objecte d'estudi en si mateix:

"Too often, a movement is still portrayed as the incarnation of an essence or the secondary effect of the "tendential law" of a structure. The collective action of a movement thus always related to something other than itself; properly speaking does not even exist". (Melucci, 1996: 13-14).

Per tant, ja no es tracta d'apostar per l'equidistància del *punt mig*, per fer combinatòries enginyoses d'extremes en discòrdia. No és moment de més piruetes dialèctiques. La possibilitat de (re)unir les dues ribes de les dicotomies s'ha demostrat impossible. El que ara convé és fer una aposta

⁵⁹ Per Melucci, en efecte, s'han de buscar les arrels dels problemes per teoritzar l'acció col·lectiva en l'essència mateixa del projecte modern (1992). En el constant ball de dualitats, peticions de principi i oscil·lacions binàries que aquesta ens llega i interposa com a principi d'intel·ligibilitat de la unitat d'anàlisi que pretenem estudiar. La forma que Melucci trobarà per reformular aquesta tradició moderna passa, com ell afirma, per plantejar-se l'acció social a partir del procés a través del qual el significat es construeix. És a dir, per plantejar-se l'acció social des de la *interacció social*. Ni des de l'actor ni des dels sistemes.

més arriscada, més forta. Ja no es tracta d'harmonitzar el pes de cada pol en l'explicació de l'acció observada sinó més aviat de posar-se enmig d'aquests i passar a detallar el procés relacional actiu a través del qual es forma l'actor. L'actor, com demostra Melucci, ja no és allò que explica sinó més aviat allò a explicar. Per tant, sigui quina sigui la unitat empírica observada, ens diu, aquesta ha de considerar-se més com el resultat que com el punt de partida de l'anàlisi; un *procés* per explicar més que una dada assumida de forma acrítica *a priori*.

Dit d'una altra manera, per Melucci els moviments socials són principalment sistemes d'acció, productes d'intercanvis, negociacions, decisions i conflictes entre diferents actors, i no entitats fixes prefigurades d'un cop per sempre amb independència dels cursos d'acció que desencadenen o adopten dia a dia els individus involucrats en aquests moviments. Són processos i no un "*unitary empirical datum*" (1989: 330). Conseqüentment, el quefer sociològic s'ha de dedicar, preferentment, a la tasca d'explicar el *com*, la manera, en que un actor es constitueix com a tal i aconsegueix una certa unitat com a producte d'aquestes negociacions i conflictes en el marc d'un sistema de relacions. El *procés* seguit per arribar a aquesta unitat, i no tant la manifestació empírica resultant, s'erigeix, per tant, com el veritable objecte d'investigació. La solució al reduccionisme que planteja el dualisme modern, per tant, prové de repensar, amb una nova mirada, molts dels principals conceptes i premisses que han dominat l'estudi de l'acció col·lectiva. Passa, de fet, per redefinir i repensar profundament la pròpia noció clau d'*acció col·lectiva*. En efecte, la problematització de Melucci pretén arribar fins al nucli mateix de l'estudi d'aquests fenòmens. Vol portar la crítica fins a les últimes conseqüències. Construir un nou paradigma d'estudi:

"Beyond linguistic convention, only a theory of collective action can provide a meaningful basis for analysis of social movements. A discipline that sets out to study social movements can accomplish its task meaningfully only if it starts out from a theory that can account for the specificity and autonomy of social action, and can give a foundation to its collective character as something different from the sum total of aggregate individual behaviours" (Melucci, 1996: 13-14).

El concepte clau d'aquest nou paradigma és el *d'identitat col·lectiva*. Aquesta noció ja no designa la resposta a uns canvis estructurals com tampoc l'expressió d'una sèrie de voluntats o expressions subjacents. Designa el *procés* a través del qual les col·lectivitats són definides; a través del qual els participants arriben a constituir-se com un "nosaltres"⁶⁰. La identitat i l'acció, des del seu punt de vista, són quelcom construït col·lectivament, a través del que anomena "inversions organitzades".

⁶⁰ Una noció semblant es pot trobar a Eyerma i Jamison (1991).

Mentre es desenvolupen les accions que permeten donar sentit a aquesta acció col·lectiva, els participants no paren de definir els mitjans, les finalitats, les oportunitats i les constriccions per a l'acció. I és aquí on té lloc l'articulació mateixa que dóna sentit i agència a l'actor col·lectiu:

“Llamo identidad colectiva al proceso por el que se “construye” un sistema de acción. La identidad colectiva es una definición interactiva y compartida producida por un número de individuos (o grupos, en un nivel de mayor complejidad) respecto de las orientaciones de su acción y el campo de oportunidades y constreñimientos en el que tal acción tiene lugar” (Melucci, 1996: 70).

El concepte identitat col·lectiva designa, per tant, un procés de construcció que es dóna, sobretot, a través de processos d'interacció, de negociació i de conflicte amb punts de vista oposats. La conseqüència més evident d'aquesta revisió és que la unitat del moviment social ja no és quelcom a suposar. Al contrari, esdevé un producte. A més, de difícil consecució. És més allò explicar que el punt de partida a assumir. Aquest és un canvi substancial per l'estudi dels moviments socials. Amb aquesta reconsideració la teoria passa de centrar-se en entitats estàtiques a pensar en complexos processos relacionals. D'analitzar els fenòmens assumint i buscant una certa condició essencial i homogènia, a veure'ls com el resultat de complexos i heterogènies negociacions i interessos. De veure'ls com una unitat antecedent, a veure'ls com una multiplicitat d'elements sincrònics i diacrònics que mantenen relacions complexes.

Un gran nombre de dualitats problemàtiques que travessaven l'estudi de l'acció col·lectiva, com a conseqüència d'aquest moviment, es desfan. Ja no cal prendre partit entre les ideologies i els valors de l'actor o entre l'estructura social que explica el context de la mobilització. Ara és tan important estudiar la formació de l'actor (significats i finalitats d'aquest) com el camp de limitacions i oportunitats percebudes. L'important ja no és la novetat ni la ideologia que presenta aquest actor, sinó el mecanisme, el dispositiu que coordina i relaciona un conjunt d'accions i individus creant un actor col·lectiu. Aquest és el veritable “nou” objecte d'estudi segons Melucci:

“Movements are not entities that move with the unity of goals attributed to them by ideologues. Movements are systems of action, complex networks among the different levels and meanings of social action. Collective identity allowing them to become actors is no a datum or an essence; it is the outcome of exchanges, negotiations, decision, and conflicts among actors. Process of mobilization, organizational forms, models of leadership, ideologies, and forms of communication- these are all meaningful levels of analysis for the reconstruction from the within of the action system that constitutes the collective actor” (Meucci, 1996: 113).

La importància d'Alberto Melucci com a teòric i renovador de l'estudi de l'acció col·lectiva prové, entenc doncs, precisament d'aquesta inversió, de la seva habilitat per problematitzar els punts de partida dels que arrencaven les explicacions habituals sobre aquests fenòmens, de la seva perícia per fer un pas enrere, per situar-se just abans de les dualitats. O millor encara, per situar-se enmig d'aquestes fins pràcticament abolir-les. La gràcia del seu enfocament, al meu entendre, deriva precisament de la seva capacitat per prestar atenció a aquest *entremig*, és a dir l'espai que tradicionalment han oblidat o marginat les dualitats. Aquest és un gest que manifesta un evident allunyament respecte dels enfocaments precedents i que refunda profundament les possibilitats d'anàlisi d'un camp inert com a conseqüència d'anys i anys de debats improductius. Aquesta contribució serà, de fet, la que convertirà a l'autor italià en una de les figures més reconegudes en l'estudi de les formes de mobilització social dels darrers anys. Convertint-lo en un punt de pas ineludible i en un dels autors més citats i més ben considerats⁶¹.

No obstant, no m'agradaria finalitzar aquest apartat dedicat a Melucci sense apuntar algunes crítiques importants al seu treball. Crítiques que justifiquen, d'altra banda, el distanciament que aquesta tesi manté respecte del seu paradigma com també d'altres intents renovadors que veurem tot seguit. M'explico. Melucci, si bé contribueix a enderrocar algunes assumpcions bàsiques de la teoria de l'acció col·lectiva i a posar en qüestió el marc epistemològic i ontològic sobre el que descansa la teoria, deixa de banda una sèrie de dualitats que són també importants i que igualment limiten l'espectre teòric i les possibilitats d'anàlisi de les formes d'acció col·lectiva. La seva excessiva focalització en la dualitat que separa actors i sistemes deixa intactes i sense problematitzar, per exemple, una altra sèrie d'elements igualment centrals i significatius de l'aparell teòric característic i problemàtic de la forma més moderna d'abordar l'acció col·lectiva. Com apunta Lockie (2005), el seu èmfasi empíric en els conflictes, en els que les xarxes de solidaritat són articulades a diferents nivells dins un sistema social actual, altament diferenciat, implícitament, ens porta a mantenir (i recaure en) un dualisme que distingeix entre allò macro i allò micro. I el mateix podem dir de la reedició involuntària de la distinció individual/social que comporta la seva fonamentació del caràcter

⁶¹ Sobretot d'ell es destacarà haver aconseguit posar en primer pla tot allò que aquests fenòmens tenen de precarietat i ambivalència. Perquè ha aconseguit donar una lectura més contextual i més psicosocial de les dinàmiques que donen forma a aquests fenòmens socials, perquè ha permès una interpretació més centrada en la fluïdesa, el dinamisme, les relacions socials, les interaccions i els processos substitueixen a les estàtiques i problemàtiques unitats s'anàlisi clares i diferenciades de les perspectives clàssiques. I Melucci serà reconegut, també, perquè ha donat un model des del que pensar l'especificitat i l'autonomia de l'acció social, ahora que fonamenta teòricament el caràcter col·lectiu de quelcom que fins llavors havia estat reduït, en el millor dels casos, a una suma, a un mer agregat de comportaments individuals. Per més informació veure Casquette, J. (1998).

col·lectiu de l'acció social. Malgrat ja no parla d'allò col·lectiu com d'un mer agregat de comportaments individuals, tampoc es pot dir que la seva consideració d'allò col·lectiu estigui suficientment problematitzada com per aconseguir aclarir la complexa relació entre individus i col·lectius. Com tampoc afirmar que aconsegueixi aclarir fins a quin punt la seva aproximació soluciona la clàssica separació de competències i de dominis entre els aspectes més "objectius" i més "subjectius" del fenomen a estudiar, o quina és la participació d'aspectes artefactuals, per exemple dels elements o recursos tecnològics, en la construcció de l'esmentada identitat col·lectiva (Rodríguez, Domènech, Tirado, 2001). Per tant, malgrat és evident que la seva aportació, en un primer moment, permet alliberar-nos del pes del dualisme entre actors i sistemes, també és cert que el seu enfocament no acaba de sostroure'ns tot el pes propi de la modernitat. És més en alguns moments, acaba fins i tot reeditant de forma involuntària altres dualismes.

Malgrat l'atreuiment, doncs, la seva no és una proposta que sembli capaç de portar fins a les últimes conseqüències la reestructuració promesa de l'anàlisi d'aquesta fenomen. D'altra banda, un altre dels problemes importants que té la reformulació paradigmàtica de Melucci és que, malgrat l'esforç, en cap moment el teòric italià aporta les eines analítiques que ens permetin portar a la pràctica aquest exercici de gir conceptual que proposa en el seus textos (Lockie, 2005 i Mendiola, 2001). Al capdavall, el seu passa per ser, sobretot, un intent de ruptura teòric, probablement massa abstracte per analitzar i confrontar amb una mirada no dual les realitats empíriques contemporànies. Amb tot, però, ha aconseguit el que pocs han aconseguit: problematitzar i descentrar l'objecte d'estudi, superar algunes de les limitacions modernes i alhora qualificar de forma renovada l'emergència, el sentit, l'organització i el desenvolupament d'actors col·lectius cada cop més complexos i diferenciats⁶².

No és l'únic autor, però, per a qui la perspicàcia i les bones intencions no seran suficients a l'hora d'acabar amb els problemes que travessen aquest àmbit d'estudi. Per això, abans de passar a treure més conseqüències del perquè d'aquesta impossibilitat per deixar enrere l'herència moderna, m'agradaria presentar el treball de dos autors més, Bourdieu i Klandermans. Tots dos ens ajudaran a reforçar precisament l'argument i a mostrar amb més claredat aquesta dificultat constant per

⁶² Aquestes no són les úniques aportacions que han fet cèlebre a aquest autor. També és atribuïble a ell el paradigma sistèmic i informacional que ha dominat les explicacions sobre el conflictes contemporanis i sobre la pròpia comprensió de la lògica antagonista de les formes d'acció col·lectives emergents -i que tanta fortuna ha fet entre la majoria de teòrics. Els moviments socials actuals, segons argumenta Melucci, lluiten pel control del potencial per a l'acció col·lectiva, per al sentit i la identitat personal i col·lectiva, que produeix la societat. Aquest potencial ja no està basat en recursos materials o en formes d'organització sinó que radica progressivament en la capacitat mateixa de produir i gestionar informació (Melucci, 1994, 1996). Es pot consultar també Caussa, Rodríguez i López (2004).

sortir dels marges i pràctiques propis de la modernitat. Fins i tot pels intents renovadors més radicals i atrevits teòricament. Com veurem tot seguit, tots dos, des d'aproximacions i bagatges diferents, parteixen d'interessos semblants als de Melucci i arriben a consecucions igualment interessants. Ambdós busquen renovar i acabar amb la conceptualització problemàtica a la que ens aboquen els marcs dicotòmics. Però malauradament, tots dos també, construeixen apostes teòriques que es veuen igualment truncades per aquest persistent esperit modern.

Els plantejaments de Bourdieu i Klandermans

Alberto Melucci, ho acabem de veure, es mostra preocupat per trobar alternatives al que considera és el crepuscle de la modernitat. Vivim, ens diu, un moment frontissa, replet de transformacions on a dures penes podem albirar límits i horitzons. Per contrarestar aquest situació, ens diu, convé emprendre un doble moviment: d'una banda, denunciar i mostrar la inadequació de l'univers categorial de referència per donar compte d'aquests canvis i, de l'altra, treballar per aconseguir donar forma a nous modismes capaços de pal·liar aquestes mancances i transcendir així el llegat conceptual propi de la modernitat. En una societat canviant com l'actual no n'hi ha prou amb fer un esforç per identificar els trets més substancials i característics d'aquest canvi, és necessari, també, *provocar* - per agafar la metàfora que utilitza el propi autor- un important canvi científic i conceptual. És necessari, en definitiva, buscar l'adveniment d'un *nou* paradigma, més sistèmic i integrat que els anteriors. Doncs bé, Melucci no serà l'únic a fer aquest diagnòstic. Ni a mostrar aquestes intencions. Dos altres autors també estaran en consonància amb aquesta reclamada necessitat de renovació i, com ell, es llançaran igualment a la recerca d'un plantejament teòric capaç de superar les limitacions dels enfocaments precedents i de fer front al reptes empírics i teòrics que plantegen les societats i les formes d'acció col·lectives contemporànies. L'interès de destacar el seu treball en el marc d'aquest capítol prové, precisament, de la seva voluntat compartida de redefinir els marcs previs a partir d'un exercici crític que els permeti superar les dicotomies heretades.

Aquest és el cas de Pierre Bourdieu⁶³. Per entendre bé el plantejament d'aquest autor, però, convé primer aportar una prevenció pel lector. A diferència de Melucci, Bourdieu no es pot considerar un teòric de l'acció col·lectiva *tout court*. Tot i tractar-se d'un autor que ha ajudat força a renovar aquest àmbit d'estudi –per això l'incloc en aquest capítol–, no es pot afirmar que la seva obra vagi encaminada directament a dirimir qüestions relatives als problemes teòrics, conceptuals i metodològics que aborden habitualment i de forma específica els teòrics d'aquest camp. L'obra de Bourdieu és, més aviat, un poderós marc per teoritzar i investigar processos socials de caire més general i global. Un esforç sistemàtic per comprendre i qüestionar el fet social en tota la seva amplitud. Per tant, tot i no poder afirmar que ens trobem davant d'un teòric dels moviments socials, si que podem dir que ens trobem davant d'un sociòleg renovador que ha estat important, i continua sent important *per a* l'esdevenir teòric de l'estudi de l'acció col·lectiva. I això és precisament del que voldria parlar a continuació.

En efecte, malgrat estem davant d'un autor que reflexiona d'una forma més general i sistemàtica sobre el conjunt de la pràctica social, Bourdieu, al llarg de la seva obra aporta claus i eines conceptuals que han estat molt útils per reinterpretar qüestions centrals de l'àmbit d'estudi que ens ocupa. Per exemple, des de la seva teoria de la pràctica social ofereix claus per abordar de forma renovada una qüestió cabdal com és el caràcter social de l'agència i de l'acció. O per interpretar de forma innovadora les relacions de poder. D'altra banda, Bourdieu, tot i tenir unes inquietuds més generals, mai amaga la importància estratègica que concedeix a aquest tipus de realitats a l'hora de conformar una veritable teoria d'allò social –és fàcil trobar força mencions als moviments socials en la seva teoria del fet social⁶⁴. Per tot plegat, no és d'estranyar que diferents teòrics dels

⁶³ Tot i que farem un recorregut molt més breu que en el cas anterior també és important destacar el treball d'aquest autor ja que també ha fet esforços per repensar algunes tensions dicotòmiques que es reproduïen en l'explicació sociològica i en especial en l'estudi dels fenòmens d'acció col·lectiva. Per a aquells i aquelles interessats en les conseqüències d'aquesta alternativa sociològica i, sobretot, de com pot ser-nos útil per una reflexió al voltant dels moviments socials, recomano la lectura de la tesi de Lucía Gómez Sánchez (2003) titulada "*Procesos de Subjetivación y Movimiento Feminista. Una aproximación política al análisis psicosocial de la identidad contemporánea*". València: serveis de publicacions de la Universitat de València. Es pot consultar en format electrònic a l'adreça:

http://www.tdx.cesca.es/TESIS_UV/AVAILABLE/TDX-0713104-144057//gomez.pdf

⁶⁴ Així és, per Bourdieu, l'estudi dels moviments socials constitueix un escenari privilegiat on aterrar moltes d'aquestes discussions. La condició heterogènia, complexa, elusiva i borrosa que presenten aquests fenòmens fa que no sigui fàcil saber ni determinar què fa que una determinada realitat pugui ser qualificada de moviment social. Per ell els moviments socials manifesten el que Wittgenstein anomena "semblança familiar". Cada moviment comparteix algunes característiques en comú amb altres moviments, sense que cap característica sigui suficientment inclusiva i/o exclusiva com per demarcar i identificar completament la disposició. Malgrat disposem de moltes definicions (algunes són excessivament àmplies les

moviments socials emfasitzin la importància de la seva aportació per l'avenç del camp i que la recullin com una font d'inspiració i de creixement⁶⁵. Aquesta repercussió legítima, doncs, que em faci ressò en aquest capítol de la seva obra.

Anem però primer a situar el context de discussió en el que s'encaixa la seva obra. Les ciències socials, adverteix Bourdieu (1989, 1991, 1997, 2002), no han aconseguit escapar de la falsa alternativa entre una perspectiva *objectivista* que condueix a explicacions deterministes de la vida social, centrant-se en el condicionants estructurals, i una perspectiva *subjectivista* que concep les intencions i la consciència dels subjectes com a explicació suficient de qualsevol pràctica social. Com articular la determinació històrica i social amb la possibilitat de canvi, de transformació d'un mateix, amb la possibilitat mateixa de llibertat en les accions humanes? Aquest, ens diu el sociòleg francès, és el repte pendent que té el conjunt del pensament social, el problema més important que té sobre la taula i que ja no pot continuar aplaçant gaire temps més. Hem d'entendre la seva obra, en aquest sentit, com un intent decidit per transcendir precisament les limitacions teòriques i polítiques que interposa aquesta polarització dilemàtica, la dicotomia agència/estructura, l'oposició, probablement, que travessa i escindeix de forma més profunda i estesa la comprensió del fet social. Profunda perquè en darrera instància fonamenta la resta d'oposicions que habitualment trobem en la matriu que articula el pensament social contemporani (Bourdieu i Wacquant, 2001; 2005; Bourdieu, 1997). Estesa perquè desborda l'àmbit mateix dels debats acadèmics per convertir-se en un problema d'ordre polític.

Si bé són nombrosos els models integradors que han intentat prèviament portar a terme amb èxit aquesta tasca, el tipus de solució proposada habitualment no passa d'un conjunt de conceptes i definicions,

altres excessivament restrictives, algunes inclouen conceptes que ells mateixos necessiten ser explicats) el cert, afirma, és que no sabem massa bé què volem dir amb aquestes definicions ni quins fenòmens pretenem recollir sota el ventall de cadascuna d'elles. Definir-los és una tasca difícil i arriscada però també necessària i ineludible (Bourdieu, 1992a). Per això els problemes comencen, precisament, cada cop que intentem abordar aquestes realitats de forma analítica. Com s'adona Bourdieu, en un moment o altre del procés d'investigació acabem topant amb una sèrie de límits, de dilemes i de debats que posen de manifest una profunda escissió en l'estructura interna de les ciències socials. La majoria de teories, afirma, fracassen a l'hora de desenvolupar un marc teòric capaç d'abordar de forma satisfactòria aquestes realitats perquè cauen, en algun moment o altre, en les limitacions que interposa la falsa oposició entre agència i estructura. És més, enlloc és tan visible l'efecte devastador que té aquesta perenne antinòmia com en l'estudi dels moviments socials. D'aquí que per Bourdieu esdevingui un camp d'estudi estratègic a l'hora de reestructurar, de forma sistemàtica, la teoria sociològica més general.

⁶⁵ Diferents teòrics han trobat en Bourdieu elements i reflexions susceptibles de ser traslladades a l'estudi de l'acció col·lectiva. No obstant, destacaré només els que considero són més interessants per fer-se una idea de la productivitat de la seva teoria per comprendre aquestes realitats socials: veure Crossley (2002) i Gómez Sánchez (2003), Eder (1993).

més o menys noves, que més que resoldre, amplien i enfosqueixen cada cop més el problema. Definicions que acaben articulant complexes interaccions i que aconsegueixen, únicament, reeditar un cop i un altre un seguit de falses oposicions: per exemple, entre paradigmes individualistes i paradigmes holistes, entre estructuralisme i construccionisme, entre subjectivistes i objectivistes, entre idealisme i materialisme (Hollway, 1989; Gergen, 1987). Bourdieu, en aquest sentit, diferencia la seva proposta d'aquests intents "*poc rupturistes*". No vol ser més partícip del que qualifica "*l'enfosquiment de la veritat antropològica humana*" (Bourdieu i Wacquant, 2005). A diferència del precedent, es proposa articular en un sol model d'anàlisi, de manera efectiva i concreta, tant l'experiència dels agents socials com l'anàlisi de les estructures objectives que fan possible aquesta experiència:

"integrando en un solo modelo el análisis de la experiencia de los agentes sociales y el análisis de las estructuras objetivas que hacen posible esa experiencia" (Bourdieu, 2000: 80).

Es proposa teoritzar, per tant, l'articulació específica entre *estructura i acció*, és a dir, analitzar com l'acció està informada per les estructures socials i com aquesta és capaç d'engendrar, alhora, novetat i construir estructures⁶⁶. Bourdieu vol, en definitiva, superar tant les formes sociològiques que expliquen l'actor per la societat com les formes de pensament social que expliquen la societat a través dels actors. Per això ens proposarà un marc "*estructuralista construccionista*" i optarà per adoptar, explícitament, un enfocament *transdisciplinar* que connecti la Sociologia amb la Psicologia i la Psicologia Social⁶⁷. D'aquesta manera busca provocar

⁶⁶ En darrera instància, es proposa redefinir els falsos debats de sempre, desmarcar-se del seu caràcter disciplinar, esbiaixat, improductiu, parcial i reificat. Escapar així del pes i els prejudicis maniqueus que acompanyen les lògiques dicotòmiques dominants, les mateixes que organitzen i estructuren les disciplines i les investigacions possibles. Com alerta (Bourdieu, 2000) les divisions en les disciplines, en les teories, al voltant d'aquestes lògiques binàries potencien encara més aquesta lògica perquè converteixen les dicotomies no només en descriptives sinó també en avaluatives. El seu ús està en darrera instància sostingut en l'oposició entre nosaltres i ells. Així, en l'àmbit de la dominació acadèmica, en el camp científic, l'enfrontament es recolza en conceptes i etiquetes analítiques. En el debat acadèmic, els "assassinats simbòlics" adopten la forma de crítiques que utilitzen les classificacions oposades, les parelles de termes oposats que venim analitzant. Afirmacions com "és un funcionalista" o "no són objectius" ens mostren que el pensament maniqueu està vinculat a lluites igualment maniquees.

⁶⁷ Bourdieu a l'igual que Giddens forma part d'un moviment teòric contemporani que es proposa aportar un marc d'anàlisi sociològic més integrador i sintètic que escapi als enfrontaments que clàssicament han escindit el pensament social. En aquest sentit busca defugir tant dels enfocaments més "estructuralistes" de la sociologia com dels enfocaments més propers a "l'individualisme metodològic". Sense renunciar a la vigència d'un pensament de la totalitat, assumeix també que l'estructura social, malgrat ser el més permanent del sistema, és quelcom subjecte al canvi. Ambdós punts de partida, al seu entendre, més que ser

una ruptura simultània tant amb les posicions objectivistes naturalistes clàssiques com amb les posicions més subjectivistes fenomenològiques que recentment han dominat el panorama de les ciències socials.

Aquest doble trencament l'inicia amb l'intent de considerar les bases socials sobre les que s'erigeixen les pràctiques socials. Davant les posicions construccionistes⁶⁸, l'estratègia de Bourdieu consisteix a assenyalar els determinants socials de les pràctiques i, d'aquesta forma, lllimar la il·lusió de llibertat amb la que es defineixen els actors i agents. Sense conèixer els determinants socials –ocults sense un treball minuciós d'investigació– no és possible aclarir el sentit de les pràctiques ni el dels discursos dels actors socials. D'aquesta manera, malgrat coincidir en molts aspectes amb els enfocaments més construccionistes –tot entenent que són els agents socials els qui elaboren la realitat social–, Bourdieu critica l'oblit d'aquests a l'hora de plantejar-se l'origen de molts d'aquests principis d'elaboració de la realitat social⁶⁹. La construcció, assenyala, no opera en un buit social (Bourdieu, 1997) sinó que està sotmesa a coaccions i condicionants estructurals. Les estructures cognitives, en aquest sentit, venen socialment estructurades. Tenen una gènesi social i col·lectiva que no es pot obviar⁷⁰. El seu treball s'orienta, així, a l'anàlisi de la relació entre els principis o esquemes perdurables de pensar, actuar i sentir que orienten les pràctiques i les opinions dels subjectes i les posicions socials que aquests ocupen, desvetllant el costat amagat de les accions. Per exemple, a l'hora analitzar un procés identitari, per Bourdieu, l'important és analitzar tant el que podríem anomenar l'ordre de les *disposicions individuals*, de les accions, com l'ordre de les *institucions socials*, a més d'analitzar la tasca que resulta necessària per produir un ajustament entre ambdós ordres⁷¹.

La noció clau per entendre aquesta reestructuració teòrica que es proposa fer Bourdieu és la d'*habitus*. L'*habitus*, per Bourdieu, és una capacitat cognitiva socialment constituïda, incompreensible sense tenir en compte les condicions socials i materials d'existència a les que està lligada. És la forma en que les estructures socials s'enregistren en la nostra ment i el nostre cos. Amb l'aparència de l'innat, l'*habitus* és la incorporació d'una

tractats de manera autònoma, han de ser incorporats conjuntament en l'objecte de coneixement sociològic.

⁶⁸ La visió construccionista, ens diu Bourdieu, ha influït en una àmplia varietat d'autors: Cohen, 1985; Klandermans, 1988; Gamson, 1992; Melucci, 1994, 1996.

⁶⁹ Aquesta és la crítica per exemple que llança contra el paradigma dels nous moviments socials (NMS). Bourdieu està descontent amb els teòrics de la NMS per la seva afinitat amb posicions construccionistes, que emfasitzen la capacitat d'agència i cauen en una deriva subjectivista que oblidia els límits i les coaccions que els diferents determinants estructurals imposen a la il·lusió d'actuar i escollir lliurement.

⁷⁰ "La visión llamada microsociológica olvida muchas otras cosas: como ocurre cuando se quiere mirar de muy cerca, el árbol esconde al bosque; y, sobre todo, por no haber construido ese espacio, no se tiene ninguna posibilidad de ver desde dónde se ve lo que se ve" (Bourdieu, 1987: 134).

⁷¹ Ajustament, d'altra banda, que ens és desconegut i, per tant, ens passa desapercebut, com quelcom que és ocult i natural.

estructura social en forma d'esquemes de percepció i valoració (disposicions) que prenen l'aparença d'allò natural. No obstant, no és quelcom essencial. Com el propi nom indica fa referència a un aprenentatge, malgrat s'ha encarnat de forma perdurable en el cos (Bourdieu, 1991, 1997). L'*habitus* és, en definitiva, "la posició social feta carn". Així ens ho intenta explicar:

"El hábito se considera espontáneamente como repetitivo, mecánico, automático, más reproductor que productor. Mientras que yo quería insistir en la idea de que el habitus es algo potencialmente generador. El habitus es, en pocas palabras, un producto de los condicionamientos que tiende a reproducir la lógica objetiva de los condicionamientos aunque sometiéndola a una transformación; es una especie de máquina transformadora que hace que "reproduzcamos" las condiciones sociales de nuestra propia producción, aunque de una manera relativamente imprevisible, de una manera tal que no se puede pasar simple y mecánicamente del conocimiento de las condiciones de producción al conocimiento de los productos. A pesar de que esta capacidad de generación de prácticas, discursos u obras no tenga nada de innato, de que se constituya históricamente, no se puede reducir por completo a sus condiciones de producción (...) El habitus es un principio de invención que, producido por la historia, se halla relativamente sustraído a la historia" (Bourdieu, 1990: 133-134).

L'*habitus* és un concepte, doncs, que projecta una imatge de l'agent social inseparable de l'estructura social i històrica incorporada, superant així la falsa oposició entre estructura i agència⁷². El que busca Bourdieu fent ús d'aquest concepte és bàsicament donar forma a una teorització més parsimoniosa, més integrada, menys dicotòmica, que permeti entendre el conjunt de la pràctica social –travessada com dèiem per aquesta sempiterna dicotomia entre actors i estructures. L'*habitus* és, en aquest sentit, una noció clau en l'esquema del pensador francès per explicar la pràctica social com un continu, com un fenomen complex que entrellaça accions i estructures, condicions objectives i subjectives, materials i simbòliques.

L'ajustament entre estructures socials establertes i estructures mentals que explica la noció d'*habitus* és possible gràcies a l'acció de sistemes simbòlics, és a dir, dels esquemes de percepció i avaluació, de coneixement i reconeixement, presents en una societat concreta. Aquest ordre simbòlic, però, no és un mer sistema de coneixement. És més que

⁷² De la mateixa manera, la noció d'habitus pretén trencar el dualisme entre finalisme i mecanicisme. No estem parlant, ens diu, d'un procés mecànic ni d'una actuació lliure en el buit. Actuant lliurement, les accions dels actors estan subjectes a certes regularitats, regularitats que no són lleis socials o producte d'una racionalitat universal de la que els individus en són portadors sinó que aquestes accions es deuen als esquemes de percepció i valoració de la realitat social (disposicions) pròpies de cada habitus.

això. Constitueix els límits dins dels quals és possible percebre i pensar, i, per tant determina allò visible i pensable. Un ordre, d'altra banda, que no és gens neutral ni natural. Al contrari, com insisteix Bourdieu, constitueix un refinat sistema de dominació: els sistemes classificatoris dels que parlem no només estan socialment constituïts sinó que també imposen –un fet decisiu– una definició del món que resulta més harmònica amb els interessos particulars d'unes classes i col·lectius: els dominants. Els sistemes simbòlics contribueixen, així, a una doble operació: d'una banda, imposar un ordre social –arbitrari– determinat i, d'altra banda, a naturalitzar l'ordre dominant, estalviant així recursos de justificació i legitimitació d'aquesta dominació i contribuint silenciosament a la seva eficaç reproducció. Aquesta doble operació oculta els esquemes simbòlics a través dels quals coneixem i reconeixem el món social, entela el seu origen històric, relatiu i contingent. Convertir en norma i en natural allò que les posicions dominants entenen i perceben com a bo, just, raonable i bell, aquesta és la forma que té el poder de fer-se invisible, imperceptible i eficaç. D'exercir per conformitat, per normalització, per incorporació invisible –per ensinistrament– un poder simbòlic sobre el que és visible i pensable. Aquesta dominació simbòlica provoca el que Bourdieu anomena *violència simbòlica*, és a dir, la submissió que s'obté quan aquells que ocupen posicions dominades s'adhereixen a les estructures de percepció i valoració del món pròpies de l'ordre dominant (Bourdieu, 1997, 1999, 2000). Tot i que sembli un contrasentit, la *violència simbòlica* és una violència fins a cert punt invisible, amortida, imperceptible, còmplice –però no voluntària. Encarnada. Una insensible “*somatització de les relacions socials de dominació*” (1999: 38).

El concepte de violència simbòlica és molt important per entendre el plantejament del sociòleg francès. No només perquè a partir d'aquesta explica la reproducció social sinó perquè també n'explica la transformació de les estructures de dominació. En aquest punt és on segurament podem trobar una connexió més clara amb el tema que ens ocupa, alhora que una menció més explícita del caràcter estratègic que les formes d'acció col·lectiva tenen en el conjunt de la seva teoria. Habitualment s'ha considerat a Bourdieu un teòric interessat sobretot en explicar les formes en que la pràctica social es reproduïx⁷³. No obstant, com ell mateix ens recorda, la noció d'*habitus* és alhora estructurada i estructurant, és a dir tant un producte com un productor de móns socials. En efecte, Bourdieu

⁷³ A *La distinció* (1984: 101) ens diu que la pràctica social es pot resumir en una equació: [(*habitus*) (*capital*)] + camp = pràctica]. Tot i que el simbolisme matemàtic pot portar-nos a equívocs, convé recordar que els termes de l'equació no guarden cap tipus de relació matemàtica entre ells. No obstant, el que subratllen si que és important i rescatable. La pràctica, per Bourdieu, és un efecte d'accions i interaccions que són conformades, simultàniament i en igual mesura, per l'*habitus* i el capital dels agents, així com pel context i el dinamisme constituït per una co-participació en un “joc” o “mercat” comú (el camp).

està explícitament compromès amb les condicions més sociològiques que conformen les experiències primàries dels agents i estructuraven els seus *habitus*. Vol estudiar la distribució social d'esquemes perceptuals i lingüístics específics. Però no parla només d'estructures estructurades, també ho fa d'estructures estructurants i per tant de processos i pràctiques que desencadenen nous mòns de vida social. En aquest punt és on convé considerar el paper dels moviments socials en el conjunt del seu pensament. Aquests, ens diu, són actors claus a l'hora de criticar i proposar marcs de discurs i d'interacció alternatius. Per tant, són crucials per desencadenar processos de transformació social. Per donar comptes de com es formen nous mòns socials. Els moviments socials són, des de la seva perspectiva, l'expressió de lluites contra les interpretacions conegudes i reconegudes, i l'espai des d'on és possible exercir la resistència contra la imposició simbòlica (Bourdieu 1997, 1999). La lluita dels moviments socials és, sobretot, una lluita contra l'obvietat, contra la naturalització i contra el cercle que reforça i generalitza la violència simbòlica. L'acció política és en aquest sentit un intent de produir representacions alternatives, significacions noves que puguin modificar d'alguna manera l'ordre social, desvetllar, neutralitzar les opinions que desmobilitzen. Una subversió cognitiva. Una reconversió de la visió del món (Bourdieu, 1982). Una lluita teòrica i pràctica pel poder d'imposar una visió i una vivència alternativa i legítima del món (Bourdieu, 1997).

“The history of a movement, any movement, is always, in part, a history of a reconfiguration of an *habitus*” (Crossley, 2003:55)⁷⁴

Els moviments socials són, per tant, *disparadors* o *detonants simbòlics* (Bourdieu, 2001) que tenen un poder simbòlic de mobilització i subversió. Es tracta de produir representacions diferents i de donar forma a grups –de que aquestes prenguin cos. D'articular divisions alternatives a les que imposen les relacions de poder dominants. La revalorització o la construcció de noves identitats –aspiració dels moviments socials- és, doncs, una construcció feta, sobretot, a partir de discursos i pràctiques que qüestionen la posició desvaloritzada que l'ordre simbòlic dominant imposa. I això és l'important per la discussió que mantinc en aquest capítol: Bourdieu ens recorda que la manera de combatre la violència simbòlica, autèntica tasca dels moviments socials, no es pot portar a terme única i exclusivament des de marcs de consciència, des de pràctiques emmarcadores, des de representacions, des de discursos. La violència

⁷⁴ Les formes d'acció col·lectiva precipiten, desencadenen, consoliden canvis que es donen històricament però que es tradueixen també en gestos, pràctiques, símbols, atribucions i interpretacions alternatives (Bourdieu, 2001). El moviment social al·lega, per tant, un procés col·lectiu i històric a través del qual és possible reconfigurar una determinada imatge - individual, col·lectiva- i/o una determinada estructura consolidada.

simbòlica s'arrela de forma pràctica a través també d'*habituacions*, d'ensinistraments corporals, i com a tal s'ha de combatre. No són operacions només voluntàries i intel·lectuals el que convé fer, no podem oblidar que "*l'ordre social és l'ordre dels cossos*" (1997:222).

En aquest sentit, és indispensable per a una acció política eficaç el coneixement dels mecanismes gràcies als quals les relacions objectives de poder tendeixen a reproduir-se en les relacions de poder simbòlic:

"La trasgresión simbólica de una frontera real tiene un efecto liberador porque, en la práctica, hace realidad lo impensable. Pero sólo resulta posible, y simbólicamente eficiente (...) si se cumplen ciertas condiciones objetivas. (...) Es necesario que las estructuras cuestionadas de ese modo estén a su vez en un estado de incertidumbre y de crisis que favorezca la incertidumbre respecto a ellas y la toma de conciencia crítica de su arbitrariedad y su fragilidad" (Bourdieu, 1997: 312).

En efecte, el reconeixement de la dimensió simbòlica de la dominació no ha de fer oblidar que les estructures de percepció i valoració són fruit de la incorporació de les estructures objectives. Així, la voluntat de transformar l'ordre social, transformant les paraules per designar-lo, produint noves categories de percepció i d'apreciació i imposant una nova visió legítima de les divisions i les distribucions, només té possibilitats de funcionar si aquestes representacions subversives són públicament percebudes i reconegudes i si, ahora, les estructures objectives existents estan també en qüestió:

"El habitus, indudablemente, no es un destino, pero la acción simbólica no puede, por sí sola, y al margen de cualquier transformación de las condiciones de producción y fortalecimiento de las disposiciones, extirpar las creencias corporales, pasiones y pulsiones que permanecen por completo indiferentes a las conminaciones o las condenas del universalismo humanista" (Bourdieu, 1997: 237).

Detalls a banda, el més rellevant d'aquesta aproximació, al meu entendre, és l'esforç de Bourdieu per conciliar en un mateix marc d'anàlisi variables i dimensions habitualment escindides per la polarització agència/estructura, fins al punt que considera insuficient qualsevol model que ens intenti explicar aquesta pràctica social de forma escindida, partidària o polaritzada. Des del seu punt de vista –i aquí és on es distancia més del llegat precedent- només un model multi-dimensional pot ser capaç d'entendre aquestes formes de mobilització:

"Crises, protests and movements are shaped by a variety of interaction factors, none of which is sufficient to bring them about independently, but each of which could be the "find straw" that gives rise to a mobilization. We need a multi-dimensional model of mobilization" (Crossley, 2003: 63).

En aquest sentit, la teoria de la pràctica social que ens proposa, allunyada ja de les disputes entre estructuralistes i fenomenòlegs, entre els partidaris de les condicions objectives o subjectives, allunyat de les discussions que polaritzen agència o estructura com a punts de partida de l'explicació sociològica, es converteix en un marc teòric molt creïble i complet per analitzar aquest tipus de realitats. No només perquè s'allunya de velles disputes o perquè treballa des d'un marc no dicotòmic sinó, sobretot, perquè permet alinear i fusionar troballes i intuïcions vàlides, fins llavors tractades de forma autònoma, en un marc coherent i empíricament sostingut (Crossley, 2003). Així, per entendre i portar a terme una mobilització, per entendre de fet tota pràctica social, ens diu, convé conciliar i no dividir les dimensions més objectives i les més subjectives. És precís tenir en compte les qüestions perspectives i subjectives sense per això descurar els aspectes més objectius i estructurals. La lluita pel poder simbòlic connecta i agença aquestes dimensions en un continu que l'analista no pot descurar. La pràctiques socials es generen a través d'agents, que estan *disposats* de forma diferent i que tenen accés a recursos desiguals, immersos en relacions de xarxes específiques que tenen una estructura i unes regles de joc i que imposen determinades restriccions sobre ells⁷⁵. L'*habitus* ha de ser tingut, per tant, com una categoria d'anàlisi sociològica indispensable ja que ens permet comprendre i connectar aquests diferents nivells d'una forma fins ara inèdita.

Bourdieu, com Melucci, s'allunya així dels problemes que provoca un esquema d'anàlisi estructurat sobre dualitats irreconciliables i, com l'italià, constitueix un bon exemple de com articular una teoria sociològica robusta que permeti desfer-se del pes d'algunes dicotomies i que sigui aplicable a l'anàlisi dels conflictes socials i del canvi social⁷⁶. És innegable que el seu esforç aporta, en aquest sentit, una actualització conceptual i una notable millora analítica a l'hora d'analitzar les íntimes connexions entre agència i estructura. I és innegable també que això té repercussions directes sobre la concepció i l'estudi de les formes de protesta, sobretot

⁷⁵ El món social està configurat per camps d'acció, amb uns equilibris, unes regles, unes distribucions i unes possibilitats d'acció (el camp és un marc general, un context social). Un camp de poder. Determinats canvis externs, o reestructuracions, crisis o efectes de determinades lluites, provoquen canvis en l'equilibri del poder simbòlic dins d'un determinat camp i obren –o tanquen– potencialitats d'acció (Crossley, 2003).

⁷⁶ “*Lo más inquietante de esta obra [la obra de Bourdieu] es su perseverante afán de trascender varias de las perennes antinomias que socavan la estructura interna de las ciencias sociales, a saber, el antagonismo al parecer insuperable entre los modos de conocimiento subjetivista y objetivista, la separación entre el análisis de lo simbólico y el análisis de lo material, en fin, el divorcio persistente entre teoría e investigación empírica. En su empeño, Pierre Bourdieu se ha visto obligado a descartar otras dos dicotomías recientemente traídas al escenario teórico, a saber, aquella de la estructura y el agente, por una parte, y la del micro y macro análisis, por otra; ha elaborado un conjunto de conceptos y procedimientos metodológicos capaces de eliminar estas distinciones*” (Bourdieu i Wacquant, 1995: 15, 16).

perquè aporta una base poderosa a través de la qual tractar i abordar aquestes realitats⁷⁷. Sense anar més lluny permet tractar de forma conjunta una sèrie de variables que fins llavors eren abordades de forma autònoma⁷⁸, per exemple:

- La importància de les formes de vida, tan individuals com col·lectives. Percepcions, visions i avaluacions que permeten tenir una imatge dels interessos subjectius, psicosocials, que ajuden a conformar l'acció.
- Tot allò que té a veure amb la creació i articulació de marcs compartits entre actors (*frame alignment*), conformant audiències i públics que permeten articular i enrolar actors amb marcs compartits o propers als que donen sentit a l'acció. Els processos, en definitiva, que permeten donar una dimensió més sociològica als imprescindibles substrats psicosocials de l'acció (el poder simbòlic i les condicions materials, sense anar més lluny, permeten donar una explicació sociològica de les condicions i constriccions que són darrera la prioritització o l'obstaculització de determinats marcs, associant possibilitats i limitacions simbòliques a condicions estructurals i polítiques).
- L'enrolament i la militància de certs grups socials en les formes d'acció col·lectiva. Aspectes que permeten donar una explicació genealògica, històrica, del perquè de certes disposicions (culturals, estètiques...) a l'acció que connecten grups socials, condicions materials i recursos en un mateix curs d'acció.
- La importància d'una explicació biogràfica, històrica, individual i col·lectiva de la participació política i dels efectes que aquesta té a l'hora de crear i reforçar cursos d'acció en

⁷⁷ Entendre l'acció dels moviments socials ens obliga a analitzar tant les lluites que intenten reconfigurar l'ordre de les coses (institucions) com les lluites que qüestionen l'ordre dels cossos (disposicions). Bourdieu busca, així, escapar de les dicotomies: entre materialisme i idealisme, objectivisme i subjektivisme, agència i estructura, etc. posant de manifest així que els límits i complexitats de la tasca crítica dels moviments socials ens permet qüestionar el principi bàsic de la manera d'entendre l'agent social tant per part de l'interaccionisme com per part del construccionisme: la idea del subjecte com a actor o, en altres termes, la il·lusió del poder del subjecte.

⁷⁸ "The value of the habitus concept is not simply that it allows us to probe further into these various issues of framing, biography, class bias, etc. though this is important. More important still is the fact that it provides a coherent and parsimonious means of drawing these scattered insights together in the context of a unified theory of agency". (Crossley, 2002: 175).

aquesta mateixa direcció. En definitiva, la importància que té *l'hàbit* l'hora de crear hàbits.

No obstant, com en el cas de Melucci, el treball de Bourdieu també reedita molts dels problemes que pretén resoldre (Crossley, 2002). Per una banda, els beneficis de l'aposta de Bourdieu, són més visibles des d'un punt de vista d'una teoria general del fet social que des d'un punt de vista concret de la teorització dels moviments socials. Tot i el paper estratègic que confereix a aquests fenòmens, la seva proposta té poc a dir, sobretot en termes empírics, sobre les formes de protesta i d'acció col·lectiva contemporànies⁷⁹. Com alguns han assenyalat (Crossley, 2002), la seva és sobretot una teoria de la pràctica social que explora simultàniament l'agència i l'estructura, així com les connexions que aquestes estableixen. En aquest sentit, és una teoria sobre el fet social en general, de forma global i abstracte, que té l'atractiu afegit d'aportar reflexions i conceptes extrapolables i interessants per l'anàlisi concret dels moviments socials però a qui li manca un coneixement i una reflexió situada i específica sobre els fenòmens de protesta en si mateixos⁸⁰.

Però aquest no és el principal problema que afronta l'aproximació de Bourdieu. Al meu entendre, el veritable problema rau en el fet que allò que diu respecte dels moviments socials –sigui poc o molt–, no deixa de ser problemàtic respecte de la matriu dicotòmica de la qual es vol separar. Malgrat intentar superar la molesta dualitat entre actors i estructures, malgrat els intents conciliadors, els conceptes intermediaris i l'innovador marc teòric que proporciona, penso, la seva aportació descansa, encara, sobre la dualitat de base que pretén superar. És cert que per un exercici d'enginyeria original connecta de forma enginyosa conceptes i eines teòriques molt interessants, però l'assumpció dels *aprioris* que d'alguna manera la delimiten continua guiant i dominant l'anàlisi. Això es veu per exemple en la concepció circular i dialèctica que ens proposa per comprendre que les estructures socials estructuren els *habitus* alhora que són estructurades per aquests, o reconeixent tant el caràcter històric i consolidat de les estructures socials com reconeixent que aquestes estan en constant transformació. Malgrat ho intenta, el que això demostra és que el sociòleg francès no aconsegueix anar més enllà d'una pirueta dialèctica en la que actor i estructura deixen de ser punts de partida autònoms i incompatibles per passar a forma part d'un mateix trenat analític però on el

⁷⁹ Únicament ha mostrat interès per estudiar de forma més específica i empírica els moviments estudiantils del maig del 68 i les recents movilitzacions altermundistes (per més informació veure Crossley, 2003).

⁸⁰ L'estructuració entre la teoria de la pràctica de Bourdieu i la tradició d'estudis sobre els moviments socials és quelcom encara a explorar tan teòricament com empírica (Crossley, 2002, 2003). No obstant, estem davant d'un camp fèrtil i interessant que de ben segur fructificarà en els propers anys.

preu a pagar és deixar de qüestionar aquestes fonts d'explicació. En aquest sentit, i com succeïa en el cas de les apostes sintètiques que abans he repassat, el problema que li veig al plantejament de Bourdieu té a veure amb el *com*, amb el camí que tria per plantejar la solució. L'aposta dialèctica, tot i l'esforç que suposa, en cap moment supera els problemes que planteja un llegat estructurat sobre dualismes molt rígids i naturalitzats. Planteja, com a molt, una treva però no es desfà del context de base, veritable font dels problemes que reapareixen un cop i un altre. En aquest sentit, com en el cas de la teoria sintètica –tot i que és evident que l'aposta de Bourdieu és més sistemàtica i més filosòfica que aquesta–, la proposta de Bourdieu reforça més que anul·la discussions clàssiques de les quals vol escapar⁸¹. Altre cop, doncs, topem amb els problemes que genera una aposta més operativa que crítica, una aposta novament capficada amb els beneficis del *punt mig*.

Finalment, i per cloure l'argument sobre les dificultats reals i palpables per desfer-se del llegat modern, destacaré breument un altre d'aquests intents per superar l'excessiva dicotomització que travessa aquest camp d'estudi. Parlo del treball de Bert Klandermans. Aquest teòric holandès és un altre dels estudiosos que ha problematitzat darrerament amb força alguns dels aspectes més substancials de la matriu conceptual clàssica d'anàlisi dels fenòmens d'acció col·lectiva. A diferència dels altres dos, però, el seu esforç ha anat encaminat a problematitzar una altra fractura. Concretament, li ha preocupat la recurrent distinció que s'ha fet entre allò individual i allò col·lectiu. Aquesta ha portat, afirma, a conceptualitzar l'acció col·lectiva d'una forma geomètrica, assumint que hi ha diferents nivells d'explicació, naturalitzant aquestes distàncies. Aquesta diferenciació, considera, ha deixat un munt d'elements substancials perduts enmig, multitud de qüestions cabdals sense resoldre. Per exemple, en relació a la participació i enrolament en moviments socials, o en relació a la pròpia conformació de la identitat social del grup, o pel que fa a la comprensió de la relació de l'actor amb el seu context, o en la comprensió dels processos i visions que guien les seves actuacions. Però sobretot, es mostra incapaç per donar resposta a dos problemes tremendament importants amb els quals és difícil avançar en la comprensió global d'aquests fenòmens:

- Com es construeixen i reconstrueixen creences col·lectives?
- Com es transforma un descontent en acció col·lectiva?

⁸¹ La seva teoria de la pràctica social no resol cert problema metodològic i teòric per l'estudi dels moviments socials. Per exemple, tot i la seva contribució a una teoria general de la pràctica i de l'acció social el cert és que continua sent una incògnita la participació en moviments socials, el per què de l'enrolament de determinades persones i/o grups, la determinació mateixa de l'origen de l'acció.

Les dues, ens diu, són incògnites clàssiques, centrals, per a qualsevol teoria de l'acció col·lectiva i les remeten, en darrera instància, a la problemàtica i dicotòmica relació entre individus i col·lectius. La solució que proposa aquest autor és prendre com a referència un punt de partida diferent del que suposa i regula aquesta dicotomia. En comptes de diferenciar entre nivells d'anàlisi, d'entrar en discussió per la seva prioritjació, d'intentar integrar-los o de buscar combinar-los d'alguna manera imaginativa, ens proposa superar-los. Prescindir-ne. Saltar-los. En comptes d'arrencar de la dicotomia individual/col·lectiu, el que proposa aquest autor és arrencar dels processos psicosocials bàsics que tenen lloc en el si d'una acció col·lectiva. És a dir, prendre com a unitat d'anàlisi l'entramat relacional, sociocognitiu, interpretatiu, sobre el qual té lloc la mobilització. Si es posa la psicologia social al centre de l'explicació d'aquests fenòmens, argumenta, és més fàcil explicar-los, és més fàcil connectar nivells d'anàlisi fins ara irreconciliables. Per exemple, és més senzill harmonitzar el paper que juguen diferents variables com les característiques organitzacionals, el camp competitiu en termes de recursos en els que es mou l'actor que s'està forjant, o explicar com es relacionen les creences i dinàmiques amb els canvis més culturals i estructurals –i polítics- que circumden i contextualitzen moltes de les visions i demandes que es gesten en aquestes dinàmiques, si prestem atenció a les activitats interpretatives –bé siguin individuals o col·lectives- que realitzen els agents socials en una mobilització (Klandermans, 1994).

El món que ens afecta i mobilitza, sosté Klandermans, és un món percebut, un món que emergeix d'esquemes interpretatius produït per un munt d'activitats tant de forma individual com col·lectiva. Per tant, la importància d'un punt de vista més psicosocial rau, sobretot, en el fet que permet obrir i explorar, més enllà del que proposen les teories més racionals i de les oportunitats polítiques, més enllà de les condicions que presenta l'estructura social, el paper que juguen, per exemple, la identitat, l'emoció, la cultura i la biografia a l'hora d'explicar la mobilització i l'enrolament en accions col·lectives (Johnson i Klandermans, 1995). Conseqüentment, les respostes a la pregunta per on recau el potencial per a una acció col·lectiva, o per quin és el catalitzador de l'acció i del col·lectiu, no han de buscar-se emparant-se en la clàssica diferenciació de nivells. S'han de buscar, més aviat, en les dinàmiques psicosocials i relacionals que tenen lloc en aquestes accions col·lectives, en el creixement i expansió de creences compartides, en els marcs interpretatius que es posen en funcionament, en les activitats relacionals que els originen. Prendre partit

per la relació, ens diu, és la única forma d'evitar les clàssiques distincions i els problemes que se'n deriven⁸².

No obstant, malgrat la importància d'aquesta reivindicació de les dimensions més psicosocials tampoc Klandermans aconsegueix superar del tot els dualismes moderns. És cert que aconsegueix superar alguns interrogants sobre l'origen i la dinàmica de l'acció col·lectiva però no deixen de ser aspectes menors, superficials, si els comparem amb la incapacitat global per comprendre aquestes complexes realitats sense apel·lar a algun tipus de dualitat. En especial pel que fa al concepte d'agència (Buechler, 2000; Mendiola, 2001; Crossley 2002). L'agent ja no és una actor racional, però no hi ha tampoc un concepte convincent que el substitueixi i que vagi més enllà d'afegir explicacions *ad hoc* que sumen, o superposen, a l'existent aspectes que ens parlen d'emocions, identitats i cultures. Klandermans, en aquest sentit, aporta un marc empíric i metodològic molt interessant, és cert, però teòricament aborda de forma força dèbil algunes qüestions claus com: què o qui desencadena una acció col·lectiva, com es desenvolupa i quines intensitats adopta en contextos complexos i multicompostos com els actuals (Della Porta i Diani, 1999)? Quin és el paper, el gradient que introdueixen elements no humans i que d'alguna manera participen dels entramats relacionals que s'estudien? Té resposta per a això un enfocament psicosocial com el que l'autor holandès utilitza? Probablement no amb la suficient contundència com per liderar un desplaçament veritablement innovador dins l'estudi de l'acció col·lectiva. Com en els anteriors casos, doncs, estem davant d'una proposta que es va debilitant a mida que incompleix promeses i a mida que reproduceix, malgrat les expectatives aixecades, bona part dels tics imputats a les criticades apostes precedents. Altre cop, la tasca més operativa sembla imposar-se a la voluntat més crítica, la compilació de "fets empírics" a la problematització més sistemàtica i profunda.

Estem davant, per tant, de tres intents de renovació teòrics molt semblants⁸³. Tots tres pretenen construir paradigmes teòrics capaços de

⁸² Per exemple, si es fa referència al conjunt de xarxes socials que són activades en el procés de mobilització sobre un camp d'anàlisi reticular ampli i fructífer que permet tractar qüestions tan decisives com, per exemple, l'existència de xarxes prèvies en estat de latència que servirien per a la (re)fundació d'un moviment social, la pertinència metodològica de tenir present les xarxes d'amistat com un criteri que moltes vegades és decisiu per explicar la participació i l'enrolament d'activistes nous al moviment, o el caràcter fluid d'aquestes xarxes que no tenen només una estructura grupal i que, per tant, facilita la pertinença múltiple a diferents moviments, així com l'establiment de relacions entre moviments que presenten afinitats temàtiques o culturals i ideològiques. Per últim, permet copsar també la multiplicitat de xarxes activades pels moviments en el seu intent de facilitar la transmissió dels seus missatges i que es materialitza en l'existència de camps multi-organitzacionals (Klandermans, 1994) compostos per audiències més o menys passives, aliats, grups amb afinitats ambivalents i/o actors amb intencions contraposades a les dels moviments.

⁸³ Evidentment n'hi ha més, per exemple, un pot consultar altres intents al treball de Gómez (2003), Reichman i Fernández Buey (1994), on es fa menció a teories igualment ambiciosos,

superar les problemàtiques tensions dicotòmiques que sempre han circumdat l'estudi de l'acció col·lectiva. Tots tres, però, recauen en valors, gestos o preses de partit que fan que els seus treballs no passin de ser meres transicions, útils segurament, però en el fons poc rupturistes respecte l'herència precedent. L'interès dels tres és evident: aconseguen articular una productiva i innovadora perspectiva relacional, aconseguen problematitzar bona part de les dualitats clàssiques, establir continuïtats on abans només trobàvem discontinuïtats, relacions de pressuposició recíproca on abans només hi havia dicotomies. Aconseguen, en definitiva, arribar a explicacions força integrals, complexes i sistèmiques. La teorització de l'acció col·lectiva surt clarament renovada per aquestes aportacions, no en tinc cap dubte. No obstant, també és veritat que cap dels tres aconseguen desprendre's totalment del llegat precedent i això és precisament del que vull parlar per tal d'encaminar la conclusió d'aquest capítol.

És indiscutible que aproximacions com aquestes que acabem de veure ens permeten tenir idea més clara de l'acció col·lectiva, del caràcter col·lectiu, imbricat, processual, interactiu, desessencialitzat i situat d'aquests fenòmens. Ara bé, malgrat assolir una comprensió més sistèmica, més complexa i segurament més parsimoniosa del fenomen a estudiar, el cert és que tots aquests intents mostren una mateixa incapacitat per desfer-se, com a mínim de forma contundent, dels problemes més recurrents i històrics que afecten la conceptualització de l'acció col·lectiva. En un moment o altre, mentre fan esforços per superar alguna de les molestes dualitats, tots acaben caient o prioritant algun element que ens porta a recolzar l'anàlisi, de nou, en alguna dualitat que no s'aconsegueix fer desaparèixer. D'aquesta manera, activen altra vegada un dels prejudicis més característics de la tradició que volen enderrocar: l'assumpció de certs *a priori*s que guien l'anàlisi i que expliquen però mai són explicats. L'ambició que mou a aquesta renovació, per tant, es veu frustrada un i un altre cop per aquesta incapacitat per sortir de certs problemes circulars. I és d'això, d'aquest *dejà vu* que de nou reapareix, del que penso que cal tornar a parlar abans d'acabar el capítol.

Trencar amb el llegat modern

Tot i fer evident que existeix un territori nou a explorar que es situa entre accions i sistemes, o entre individus i col·lectius, o entre macro

àmplies i atrevides per superar els estrets fonaments sobre els que s'ha aixecat la teoria de l'acció col·lectiva. Per exemple, aquest darrer ens parla de l'aportació de Habermas. Aquest considera l'acció col·lectiva com una complexa construcció social que pot ser entesa en les seves múltiples facetes. Per això, per reconstruir la teoria de l'acció col·lectiva, afirma, convé conjugar tant teories de tall intersubjectiu i fenomenològic com teories sistèmico-objectivistes.

dimensions i pràctiques cognitives, cap d'aquests autors aconsegueix donar forma a un trajecte sociològic prou sòlid que permeti recórrer, sobretot empíricament, aquestes traces, aquestes associacions oblidades que habiten hibridant dicotomies enmig de les tradicionals dualitats modernes. Per què? Per què cap d'ells aconsegueix substituir del tot aquesta herència dual per una altra proposta teòrica? Segurament hi ha moltes raons que expliquen aquesta incapacitat per deixar completament enrere el llegat precedent.

No és fàcil sentim dir, segurament per excusar-se, estudiar una unitat d'anàlisi difícil, inhòspita i complicada com la que ens ocupa. I en això, probablement, tenen raó els que recorren a aquest argument. Probablement, però, aquesta no és la única explicació de perquè les teories revisades fins al moment no aconsegueixen el que busquen. Probablement, el fet de topiar amb una unitat d'anàlisi tan difícil d'acotar i de definir, tan complexa i fugissera, hagi ajudat a fer fort aquest llegat dual. És cert. Fins i tot l'hagi fet més pertinent, més necessari, més creïble. Hagi exacerbat les ambicions taxatives i essencialistes. Segurament això explica perquè estem davant d'un camp replet de consignes d'endrega, replet d'estructures duals que no busquen altra cosa que unificar, purificar, clausurar el nucli, sempre elusiu, d'investigació⁸⁴. No obstant, no crec que aquesta sigui l'explicació més substancial.

Es pot argumentar també que estem davant d'un camp que ha estat especialment tancat sobre si mateix, aïllat d'influències provinents d'altres camps teòrics del pensament social, i entretingut sempre en polèmiques i discussions molt endògenes i endogàmiques. Aquesta excessiva sectorització i independització de la resta de camps del pensament social, es pot afirmar, hauria contribuït a mantenir aquesta inèrcia entròpica que ara critiquem i, per tant, hauria estat decisiva a l'hora d'empobrir progressivament l'intercanvi i el debat tant intern com interdisciplinari. També podem afirmar que hi ha ajudat probablement la forta ideologització que sempre ha caracteritzat l'estudi d'aquests fenòmens. El fet de ser un camp tant connotat, tant proper al *partidisme* o als jocs de llenguatge propis de la política, hauria contribuït segurament amb més força a exacerbar l'afany analític i crític propi de la maquinària purificadora de la modernitat. Això explicaria, per exemple, perquè, *de facto*, se l'ha vist per alguns com un camp "estratègic" i "privilegiat" per –i de– la reflexió sociològica⁸⁵. El cas però és que, sigui per una raó o altra, o

⁸⁴ Com hem vist, el progrés del coneixement en aquest camp, constantment, ha estat identificat amb un procés de diferenciació constant que ha deixat un corriol innumerable de parells binaris.

⁸⁵ Certament, en l'estudi dels moviments socials la reflexió sociològica sempre ha projectat les seves principals inquietuds –i temors–, sempre l'ha utilitzat per posar a prova les seves teories, sempre l'ha pres com un exemple privilegiat per confirmar o desmentir les diferents caracteritzacions de la societat que estava interessada a defensar. Per aquesta raó,

per una combinació de més d'una, en cap moment, al llarg d'aquest repàs, som capaços de trobar, veritablement, una teorització rupturista i suficientment crítica amb la matriu dominant que fa de base a la conceptualització de l'acció col·lectiva. Sigui per una o altra raó, el que es constata és que aquest camp no s'ha pres mai seriosament la necessitat de problematitzar la base filosòfica que estructura i determina el conjunt d'investigacions que són possibles. O bé no s'ha pogut, o bé no s'ha volgut ser conseqüent i portar més enllà el conjunt de crítiques esgrimides. O bé no se n'ha sabut més o bé s'ha preferit tenir una actitud displicent respecte del passat. O bé ha mancat atreviment o bé ha sobrat resignació. Per una raó o altra, el cert és que subterràniament sempre trobem el mateix ancoratge ontològic i epistemològic, les mateixes creences, els mateixos punts de tall, les mateixes assumpcions prèvies que un cop i un altre simplifiquen i obstaculitzen l'anàlisi integral d'aquests fenòmens. I aquest és l'element important a destacar: malgrat tot, la mateixa base continua estructurant i pavimentant els diferents abordatges sociològics. La modernitat, si continuem l'argument encetat en l'apartat anterior, continuaria sent aquesta inamovible remor de fons que articula i dona sentit a la conceptualització hegemònica d'aquest tipus de fenòmens.

En efecte, l'important a destacar en tot aquest repàs és precisament la condescendència amb la que les respectives crítiques esgrimides fins ara han tractat aquesta matriu filosòfica que sembla aixoplugar les principals premisses de l'anàlisi sociològica de l'acció col·lectiva. Fins ara, tret de comptades excepcions, ben poques aproximacions, per crítiques i renovadores que diguessin ser, s'han atrevit a portar a terme una profunda problematització del substrat filosòfic que condiona i alimenta la conceptualització de la unitat d'anàlisi que ens ocupa. I aquest és el punt clau. Com he provat d'argumentar al llarg del capítol, sense aquesta revisió crítica profunda i filosòfica, sense posar en qüestió les ambicions i premisses que sustenten l'anàlisi sociològica sobre aquests fenòmens, penso, difícilment es podrà avançar en la conceptualització de l'acció col·lectiva. Com s'ha demostrat, el temps per si sol no ens ajudarà a unificar i incrementar el saber respecte d'aquest camp. Més teoria no té perquè proporcionar-nos un canvi significatiu ni ajudar-nos a resoldre millor les incògnites que un cop i un altre apareixen. No n'hi ha prou amb la voluntat de generar més i millor coneixement, sobretot si aquest continua insistint en reproduir un cop i un altre l'aposta pel *punt mig*. Mentre la modernitat continuï activa, indemne, impune, invisible a les crítiques, difícilment es produiran ruptures veritables productives en la

segurament, molts l'han considerat un escenari idoni on practicar, on exercitar i posar a prova tot tipus de salts i cabrioles intel·lectuals, un escenari idoni per treballar conceptes i marcs d'anàlisi productius i interessants pel conjunt de les ciències socials, fins al punt d'acabar-lo convertint en una mena de gimnàs on els dualismes s'han esplaiat a gust (Castells, 1997).

conceptualització d'aquests fenòmens⁸⁶. Per tant, el canvi, d'existir, vindrà com a conseqüència d'un exercici de problematització profund que qüestionï i repensi més arriscadament la matriu que aixopluga i explica els diferents enfocaments fins ara utilitzats.

Enfront aquest posar-nos *enmig*, tan estratègic i geogràfic, que fins ara s'ha practicat, i que no ajuda per res -més aviat al contrari⁸⁷- a solucionar les mancances, defenso la necessitat i la pertinència de posar-se *enmig* d'una altra manera. Això és, atrevir-se a deixar enrere el llegat precedent i provar d'entorpir, de trencar, de desbordar, més que no pas conciliar o sintetitzar, les divisions i categoritzacions que es reproduïxen constantment. Sinó s'abandona el punt de vista geogràfic, sinó ens desfem dels escrúpols històricament acumulats, si continuem optant per la condescendència enlloc de l'atreviment, poc podrem fer, al meu entendre, per superar les mancances i limitacions que un cop i un altre es posen de manifest a l'hora de conceptualitzar l'acció col·lectiva. Novament ens trobarem nedant entre els espais que regulen els insondables parells dicotòmics⁸⁸. En efecte, la meua hipòtesi conclou en aquest capítol afirmant que la única forma de sortir d'aquest estancament és passar a una altra cosa. Aventurar-se. Provar de deixar enrere, de debò, la modernitat. Fer un esforç per qüestionar seriosament, per problematitzar, molestar i incomodar veritablement aquesta matriu dominant tan oculta com ignorada. Més que posar-se *enmig* cal posar-s'hi *enmig*. Més que *equilibrar*, doncs, convé *importunar*.

⁸⁶ La modernitat, com ens diu Latour (2005), ens trairà sempre. Sempre fa el contrari del que pregona, mai reconeix les mancances ni les divisions arbitràries que instaura, té una fe cega en el progrés, en l'acumulació, en la rendibilitat, en la ruptura. Mai mira enrere, mai retrocedeix. Aquest és de fet el seu veritable motor d'innovació i de reproducció. Mai deixarà, per tant, de reproduir el gest que l'ha inaugurat. Mai ens permetrà descansar, ni unificar, ni arribar al final. Mai deixarà de dividir, de diferenciar, de purificar: "*La modernidad nunca cesa de reparar y de reparchar, mostrándose permanentemente desesperada por no ser capaz de conseguir el ajuste definitivo, ya que, a pesar de todas estas obras de reparación, los modernos jamás abandonan el gesto destructor que dio comienzo todo, el gesto que creó e inauguró la modernidad*" (Latour, 1999: 334).

⁸⁷ De fet, el gran mèrit dels intents d'establir un nou paradigma que acabo de destacar és precisament aquest, haver mostrat, amb més força que mai, l'absurd d'assumir sense més l'herència moderna. L'absurd de continuar confiant en el precedent. L'absurd de continuar mantenint els valors, els gestos, les creences de sempre. La seqüència històrica que acabo de relatar constata la impossibilitat d'escapar, per aquesta via, d'aquest cercle vicios al que sempre acabem desembocant. Fa evident la forma poc crítica, automàtica, econòmica, superficial, fàcil a través de la qual s'ha renovat i actualitzat històricament la conceptualització de l'acció col·lectiva. Fa evident la fragilitat, la debilitat inherent, gairebé estructural, de les categories conceptuals fonamentals per donar comptes de l'acció col·lectiva. Constata, en definitiva, la incapacitat inherent de la modernitat per abordar, des dels mecanismes que proposa, des de les dinàmiques que alimenta, des de les ciències que articula, la realitat que intenta explicar.

⁸⁸ Per això, l'acció col·lectiva neda encara de forma tan evident entre una sociologia de la societat i una sociologia dels actors. Per això es debat encara en polèmiques que enfronten una sociologia de la diferenciació funcional i una sociologia del fonaments, de l'individu reflexiu i autoconscient, dels sistemes i les accions racionals i normatives (Mendiola, 2001).

Ara bé, això implica, necessàriament, buscar *fora* de la pròpia disciplina. Des de *dins*, com hem vist, ara mateix és molt difícil portar a terme un exercici així. Com a màxim aconseguim reclamar i inspirar la necessitat d'un qüestionament radical però difícilment es troben les eines suficients com per portar-lo a les seves últimes conseqüències. En aquest sentit, penso, pot ser important hibridar-se amb altres enfocaments, sobretot amb aquells que hagin aconseguit repensar més fortament que aquest àmbit el llegat modern. Aquesta és la única forma, penso, d'assegurar-se que es deixa enrere el llegat precedent, de renovar i aportar un enfocament veritablement innovador per un camp que mostra signes clars de cansament. El que plantejo, per tant, és que convé ser *indisciplinat*, atrevit i arriscat. Aquesta és la única forma, penso, d'escapar d'aquesta dinàmica centrípeta i autocomplaent en la que es troba la conceptualització de l'acció col·lectiva. Aquesta és la millora manera, en definitiva, de provocar una veritable ruptura conceptual amb el precedent. Conseqüentment, apostaré per allunyar-me el més que pugui de la sociologia més convencional. D'aquí que des del principi anunciï que aquesta tesi té una manifesta voluntat experimental. El meu compromís, com he dit, és el de portar a terme un exercici diferent, parcial, controvertit i original. Així que la millor manera que se m'acut de portar a terme tot això és provant una extensió productiva dels marcs d'anàlisi que altres camps del pensament social han trobat per criticar i superar les limitacions de la modernitat.

La Teoria de l'Actor-Xarxa: com fer ciència social no moderna

"Es en el medio, allí donde se supone que no pasa nada, donde está todo. Y en las extremidades, donde según los modernos reside el origen de todas las fuerzas (la naturaleza y la sociedad, lo universal y lo local), no hay nada, salvo instancias purificadas que sirven de garantías constitucionales al conjunto" (Latour, 1993:180).

Bona part de la nostra capacitat per categoritzar i ordenar tot allò que té a veure amb les nostres interaccions s'ha basat, tradicionalment, en una habilitat per establir demarcacions nítides entre els diferents elements que componen el nostre univers vital. La suspensió o la supressió d'aquesta competència ha produït, gairebé sempre, una certa sensació de desordre i desànim. De fet, moltes de les imatges que ens suggereixen temor, terror i incertesa venen associades a aquesta cancel·lació de la capacitat de discernir i dividir la realitat que ens envolta. La barreja, la hibridesa indiferenciada, la monstrositat, l'ambivalència inabordable o la multiplicitat desbocada, són vistes com a amenaces. Identificades com a alteritats inquietants. Alguna cosa no va bé, pensem, si no aconseguim discernir allò humà d'allò no humà, allò objectiu d'allò subjectiu, allò material d'allò social. Ara bé, les criatures impossibles, les barreges i les ambivalències existeixen. I existeixen més enllà de les pàgines i dels personatges que apareixen en els relats de fantasia. Són alguna cosa més que límits marginals o personatges susceptibles de confinament. Cada cop som més conscients de que les figures d'indefinició i de barreja no designen una perifèria del pensament. Al contrari, com molts han posat de manifest, el nostre present està ple d'episodis que desborden les taxonomies més rígides i estrictes, cada cop més atapeït de fenòmens que vencen les categories abans clares i funcionals.

En aquestes circumstàncies no ens ha de sorprendre l'esforç de renovació i de revisió conceptual que s'ha vist obligat a fer el pensament social. Empès per les circumstàncies, desbordat pels esdeveniments, limitat per un seguit de prejudicis cada cop més difícils de mantenir, el pensament social ha hagut de començar a qüestionar, sobretot en els darrers anys, bona part de les seves categories principals. En especial aquelles que el portaven a defugir, una vegada i una altra, qualsevol anàlisi de la monstrositat, qualsevol possibilitat de comprendre i integrar la barreja. Gràcies a això, ha incorporat un seguit de figures conceptuais, de recursos

metodològics nous i originals que li han permès desenvolupar una sensibilitat més ajustada a les circumstàncies d'un present tan incert, ambivalent i heterogeni com l'actual. Tot i que aquest ha estat un moviment força ampli i heterogeni dins del pensament social, en aquest capítol pararé especial atenció a la significativa contribució que ha tingut un àmbit molt concret i específic dins de les ciències socials. Parlo de la sèrie de treballs, principis metodològics i autors que han commocionat l'estudi social de l'activitat científica i que han estat agrupats dins l'anomenada *Teoria de l'Actor-Xarxa* (o Actor Network Theory, en la seva versió original, o ANT en l'acrònim que utilitzaré d'ara en endavant). L'ANT, a banda de ser, com veurem, un entramat de propostes i presumpcions força complex i difícil de retratar amb brevetat, és, al meu entendre, una de les crítiques més transgressores, acabades, i probablement més sistemàtiques que s'hagin fet al pensament social hegemònic en els darrers anys. En efecte, tot i que en principi l'ANT és identificada com una teoria força específica i sectorial dins del pensament social, bàsicament orientada a superar alguns dels problemes imperants en l'estudi social de la ciència i la tecnologia, en realitat constitueix un dels intents més aconseguits, sòlids i fèrtils de crítica i revisió del pensament social clàssic, sobretot pel que aquest té de modern. En aquest sentit, constitueix també un dels intents contemporanis més reeixits i interessants de (re)invenció de les ciències socials. D'aquí l'interès d'incloure-la en aquesta tesi.

En efecte, tot i que en principi, la proposta de l'ANT s'orienta bàsicament a superar el panorama fins llavors imperant en l'estudi sociològic de la ciència i la tecnologia, la seva acaba per ser una contribució molt més general, crítica amb el pensament social dominant i, com veurem, decisiva a l'hora de conformar una sensibilitat sociològica diferent i decisiva, més agnòstica i imparcial, dins de les ciències socials. Cansats de l'excessiva prioritització d'allò social a l'hora de donar comptes de l'activitat científica, els autors d'aquesta teoria, apostaran per posar en pràctica un estil d'explicació diferent. Un estil que no prengui partit *a priori*, com tradicionalment s'ha fet, per certs elements substancials. No és la societat, ens diran, la que resolt, la que explica, la que conforma i la que dona sentit a tot el que passa als laboratoris on es construeix la ciència. Sense apel·lar a altres elements, aparentment *no socials*, és impossible comprendre i donar sentit a aquesta activitat. Només des d'una perspectiva més *simètrica* (Domènech i Tirado, 1998), és a dir posant en pràctica un estil d'explicació que no prengui partit a priori per certs elements, que no diferenciï clarament dominis i reialmes ni el que són causes del que són conseqüències, podrem entendre i començar a explicar adequadament la dinàmica de la ciència.

Però aquest gest en favor d'un major agnosticisme serà només l'inici d'una minuciosa i progressiva demolició d'altres grans supòsits i presumpcions del pensament social. Vindicant la necessitat d'aplicar una

simetria generalitzada, l'ANT anirà enderrocant i qüestionant al llarg del anys un munt de dicotomies que tradicionalment han poblat i escindit les anàlisis sociològiques (natura/societat, subjecte/objecte, macro/micro, etc.). Només així, afirmen, podem donar forma a unes ciències socials més riques i variades, més reals i actualitzades, més útils i productives. Només així, afirmen, podem fer front a la complexitat i l'ambivalència d'un present inquietant i replet de figures, processos i fenòmens que fan vacil·lar constantment les estrictes bastides conceptuals que hem heretat. En definitiva, només així, donant un tomb radical al nostre aparell conceptual, prescindint de purismes de prejudicis i fronteres injustificades, podem vèncer certs problemes i limitacions que un cop i un altre se'ns fan presents.

Aquest important capgirament, aquest qüestionament radical i sistemàtic dels llegats filosòfics i teòrics precedents, serà, de fet el que convertirà l'ANT, amb el pas del temps, en una tradició de pensament crítica molt interessant i en una de les aportacions teòriques i metodològiques més influents i fonamentals a l'hora de respondre a la qüestió central de l'ordenament social contemporani. D'aquí que aprofiti les pàgines que segueixen per presentar-la a fons i per postular la seva idoneïtat en un context de discussió com el que estableix aquesta tesi. Un enfocament com el de l'ANT, postularé, pot ser-nos tremendament útil a l'hora de provocar un desplaçament conceptual productiu i arriscat com el que necessita l'estudi de l'acció col·lectiva. Per explorar la viabilitat d'aquest argument, però, seguiré el següent esquema explicatiu: primer, exposaré amb detall les premisses i principals corol·laris que caracteritzen aquesta aportació teòrica. Posteriorment em centraré en el que considero és la seva aportació més important: la capacitat d'aquesta teoria per construir una mirada sociològica alternativa i per pensar allò social des de prismes completament allunyats de les assumpcions modernes. Finalment, aprofitant la interessant relectura que l'ANT fa del quefer de les ciències socials, plantejaré la necessitat de considerar aquest enfocament com un punt d'ancoratge filosòfic, conceptual i metodològic molt ric i fèrtil, capaç d'articular una proposta de conceptualització transgressora de l'acció col·lectiva, albirant així una sortida fresca i renovadora als problemes plantejats al capítol anterior.

L'Actor Network Theory

L'ANT⁸⁹, com deia, és bàsicament una etiqueta que designa un conjunt de principis metodològics, epistèmics i de treballs de camp que des de fa més de dues dècades commocionen el pensament social tradicional. Desenvolupada principalment per tres autors – Bruno Latour, Michel Callon i John Law –, en certa manera es pot considerar la culminació de molts dels trets teòrics i metodològics de l'anàlisi contemporània de la ciència. No obstant, tot i que les seves propostes solen circumscriure's al camp del que es denomina sociologia del coneixement científic (SCC) o estudis socials de la ciència i la tecnologia (ESCT), moltes de les reflexions que obre s'enfronten també, i molt especialment, al problema més general de la producció i estabilització de l'ordre social. En aquest sentit, probablement sigui una de les perspectives més idiosincràtiques que han arribat a la disputa teòrica per l'estudi social de la ciència i la tecnologia, i molt probablement una de les més curioses de les que darrerament han eclosionat en el conjunt de les ciències socials contemporànies. Bona prova d'això són la pròpia terminologia utilitzada⁹⁰, els seus originals punts de vista i la complexitat d'algunes de les seves formulacions⁹¹, elements tots ells, que malgrat haver dificultat en ocasions la pròpia comprensió de l'ANT, i haver minat sovint la seva possible generalització a d'altres àmbit del pensament social, certifiquen la fertilitat i originalitat d'aquesta aproximació teòrica i metodològica.

En les properes pàgines, però, intentaré aclarir millor perquè, tot i les crítiques que ha rebut aquesta aproximació, considero que ens trobem davant del desafiament més interessant llençat al pensament social en els darrers anys. Abans de continuar voldria fer un apunt: no és senzill caracteritzar l'ANT. Per una banda, constitueix un entramat complex de propostes i pressuposicions. Així que qualsevol intent d'explicar en què consisteix corre el risc d'acabar sent una caricatura que li resti matisos i sentit. Aquesta és una raó suficient per no haver de donar una visió exhaustiva dels seus postulats. Per contra, per explicar la naturalesa del seu desafiament preferiré concentrar-me únicament en els elements que considero més significatius i rellevants. En els que, d'altra banda, tenen

⁸⁹ Pel lector interessat en conèixer més intensament els camins que ha seguit aquesta corrent de pensament, convé citar alguns bons estudis i exegesis que han aparegut en els darrers anys (Domènech i Tirado, 1998; Latour, 2005b; Law, 2004).

⁹⁰ L'ANT s'ha fet popular entre d'altres coses per l'ús de conceptes molt peculiars i innovadors (com els d'enrolament, interessament, simetria, actant, punt de pas obligat, traducció, quasiobjecte, inscripció, dispositiu, etc.). Aquesta renovació terminològica ha estat tan considerable que fins i tot l'ha portat a haver d'editar un vocabulari comentat de bona part d'aquests conceptes (Akrich i Latour, 1992).

⁹¹ Fins al punt de guanyar-se el qualificatiu de teòrics difícils i controvertits –alguns fins i tot han anat més lluny i han afirmat que l'ANT no era més que la representació d'un pensament poc productiu i considerablement naïf (Collins i Yearley, 1992).

més interès i són més propers a les discussions que estic mantenint en aquest treball. M'estic referint al *principi de simetria generalitzada*, al *postulat de l'heterogeneïtat*, al paper central dels processos de *traducció* i a la noció d'*actor xarxa*. Els dos primers ens expliquen els postulats, tant epistemològics com ontològics de la proposta. El tercer ens permet entendre el mecanisme d'intel·ligibilitat que fa servir la teoria per entendre i analitzar la realitat que l'envolta. El darrer aporta una forma operativa d'analitzar la realitat híbrida que postula la teoria. Anem a veure-ho amb més deteniment.

La radicalització del principi de simetria

Probablement, d'entre totes les aportacions fetes per aquesta teoria, la proposta d'una *simetria generalitzada* sigui la més destacada. En efecte, a banda de ser una de les aportacions centrals de l'ANT, aquest principi permet traçar la trajectòria que entronca aquesta proposta amb la tradició de pensament de la qual s'intenta allunyar.

La vindicació de simetria constitueix, en aquest sentit, l'expressió més clara de la insatisfacció amb el pensament de caire construccionista que, fins l'aparició de l'ANT, dominava l'estudi social de la ciència. No obstant, l'origen de la noció de simetria com a fonament de la pràctica sociològica s'ha de buscar molt abans de les formulacions pròpies de l'ANT. Concretament en el treball de David Bloor⁹² i en la seva obra *Knowledge and Social Imagery* (1976), un treball que transforma radicalment del l'estudi de la ciència i de la producció de coneixement. En efecte, la simetria apareix com un dels quatre principis⁹³ –causalitat, imparcialitat, simetria i reflexivitat– que Bloor (1976) proposa com a constitutius del que hauria de ser un *Programa Fort* (PF) pel desenvolupament d'una sociologia del coneixement. Aquest plantejament té la pretensió de superar el

⁹² David Bloor és l'autor més conegut d'una corrent de pensament formada per sociòlegs i historiadors de la ciència que a finals dels anys seixanta sorgeix a la Universitat d'Edimburg. Aquest grup es va caracteritzar per posar en marxa un programa d'investigació que considerava que la relació entre ciència i societat era molt més estreta del que suposaven les perspectives tradicionals del neopositivisme i el racionalisme crític.

⁹³ Amb l'objectiu d'examinar el procés de producció de la ciència s'establiren quatre principis metodològics: 1) el primer es va denominar *principi de causalitat*. Segons aquest, les ciències socials poden explicar el coneixement científic de la mateixa manera que les naturals expliquen els seus fenòmens, a través de causes i d'una manera científica. 2) El segon és el *principi d'imparcialitat*. L'analista social pot explicar tant l'error, la mala ciència, les creences, com la veritat, la ciència exitosa. 3) El tercer és el de la *simetria*, s'utilitza el mateix tipus de causes per explicar tant el coneixement fals com el coneixement veritable. 4) Per últim, trobem el *principi de reflexivitat*. Segons aquest, els patrons d'explicació amb els que la sociologia analitza el coneixement científic poden ser aplicats a la seva pròpia anàlisi.

panorama imperant en aquell moment en l'estudi sociològic de la ciència i del coneixement⁹⁴.

Fins llavors, la sociologia de la ciència mertoniana havia exercit un clar domini en les dècades precedents a la proposta de Bloor. Seguint l'estela marcada per Merton (1957), els sociòlegs de la ciència s'escarrassen durant els anys cinquanta, seixanta i bona part dels setanta, a explicar l'organització de la ciència com a institució social –valors, normes, etc.– i a posar de manifest el paper distorsionador que suposadament té tot allò social en la producció de coneixement. L'assumpció que fa una sociologia dedicada a aquestes tasques no és altra que el convenciment cartesiana, molt arrelat en la concepció moderna del coneixement, de que allò veritable, racional, no necessita d'explicació. Només l'error, allò fals o irracional necessita d'una justificació causal (Woolgar, 1988; Domènech, 1990). Atès que la veritat sorgeix directament dels fets, la viabilitat d'una sociologia de la veritat és nul·la. Només és possible, des d'aquest punt de vista, plantejar-se una sociologia de l'error, és a dir, una sociologia que prengui com a objecte d'anàlisi la ideologia, les falses creences i els prejudicis. Els *continguts* de la ciència queden al marge de la investigació sociològica. Com a sociòlegs, només podem prestar atenció al paper que té el context en el que es produeix l'activitat científica: és a dir, únicament podem preguntar-nos en quina mesura l'afavoreix o la dificulta.

Ara bé, Bloor planteja quelcom ben diferent. Planteja que és possible investigar i explicar també el contingut i la naturalesa del coneixement científic. Entre altres coses, perquè considerar que no es pot aplicar la sociologia d'una forma completa al coneixement científic equival a afirmar que la ciència no es pot conèixer d'una forma científica. I això seria com tirar pedres contra el propi terrat. En aquest sentit Bloor propugna que cal superar la visió de la sociologia de la ciència com a sociologia de l'error. D'aquí la formulació del seu segon principi, el d'imparcialitat. És necessari explicar, ens diu, tant l'èxit com el fracàs, la racionalitat com la irracionalitat, la veritat com la falsedat. A partir d'aquí pren sentit també un altre important principi seu: el de simetria. El que busca amb aquest principi és estendre la idea de que s'ha d'utilitzar un únic estil d'explicació en el que els mateixos tipus de causes serveixin per explicar les creences, siguin aquestes veritables o falses. No és permès dir, per tant, que una teoria és millor que una altra perquè és més certa, o perquè els fets experimentals ho confirmen. Com a sociòlegs, s'espera que puguem fer alguna cosa més, com per exemple, analitzar com ha estat possible que s'arribi a un cert consens sobre el significat d'un resultat o el contingut d'una experiència, o explicar com és que un dels oponents en una

⁹⁴ Abans de Bloor, el problema del coneixement es resol amb una separació de conceptes. Existeix un *context de justificació* que és l'apropiat per resoldre qüestions referents a la veritat del coneixement i un *context de descobriment*, que és l'adiant per la sociologia, disciplina a la que només es considera capacitat per explicar els errors (Domènech i Tirado, 1998).

controvèrsia cedeix i assumeix els arguments de l'altre. Aquesta postura simètrica, tal i com la planteja Bloor, demana, per tant, que ens desvinculem de nocions com les de veritat, racionalitat i objectivitat, si més no en el seu sentit més clàssic, i que qüestionem la manera tradicional de plantejar la ciència com un camp que ha de romandre necessàriament aliè a la influència social per produir un veritable coneixement científic⁹⁵.

Com a conseqüència d'això, la distinció entre veritat i error passa a ser una distinció situada en el marc del conjunt d'experiències i creences que són compartides per una col·lectivitat i que conformen el contingut d'una cultura (Bloor, 1976). Veritat i error tenen, per tant, el mateix tipus de causes: allò social. És a dir, que segons Bloor, allò que abans apareixia com a universals ara no són més que variables i elements relatius a pràctiques socials:

“La objetividad y la racionalidad deben ser cosas que fraguamos a medida que construimos una forma de vida colectiva” (Bloor, 1983: 3).

Gràcies al Programa Fort, per tant, la sociologia de la ciència deixa de ser només una sociologia de l'error, en connivència amb una epistemologia que continua mantenint el monopoli sobre la veritat. Aquest serà un pas molt important pel desenvolupament d'una sociologia del coneixement. Bona prova d'això és que el PF inaugurarà una tradició crítica en l'estudi social de la ciència que donarà lloc a un bon nombre diferent d'enfocaments que intentaran, al igual que Bloor, (re)estudiar les pràctiques científiques seguint indicacions simètriques. S'anirà conformant així una nova sensibilitat, un nou panorama teòric articulat al voltant de la creença compartida de que cal una sociologia més imparcial, més agnòstica, capaç de fer front tant a la veritat com a l'error científic⁹⁶.

⁹⁵ L'aposta simètrica que fa Bloor pren sentit i forma com a aplicació sociològica de la crítica de Wittgenstein a la concepció cartesiana del coneixement. Per aquells que estiguin interessats en aquest context de discussió poden consultar Doménech i Tirado (1998) i Rorty (1979).

⁹⁶ No és l'objecte d'aquesta tesi parlar extensament d'això, però pels lectors interessats citaré una sèrie de treballs i programes o perspectives que surten d'aquest gir: l'anomenat Programa empíric del Relativisme (centrat en l'estudi de controvèrsies científiques encapçalat per autors com Collins, Pinch i Pickering); els anomenats Estudis de laboratori (articulats al voltant d'etnografies de la ciència, en observació participant en laboratoris científics i encapçalat per autors com Latour i Knorr-Cetina); Anàlisi del discurs científic (encapçalat per Mulkay i Gilbert), el Programa Reflexiu (que desenvolupa el principi de reflexivitat del PF i estudia les tècniques de representació, encapçalat per Woolgar i Ashmore), l'Etnometodologia de l'activitat científica (que estudia les activitats pràctiques i argumentatives quotidianes de la ciència i on trobem a Lynch i Garfinkel) i la pròpia ANT. Aquests programes o perspectives estan, com dic, emparentats amb el PF, no obstant, també convé dir que se'n diferencien notablement ja que han proposat estratègies noves, tan teòrica com metodològicament, per a desenvolupar la sociologia del coneixement científic. Per més informació es pot revisar el treball de Barnes (1987); Collins i Pinch (1996), Latour (1992), Woolgar (1991) i Doménech i Tirado (1998).

Aquest gir, però, només serà l'avantsala d'un de més important. Poc a poc la petició de simetria s'anirà radicalitzant i s'estendrà com un principi útil també per repensar moltes altres asimetries. L'asimetria entre veritat i error, afirmar, no és la única simetria que ha de ser repensada. Hi ha un munt de dualitats que continuen operant, dividint i diferenciant l'anàlisi de l'activitat científica. Aquí és on apareixerà l'anomenada Teoria de l'Actor Xarxa, una teoria que apostarà per portar fins al final aquesta petició de simetria radical encetada en els treballs del PF i posar entre parèntesis molts més dualismes que els que ha posat en entredit Bloor.

En aquest sentit, la primera referència a la necessitat d'anar més enllà de la simetria tal i com l'entén Bloor la trobem en el treball de Michel Callon (1986) quan l'autor proposa una *simetria generalitzada* per justificar que natura i societat haurien de ser descrites en els mateixos termes:

“El segundo principio es el de la simetría generalizada, similar al principio de simetría de D. Bloor, pero considerablemente ampliado. Su objetivo no es sólo explicar los puntos de vista y argumentos enfrentados en una controversia científica o tecnológica en los mismos términos, pues sabemos que los ingredientes de las controversias son una mezcla de consideraciones sobre la naturaleza y la sociedad. Por esta razón requerimos que el observador use un mismo repertorio cuando las describa (...) la regla que debemos respetar es no cambiar de registro cuando nos movemos de los aspectos técnicos del problema estudiado a los sociales” (Callon, 1986: 261-262).

El descontent amb la proposta de Bloor, de fet, seria l'element central que portaria a Callon, i al conjunt de teòrics que aniran conformant l'ANT, a plantejar la necessitat de radicalitzar el propi principi de simetria. Per aquests, la proposta de Bloor en realitat no arriba a ser mai una formulació veritablement simètrica ja que en comptes de superar l'asimetria imposada per la separació de contextos, l'únic que possibilita realment és un canvi de pol preminent (Latour 1991a, 1991c). Seguint els desenvolupaments de la perspectiva construccionista de la ciència i la tecnologia (Collins i Pinch, 1982; Pinch i Bijker, 1987), per exemple, és fàcil veure com els plantejaments de Bloor acaben gairebé sempre per instaurar, més que fer desaparèixer, una nova asimetria. No en va, aquests plantejaments construccionistes arriben gairebé sempre a la conclusió que és en el domini social i no en el natural on s'han de buscar les explicacions per a la gènesi, acceptació i rebuig de les reivindicacions de coneixement. És a dir, assumeixen que, finalment, tota explicació reposa sobre una condició social. Les forces naturals o els objectes tecnològics, en aquest context, només poden tenir estatus d'*explanandum*, però mai d'*explanans* (Law, 1987). Allò que explica és sempre allò social. Conseqüentment, l'explicació socio-construccionista de Bloor acaba resultant “*constructivista per a la naturalesa*” i “*realista per a la societat*”, és a dir, acaba resultant profundament asimètrica ja que descarta d'entrada la possibilitat de que la

societat sigui també un producte, un efecte, i per tant, sigui tan construïda com la natura.

Paradoxalment doncs, l'esforç de Bloor, critiquen els teòrics de l'ANT, afavoreix que fem d'allò social un patró ineludible en el que descansar tota explicació de la pràctica científica. Aquest exercici, lamenten, reifica més que explica allò social. Limita més que resol. Suposa més que no pas relata. Per tant, tot i la importància i l'eficàcia innegable que reconeixen al plantejament de Bloor, no es pot obviar el caràcter profundament asimètric de la seva proposta. Seguir a Bloor és convertir allò *social* en la única matèria que compona la nostra realitat. És substituir una asimetria per una altra. Per això la única manera de superar aquesta situació, afirmen els teòrics ANT, és apostant, decididament, per una *simetria generalitzada*, capaç de radicalitzar, aquest cop si, la prevenció fonamental sobre l'ús d'explicacions basades en dualismes assumits acríticament.

L'emergència com a teoria de l'ANT s'ha d'entendre, en aquest sentit, com una resposta crítica, com una reacció a la insatisfacció produïda per determinats plantejaments en relació a discussions, de caire sociològic, sobre la naturalesa del coneixement científic. Segons l'ANT, el que semblava ser un gran triomf pel pensament social: conquerir un dels darrers paratges que se li resistien –la ciència–, acaba per posar de manifest un dels seus més grans fracassos: la incapacitat del pensament social per abordar la pregunta crucial sobre el lligam social. Per solucionar-ho, ens diue, només podem fer una cosa: explicar allò social de la mateixa manera que expliquem allò natural. És a dir, deixar de suposar-lo i passar a explicar-lo amb el mateix rigor i escepticisme amb el que expliquem la natura.

"La noción de simetría implica, pues, para nosotros alguna cosa más que para Bloor: no sólo hay que tratar en los mismos términos a los vencedores y los vencidos de la historia de las ciencias, sino que hay que tratar igualmente y en los mismos términos la naturaleza y la sociedad" (Latour i Woolgar, 1979:21-22)

Per tant, més enllà del qüestionament de l'asimetria entre veritat i error, la proposta de radicalitzar el principi de simetria planteja en última instància la necessitat d'abolir qualsevol forma activa de dualisme. És l'ús d'explicacions asimètriques, parcials, basades en peticions de principi, el que hem de procurar evitar. Tant la societat com la natura, abans que causes, són conseqüències, l'efecte de complexes negociacions, aliances i contraaliances que formen part de l'activitat dels científics. En efecte, en virtut d'aquest principi de simetria generalitzada no hi ha distincions *a priori* que valguin. Un cop s'assumeix el model d'explicació simètric, s'ha d'imposar un estil d'explicació que s'abstingui de prendre partit d'entrada

pel que són causes i conseqüències (Callon i Latour, 1990). Res és autoevident ni aliè a la necessitat de ser explicat. S'ha d'abandonar la necessitat de prendre partit en les dicotomies i les prioritzacions de diferent signe que marquen les discussions i els malentesos amb els que topa la sociologia del coneixement científic. La solució, proposa l'ANT, passa per no assumir cap distinció prèvia, per bàsica que sembli, per més originària i primigènica que s'afirmi. Passar per practicar un agnosticisme radical i generalitzat que retorni la simetria a l'explicació de l'activitat científica.

Situats més concretament en l'òrbita de discussió dels Estudis Socials sobre la Ciència i la Tecnologia, aquest clam es concreta en una crítica de les formes en què les ciències socials han abordat, tradicionalment, l'explicació sociològica de la ciència i del rol de la tecnologia en la societat. I sobretot, com deia, és una crítica directe al pensament dualista que ha portat a mobilitzar, constantment, dicotomies de diferent signe per explicar realitats que a la pràctica són molt més polivalents i imbricades del que aquest pensament suposa. Per exemple, seguint de prop l'activitat i la pràctica dels científics i dels enginyers, els teòrics de l'ANT s'adonen que els recursos que intervenen en la batalla argumental i en la producció de fets científics són molts i variats: finançament, materials, equipaments, aliats humans, consumidors, legisladors... (Knorr Cetina, 1981; Latour i Woolgar, 1979; Lynch, 1985; Pickering, 1995). És a dir, l'activitat dels científics resulta incompreensible si la separem d'allò que l'antiga sociologia de la ciència havia descrit –i, en certa mesura, anorreat– com a context de descobriment. El que els ensenya la pràctica, ens diuen, és que no només podem apel·lar a arguments per explicar com es produeixen els fets. També cal remetre'ns a tot un procés d'*enginyeria heterogènia* (Law, 1987) a través del qual s'intenta ordenar i alinear en un mateix agençament gent, equipaments, finançament, representacions, textos, entitats com microbis, mol·luscs i electrons... (Callon, 1986, 1987). Aquest procés, a més, es dona dins d'una àmplia xarxa en el que hi trobem molts altres actors –polítics, científics, buròcrates...– intentant, de la mateixa manera, alinear entitats i construir xarxes.

D'aquesta manera, l'ANT, es desvincula dels enfocaments sociològics previs en tant que no dóna privilegi a les explicacions "sociològiques". Per ells, el que explica que una activitat científica sigui exitosa són un conjunt d'entitats molt diferents i disperses –humanes, socials, tecnològiques i naturals⁹⁷. Un exemple clàssic d'aquesta corrent el trobem en l'anàlisi de Michel Callon (1987) sobre els esforços de *Electricité de France* (EDF) per promoure un vehicle elèctric. Al 1973, l'EDF va

⁹⁷ Per veure casos d'estudi coherents amb aquesta línia d'anàlisi es pot consultar els treballs de Latour (1991a); Law (1994); Hetherington (1999).

produir un programa que documentava la necessitat d'un vehicle elèctric. Per tal de fer-lo viable, l'EDF havia de definir un nombre clau d'actors. Per donar suport als seus arguments es basaven en una visió sociològica que argumentava que existia un cert malestar amb al cotxe convencional i amb el seu rol de pivot d'una societat consumista ja molt desacreditada. Per ells, hi havia un pòsit crític, sobretot al voltant de consumidors postindustrials crítics i molt compromesos -vinculats als nous moviments socials- que eren cada cop més conscients, i contraris, a la creixent pol·lució i dels elevats nivells de soroll que implicava un model de desenvolupament social vinculat al cotxe tradicional. Per això per ells, el cotxe elèctric podia ser una bona solució de futur. En el procés de fer-lo viable, l'EDF havia de definir el rol de diferents actors: Renault (a qui encarregava la construcció del xassís), el Govern (que havia d'aconseguir regulacions i mesures favorables), els electrons (que havien de garantir les noves cèl·lules d'alimentació) i la societat en general (que desitjava un cotxe ecològic més sostenible). Per tant, l'EDF, per tenir èxit havia d'alinejar un munt d'entitats heterogènies. Cadascuna havia de tenir unes característiques concretes i executar uns rols determinats. L'EDF, per la seva banda, necessitava constituir-se com un "*punt de pas obligat*". Necessitava convertir-se en un element imprescindible per a la resta d'actors i per a la consecució dels respectius objectius. I inicialment ho aconseguí. La majoria d'entitats van ser alineades i executaven els rols i les funcions que l'EDF havia programat perquè el seu programa de desenvolupament fos un èxit. No obstant, aviat van començar els problemes. Les noves fonts d'alimentació, els electrons i les bateries, no funcionaven correctament. Eren massa cares i Renault, a més, semblava que tenia plans molt diferents per a la societat francesa. Així que finalment, els problemes es van imposar i el projecte de l'EDF no es va poder tirar endavant.

Més enllà de l'èxit o el fracàs del projecte, l'important d'aquest cas és que posa de manifest la condició enredada i heterogènia de les realitats a estudiar. Perquè el projecte fos viable, els científics i enginyers de l'EDF, havien d'aconseguir establir quelcom més que una societat (en el sentit tradicional del terme). Havien d'establir, enrolar i consolidar una vasta i àmplia xarxa d'elements molt heterogenis. Per tant, conclouen els teòrics de l'ANT, si volem explicar el que passa quan uns enginyers es proposen planificar una innovació tecnològica, hem de tenir en compte la societat, és cert, però també altres elements, tan estranys i "aliens" a aquesta societat com poden ser els electrons i el comportament d'altres grans xarxes d'interessos. No podem prioritzar únicament allò social. Un, com a analista, ha de ser molt més agnòstic del que està acostumat. Tant que només pot decidir el que és rellevant des d'un anàlisi concret del que fan els científics,

analitzant el comportament de totes les entitats que intervenen en una sèrie de xarxes heterogènies⁹⁸.

Aquesta constatació empírica serà important per mantenir la indecisió activa sobre les principals diferenciacions heretades de la modernitat. Hem buscat, ens diuen, massa vegades la resposta als nostres problemes escudant-nos, únicament, en els llaços "socials". En allò "social", en estructures, significats, identitats, discursos. Però allò "social", tal i com l'hem considerat, no ens serveix per explicar la dinàmica de la ciència ni de la innovació tecnològica. És precís recórrer a altres elements. Per exemple, a la intervenció de medis materials i heterogenis. No només humans (Law 1991, Latour 1992). Quan un para atenció al decurs de la pràctica s'adona que tant allò natural com allò social, tant allò científic com allò tecnològic, tant allò humà com allò material, són matèria de controvèrsia. Són elements a definir. No pols des dels que partir. En la pràctica res està prefixat. És més, el pes de cada entitat només ve determinat i definit per un complex entramat de relacions i d'interessos. Per tant, el pes de cada entitat, només pot ser determinat, analíticament, de forma retrospectiva (Michael, 1996). En conseqüència, per entendre adequadament la dinàmica de la ciència, no només s'ha de qüestionar la idea de ciència, o de natura, que hem heretat de l'epistemologia clàssica. També cal posar en quarantena la idea mateixa de societat que hem heretat:

"Són les dues nocions de natura i de societat les que cal abandonar com a principi d'explicació (...) És una socio-natura la que es produeix, lligant a humans i no humans, fabricant noves xarxes d'associacions" (Callon i Latour, 1990:35).

Aquest qüestionament radical de les principals assumpcions del propi quefer sociològic en relació a la ciència i la tecnologia fa de l'ANT una aposta marcadament antiessencialista. Ni allò natural ni allò social poden ser ja suposats. El que fins ara ha servit per explicar, ara, ha de ser explicat. El que hem considerat causes no són més que conseqüències, efectes de complexes negociacions, d'aliances i contraaliances sota el prisma d'una concepció estratègica. No tenim, ens diuen, entitats preestablertes, fonaments darrers, condicions inherents i clarament diferenciades. A la pràctica només veiem aliances i contraaliances que generen efectes, productes de determinades i complexes pràctiques.

⁹⁸ "Els ingredients del VEL són els electrons que salten sense esforç entre els elèctrodes; els consumidors que rebutgen el símbol e l'automòbil i que estan a punt per invertir en el transport públic, el Ministeri per a la Qualitat de Vida, que imposa regulacions en el nivell acceptable de pol·lució acústica; Renault que accepta la seva conversió en fabricant de carrosseries per a cotxes; els acumuladors de plom, el rendiment dels quals s'ha millorat; i una societat postindustrial encara per arribar. Cap d'aquests ingredients no pot situar-se en una jerarquia o distingir-se segons la seva naturalesa. L'activista a favor del transport públic és tan important com l'acumulador de plom que pot recarregar-se centenars de vegades" (Callon, 1987: 147).

La conseqüència més evident de l'extensió de principi de simetria, per tant, és la precarització i el qüestionament de les grans divisions. La diferenciació entre “ciència” i “societat” o entre “natura” i “societat”, resta oberta. Totes aquestes diferenciacions, des de la teoria de l'ANT, no són més que conseqüències que només poden derivar-se d'un minuciós estudi empíric. Estendre el principi de simetria radical implica, doncs, adonar-se que els límits entre certes esferes, abans clarament diferenciades, són borrosos i canviants. No és fàcil, des de l'observació de la pròpia pràctica, ens diuen, establir on comença un i on acaba l'altre. Per tant, és millor obviar la necessitat de diferenciar-los i concentrar-nos, per contra, en unitats d'anàlisi que evitin aquesta innecessària diferenciació. A la pràctica, és millor arrencar de *teixits sense costures* (Hughes, 1987; Domènech i Tirado, 2002).

En efecte, la feina de l'analista no és la d'explicar un determinat fenomen partint ja d'entrada de pols assumits acríticament. Més aviat, la seva feina és la d'explicar el garbuix que la pràctica reflexa, i en la que s'ajunten i configuren tota una sèrie d'actors heterogenis que intervenen en l'activitat tecnocientífica. El que s'ha d'explicar són:

“all the elements tied to scientific contents no matter how dirty, unexpected or foreign they may seem” (Latour, 1987, p. 174).

El mateix és aplicable als estudis socials de la tecnologia. Tot i que en aquest camp s'acostuma a considerar de forma més seriosa la participació d'elements heterogenis en l'explicació de certes dinàmiques socials, els analistes de l'Actor-Xarxa també identifiquen una sèrie de prejudicis actius que ens portarien a diferenciar constantment causes de conseqüències. Per exemple, en la diferenciació entre societat i tecnologia. L'aposta simètrica en aquest sentit accentua la necessitat de superar les clàssiques proposicions deterministes que porten constantment a decidir-se o bé per un determinisme social o per un determinisme tecnològic en els plantejaments sobre la tecnologia.

Centrem-nos, per exemple, en un sistema sociotècnic: aquest està compost per elements de tot tipus –artefactes físics, organitzacions, codis legals, normes, pautes d'acció, etc.– que conformen un mateix entramat. En els seus estudis, la distinció entre els aspectes tècnics del sistema i els aspectes socials no té massa sentit. L'èxit de constructors del sistema resideix, precisament, en manipular simultàniament i amb habilitat tant els factors humans com els tècnics. És a dir, resideix en la seva capacitat per associar entitats heterogènies entre si per tal de produir totalitats amb sentit. Per tant, en aquest camp també és bo que l'analista radicalitzi el principi de simetria, és a dir, que abandoni els dualismes moderns que en aquest camp operen a partir de la distinció entre tecnologia i societat, o distingint a priori entre humans i no humans. De fet, ens diuen, la

imbricació entre humans i no humans és constant. Quan estudiem una tecnologia, mai ens trobem la gent a una banda i les coses a una altra. Més aviat, topem amb programes d'acció que tenen parts sustentades i encarregades per humans i seccions controlades per no humans. Per això mateix, l'èmfasi en l'heterogeneïtat material de les entitats a estudiar ha de ser una prioritat per evitar caure en preses de partit innecessàries.

En resum, el que l'ANT proposa amb el *principi de simetria generalitzada* és activar dues exigències bàsiques:

- Deixar per l'observació empírica de les pràctiques dels científics qüestions anteriorment dirimides únicament en l'àmbit de l'epistemologia. És a dir, entrar com a analistes també en els continguts de la ciència, però no per presentar la ciència o la tecnologia com un producte, sinó per mostrar com aquesta s'elabora, prenent així les pròpies pràctiques dels científics i tecnòlegs com a unitat d'anàlisi.
- Imposar un estil d'explicació en el que l'analista no suposi, és a dir s'abstingui de donar per assumit el que els actors discuteixen i examinen punt per punt. Prevenir-se, per tant, d'utilitzar explicacions que es basin en dualismes que es donen per assumits i que mai són qüestionats (veritable/fals, naturalesa/societat, humà/no humà..).

El *principi de simetria generalitzada*, però, només té sentit ple, i expressió màxima, dins d'una aposta radical per l'heterogeneïtat. Aquesta segurament és una altra de les grans característiques de l'ANT i, per tant, un punt de pas ineludible a l'hora de caracteritzar aquesta teoria.

El postulat de l'heterogeneïtat

Com acabem de veure l'ANT defuig tota distinció *a priori*. Per aquesta teoria no té sentit mantenir la prevalença indiscutida d'una entitat sobre una altra –convicció, per exemple, que ens havia portat a considerar que les relacions entre humans eren més rellevants de les que es donen entre humans i no humans o simplement entre no humans. L'heterogeneïtat de les parts, afirma l'ANT, és sempre prèvia a la unitat del tot. No té sentit, per tant, plantejar-se si l'individu és previ a qualsevol altra cosa, o si la ciència és configurada o no per allò social. El plantejament, ara, és molt més simple:

“La cuestión no estriba, para la teoría del actor-red, en decidir si el individuo es previo a cualquier cosa y configura la sociedad, a su sociedad, o en pensar si una maraña de hechos unidos por el cemento de la moral genera lo colectivo, o en establecer si varias relaciones con sentido y perseverancia en el tiempo

producen una institució, o si una determinada estructura nos permite racionalizar la inmanente diversidad de los fenómenos humanos. El planteamiento ahora, es mucho más simple: individuos, hechos, estructuras o relaciones son productos, efectos a posteriori de lo que sólo una maraña de materiales heterogéneos, yuxtapuestos, unidos y configurados por las relaciones que son capaces de establecer o sufrir” (Domènech i Tirado, 1998: 25).

El que és “humà”, “tecnològic” o “natural” no és quelcom preestablert. Les entitats, argumenta, no han de ser considerades elements essencials ni límits a priori. Tot el que estudiem, tot el que trobem, són efectes, imbricacions, el resultat de complexos processos de producció, d’entramats relacionals i d’amalgames heterogènies.

Aquest, sense dubte, és un dels postulats més radicals de l’aposta simètrica. Assumir-lo implica deixar de partir dels extrems. Vorejar la pregunta per les essències. L’important, ve a dir-nos, és partir del *mig*, és a dir, de les relacions, siguin quines siguin aquestes i es donin entre qui es donin. L’interessant és arrencar de l’espai que queda *entre* les antigues dicotomies, és a dir, donar prioritat a l’heterogeneïtat agençada⁹⁹. Des d’aquest punt de vista, un humà particular, o un col·lectiu humà, una tecnologia específica o un sistema tecnològic, són considerats resultats particulars i específics de configuracions heterogènies, d’associacions complexes. Sempre en procés¹⁰⁰ (Latour, 1991b). Qualsevol entitat, ens diu l’ANT, és l’efecte d’agençaments, el producte de xarxes que vinculen elements heterogenis (humans i no humans):

“We are never faced with objects or social relations, we are faced with chains which are associations of humans (H) and nonhumans (NH). No-one has ever seen a social relation by itself... nor a technical relation... Instead we are

⁹⁹ En aquest punt potser convé recordar la forta influència de la filosofia antiessencialista d’autors com Deleuze i Guattari (1980) i Deleuze (1992). Aquest denuncia el pes tradicional dels substantius en el projecte filosòfic occidental. Aquesta dèria per la transcendència i l’essència, pròpia de la metafísica occidental, ens ha portat –afirma– a descurar l’important: la transversalitat i la immanència dels espais entre, al seu judici, els autèntics espais de reflexió filosòfica. Aquesta prioritització del que queda entre, d’arrencar dels espais habitualment desconsiderats, és quelcom que també aplicarà l’ANT. “*Entre las cosas no designa una relación localizable que va de la una a la otra y recíprocamente, sino una dirección perpendicular, un movimiento transversal que arrastra a la una y a la otra, arroyo sin principio ni fin que socava las dos orillas y adquiere velocidad en el medio*” (Deleuze i Guattari, 1980: 28). “*El medio no es una media, sino, al contrario, el sitio por el que las cosas adquieren velocidad*” (Deleuze i Guattari, 1980: 29)

¹⁰⁰ Més que diferenciar d’entrada els humans dels no humans, ens diu John Law (1994), convé preguntar-nos per com és que a vegades certes produccions semblen ser més humanes que tecnològiques, o com és que en determinades interaccions hi ha actors que aconsegueixen fer-se invisibles, transparents. Com és, ens pregunta, que aconseguim en certs moments atribuir a certs actors el paper d’objectes mentre a d’altres els donem clarament el rol de subjectes? Com és que alguns actors són intermediaris i els altres agents morals?

always faced with chains which look like this H-NH-H-NH-H-NH..." (Latour, 1991a: 110).

Tota entitat, per tant, ha de ser analitzada des d'una perspectiva relacional i materialment heterogènia, sigui aquesta natural, humana, social o tecnològica. Aquest, si més no, és el postulat que pren l'ANT per desfer-se de l'essencialisme que tradicionalment ha impregnat les diferents anàlisis sociològiques sobre aquests temes. Fer aquest pas, ens recorda, és inevitable i ineludible si el que volem és entendre la complexitat inherent a les societats contemporànies. En un món híbrid, liminal i profundament enxarxat com l'actual, la madeixa, la híbridesa i l'heterogeneïtat no poden si no ser el punts de partida de tota anàlisi sociològica que pretengui comprendre i explicar la contemporaneïtat. En efecte, per l'ANT, allò híbrid ha de ser el punt de partida, la premissa inicial no pas, com se l'ha considerat fins ara, l'excepció ni allò marginal. No en va, allò híbrid és el tret més distintiu de les societats humanes. El que ens diferencia d'altres tipus de societats (Latour i Strum, 1986; Strum i Latour, 1988). Sense aquesta consideració híbrida, insisteix Latour (1992), és molt difícil explicar aspectes centrals de la nostra sociabilitat, per exemple, com és possible establir allò social o fins i tot com és possible construir la societat a gran escala i que perduri en el temps. Ara bé, per copsar millor l'abast i l'origen d'aquesta proposta és important prestar atenció també a la curiosa mixtura filosòfica que li fa de base. En aquest sentit penso que pot ser important presentar la influència de la perspectiva semiòtica i dels plantejaments del filòsof Michel Serres. Com veurem, aquestes dues aportacions conformen una particular alquímia que explica tant l'impuls com la direcció del desplaçament que proposa aquesta teoria.

En efecte, per a aquesta teoria, la semiòtica és un antecedent clau, sobretot perquè en si mateixa és una disciplina simètrica. La semiòtica és bàsicament una ciència del *procés*, dels verbs i no dels noms (Law, 1994). En la semiòtica el significat no és un atribut imputable a cap entitat en concret. És, més aviat, una distribució. Una distribució que implica a agents molts diversos i que dibuixa trajectes i arabescs complexos i indirectes. En aquest sentit, la semiòtica és una ciència de la complexitat. Mai trobem una trajectòria lineal, neta i clara. Però també una ciència simètrica, ja que no dóna prioritat a l'estudi de les entitats en si. De fet, aquestes no existeixen, no tenen qualitats inherents. Millor dit, només existeixen en el conjunt de relacions en les que prenen sentit i són definides. És a dir, pel punt de vista semiòtic, el veritablement interessant és estudiar com s'instauen certes trajectòries privilegiades, com es defineixen determinats ordenaments, com s'assignen i es prioritzen certs significats. L'important, per tant, no són les

entitats en si, sinó les relacions, les posicions que s'ocupa en un sistema de relacions donat¹⁰¹.

Doncs bé, aquest sentit “simètric” de la semiòtica serà sobretot el que cridarà l'atenció dels teòrics de l'ANT i el que convertirà aquesta disciplina en un rerefons ineludible per a la (re)conceptualització de la interacció que s'ha proposat fer l'ANT:

“En los análisis de la teoría del actor-red resulta fundamental la perspectiva semiótica en tanto que los elementos y las entidades de tales análisis no existen por ellos mismos. Éstos [los materiales de análisis] están constituidos en las redes de las que forman parte. Objetos, entidades, actores, procesos –todos son efectos semióticos: nodos de una red que no son más que conjuntos de relaciones; o conjuntos de relaciones entre relaciones. Empújese la lógica un paso más allá: los materiales están constituidos interactivamente; fuera de sus interacciones no tienen existencia, no tienen realidad. Máquinas, gente, instituciones sociales, el mundo natural, lo divino –todo es un efecto o un producto” (Law i Mol, 1995: 277 –traducció pròpia).

La semiòtica, en efecte, esdevé una caixa d'eines extremadament útil pels teòrics de l'actor xarxa ja que els permet recórrer a recursos i mecanismes d'intel·ligibilitat que els ajuden a desprendre's de la clàssica prioritització de certes entitats o actors. La semiòtica, per exemple, els possibilita deixar de parlar d'actors clars i nítids per passar a estudiar, estrictament, entitats o *actants*¹⁰² que prenen forma, significat i atributs en (i fruit de) les relacions que mantenen amb altres entitats, sigui quina sigui la naturalesa “prèvia” d'aquestes entitats. Semiòticament parlant, doncs, l'important són les xarxes, les relacions, els entramats, les posicions i els efectes semiòtics que se'n deriven¹⁰³.

Des d'aquest punt de vista, l'interès per allò fraccionat, heterogeni, molecular, incert i ambivalent, passa clarament per sobre de l'interès per allò total, unitari, complet, acabat, evident i manifest. Les totalitats no són

¹⁰¹ “The study of how meaning is built [where] the word ‘meaning’ is taken in its original and nontextual and nonlinguistic interpretation: how a privileged trajectory is built, out of an indefinite number of possibilities; in that sense, semiotics is the study order building or path building and may be applied to settings, machines, bodies and programming languages as well as texts...” (Akrich and Latour, 1992: 259).

¹⁰² Per la semiòtica: “Los actantes son los seres o las cosas que, por cualquier razón y de una manera u otra –incluso a título de simples figurantes y del modo más pasivo– participan en el proceso” (Greimas i Courtès, 1973: 23). O com ho defineixen els propis teòrics de l'ANT: “Actante: lo que sea que actúa o mueve a la acción, siendo definida la acción como una lista de ejecuciones a través de ensayos; de esas ejecuciones son deducidas un conjunto de competencias con las que se dota al actante...” (Akrich i Latour, 1992: 259 –traducció pròpia).

¹⁰³ En efecte, la semiòtica suposa un gir per autonomitzar l'esfera del sentit, per posar entre parèntesi tant al referent com al subjecte que parla. Permetent-nos així escapar del fet d'haver de prendre partit i desenvolupant un entramat de conceptes que ens permet descriure un lloc possible on poder ubicar entitats de caràcter híbrid.

més que mers efectes del compromís, de l'engranatge de les parts. Efectes transitoris i sempre inacabats (sempre susceptibles d'anar malament, de canviar de direcció, de subvertir o de desencaixar un determinat ordenament):

"Las partes son las transportadoras del ser, no las totalidades, que no son más que el compromiso provisional de las partes" (Fisher, 1991: 213).

Un efecte important d'aquesta orientació semiòtica és que dilueix el pes dels dualismes com a font última d'explicació. En una perspectiva relacional, aquests no tenen massa sentit. Els elements, les entitats, les essències, no preexisteixen, i d'existir, ho fan només en tant que efectes o productes. Perden, per tant, el caràcter de paràmetres immutables. Deixen de ser llei, de ser ordre subjacent del món i de les coses. El que som, diem, sentim i fem s'ha de buscar sempre en una nuada, en un lligament de materials heterogenis, d'entitats juxtaposades, unides i configurades per un conjunt de relacions i de xarxes que s'estableixen (o es pateixen)¹⁰⁴. Per a un científic social, la pregunta clau ja no és "què?" -que ens remet a la substància-, ni "per què?" -que ens remet a l'origen, a la teleologia i a la causalitat. La pregunta clau, des d'un punt de vista semiòtic, és "com", és a dir, per quelcom que ens remet a l'ordenament, a l'organització, al mecanisme, a la lògica que aglutina i produeix les entitats, les distincions, les classificacions i el món que guia el nostre pensament, les nostres preguntes, les nostres percepcions més arrelades. Això, de fet, és el que farà l'ANT: assumint la condició relacional i materialment heterogènia de la realitat a explicar, convertirà la pregunta per "*el com*", la pregunta semiòtica per excel·lència, en el punt de partida ineludible de la seva anàlisi¹⁰⁵. El procés pel que apareix una totalitat a partir d'aquesta munió de parts tan diferents i heterogènies rep diferents denominacions: agençaent, patró d'ordenament o *traducció*.

La traducció

La traducció és un concepte clau per entendre l'ANT. La traducció ens diu Callon (1986) és el procés que anomena el conjunt de negociacions,

¹⁰⁴ Per exemple quan parlem de ciència, un fenomen global i total, ens referim en realitat a un conjunt de múltiples pràctiques humanes, relacions amb objectes, viatges de becaris d'un laboratori a un altre, mapes genètics que circulen per la xarxa, subvencions i ajudes concedides.. La generalització del principi de simetria suposa entendre la dinàmica interna d'aquests entramats no a partir d'exercicis de còpia i representació, sinó a partir de processos regits per una transformació interna perpètua, agònica, i inaprensible durant llargs períodes de temps.

¹⁰⁵ Com es produeix l'objectivitat científica? Com es defineix el que és natural i el que no? Com aconseguim dirimir què és científic i què no? Com establim fets no discutibles? Com es manté una determinada relació de poder? Com aconseguim una determinada visió del món imposar-se a d'altres?

d'intrigues, conspiracions i d'actes de persuasió, a través del qual, un determinat actor –actant si respectem el llenguatge simètric de la semiòtica– aconsegueix tenir autoritat o parlar en nom d'altres. La traducció té a veure, per tant, amb la creació de cadenes heterogènies d'associacions entre diferents actors i amb la transformació que experimenta el significat en l'emergència d'aquestes cadenes.

El procés de traducció fa referència sobretot a canvis i transformacions: canvis d'objectius i d'interessos. Al procés a través qual podem explicar *com* apareix una determinada totalitat (o entitat), *com* es conforma un acord o compromís entre parts heterogènies¹⁰⁶. És a dir, la traducció és el mecanisme d'intel·ligibilitat que permet comprendre i analitzar la permanència, la constitució, la transformació d'una realitat híbrida, complexa, precària i heterogènia com la que postula l'enfocament simètric. Sense una lògica capaç de fer visible i comprensible el que passa en aquests entramats que pressuposa la teoria, l'aposta simètrica seria poc més que una pirueta intel·lectual. El concepte de traducció, en canvi, li dona una dimensió analítica tremendament interessant i pràctica. La traducció, en aquest sentit, fa referència sobretot al procés d'alinejar les propietats, les accions, els interessos i els compromisos dels actants per enrolar altres actants en les xarxes. Fa referència als diferents intents que porten a terme una multiplicitat d'actors per construir una xarxa i per estabilitzar-la:

“La traducción es el acto de traer al ser relaciones y, por tanto, identidades derivadas de tales relaciones” (Domènech i Tirado, 1998: 28).

En aquest sentit, la traducció és un procés que no només actua a nivell lingüístic, simbòlic o humà. La traducció, ens diuen els teòrics de l'ANT, actua en tots els nivells: en el de les relacions, entre objectes, en les substàncies, les tècniques, els interessos, els problemes, els sentiments, els somnis... Tot allò que ens remeti a negociació, intriga, persuasió o violència, a teixir o a aconseguir que un actor faci a un altre fer quelcom, és susceptible de ser una traducció. Sigui quina sigui la condició d'aquest actor o entitat. Tot allò que estengui una xarxa de relacions pot ser (i ha de ser) estudiat com una traducció.

“Llamaré traducción a la interpretación que los constructores de hechos hacen de sus intereses y de los intereses de la gente que reclutan” (Latour, 1987: 106).

¹⁰⁶ Als primers moments d'existència de la Teoria de l'Actor Xarxa, es preferí clarament la denominació de traducció (Latour 1992; Callon, 1995) posteriorment però s'han anat revisant i aportant nous conceptes, com els d'*articulació* (Latour, 1999), *mode d'ordenar* o el d'*agençament* (Law 1994). En tots els casos però el que es vol indicar es la dinàmica que regeix aquests entramats de materials i entitats heterogènies.

La traducció implica, per tant, el desplaçament dels altres i l'expressió "en llenguatge propi" del que:

"els altres diuen i volen, del perquè actuen, de la forma en la que ho fan i de com s'associen els uns amb els altres" (Callon, 1986: 223. Traducció pròpia).

La traducció és, doncs, un concepte clau ja que dóna comptes del cosit d'allò heterogeni, del mecanisme que ens permet entendre *com* es vincula i combina l'heterogeneïtat, *com* es relacionen elements molt diferents entre si:

"traducción es el mecanismo por el que el mundo social y natural progresivamente toman forma" (Callon, 1986: 224).

Però apostar per la traducció implica molt més que apostar per una mera renovació conceptual. Apostar per aquest concepte vol dir apostar també una concepció en el que la relació és, per sobre de tot, transformació. Aquí és on entra en escena el filòsof Michel Serres.

Conèixer, ens diu Serres, no és representar, conèixer és transformar. Conèixer és traduir¹⁰⁷. L'important a explicar de l'acte de conèixer, per tant, no és l'ajustament respecte d'un referent, sinó més aviat els processos d'hibridació o d'enginyeria de l'heterogeni que es produeixen i a través dels quals es transformen i conformen les coses. El mateix succeeix si parlem de les interaccions socials. Com en el cas del coneixement, també en aquest terreny cal modificar la nostra mirada en favor d'una conceptualització de la interacció que aconsegueixi captar, precisament, tota la varietat i complexitat dels intercanvis que es donen entre actors heterogenis. I a això és precisament al que es dedica una perspectiva centrada en els processos de traducció. La traducció permet entendre la dinàmica interna d'aquests entramats no a partir d'exercicis de representació, imitació o reflex (tan afins a les ciències socials) sinó a partir de processos regits per una transformació interna perpètua, contínua, agònica i, en bona part, difícil d'aprehendre. La traducció reorganitza les entitats i les seves relacions, prefigura, configura un entramat, una xarxa d'entitats associades i heterogènies. Actua com un operador de pas, que connecta regnes, que aporta i importa significats, que estableix ordenaments, que mobilitza i singularitza. Tot plegat és un procés carregat de *política*, és a dir, en el que trobem inclusions, exclusions, redefinicions de la identitat i desmentits (Leigh Star, 1991).

La traducció, en aquest sentit, sempre ens remet a una condició pràctica i temporal d'allò associat. Paradoxalment temporal, podríem dir, ja

¹⁰⁷ "Conocemos las cosas por los sistemas de transformación de los ensamblajes que las comprenden. Como mínimo, estos sistemas son cuatro. La deducción, en el área lógico-matemática. La inducción, en el campo experimental. La producción, en el dominio de la práctica. La traducción, en el espacio de los textos" (Serres, 1974: 3).

que ens diu que és l'acte a través del qual quelcom perdura malgrat estar condemnat *a priori* (per la pròpia lògica incompleta i dinàmica) a no durar. En efecte, amb la traducció ens inserim en una dinàmica agònica i inacabada. En la traducció tot efecte és inacabat, incert, susceptible de ser traduït de nou, modificat, ampliat, reduït, transformat. Qualsevol diferència, per imperceptible que sigui, qualsevol desviació (prevista o no) pot traduir i alterar un determinat estat de coses. Aquest angle, aquesta fuga, és inevitable. Pot venir de la juxtaposició amb altres entitats, pot venir d'una reorganització interna, pot venir d'un moviment extern, de la inclusió d'una nova entitat a la xarxa, del xoc amb una altra xarxa consolidada. La traducció, en definitiva, ens remet a una visió dinàmica, fluïda i inacabada de l'ordenament social. Una visió inestable i dissident (Callon, 1986). Tot ordenament, des d'aquest prisma, no pot ser designat amb un nom. No és ja un substantiu. És un verb en infinitiu. Un predicat permanent i difícil d'estabilitzar (Law, 1994, Deleuze, 1980).

Prenent com a base la traducció, doncs, entrem en un món d'explicacions que ens permeten descriure l'incessant moviment de sèries incompletes de parts que es juxtaposen i co-funcionen¹⁰⁸. Més que repetir exercicis de representació, imitació o reflex, explorem un món que ens remet a actes i processos, a una transformació interna permanent, contínua, agònica i invisible (o no directament perceptible) de la realitat a estudiar. Alhora, la traducció esdevé una eina conceptual molt interessant i productiva per seguir analíticament la dinàmica interna d'aquests entramats heterogenis, és a dir, com s'actua en, i com es conformen (i com es transformen), una sèrie de xarxes relacionals formades per entitats heterogènies.

Plantejat això, sembla que ja estem en millor disposició per afrontar la naturalesa de les entitats que formen part d'aquestes xarxes o que emergeixen com a resultat del treball i l'estabilització d'aquestes xarxes heterogènies.

¹⁰⁸ Per exemple, per Cooper (1995), aquestes dinàmiques revolucionen la forma mateixa de pensar el moviment (a la idea de moviment més propi de la física, a la idea de canvi). Aquest, ens diu, és un problema no resolt per part d'unes ciències socials molt estàtiques i poblades de categories i entitats mortes, o que quan intenta representar el moviment el concep com un simple desplaçament d'objectes, plenament formats i acabats, per trajectòries i espais perfectament definits i preestablerts. Segons aquesta idea de la traducció, són les parts, amb de el que suggereixen de transitorietat i incomplitud, les que ens donen una altra idea de moviment: un moviment que és més transformació permanent que desplaçament. No són les totalitats les que es mouen, sinó les parts, i suggereixen així -més que anticipar- una tendència, un moviment, cap a certa totalitat. Suggereixen que es percaça certa finalitat. Però això, ens diu, no és més que un reflex. Canviant. Una il·lusió difícilment assolible. La totalitat és emergent, contingent, a ritme sempre de les parts que es transformen i alteren les seves configuracions, les seves mètriques i relacions. Constantment. Per això, les identitats, les formes, els atributs que defineixen una determinada composició, canvien a mida que canvien aquestes configuracions, a mida que es mouen les parts en un ball incessant i difícil de deturar.

L'Actor-Xarxa

Sempre, ens diuen els teòrics de l'ANT, topem amb elements heterogenis, interrelacionats. Les entitats es relacionen, la seva acció i interacció genera efectes, determina perímetres, relacions, configura entramats de relacions, que a l'hora redefeixen l'acció i la identitat de les entitats relacionades. Per tant no és fàcil qualificar -d'entrada- la condició o la natura d'aquestes entitats. Què són? És difícil de saber. Només tenim posicions, moments dins entramats complexos i heterogenis. Només tenim operacions que, si fem cas del que ens diu la lògica de la traducció, són fràgils, contingents i precàries. Per tant, les entitats resultants són sempre quelcom que queda a mig camí entre objectes i subjectes, entre éssers i relacions.

"Sabemos solamente dos cosas. En primer lugar, que son una posición o momento entre el sujeto y el objeto; entre un sujeto y un objeto concebidos como momentos o efectos finales de procesos de traducción que implican la ordenación, distribución y asignación de identidades a diversos materiales relacionados entre sí; entre la relación y la mónada. Indican una posición intermedia, una posición frágil, efímera, que rápidamente será traducida y convertida en otra distinta. En segundo lugar, que, al igual que un vector, pueden tener o presentar una direccionalidad según el momento en que sea descrito, según la ordenación o distribución en que aparezcan; hacia el sujeto, cuasi-sujeto, hacia el objeto, cuasi-objeto" (Tirado i Mora, 2004: 118).

Probablement, una sociologia a l'estil tradicional -el que Latour (1987) anomena una *sociologia de la difusió*- no podria donar comptes d'aquest tipus d'entitats, ja que li són inconcebibles i aberrants. Però si que ho pot fer una sociologia que presta especial atenció als processos de traducció (Callon, 1991, Latour, 1987; Latour, 1991b). És a dir, una sociologia que s'interessa per:

"...todas las negociaciones, intrigas, cálculos, actos de persuasión y violencia, gracias a los cuales un actor o fuerza toma, o causa que se le confiera, autoridad para hablar o actuar en nombre de otro actor o fuerza" (Callon-Latour, 1981: 279)

Per l'ANT, de fet, és ineludible estudiar aquestes entitats de condició partida, d'identitat monstruosa i múltiple que, segons el moment i la posició que ocupen en un determinat entramat, indiquen un vector de direcció més o menys extremat en els pols que habitualment dicotomitzen el pensament (natura/societat, humà/no humà, humà/tecnologia, objecte/subjecte, etc.)¹⁰⁹. Per aquesta raó, la teoria de l'ANT, sempre es

¹⁰⁹ Les diferents metàfores que fan servir per qualificar aquests objectes sempre constaten aquesta condició intersticial. Ens parlen per exemple de: *cyborgs* (Haraway, 1991) *quasi-objectes/quasi-subjectes* (Serres, 1991a; Latour, 1993) o *col·lectius híbrids* (Callon i Law, 1995).

troba analitzant objectes borrosos, incomplets, en transició¹¹⁰. No fa mai referència, d'entrada, a formes pures. Sempre parla d'híbrids. La identitat dels actors, ens diu, no pot classificar-se d'entrada, a vegades aquests són "enginyers-sociòlegs" (Latour, 1987), a vegades "científics-emprendors" (Law, 1992), sempre però, són actors que mobilitzen recursos, que enrolen aliats o construeixen obligats punts de pas en terrenys de baixa definició. La definició final és simplement l'efecte del moment, de la posició que ocupa en l'ordenació o distribució en la que apareix, de l'assignació d'identitat que se li fa en un moment determinat (Tirado i Mora, 2004). Tot el que estudiem té aquesta estranya condició heterogènia, relacional i distribuïda. Tot té una condició híbrida.

En efecte, les unitats d'anàlisi que estudia no poden enquadrar-se en cap categoria usual ja que són "*simultàniament naturals, discursives i socials*" (Latour, 1993: 64). Processos i alhora estats. Mitjans i alhora finalitats. Quelcom que queda a mig camí entre *actors* i *xarxes*. És a dir, entitats que no són reductibles a la condició d'actor però que tampoc són només xarxes. Són *actors-xarxa*. Un actor xarxa, ens diuen:

"...es simultáneamente un actor cuya actividad consiste en interconectar elementos heterogéneos y una red que es capaz de redefinir y transformar aquello de lo que está hecha" (Callon, 1987: 93).

En efecte, en l'univers sacionatural –o sociotècnic– que ens descriuen als seus estudis, el món sempre s'executa permanentment en actors que són alhora xarxes. *Xarxes* perquè es componen d'elements molt diferents i, *actors*, perquè incorporen activitat i acció. Tanmateix, no són reductibles a cap dels dos:

"El actor-red no es reducible ni a un simple actor ni a una red. Está compuesto, igual que las redes, de series de elementos heterogéneos, animados e inanimados, que han sido ligados mutuamente durante un cierto período de tiempo. Así, el actor-red se distingue del actor tradicional de la sociología, una categoría que generalmente excluye cualquier componente no humano, y cuya estructura interna muy raramente es asimilada a una red. Pero el actor-red no debería, por otro lado, ser confundido con una red que liga de manera más o menos predecible elementos estables que están perfectamente definidos, ya que las entidades de las que se compone, sean éstas naturales o sociales, pueden en cualquier momento redefinir sus identidades y relaciones mutuas y traer nuevos elementos a la red" (Callon, 1987: 93).

¹¹⁰ És de la "*ciència en acció*" o de "*la societat mentre es fa*" del que parla l'ANT en els seus estudis de controvèrsies i innovacions (Latour i Woolgar, 1979; Latour, 1987; Callon, 1987; Law, 1994).

Analíticament, l'actor-xarxa qualifica el producte (i el procés) de compromisos i efectes relacionals d'una xarxa que aglutina i combina altres entitats (sempre heterogènies). Fa referència al complex entramat d'actants, entitats, interessos, objectes, humans i/o materials diversos que es troben relacionats i imbricats *en i per* l'acció social. Un actor-xarxa, per tant, és una xarxa d'entitats simplificades, que actuen conjuntament, malgrat són, alhora, altres xarxes.

Aquesta doble condició s'explica per dos mecanismes bàsics: la simplificació i la juxtaposició. La simplificació és el primer element necessari en l'organització de les associacions heterogènies. Els actors limiten les associacions a una sèrie d'entitats discretes amb característiques o atributs ben definits. La simplificació fa referència, per tant, a la necessària reducció d'un món infinitament complex. No obstant, aquest acte, pot desmuntar-se en qualsevol moment. És un exercici d'estabilització i de puntualització certament precari, perquè cada entitat simplificada amaga una munió d'altres entitats reunides i associades de manera més o menys efectiva. Les entitats simplificades només existeixen de manera contextualitzada, és a dir, juxtaposades a d'altres entitats. Entrelligades. Els dos processos es necessiten mútuament. La simplificació només és possible si els elements es juxtaposen a una xarxa de relacions, mentre que la juxtaposició requereix que els elements estiguin simplificats. Dels dos processos, silenciosos, s'extrau constantment força i credibilitat. Dels dos processos, doncs, n'emergeix acció social.

L'actor-xarxa es converteix, així, en un instrument especialment pertinent per estudiar entitats heterogènies. Com per exemple, un laboratori de ciència. Una vegada prenem el laboratori com a objecte d'estudi, en termes d'actor-xarxa (Law, 1994), la distinció entre context i contingut, tractada per la sociologia tradicional, es fa inservible ja que un i altre són indiscernibles entre si. S'imposa, per contra, un seguiment exhaustiu de totes les mobilitzacions i negociacions, definicions i redefinicions que els diferents actants implicats posen en funcionament contínuament al llarg de les xarxes interconnectades. Per tant la noció d'actor-xarxa constitueix una fita important per a la teoria, sobretot perquè aporta un marc analític des del que analitzar i operacionalitzar l'heterogeneïtat constitutiva que postula l'ANT¹¹¹. De fet, gràcies a aquest concepte, l'ANT, consolida i fa viable analíticament el gir simètric que demana. Així és, gràcies al conjunt de postulats que breument he exposat, l'ANT comença a donar forma a una anàlisi capaç de superar la

¹¹¹ Callon (1987), per exemple, ens diu que la noció d'actor xarxa ens ajuda a no remetre les nostres explicacions a conceptes com els de sistema o estructura (construïdes molt utilitzats en l'explicació pròpia d'aquesta àrea d'estudi del pensament social). Aquests conceptes clàssics, ens diu, no ens permeten seguir i conceptualitzar el caràcter ambivalent, processual, heterogeni, canviant i en constant reestructuració de la realitat a estudiar. El concepte d'actor xarxa, en canvi, sí que ho permet.

insatisfacció que li provoca l'enfocament tradicional de l'anàlisi social de la ciència i la tecnologia. Troba un marc des del que superar les limitacions instaurades per un seguit de dicotomies actives i una oportunitat per poblar l'anàlisi sociològica d'explicacions, conceptes i figures híbrides i innovadores.

Però més enllà d'això, gràcies a aquests postulats, l'ANT comença a mostrar que la seva principal inquietud té a veure, més enllà d'un interès sectorial i específic per les discussions d'un determinat àmbit d'estudi, per la qüestió més general de l'ordenament social. Més enllà de voler proporcionar-nos una altra imatge, una imatge més, de l'activitat científica i de la importància de l'entorn social en aquesta, l'ANT sembla perseguir una reflexió sociològica d'ordre més general.

L'ANT i el gir "post-social"

En efecte, tot i que el gir simètric radical es proposa, inicialment i fonamental, per superar el panorama fins llavors imperant en l'estudi social de la ciència i la tecnologia, no trigaran gaire a fer-se evidents les implicacions de fons que aquest plantejament aporta pel conjunt del pensament social contemporani. Al voltant d'aquests postulats de seguida s'originaran estudis, crítiques i discussions d'ordre més general, en els que es discutiran els efectes i implicacions d'aquest plantejament per al conjunt, per a l'activitat i els fonaments, del pensament social contemporani. L'ANT serà vista en aquest sentit com un desafiament, com una crítica radical a molts dels preceptes clàssics del pensament social i, per tant, com un dels intents més interessants de revisió i d'actualització de l'explicació sociològica contemporània (Domènech i Tirado, 2005). De l'abast i l'èxit d'aquesta, com alguns l'han qualificat, *revolució sense precedents*¹¹² que suposa l'ANT dins del pensament social és del que parlaré en aquesta secció.

L'ANT i la reinvençió d'allò social

L'afirmació que procuraré defensar a continuació és que l'ANT, a banda de ser una teoria *més* d'un àmbit d'estudi *més* del pensament social, suposa un desafiament sistemàtic, profund i general dels principals pilars del pensament social clàssic i hegemònic. Per defensar aquesta afirmació, però, primer recollir alguns dels principals corol·laris que es desprenen de l'enfocament que ens proposa l'ANT. Aquests constitueixen posicions crítiques que l'ANT manté davant de certes assumpcions i controvèrsies molt assentades en el pensament social i, per tant, constitueixen punts de pas indispensables a l'hora d'argumentar que la sensibilitat analítica i

¹¹² Expressió utilitzada per Haraway (1996) i Latour (2005b).

metodològica que desenvolupa aquesta teoria suposa, també i molt especialment, una alternativa crítica i sistemàtica al quefer habitual de les ciències socials i a la visió tradicional que aquestes tenen del que ha de ser el seu objecte d'estudi principal, allò social.

L'heterogeneïtat material d'allò social

Primer punt. Allò social, ens diu l'ANT, és materialment heterogeni. Aquest és un argument que pot trobar-se formulat de maneres molt diferents. Per entendre'l, però, farem servir un mite atribuït als primats. S'acostuma a argumentar que els primats, sobretot els babuïns, a l'hora d'interactuar i cooperar es serveixen només de recursos somàtics. Rarament fan servir eines. Això vol dir que per ser un líder a la societat dels babuïns el que cal, sobretot, és tenir un bon cos (generalment aquest lloc l'ocupen grans mascles). No serveixen, per exemple, ni les eines, ni les parets, ni els col·legues, ni les cartes de recomanació, ni el número de la seguretat social. Única i exclusivament el propi cos i la força que aquest t'atorga. Per mantenir-te com a cap és imprescindible que hi siguis de *cos present*, vigilant, amenaçant i mantenint l'ordre amb la teva pròpia presència. Per mantenir l'autoritat i la dominació, per tant, cal d'un *cos a cos* constant, d'un *cara a cara* ineludible amb qualsevol aspirant a destronar-te. No hi ha eines ni materials pel mig. Això si més no, és el que ens diu Shirley Strum en el seu treball sobre la societat dels babuïns (Strum i Latour, 1987). En aquest, la primatòloga afirma quelcom ben interessant: el col·lectiu babuï és un col·lectiu constituït, únicament, per cossos (despullats, s'entén). No hi ha cap més material pel mig. No hi ha ni textos, ni artefactes, ni diners, ni cap tipus de tecnologia. El vincle que articula allò social és únicament somàtic¹¹³.

Ara bé, sembla que aquest argument no funcionaria tan bé per explicar les societats humanes. En aquestes, d'individualisme metodològic no seria tan útil com a les planícies de Kenya. Les societats humanes, ens diuen els teòrics de l'ANT, estan composades per materials molt heterogenis:

“Mas lo que está ausente en las interacciones de los primates y completamente presente en las nuestras son ciertos medios prácticos extra-somáticos que enmarcan y puntúan la interacción: textos, productos tecnológicos, arquitectura, instrumentos de medición, banderas...” (Domenech i Tirado, 2005:7).

¹¹³ Strum (1987), però, matisa una mica aquest argument i aclareix que la topografia del lloc on viuen els babuïns, així com la fauna i la flora local, juguen també un paper en l'ordenament social d'aquests primats.

En realitat una afirmació així tampoc ens sorprèn massa. Tothom sap que les societats humanes fan ús de tecnologies, de textos, d'edificis, de diners, d'artefactes diversos. Tothom sap que no som només cossos despullats. No obstant, malgrat saber-ho, la teoria sociològica no ha volgut afrontar seriosament aquesta pregunta. Això és el més sorprenent, el més curiós. Ha continuat explicant la nostra realitat com si estiguéssim sols, desconsiderant gairebé sempre aquests elements *no humans*, assumint que *aquests* tenen un estatus diferents al dels humans. O bé són meres constriccions. Passius, la majoria de vegades, o actius, només, quan són mobilitzats per un actor de carn i os.

L'ANT, però, ens diu una cosa ben diferent. Si realment acceptem que no estem sols, que mai ho hem estat del tot, llavors necessàriament hem d'assumir que cal tenir en compte aquests elements. És a dir, hem de deixar de corregir la miopia que ens porta a desconsiderar el pes —és a dir, tant la fisicalitat com el paper— que tenen una sèrie de *missing masses* (Latour, 1992).

“Máquinas y herramientas no contribuirían tan poderosamente a tejer colectividades, ni empujarían a bifurcarse con tanta fuerza, si se redujeran a objetos pasivos” (Serres, 1994: 126).

Per tant, si qüestionem les fronteres entre allò humà i no humà, com fa la sociologia simètrica, sembla ineludible haver d'afrontar també un dels interrogants més oblidats i obviats dins del pensament social, la pregunta per la composició d'allò social¹¹⁴. Sobretot ara que cada cop se'ns fa més evident que aquests elements participen de forma rellevant en l'ordenament social. Si fem això, si afrontem aquesta pregunta sense pors, ens diu l'ANT, ens adonem que allò social és un camp molt menys nítid del que pregona la teoria social clàssica. En efecte, ja no és únicament el domini dels humans, de les relacions entre aquests. Ja no és aquell camp d'estudi independent (en relació a les ciències naturals) capaç de tractar de les particularitats humanes, en especial del llenguatge i els processos de significat i d'interacció simbòlica lligats a aquests. Les ciències socials s'han equivocat quan han tractat d'explicar allò social en tant que contracte social que enllaça només a éssers humans despullats i quan han insistit a prestar atenció, únicament, al llenguatge, a l'escriptura o a la lògica. Les “coses” també tenen un paper central en la configuració de les col·lectivitats.

¹¹⁴ És obvi que no tot pesa igual: hi ha diferències entre cossos, textos, artefactes i els molts altres elements heterogenis que trobem articulant les nostres societats. No obstant, també és obvi que no podem continuar prenent explicar les dinàmiques socials sense comptar amb el pes d'aquests elements. Per què, ens pregunten, hem de començar assumint, ja d'entrada, que allò materialment heterogeni té un paper passiu en les dinàmiques socials?

Per tant, no té sentit mantenir l'abisme ontològic que tradicionalment ha separat les entitats humanes de les no humanes. Els humans no són suficients per entendre com funciona allò social. És més, allò social, afirmen, no és suficient per explicar què ens manté units. Per donar comptes d'aquesta qüestió és necessari apel·lar a elements extrasomàtics, no humans, o coses, per explicar la durabilitat o la solidesa, les estructures, d'allò social (Latour, 1996)¹¹⁵. En efecte, si els actors només es tenen a si mateixos, la tasca de construir societats estables és realment difícil. Per evitar aquesta precarietat, les societats humanes compten amb altres recursos addicionals, amb recursos materials i simbòlics que aconsegueixen donar una estabilitat al que, d'una altra manera, seria efímer i esmunyedís.

“Así, la tecnología deviene una forma de solucionar el problema de construir sociedad a gran escala. En este sentido, incluso la moderna tecnología es social. Representa un recurso adicional en la movilización de individuos en la formación de la sociedad” (Strum i Latour, 1999: 123).

De fet, encara que sembli paradoxal, el que diferencia a les comunitats humanes d'altres tipus de comunitats és que les primeres es sostenen gràcies a elements humans. El que defineix la interacció humana per tant no és la seva complexitat ni el seu grau de sofisticació. El que diferencia les societats humanes és l'esforç permanent per reduir-la i simplificar-la a través d'elements materials que tenen la peculiaritat d'emmarcar-la, ritualitzar-la, guiar-la, solidificar-la, tornar-la, en definitiva, repetitiva.

“Lo social no es algún tipo de cemento que puede fijar cualquier cosa, incluyendo lo que no pueden unir otros cementos, simplemente es el resultante de lo que unen otros tipos de conectores” (Latour, 2005b: 10. traducció propia).

L'existència de la societat, en aquest context, apareix més com una pregunta plantejada, sempre replantejada –que no pot ser resolta deixant de banda a protagonistes importants–, que com una resposta tancada definitivament –tal i com pressuposa el pensament social hegemònic. Per aquesta raó, ens diuen, la societat no pot continuar sent considerada com aquesta entitat preexistent que ha reificat el pensament social clàssic, ni aquesta font última i oculta que explica l'existència i l'estabilitat d'un bon grapat de conductes i d'accions. No té sentit persistir en l'intent de definir la societat com l'antònim de la natura. Comprenem millor allò social quan definim la societat com un esforç, com una pràctica, com una acció i un

¹¹⁵ Com ens han ensenyat Law i Latour als seus treballs, en adreçar-nos a temes com el poder i el control a distància cal prestar atenció simètrica al paper dels humans i dels no humans. És l'actor xarxa heterogeni, i no les entitats en concret, les que expliquen per exemple l'establiment, la consolidació i la implementació permanent del poder i del control a distància.

agençament constant que és mantingut gràcies a la presència i a l'acció d'un munt de petites coses, d'entitats i d'entramats heterogenis i diversos.

Res, per tant, és “social” per naturalesa. El món, les coses, les entitats, esdevenen socials perquè les trobem associades, perquè emergeixen i s'orienten en funció de les associacions i vincles que estableixen entre elles.

“El adjetivo “social” codifica, ahora, no una sustancia, no un dominio de la realidad (por oposición, por ejemplo, a lo natural, lo técnico o lo económico), sino una forma de mantener unidas haces heterogéneas, de traducir ciertos tipos de entidades en otras (siendo aquí traducción lo contrario de sustitución...)” (Latour, 2000:113).

Aquest és un gir molt important pel pensament social. La societat, la seva unitat d'anàlisi tradicional, es reinventa radicalment: passa d'indicar el nom –i la forma– que pren un ancestral contracte social entre humans, un repositori ordenat i codificat, fet únicament de símbols i llenguatges compartits, a referir l'eco d'una munió d'associacions precàries i materialment heterogènies que busquen establir-se.

Les entitats són xarxes de materials heterogenis

Anem a un altre punt. Els científics i els enginyers, afirma l'ANT, són *bricoleurs*. Treballen, bàsicament, connectant i ajuntant trossos, elements i peces molt diverses. Heterogènies, humanes i no humanes. Per exemple, tant escriuen i revisen textos, com modifiquen instruments i redefeixen grups socials. Practiquen el que alguns han anomenat *enginyeria heterogènia* (Law 1986, Law i Mol 1996). L'interessant de l'argument, però, és que si el portem a l'extrem ens apareix una implicació força contra-intuïtiva però molt important: no hi ha diferència, d'entrada, entre la persona i la xarxa d'entitats en la que aquesta actua. O dit d'una altra manera, per l'ANT, no hi ha diferència entre la persona i la xarxa d'entitats que actuen a través de la persona. Xarxa i persona són co-extensives. Latour, per exemple, ens ensenya que Pasteur, el gran científic, no era més que una xarxa d'elements heterogenis (Latour, 1988). Aquest Pasteur-xarxa estava compost d'elements molt diversos: laboratoris, soques de bacteris domesticats, quaderns, estadístiques i, fins i tot, vacunes químicament tractades pel seu col·lega Toussaint. I encara podríem afegir-li molt més elements: la granja on vivien les ovelles (i on morien en camps infectats); els periodistes que van ser testimonis de l'espectacular experiment; els electors francesos a qui Pasteur va intentar convèncer, etc. Aquest Pasteur-xarxa per tant no era una entitat aïllada, només un cos o una ànima singular. Sinó que era la combinació d'una munió d'elements molt diversos que, composts, donaven lloc a Pasteur-el-gran-científic.

Fora de la xarxa, doncs, Pasteur no existeix com a tal. Pasteur *és* bàsicament *una xarxa*. Però aquest argument no només serveix per explicar el quefer dels científics. També és útil per explicar els artefactes tècnics. Mirem si no la història d'un avió militar. Corria l'any 1955 quan la British Royal Air Force (RAF) va decidir que necessitava una nova arma tàctica, un avió de reconeixement (el TSR2). Una opció més directa que permetés sobrevolar l'Europa de l'Est o defensar les interessos de l'Imperi Britànic (Law i Callon, 1992). L'avió era necessari perquè l'amenaça russa havia canviat. En aquella època hi havia míssils antiaeris i, per tant, era precís que l'avió fos capaç de volar a gran alçada, i just per sota de la barrera del so. A més, si les sofisticades bases aèries eren destruïdes per un atac nuclear, l'avió hauria de poder-se elevar ràpidament i fer aterratges molt curts. L'amenaça, per tant, era una combinació d'elements diversos: polítics, estratègics i tècnics. Però també ho era el disseny de l'avió. Aquest disseny era una interacció complexa entre les lleis de l'aerodinàmica, l'experiència de l'equip d'enginyers, la capacitat de la indústria britànica i una llista interminable d'altres elements. Tots units i barrejats. Per exemple, per tal d'aconseguir enlairaments ràpids i curts, calien motors molt potents i ales primes i llargues. No obstant, les ales més amples anaven millor per aconseguir velocitats més ràpides i altures més baixes. El TSR2, per tant, no era només un avió. Com en el cas de Pasteur, també ens trobem davant de quelcom que és una xarxa de relacions heterogènies. O per ser més exactes, l'avió era una xarxa que establia compromisos entre interessos, consideracions i actors molt diferents: tecnòlegs, polítics, empresaris, tipus de materials, capacitats de producció de la indústria, resistències, túnels de vent, restriccions pressupostàries, etc. Tot això estava present en la construcció del TSR2 i contribuïa decisivament a donar-li forma.

Així doncs, les persones, com els artefactes, són bàsicament xarxes. També els textos són xarxes¹¹⁶. Cap entitat, humana o no-humana, textual, és sòlida, ni és fàcilment diferenciable i separable del seu context. Les entitats per la nova sociologia del coneixement científic no tenen fronteres clarament establertes. No són ni subjectes ni objectes sinó més és aviat disposicions de relacions, compromisos entre elements heterogenis, composicions i agregats sota la forma d'una xarxa¹¹⁷. Aquestes entitats, per tant, són co-extensives amb aquestes xarxes (Callon i Law, 1997).

¹¹⁶ Com demostra Callon també un text científic pot ser analitzat com ho pot ser analitzat el TSR2 (Callon et al. 1993). També un text científic ens ensenya una xarxa de científics, de tècnics, d'instruments, de rates, de gràfiques, de beques, de col·legues, d'altres articles, de lectors... També allò textual, com mostra, és produït, i ajuda a produir, un món d'entitats diverses.

¹¹⁷ És possible que algunes relacions puguin caracteritzar-se millor sota altres metàfores, com per exemple, els fluids (Mol i Law, 1994), les flames o com a "connexions parcials" descentrades (Strathern, 1991). Sigui com sigui, l'argument per la xarxa també serveix, en aquest cas, per aquestes altres metàfores de relacionalitat.

Qualsevol entitat, doncs, amaga una xarxa de relacions i d'elements heterogenis. No té sentit per tant assumir una dicotomia prèvia que separi objectes de subjectes, actors de xarxes, humans de no humans. Tot el que estudiem són realitats composades, el producte d'un procés de composició¹¹⁸, el resultat d'un llarg i imbricat procés de traducció (Callon, 1986).

Entitats de geometria variable que redirecciona l'acció

Fins ara hem vist un parell de corol·laris: allò social és materialment heterogeni i les entitats són xarxes o efectes de xarxes. Anem a veure ara un tercer principi derivat del treball de l'ANT i la sociologia de la ciència i la tecnologia. Aquest diu, bàsicament, que allò que compona les xarxes (els elements, els trossos, les parts, les peces) no són entitats clarament definides abans d'entrar en relació. No venen donades. No precedeixen, per tant, la pròpia relació. Dit d'una altra manera, no tenen sentit (ni forma) prèviament a la pròpia composició dins la xarxa, prèviament a la relació que s'estableix en –i que estableix- la pròpia xarxa. Al contrari, són *efectes relacionals*. Això vol dir que la seva forma, el seu contingut i les seves propietats no venen predefinides, no estan prefixades¹¹⁹. És més, el que afirma l'ANT és que la seva identitat emergeix –i canvia- en el curs de la interacció. El que es desprèn d'això és que allò que estudiem, els objectes d'estudi, ja siguin artefactes, coneixements científics o el que sigui, són, bàsicament, processos de transformació, de compromís o de negociació.

Aquesta consideració té una altra implicació: allò que estudiem són objectes de geometria variable. La forma final que pren qualsevol d'aquestes entitats és impossible de preveure més enllà de la pràctica, més enllà d'un transcurs, més enllà d'un seguit d'interessos que s'estan negociant, que estan interaccionant i que es van articulant seguint rutes i direccions no sempre previsibles. Per tant, allò que estudiem està conformat per una xarxa d'activitat entre elements heterogenis. Ara bé, també l'entitat, qualsevol que estudiem, actua sobre la xarxa. No és només la prescripció d'una sèrie de relacions i d'interessos. Sovint també prescriu i transforma les entitats que conformen la xarxa i els propis interessos que li donen sentit. Ara bé, no tota variació és possible ni plausible. Aquesta

¹¹⁸ Per això, els teòrics de l'ANT, quan paren atenció als científics "en acció", mentre analitzen la construcció d'artefactes tècnics, el que fan és estar atents a les composicions, als diferents elements que són agençats en aquestes activitats. I paren atenció a la manera com, aquestes entitats heterogènies, acaben resumint i singularitzant les relacions i entitats que les componen.

¹¹⁹ Com adverteix Michael, no hem de caure en un reduccionisme de la xarxa i mostrar sempre xarxes nítides, rígides, simples, clares, netes, poblades per actors que emergeixen com a entitats discretes, unitàries, coherents en la seva acció (1996).

diferenciació té sentit, només, en el curs de la pròpia interacció. És allà, i només allà, on es negocien i estableixen les possibilitats i les geometries possibles. No és possible saber com es comportarà una determinada entitat al marge de la pròpia pràctica, al marge de l'acció que la va conformant, que li va donant sentit, que la converteixen, ara en una entitat resistent, activa i difícil, ara en una entitat passiva, obediènt i persuasiva.

Aquestes consideracions serveixen tant pels objectes com per les persones¹²⁰. Podem trobar-nos més còmodes amb uns exemples o amb altres, podem usar un vocabulari o un altre, però en definitiva parlem del mateix. Per exemple, Langdom Winner és autor d'un famós article: "*Tenen política els artefactes?*" (1980). En aquest ens parla de l'urbanisme de Moses, un planificador d'entreguerres de la ciutat de Nova York. Aquest, ens explica, va planejar una avinguda entre Nova York i un parc de la zona de Long Island. Ara bé, com que a més d'urbanista també era racista va fer el possible per allunyar la gent negra de la possibilitat d'arribar-se al parc. El que ens explica Winner és que Moses, per aconseguir els seus objectius, va fer mans i mànigues per inventar una arquitectura discriminatòria que assegurés que les persones negres no arribaven a la zona desitjada. Com? Afavorint la construcció de ponts molt baixos. Quan va dissenyar aquests ponts es va assegurar de que eren prou alts pels cotxes però també es va assegurar de que eren prou baixos pels autobusos. Això es traduïa en una qüestió ben pràctica: si eres suficientment ric com per tenir el teu propi cotxe, t'hi arribaries sense problemes. Ara bé, si eres pobre i havies d'agafar el bus, ja et podies acomiadar d'arribar al parc (aquest era el cas d'un bon nombre de ciutadans negres de Nova York).

Aquest episodi és molt interessant per il·lustrar alguns elements de reflexió (no cal dir que és un episodi desagradable i trist en molts altres aspectes). El que aquest relat posa de manifest és que la identitat d'un grup social pot ser construïda i variada a través d'un procés d'enginyeria heterogènia. Al principi, per exemple, hi havia dos actors –Moses i una població de nova yorkesos indeterminada, representada potser com un conjunt d'individus sense massa relació entre ells. Però a mida que s'anava donant sentit al projecte del parc, s'anava creant una xarxa d'identitats molt diferents. Hi havia implicats tant en Moses, com els ponts, els autobusos i els cotxes. Però també grups socials diversos: per exemple, la gent-pobre-que-generalment-són-negres-i-que-no-tenen-cotxe-particular-per-anar-al-parc-de-Long-Island. Aquest és un grup estable, si més no Moses vol que ho sigui. Per fer-ho se serveix d'elements i de materials

¹²⁰ A alguns els pot semblar més intel·ligible l'ús d'exemples en els que parlem de projectes, d'objectius, de preferències, d'intencions o d'interessos. Podem sentir-nos menys propers a uns jocs de llenguatge o a uns altres –més humans o més tècnics–, no obstant, l'important és no perdre de vista que ens referim a la mal-leabilitat de les entitats, i la mal-leabilitat de les formes en que aquestes entitats informen de (i conformen) els elements heterogenis que associen.

diversos: l'alçada dels ponts, les connexions entre autopistes, l'alçada dels cotxes, etc. Tots aquests elements són elements vinculats i reforçats pel racisme de Moses. Quan més durable és la xarxa agençada, quan més sòlida és (en aquest sentit la materialitat dels ponts ajuda a fer-la més sòlida) més estable és el grup social que se'n deriva, la política que se'n desprèn. Gràcies a l'alçada dels ponts, el racisme de Moses pot perllongar-se molt més enllà del propi Moses. Ara bé, només *pot*. És a dir, tendeix a fer-ho. Només cal que més gent pugui accedir als cotxes particulars perquè la identitat del grup social comenci a disgregar-se, a estructurar-se d'una altra manera. Del que es deriva que la identitat d'un determinat grup és estable però només de forma relativa i temporal. La identitat dels nova yorkesos negres pot variar i, de fet ho va fer, quan es transforma el tipus d'interacció que s'estableix entre els components de la xarxa.

Aquí tenim un altre corol·lari interessant pel pensament social que deriva directament d'aquests treballs simètrics: les identitats emergeixen -i són indisociables- d'una xarxa de relacions entre elements materialment heterogenis. I aquestes identitats, aquests actors, són creats a través de la interacció, de manera que és impossible predir-los d'entrada. La identitat, per tant, és bàsicament un efecte relacional i precari d'entramats materialment heterogenis.

Les entitats són distribucions que ahora es puntualitzen

Les entitats tenen una geometria variable que redirecciona l'acció. Per tant, ens adonem d'una característica important: tot és una qüestió d'execució, de pràctica, d'interacció. Estabilitzar la xarxa, per tant, és sinònim de treball, de quantitats enormes de treball. L'ANT ens diu constantment que tot té a veure amb la creació de disposicions enmig d'una heterogeneïtat constitutiva. En efecte, els quasi objectes i els quasi subjectes dels que parlen no tenen límits ni atributs clarament fixats. Estan distribuïts a través de, són producte de, i activen una sèrie de materials i elements. No obstant, a vegades, tot i la seva condició fluida i infinitament indeterminada, aquestes xarxes heterogènies tenen la capacitat per esdevenir més o menys durables. Aconseguen un cert grau d'estabilitat. Una xarxa, ens diuen, quan està relativament estabilitzada —a nivell d'interaccions i compromisos— tendeix a esdevenir una entitat, una *caixa negra*¹²¹. Una caixa negra que, com ens ensenya la sociologia del coneixement científic, tradueix els elements i segments que la conformen,

¹²¹ El concepte de *caixa negra* és un dels conceptes clàssics del llegat de la Nova Sociologia del Coneixement Científic. Habitualment els teòrics s'hi han referit per anomenar el resultat del treball dels científics i tecnòlegs, un resultat opac i acabat que enfosqueix el procediment incert i necessari que prèviament ha de tenir lloc per tal que allò esdevingui un fet científic o perquè una innovació tècnica pugui usar-se còmodament. Per més informació sobre l'ús del concepte es pot consultar el treball d'Steve Woolgar (1991).

fins fer-los gairebé invisibles, inaccessibles. Els tradueix coordinant-los, tapant-los i sostenint-los d'una manera coherent i simple. Així és com l'encoberta xarxa actua, per uns moments, com una sola unitat. No cau ni es transforma en excés i per això pot ser distingida del seu entorn, per això pot ser tractada (temporalment) com un objecte o un subjecte amb certa identitat consistent. Si aquesta tasca té èxit, doncs, aquestes entitats prenen la forma, representen i mobilitzen la xarxa d'entitats que rondinegen sota seu. És llavors quan l'objecte o el subjecte *representa* la seva xarxa.

L'important a entendre però és que els actors són alhora xarxes i punts (o puntualitzacions). Són alhora individus i col·lectius. Aquest és un altre dels corol·laris que hem après dels estudis socials de la ciència i de la tecnologia: els arranjaments socials estables són alhora individuals i col·lectius. Necessàriament tenen aquesta doble naturalesa. Conseqüentment és important tractar tota entitat com un patró estabilitzat, però també com una xarxa col·lectiva. És bo no perdre de vista la condició d'efecte (del) col·lectiu que rondineja sota seu però també anticipar que, en qualsevol moment, sense saber massa bé per què, el que estabilitza la xarxa es pot erosionar i llavors, retornen amb força la cacofonia de veus i entitats que conformen la xarxa.

D'aquí deriva un dels supòsits més interessants de l'ANT: la divisió individual/col·lectiu, o la divisió actor/xarxa, o la divisió macro/micro més que divisions essencials, més que límits o distincions prèvies, han de ser considerades meres transformacions de l'indiar, l'efecte relacional de determinats arranjaments col·lectius. No té sentit, per tant, des d'un punt de vista relacional, continuar mantenint un munt de parells binaris actuant com a punts de partida *apriori* de les explicacions socials. Per l'ANT, els pols de les antigues dicotomies indiquen únicament efectes, productes d'arranjaments col·lectius. Passa amb la divisió entre humà i no humà, entre la divisió natura i societat, i passa amb altres divisions com són la d'individual/col·lectiu, local/global o macro/micro. Detinguem-nos un moment en aquesta darrera.

Malgrat sabem que l'ANT pren un enfocament clarament microsòcial, emfasitzant la producció local d'allò social en les pràctiques heterogènies que constitueixen interaccions situades, tampoc podem dir que s'oblidi d'activar una perspectiva i una sensibilitat més *macro*. Al contrari, aquesta doble sensibilitat, si podem dir-ho així, és un dels punts més forts de la teoria, sobretot perquè amb això busca allunyar-se dels perills del pensament dicotòmic clàssic i trobar mecanismes per explicar sota una mateixa lògica el que abans només podia ser explicat com a nivells d'anàlisi totalment diferents. Per l'ANT la tensió entre allò micro i allò macro deixa de tenir sentit quan el científic social s'oblida de focalitzar-se únicament en la interacció entre humans. Quan es focalitza també en el

paper dels no humans, apareix l'oportunitat d'explicar aspectes tan importants com la solidesa i durabilitat de determinades xarxes sense haver de recórrer, com gairebé sempre s'ha fet, a lògiques diferenciades en funció de l'escala atribuïda a allò social.

“The interactionists are right when they say that we should never leave interactions –but if one follows human interactions then one never stays in the same place, nor ever in the presence of the same actors in the same temporal sequence. Herein lies the complete mystery that made their adversaries say that they did not take ‘structural effects’ or ‘the macro’ into account. By dislocating interaction so as to associate ourselves with non-humans, we can endure beyond the present, in a matter other than our body, and we can interact at a distance, which it is difficult for a baboon or a chimpanzee to do” (Latour, 1996: 238-239).

Així doncs, si allò social és materialment heterogeni –inclou discursos, textos, cossos, etc. (Law, 1994)- no té sentit, com argumenta l'ANT, establir una distinció a priori entre *macroactors* (com institucions i estats) i *microactors* (com individus i grups). Sobretot perquè la diferència de mida passa a ser només un efecte de llinar, el producte dels arranjaments heterogenis. Per tant, més que assumir cap diferenciació prèvia és important, sociològicament parlant, tenir en compte, explicar i preguntar-se com es produeix l'ordenament social, en aquest cas com es produeix allò *macro*, com un determinat *microactor* aconsegueix perdurar, fer-se més gran, mobilitzar i enrolar més elements¹²².

L'acció és una propietat col·lectiva

Però encara ens queda mencionar algun altre corol·lari important. L'aposta simètrica qüestiona les fronteres entre allò humà i allò no humà. De fet, afirma que res ens permet separar *a priori* els humans dels no humans. Aquesta és una afirmació que aixeca polseguera cada cop que es pronuncia. No obstant, tot i sonar antihumanista i amoral (Collins i Yearley, 1992), no estem davant d'una afirmació gratuïtament provocadora. Des d'un punt de vista semiòtic no hi ha diferència entre agents humans i agents no humans. Analíticament, hi ha una simetria exacta entre les dues esferes. I això és precisament el que posen de manifest els estudis de la nova sociologia de la ciència i de la tecnologia. Els materials que formen els humans i els no humans són els mateixos.

¹²² Per Callon i Latour (1981), per exemple, un actor que aconsegueix mobilitzar-ne d'altres, fer-se imprescindible per aquests, traduir-los al seu propi llenguatge, i fer perdurar aquestes traduccions, és un actor que creix de mida. Un actor, per tant, que es *caixanegritza* és un actor que aconsegueix certa mida i que per tant, generalment, aconsegueix tenir *efectes globals* des de *posicions locals*.

Pasteur-el-gran-cièntífic és una xarxa que inclou a no humans mentre que el TSR2 és una xarxa que inclou a humans. Ambdós són igualment heterogenis. En el que són diferents, en tot cas, és en la forma final que prenen, en el que els representa. Mentre una xarxa pren la forma humana, l'altra no. Però aquesta no és distinció permanent ni nítida. En tot cas representa únicament la forma d'acotar o marcar la forma final que pren una determinada acció. Que el resultat sigui un o altre depèn, només, de decisions, de negociacions, de definicions que sempre són precàries i arbitràries.

És evident que aquesta “no diferenciació” resulta controvertida. Bona prova d'això és que ha obert importants debats dins del pensament social. Per exemple, com ens alerta Law (1994), el fet de preguntar-se per si és possible distingir entre persones i màquines ja és obrir, pel cap baix, un polèmic debat sobre l'agència o sobre què entenem per ésser humà. Fins no fa gaire, ens recorda, era fàcil distingir els humans de les màquines. S'assumia que els primers estaven dotats d'agència, una cosa que per contra era negada a les màquines. De fet, l'agència era la capacitat d'actuar pròpia de les persones¹²³. En aquest sentit, l'agència estava relacionada amb la capacitat d'elecció. I aquesta pressuposava, per la seva banda, la propietat d'avaluar. Aquesta avaluació implicava, d'altra banda, elecció, és a dir, capacitat per adequar els actes als desitjos, als projectes, a les intencions. Per tant, enllaçava amb un altre tema important com és el de la responsabilitat.

De fet, aquest seguit d'assumpcions han anat gairebé sempre de la mà i han estat premisses bàsiques per a la majoria de disciplines del pensament social, esdevenint una peça fonamental en el dispositiu humanista modern de les darreres dècades¹²⁴, imposant un model teòric propositiu i intencional del comportament en el que l'ésser humà és vist com un agent (no un *subjecte*) dotat d'agència, és a dir capacitat per autodirigir-se. Per tant no és d'estranyar que les afirmacions fetes des de l'ANT resultin paradoxals i provocadores pel conjunt de les ciències socials. Aquest seguit d'assumpcions, de fet, han estat claus per donar sentit a les pròpies ciències socials, per orientar la seva tasca, per ajudar a diferenciar-les de les ciències naturals (que tractaven amb objectes passius,

¹²³ La noció d'agència, històricament, ha estat molt relacionada amb l'interès de certes aproximacions per explicar els ésser humans des d'un punt de vista que escapés als determinismes estructurals o genètics. L'ésser humà tenia agència i per tant no era el mer producte d'estructures socials sobredeterminants o de components genètics predeterminats.

¹²⁴ Al llarg dels anys 80, per exemple, es desenvolupen diferents orientacions teòriques com la Teoria de l'Acció (Gauld i Shotter, 1977) o l'Etogènia (Harré, 1979) que, en emfasitzar la importància del llenguatge ordinari, assenyalen la pertinència de prendre en consideració les intencions com un element extraordinàriament rellevant en l'explicació ordinària del comportament. Des d'aquestes teories se'ns diu que la forma en que les persones expliquen els seus propis comportaments i els dels demés, té incidència en la conformació d'aquests comportaments.

inerts, reactius i objectius)¹²⁵. No obstant, l'aposta simètrica ens diu que aquestes distincions i dualismes ja no són tan fàcils de sostenir. Amb la seva característica “indistinció” entre humans i no humans, l'ANT, qüestiona la preponderància dels humans com a seu central de l'agència. Per això ens recomana substituir la noció d'actor per la d'*actant*. Els agents des del seu punt de vista són sempre materialment heterogenis, poc importa doncs si són humans o no. L'agència humana i la no humana constantment s'intercanvien propietats. No té sentit, per tant, mantenir la clàssica identificació entre *agent*, *acció* i *intenció*. Millor, ens recomana, si no continuem atribuint unes determinades característiques prèvies, inherents, immutables als agents que són objecte dels nostres estudis.

Un bon exemple de les implicacions que es deriven d'aquesta proposta ens el dona Law quan parla de *materialisme relacional*. Amb aquest concepte, l'autor britànic vol oferir una perspectiva diferent des de la que analitzar les característiques materials d'un agent. Aquestes ens diu han de ser considerades (també) un efecte relacional:

“La agencia y el tamaño (tanto para las máquinas, las entidades sociales o cualquier otro objeto al que uno pueda señalar) son efectos inciertos generados por una red y su modo de interacción. Son construidos como objetos en la medida, pero sólo en la medida, en que la red se mantenga en su sitio. Pero los componentes de la red no tienen, por así decirlo, una tendencia natural a desempeñar los papeles a los que se la ha emplazado” (Law, 1994: 103).

Una perspectiva radicalment relacional com aquesta, evidentment, té fortes implicacions en la concepció de l'agència, o a l'hora per exemple de localitzar l'acció (i del control o la responsabilitat de la mateixa). Per exemple, dels seus arguments es desprèn que l'acció estratègica és una propietat col·lectiva i no quelcom preestablert per les persones que formen el col·lectiu. L'estratègia (o la racionalitat, o la mateixa intencionalitat), d'existir, només pot atribuir-se a un arranjament (Callon, 2002). No és quelcom que creix, com si estigués fora d'un determinat dispositiu. Són propietats que depenen d'un arranjament heterogeni, que conté també elements materials, no humans¹²⁶. Com a tal han de ser considerades una

¹²⁵ Fent gala d'un marcat individualisme metodològic i a través de l'estudi de la producció de significats, de la tasca de construcció i desxifrar significats, les ciències socials han quedat encarregades gairebé sempre d'estudiar les “accions humanes”.

¹²⁶ Pel lector interessat en una discussió més profunda sobre les implicacions simètriques en la concepció de l'agència i la capacitat estratègica d'un determinat subjecte es pot consultar el treball de Michel Callon (2002), “Writing and (re)writing devices as tools for managing complexity”, que apareix dins del llibre de Law i Mol (2002). *Complexities. Social Studies of Knowledge Practices*. Durham: Duke University Press.

propietat col·lectiva i no quelcom que pertany a les persones que formen part del col·lectiu¹²⁷.

"La acción es una propiedad de entidades asociadas" (Latour, 1994: 257).

Això no vol dir, però, que necessàriament tot hagi de manifestar-se des d'una perspectiva col·lectiva. No hem de confondre aquesta condició col·lectiva amb el fet que a vegades aquesta acció pugui singularitzar-se i expressar-se com a quelcom individual. En això els teòrics de l'ANT són molt prudents. De fet, han aportat exemples en els que l'associació col·lectiva configura una acció estratègica i reflexiva en la que l'agència és fàcilment atribuïble a un sol actor (o persona). Ara bé, a diferència dels models clàssics, en els que aquesta forma de concebre l'acció era un *a priori* irrenunciable, l'ANT ens recorda que només estem davant d'una possibilitat. Hi ha un ampli ventall de configuracions col·lectives possibles (Knorr-Cetina, 1995, 1998). El funcionament concret d'aquest arranjament, en aquest cas en termes d'acció i d'agència, és només l'efecte, allò a explicar. Per tant, no s'han de perdre mai de vista els arranjaments col·lectius.

En resum, l'acció, no pot ser considerada una propietat dels humans únicament. Ni és, d'entrada, propositiva i intencional. Ni racional. No és, per tant, quelcom a suposar sinó quelcom a seguir, a explicar. El mateix pot dir-se de l'agència. Aquesta també ha de ser considerada una consecució precària, un arranjament generat per una xarxa de materials heterogenis, quelcom atribuïble només a associacions d'actants. No hi ha actors privilegiats, nítids i clars, on recolzar en darrer terme les nostres explicacions sociològiques, on fer reposar l'origen de l'acció, o, on atribuir l'agència. L'agent no és més que un procés d'ordenament, un híbrid, compost de diferents materials, que en alguns casos, i només en alguns casos, podem anomenar "*persona*" (Law, 1994: 103). L'acció, per tant, emergeix sempre com una propietat distribuïda i compartida per humans i no humans. Això no vol dir, com ens recorda Latour en un brillant discussió sobre si són les armes o les persones les que maten (1999), que s'advoqui per cosificar els humans o per tractar les màquines com a persones. Vol dir, simplement, que per donar comptes de l'agència, de l'acció, cal parlar dels plegaments que impliquen mútuament a humans i no humans i per tant que no cal fer ús de la distinció entre objectes i subjectes

¹²⁷ Aquesta noció, per tant, no ens impedeix parlar de motius o els interessos o les estratègies. No obstant, ens convida a no parlar-ne de forma preconcebuda. És a dir, ens convida a fer-ho prestant atenció als diferents elements que són enrolats o que enrolen (doble sentit de l'enrolament) i a les competències que són fixades en cada ordenament o xarxa. Des d'aquest punt de vista, els interessos són estratègies que ens permeten explicar el procés a través del qual uns actors enrolen, o aconsegueixen l'adhesió, d'altres actors als seus propis projectes. L'atribució, la manipulació o l'intent de transformació dels interessos són estratègies que no cal oblidar i que intervenen en la conformació d'un ordre provisional.

que tant ha dominat el pensament humanista modern. No té sentit continuar descurant el paper de tot allò no discursiu i no humà en la conformació d'acció i en l'articulació de l'agència. És necessari deixar de buscar l'agència en agents singulars i començar a localitzar-la, per contra, en els plegaments, en els entramats de relació, en les immanències i en la performativitat relativa a les xarxes.

En definitiva, el que ens diuen aquests teòrics és que si volem explorar què és l'acció, d'on ve, com es forma, hem d'explorar, ineludiblement, *col·lectius híbrids* (Callon i Law, 1995). Explorar les seves relacions particulars, la seva heterogeneïtat, la seva especificitat. No hi ha estructures preestablertes. L'acció no té una font clarament identificable. No és atribuïble, únicament a allò humà, ni a una estructura social determinada, ni és inherent a una condició natural, ni prové de cap essència prèvia. Prové, més aviat, de patrons de relació heterogenis. La tasca de l'analista, des d'aquest punt de vista, més que suposar (o desxifrar) l'acció social partint de premisses que no són mai qüestionades, ha de ser donar comptes, agnòsticament, dels patrons que es disposen en les relacions d'influència que configuren (i es configuren *en*) aquests *col·lectius híbrids*¹²⁸.

En tot cas, el que posen de manifest aquesta corollaris és que l'ANT, a banda de ser una aportació interessant i original per a l'estudi social de la ciència i la tecnologia, és una proposta teòrica més global que repensa, i actualitza, i d'alguna manera desafia, molts dels postulats del pensament social dominant. Moltes de les seves reflexions, com hem vist, s'enfronten al problema més general de la producció i estabilització de l'ordre social. Busquen desbloquejar¹²⁹ controvèrsies històricament actives dins del pensament social, actualitzar premisses i preceptes que permetin, d'alguna manera, actualitzar i (re)orientar el quefer sociològic. Cerquen, d'alguna manera, redefinir i (re)inventar les ciències socials.

Vers una sociologia d'allò associat

En efecte, gràcies al seu intent per estendre l'explicació sociològica més enllà dels límits d'allò sociològitzable (com és el cas de

¹²⁸ "Instead of dividing the subject with the social/technical, or with the human/animal, or with the macro/micro dichotomies, we will only retain for the analysis gradients of resistivity and consider only the variations in relative solidity and durability of different sorts of materials" (Callon i Latour, 1994: 284).

¹²⁹ Desbloquejar algunes controvèrsies no és sinònim de cloure-les ni de resoldre-les d'un cop i per sempre. Per l'ANT, aquesta no és l'escomesa de les ciències socials. El pensament social, afirma, no pot deixar de moure's en un terreny inestable, per tant, tot analista té sempre el repte d'afrontar aquesta precarietat, d'afrontar aquesta inestabilitat inherent a tota teoria d'allò social. L'exercici sociològic és sempre inacabat i inacabable. Per això un ha de provar de vèncer aquestes dificultats sense haver d'apel·lar a la falsa seguretat d'un terreny més ferm i estable però inexistent.

l'estudi social de la pràctica científica), l'ANT provoca una situació paradoxal i regeneradora dins el propi pensament social: l'obliga a qüestionar-se la seva pròpia unitat d'anàlisi i a replantejar-se la seva pròpia tasca com a ciència. Reobre, de fet, un debat que es creia pràcticament extingit, adormit si més no, i que enfronta visions molt diferents sobre quina ha de ser la naturalesa i el propi quefer de les ciències socials. A una banda, la visió clàssica i més hegemònica que identifica les ciències socials com a ciències d'allò *social*. A l'altra, la visió, molt més minoritària, que defineix les ciències socials com a ciències d'allò *associat*, és a dir, com a ciències de les *associacions*¹³⁰.

Així és, si fem cas de Latour (2005b), podríem diferenciar dues grans aproximacions històriques a la qüestió d'allò social: una que portaria a practicar una sociologia "d'allò social" i una altra que portaria a practicar el que podríem anomenar una sociologia de les "associacions"¹³¹. La primera seria la més habitual, la que més fàcilment associem al quefer sociològic. Quan els científics socials fan servir els substantius "societat", "explicació social", "allò social", ens diu, normalment volen designar una dimensió, una situació, un estat de coses homogeni i estable. Fan referència a una substància intangible que té la propietat d'explicar, de conformar, tot tipus de fenòmens. Per a la majoria de científics socials, doncs, *la societat*, aquesta mena d'organisme o de substància que està més enllà –o per damunt, o per sota, o darrere o precedint– els nostres actes, té la capacitat d'explicar, de conformar, de conferir forma i intel·ligibilitat a fenòmens que de *per si* són socials, o que com a mínim contenen alguna dimensió social. A aquest *modus operandi*, Latour l'anomena *sociologia d'allò social*¹³².

Enfront d'aquesta visió hi hauria una altra forma d'entendre l'exercici sociològic, la que anomena *sociologia de les associacions*. Aquesta, tot i el que pugui semblar, no faria referència a una aposta inèdita dins les ciències socials. Al contrari, faria referència a un corrent de pensament tan antic com injustament tractat per les tradicions dominants dins del pensament social. Sense anar més lluny, un dels pares de les ciències socials, Gabriel Tarde, seria un dels més clars exponents d'aquesta tradició que es caracteritzaria per qüestionar algunes de les assumpcions més

¹³⁰ Les propostes de Bruno Latour i altres autors fundadors de la Teoria de l'Actor-Xarxa han rebut diverses denominacions. Entre les més conegudes podem trobar la de "sociologia de la traducció" o "associologia". No obstant, al seu últim llibre (2005b) Latour defensa que "sociologia de les associacions" recull millor, amb més precisió, la sensibilitat, l'abast, el mètode de treball i les explicacions que ofereix el corpus teòric i conceptual que ha vingut desenvolupant amb els seus treballs. És més, argumenta que l'etiqueta de "teoria de l'actor-xarxa" hauria de deixar pas a aquesta nova denominació, més àmplia i genèrica.

¹³¹ Si el lector vol aprofundir més en aquest debat pot visitar la pàgina web: <http://www.tarde-durkheim.net/>

¹³² "Providing a social explanation, this means that someone is able in the end to replace some object pertaining to nature by another one pertaining to society which can be demonstrated to be its true substance" (Latour, 2000: 109).

bàsiques i acríticament assumides del pensament social hegemònic i proposar, per contra, un enfocament i un objecte d'estudi diferent per a les ciències socials. A diferència de la visió dominant, les ciències d'allò associat s'allunyarien de la vella ambició de convertir les ciències socials en les desxifrades, les hermeneutes, d'allò social (Latour, 2005b). Per aquesta perspectiva, allò social no tindria sentit com a esfera, com a domini, com a material separat. Ni tindria sentit la creença que aquesta suposada esfera es disputa el poder amb altres formes de coneixement a l'hora de proveir d'explicacions sobre determinats fets o estats de coses. Per aquest enfocament allò social seria, bàsicament, un principi de connexió, un moviment, un procés d'associació, per tant, un problema a resoldre més que no pas una solució. Per Tarde, per exemple, no té cap sentit considerar que hi ha un tot ja format a priori –posem per cas *la societat*– que explica el més quotidià. En oposició al parer i a les assumpcions de Durkheim (1894), Tarde considera que no té sentit afirmar ni assumir que hi ha, pròpiament, “*explicacions socials*”. Allò social únicament anomena la relació, l'associació que un conjunt d'elements heterogenis –no tenen perquè ser *socials*– estableixen entre si en un moment concret. Entre aquests elements podem trobar discursos, textos, símbols, humans, significats, creences, estructures, però també materials, objectes, artefactes tècnics, etc. Allò "social" no indica una substància, un ingredient que difereix d'altres materials o dominis. Indica, per contra, un moviment que té lloc en un procés d'agençament, d'associació. Per tant, allò social és sempre part del problema, mai de la solució. La sociologia, des d'aquest punt de vista, no s'enfronta tant a la tasca de desxifrar un ordre subjacent sinó més aviat a la tasca de discernir els operadors i els mecanismes que donen comptes de les connexions que caracteritzen i expliquen allò social, allò associat¹³³.

L'ANT, en aquest context, seria un enfocament que recull i recupera en bona part aquesta tradició *tardiana*, evidentment actualitzant-la a tenor de les condicions híbrides i complexes de la realitat contemporània, però mantenint encara bona part de la concepció *associada* d'allò social que defensava Gabriel Tarde. Aquest *retorn als orígens*, de fet, seria un element clau a l'hora d'explicar els efectes regeneradors i innovadors que s'acostumen a associar a aquesta teoria. En efecte, com al seu moment Tarde, l'ANT reobre un interessant debat sobre el quefer de

¹³³ Per Tarde tota regularitat, tota forma, s'ha d'atribuir a una unió massiva d'actes elementals i mínusculs. Com ell afirma: “*aquesta concepció es troba, en realitat, en l'extrem oposat de la noció unilíneal i evolucionista del senyor Durkheim. En lloc d'explicar-ho tot des de la suposada supremacia d'una llei de l'evolució, que impel·leix als fenòmens col·lectius a reproduir-se i repetir-se per si mateixos indefinidament i en cert ordre –enlloc d'explicar, així, els fets més petits pels més grans i la part pel tot– explico les semblances col·lectives del tot a partir de la massa d'actes elementals mínusculs –el més gran pel més petit, el tot per la part. Aquesta manera d'entendre els fenòmens està destinada a produir una transformació en la sociologia similar a la que va implicar per a les matemàtiques la introducció del càlcul infinitesimal*” (Tarde, 1898: 48. Traducció pròpia).

les ciències socials, sobre els fonaments i supòsits que han de sustentar i orientar l'activitat sociològica; revitalitza una pregunta transcendental, tan vella com poc considerada dins les ciències: la pregunta, em refereixo, per la composició, per la naturalesa mateixa del llaç social. Així és, el descontent amb l'assumpció d'una sèrie de dualitats prèvies, amb l'enfocament asimètric que caracteritza certes anàlisis sociològiques, portaria a l'ANT a iniciar una ofensiva més general, més de fons, per reactivar i repensar algunes de les principals controvèrsies actives dins el pensament social, per afrontar i superar algunes de les limitacions que circumden les ciències socials, per recuperar la pregunta bàsica per la naturalesa i la composició de l'ordenament social i, per extensió, per revisar i reinventar, com és el cas, els fonaments i la pròpia missió de les ciències socials.

Com Tarde al seu moment, l'ANT aposta així per convertir les ciències socials en un tipus de coneixement, en una pràctica, menys dicotòmica i essencialista. El pensament social, afirma, ha d'abandonar el somni de ser la ciència d'allò *social*, recuperar l'interès per esdevenir una ciència d'allò *associat*. Potser el projecte de veure allò "social" com un domini o material separat ha resultat interessant i fins i tot productiu històricament, potser ha estat fins i tot necessari, però com l'ANT posa de manifest amb les seves reflexions, és cada cop més improductiu, és cada cop més obsolet per donar comptes d'unes societats enredades, viscoses i poblades com les actuals. Seguir amb aquesta idea del quefer sociològic, de fet, és una forma de privar-nos de qüestionar i d'investigar minuciosament els ingredients mateixos que conformen aquesta suposada "matèria". La força i la presència de suposicions essencialistes, lluny d'ajudar-nos, priva i obstaculitza la possibilitat mateixa d'aportar respostes interessants per als reptes que tenim plantejats. Conseqüentment, afirma, només des d'un enfocament estratègic i profundament relacional recuperarem la capacitat per explicar, i no ja suposar, una realitat híbrida i complexa com la que fa evident l'observació atenta de la realitat contemporània.

Per explicar la societat, doncs, no és necessari establir cap distinció a priori que deixi fora un munt d'elements. No en traiem res de prioritzar les explicacions socials, de *suposar* la societat. Aquesta no sobrevola els nostres caps, ni roman, ni descansa sota les nostres pràctiques. No subjeu als actes i paraules que fem i pronunciem. Allò que ens constitueix i defineix és un compendi, canviant, específic que no ens podem permetre el luxe de suposar. Hem d'abandonar, per tant, la recerca de la profunditat. Defugir la pregunta per la substància i recuperar un interès per allò *col·lectiu*, per allò compost, concret, precari, pràctic i heterogeni. Les ciències socials, per tant, han d'abandonar el somni de ser les ciències d'allò social i passar a ser les ciències d'allò associat, del viure

“en comú”, del viure “conjuntament”¹³⁴. Només així, ens diu, podrem sentir-nos orgullosos de dir-nos, altre cop, *sociòlegs*¹³⁵.

Doncs bé, com provaré d’argumentar a continuació, és en aquesta forma innovadora i regeneradora de veure les ciències socials on trobem l’ancoratge filosòfic, conceptual i metodològic necessari per albirar una sortida fresca i original als problemes plantejats en l’anterior capítol en relació a la conceptualització moderna de l’acció col·lectiva.

L’ANT i l’estudi de l’acció col·lectiva

En el seu intent per evitar els perills d’un pensament dual, dicotòmic i asimètric en l’estudi social de la ciència i la tecnologia, l’ANT, hem vist, es veu obligada a repensar i reinventar les pròpies bases del pensament social. Sense aquest exercici, afirma, és molt difícil que puguem desfer-nos d’un seguit de diferenciacions i suposicions problemàtiques, impossible que puguem fer front a certs reptes importants. Per això es proposa superar el *sociologisme* imperant, (re)articular les ciències socials sobre un escenari menys idealitzat, veure-les com a ciències d’allò associat. Doncs bé, justament aquest exercici de problematització, d’actualització, de discussió més general i abstracte amb el context històric i filosòfic que explica l’evolució i consolidació d’una determinada visió del pensament social és el que em sembla més interessant i productiu de cara a justificar la inclusió de l’ANT en el context de discussió que estableix aquesta tesi. No és l’únic argument, com defensaré a continuació, que justifica aquest interès –hi ha força conceptes i preceptes teòrics i metodològics de l’ANT que poden ser útils per a una teoria de l’acció col·lectiva– però sí el que de forma més contundent i clara pot ajudar-nos en aquest desplaçament respecte dels paràmetres dicotòmics moderns que estem buscant en l’estudi de l’acció col·lectiva.

La crítica al llegat modern

Fins al moment, pocs han estat els teòrics, però, que han considerat l’ANT com un enfocament extrapolable més enllà dels estudis socials de la ciència i la tecnologia¹³⁶. La focalització inicial en una temàtica

¹³⁴ Aquesta expressió, “*a science of life together in the world*”, es troba formulada a l’obra de Laurent Thévenot. Veure Thévenot 2006, 2007.

¹³⁵ “*Si la sociología fuese (como su nombre sugiere) la ciencia de las asociaciones en vez de la ciencia de lo social a la que fue reducida en el siglo XIX, entonces quizás estaríamos felices de llamarnos “sociólogos”* (Latour, 1988: 205).

¹³⁶ Buscant comprendre moltes de les transformacions vinculades al paper i efectes de la tecnociència contemporània, l’ANT ha aconseguit posar sobre la taula també la necessitat de reconsiderar el plantejament de les ciències socials davant temes tan cabdals com són les

tan allunyada en principi dels grans temes del pensament social, o l'ús d'un llenguatge deliberadament complicat, han estat factors que segurament han dificultat la recepció inicial dels seus postulats. Darrerament, però, aquesta tendència ha canviat de signe. Un cop superats els recels que havien provocat l'ostracisme i l'aïllament inicials, l'ANT ha anat emergint amb el pas del temps com una aposta molt més polivalent, útil i apropiable per a diferents àmbits del pensament social¹³⁷. Ha anat destapant-se així com un enfocament teòric i metodològic d'enorme potencial per al conjunt de les ciències socials, fins al punt de ser vist com un dels esforços més sistemàtics i integrals, potser el més acabat, de renovar i actualitzar el pensament social contemporani¹³⁸. Probablement, però, l'element que més ha contribuït a canviar la imatge de l'ANT -d'una teoria morta, caòtica i dispersa a una teoria viva, sistemàtica i integral per al conjunt del pensament social- hagi estat la crítica que des de les seves files s'ha fet al concepte de *modernitat*. Si més no, aquest és l'argument que voldria defensar a continuació.

Un fracàs providencial, podríem dir, és el tret de sortida que l'ANT aprofita per començar aquest periple crític envers la *tradició moderna*. En efecte, en no poder comptes "sociològicament" de la ciència i la tecnologia, en veure's obligats a apel·lar, també, a elements *extra-socials* per completar la seva explicació d'aquesta producció associada de coneixement científic, els teòrics de l'ANT fan evident el caràcter asimètric de les ciències socials tradicionals. Així és, provant d'estendre la recerca de les ciències socials més enllà del reialme organitari que fins llavors s'havia

relacions de poder, l'agència, la identitat, la composició i transformació d'allò social, la tasca de l'analista, etc. (Latour, 2005b). D'aquí que identifiqui l'ANT amb un conjunt de principis metodològics i epistèmics que van més enllà de ser una mera reflexió sobre la ciència i la tecnologia i que permeten afrontar amb garanties el problema més general de la producció i estabilització de l'orde social.

¹³⁷ Una ullada ràpida ens deixa veure, per exemple, que l'ANT ha estat aplicada i transportada, amb cert èxit, a àmbits d'estudi tan diferents com: la psicologia social (Michael, 1996), la geografia (Murdoch, 1998, Thrift, 1996), a sociologia mèdica (Arskey, 1998), els estudis empresarials (Newton, 1996, 2002), l'economia (Callon, 1998a, 1998b). Que ha coquetejat també amb la història de la ciència i el món de les organitzacions i que s'ha atrevit fins i tot a treure el cap en l'antropologia (Latour, 2005a).

¹³⁸ En aquest sentit, convé destacar segurament, el paper que han tingut els pares de la pròpia ANT en aquesta progressiva difusió dels seus postulats. Per exemple, Bruno Latour (2005b) darrerament ha fet una excel·lent defensa d'aquest potencial teòric i metodològic de l'ANT per al conjunt del pensament social. Des d'un exercici retrospectiu tan rigorós com pedagògic, tan inèdit com necessari, el pensador francès ha lluitat per desmentir alguns dels tòpics més negatius que pesaven sobre aquesta aportació teòrica. D'una banda, la visió que emparentava l'ANT amb una caòtica passarel·la d'expressions conceptuals autònomes i diferenciades. D'altra banda, el prejudici que associava l'ANT amb una teoria confusa, sense cap mena de vigència ni de vitalitat. No només, defensa Latour, ens trobem davant d'una teoria viva, del tot vigent a l'hora de donar comptes de la realitat social, sempre atrevida i permanentment innovadora, sinó que estem davant d'un dels esforços més sistemàtics i integrals de renovar la pràctica sociològica en el seu conjunt.

considerat “social” (Bloor, 1975; Law, 1986), fan evident precisament el caràcter no qüestionat i problemàtic de la definició clàssica de ciències socials; la condició *sine qua non* i tautològica que defineix al pensament social: *les explicacions socials es limien només a aquells aspectes o elements que formen part d’allò social*. Aquesta concepció, s’adonen, limita més que resol el quefer de les ciències socials, les converteix únicament en ciències d’allò social i, per tant, les obliga a treballar sota una determinada divisió del treball en relació a les ciències naturals. Les condemna a moure’s, com diu Latour (2000), únicament per entre les escorrialles deixades per les ciències naturals. Ni allò material, no allò objectual són, des d’aquesta visió, objectes rellevants i propis de la sociologia. Una fina dalla separa i protegeix la naturalesa de la societat, els objectes dels subjectes.

Potser, com argumenta l’ANT, aquest ha estat un projecte exitós, fins i tot necessari històricament –les ciències socials han aconseguit així separar-se i diferenciar-se de les ciències naturals, adquirir cert prestigi com a ciències¹³⁹. Però cada cop més se’ns apareix com un projecte esgotat. En unes societat híbrides i complexes com les actuals, la presència i la força de suposicions essencialistes, lluny d’ajudar-nos, ens priven i obstaculitzen la possibilitat mateixa d’aportar respostes interessants als reptes que tenim plantejats. En efecte, des d’una posició *indisciplinada*, equidistant i imparcial com la que pren l’ANT, aquest esquema no té sentit. No funciona aquesta divisió de pdoers. No només les ciències naturals han de deixar de ser allò que diuen ser, també les ciències socials han de deixar d’amagar-se rere el prejudici essencialista –*sociologista*– que entorpeix i obstaculitza la possibilitat d’aproximar-se teòrica i analíticament a una realitat híbrida i imbricada com la que ens envolta.

Ara bé, més enllà d’això, el més interessant és que gràcies a aquesta posició *indisciplinada*, gràcies al treball contra-intuïtiu que porta a terme l’ANT, bona part dels seus teòrics aprofundeixen també en les raons antropològiques, històriques, filosòfiques d’aquest essencialisme, d’aquesta

¹³⁹ El seu desenvolupament històric, com ens recorda Latour (2005b) s’assimila força a un intent desesperat per tal de construir unes ciències “fortes” capaces de poder explicar el que se li escapa a les ciències naturals –les ciències de veritat. Així el seu desenvolupament s’ha d’entendre sobretot com un contraatac agònic i força arrogant per intentar assegurar un domini sobre una de les ribes que instaura el pensament dual modern. Apel·lar a un tot harmoniós, sòlid i subjacent com la Societat, que per altra banda només coneix l’analista, és la millor manera de justificar el sentit i el poder d’unes Ciències Socials (Serres i Latour, 1992). Remetre a un ordre estable, homogeni, a un producte acabat, que no només es pot conèixer sinó que explica i és causa de fenòmens i comportaments varis, és la millor manera, sense dubte, de contrarestar les ciències naturals, d’emular-les, de prendre’ls poder. És així com prova, en definitiva, constituir-se com un àmbit de coneixement fort, capaç de donar comptes del que es considera és un domini –natural– essencial de la realitat. Davant el poder creixent de les ciències naturals, de la seva capacitat per naturalitzar i donar comptes de la realitat objectiva, les ciències socials pregonen l’existència d’un domini social que explica la veritable condició, el comportament de determinats objectes.

incomprensió per allò híbrid, d'aquest menyspreu històric envers les xarxes, les madeixes i la monstrositat. En fer-ho aquests teòrics topen amb la modernitat, amb el món i la *tradició modernes* (Latour, 1993). Això és l'interessant. Topa amb el que considera és un projecte, una antropologia, una tradició intel·lectual, una noció *temporal* que es caracteritza des dels seus orígens per despreocupar-se dels híbrids, per desentendre's de la barreja, per purificar la realitat per tal de sumar velocitat, de diferenciar-se, de vèncer i imposar-se sobre el passat. En efecte, segons l'ANT, la *modernitat*, una bella construcció que ho permet fer tot sense estar limitat per res (Latour, 1993), seria un complex feix de pràctiques i acords que estaria darrera d'aquest esquema i es caracteritzaria per instaurar una sèrie de talls i ruptures importants, a nivell ontològic, epistemològic i polític. Si volem avançar, ens vindria a dir la modernitat, res pot estar barrejat. El progrés, la novetat, la revolució, l'acceleració, el futur, depen de la purificació, de la capacitat per discernir i reduir tot el que ens envolta a la seva veritable essència -la natura, la societat, el llenguatge, Déu... En aquest context, els híbrids entorpeixen, alenteixen i dificulten la innovació, la ruptura amb el passat que caracteritza a l'eclecticisme desinhibit i el decidit pragmatisme modern. Conseqüentment, i malgrat els híbrids existeixen i fins i tot es multipliquen a l'albir de la modernitat, una sèrie de conductes i coneixements, de prejudicis i pràctiques intel·lectuals protegeixen aquesta ambició utòpica moderna de velocitat i de progrés relacionada amb la purificació dels híbrids, amb la segregació de les condicions de possibilitat d'aquestes xarxes híbrides¹⁴⁰.

Doncs bé, és justament aquesta aportació més general i abstracte, que ens porta a problematitzar el substrat modern del pensament social clàssic, la que vull rescatar per reprendre el context de discussió que he establert al primer capítol. Problematitzar aquest esquema fins arribar als albirs mateixos del projecte modern és, al meu entendre, un gest original, innovador i molt important dins el panorama de les ciències socials, que converteix l'ANT en un dels exercicis crítics més sistemàtics i probablement més interessants dins del pensament social dels darrers anys. Tot i que la crítica a la modernitat és un element compartit per altres enfocaments, cap abans desemmascara i aprofundeix tant en les assumpcions, debilitats i ambicions d'aquest projecte històric i filosòfic. Cap retrata, ni dibuixa amb tanta claredat els contorns, els èxits i fracassos, de l'empresa moderna. Cap afronta de manera tan decidida les raons antropològiques, històriques i filosòfiques del pensament social hegemònic, el substrat de les seves assumpcions i prejudicis, les raons de fons que

¹⁴⁰ "Divide y vencerás: divide lo real en Naturaleza, Sociedad, Divinidad y Lenguaje y cada vez que defines un problema como perteneciente a uno de esos ámbitos podrás aliar en una red a los otros tres para movilizarlos en su contra; si maniobras inteligentemente y sabes sacar partido del terreno y la sorpresa, el número te garantizará la victoria" (Latour, 1993: 56).

expliquen les seves pràctiques analítiques i explicatives. Aquesta, penso, és una aportació tan original com poc explorada de l'ANT i un dels seus principals llegats, sinó el principal, per al conjunt del pensament social:

“Perhaps that’s the importance of science and technology. Not so much that it generates entities that are heterogeneous –for there were always entities that were heterogeneous. But that it does it so fast –that so much is changing so much of the time– that distinctions and attributions which more or less stabilized themselves at the time of the Enlightenment are starting to lose their ontological status. Anomalies keep on popping up. Questions keep on posing themselves” (Callon i Law, 1993: 6).

Segons l’argument, les ciències socials s’haurien fet seu el *modus operandi* modern bàsicament per guanyar lloc en el competitiu panorama dels sabers científics (Serres, 1987). Per fer-se fortes i perpetuar-se en tant que ciències d’allò social. Així és, l’ambició, la pressa per emular les ciències naturals, les hauria conduït progressivament a sobrevalorar un definició essencial del mot “social”, un fet que les hauria portat a bloquejar l’interès i l’impuls investigador que les va caracteritzar en un inici. Així, les intuïcions i preguntes més inicials –visibles per exemple en l’enfocament de Tarde– haurien deixat pas a una inquietud més relacionada amb el poder, amb assegurar una sèrie de decretes analítiques, l’objectiu de les quals no seria un altre que influir en processos d’*enginyeria social* (Bauman (1997). És a dir, a articular coneixements amb una funció clarament política i d’influència en la vida pública, de legislar-la. Mostrant, en definitiva, que la societat ja no és poguda sinó que és poderosa! Fruit d’aquesta ambició purificadora, el pensament social s’hauria omplert de condicionaments, de suposicions problemàtiques i d’exercicis apriorístics. Simplificant-se en excés¹⁴¹.

En aquest sentit, no és fins que l’ANT qüestiona aquesta divisió de poders, que comencem a adonar-nos d’aquestes limitacions del projecte modern. No és fins que percebem que allò que ens constitueix i defineix més que una essència, una substància o una profunditat, és un compendi canviant i específic, heterogeni i híbrid, que no ens podem permetre el luxe de suposar, que comencem a adonar-nos també de que no som moderns. Que probablement mai ho hem estat.

En efecte, no és fins que es produeix aquest gest crític, contraintuïtiu i paradoxal, que ens adonem que no té sentit continuar

¹⁴¹ Com analitza Latour (2005b), les ciències socials s’haurien acabat decantant per ser ciències d’allò social perquè haurien intentat realitzar tres tasques al mateix temps: 1) documentar les maneres en que es construeix allò social per part dels seus integrants. 2) limitar les controvèrsies sobre allò social restringint el número d’entitats que se suposa que habiten el món social. 3) resoldre la qüestió d’allò social oferint una pròtesis per l’acció política. Gràcies a aquestes operacions, doncs, les ciències socials s’haurien pogut sumar a la prometedora modernització.

purificant la realitat que ens envolta perquè els híbrids, a diferència del que s'afirmava, no només no han desaparegut sinó que s'han multiplicat, que han proliferat i s'han descontrolat fins al punt d'amenaçar “*la pròpia confiança en si mateixos dels moderns*”. És en aquest moment, quan la modernitat¹⁴² emergeix també com un problema, com una amenaça, com un esforç històric que comença a fracassar víctima del seu propi èxit. Quan esdevé un obstacle, un topant per al desenvolupament i l'esdevenir de les ciències socials, dels sabers en general, donats els tabús i prejudicis que constantment manté actius. És llavors, tornant a l'argument inicial, que es fa evident que les ciències socials –també les naturals però ens interessa més la discussió sobre les primeres–, han de fer el possible per deixar enrere aquest esquema modern. Que han de fer esforços per reconsiderar el seu quefer i la seva escomesa; trencar els tabús i encarar aquesta realitat híbrida i monstruosa que històricament ha defugit. És llavors, doncs, quan té sentit vindicar unes ciències socials més monstruoses, híbrides i reconciliades amb si mateixes¹⁴³; abandonar les ambicions de la modernització a *full swing*; defugir els perills d'un pensament dicotòmic i purificador; revisar el “realisme” amb el que fins ara s'ha considerat la qüestió “social” (Law, 1986); renunciant a les alçades del saber/poder, a les dreceres i simplificacions típicament modernes.

L'important a destacar, però, és que gràcies a aquest gest crític, l'ANT aconsegueix evidenciar una sèrie de condicions socials, històriques i polítiques que haurien marcat el desenvolupament de les ciències socials, obrint un important i oblidat debat sobre la pròpia condició del pensament social, sobre el seu propi quefer. En efecte, amb el seu gest, l'ANT permet realitzar un exercici pendent de problematització i reharmonització de les pròpies fronteres –històriques, filosòfiques i disciplinars– del pensament social. Un necessari balanceig i replantejament dels paràmetres i supòsits que guien l'explicació sociològica, Gràcies a això, l'ANT es converteix en un inesperat i vital contrapunt a les ciències socials tradicionals. En quelcom més que un enfocament marginal, específic i sectorial dins les ciències socials. En quelcom més que una teoria crítica *més*, esdevenint una alternativa, probablement la més acabada, sistemàtica i innovadora de practicar unes ciències socials no modernes –o, *amodernes*, com li agrada recordar a Latour (2005)¹⁴⁴. D'aquí que afirmi que pot ser positiu vincular

¹⁴² No aprofundiré en el retrat de la modernitat perquè ja hem tingut ocasió de caracteritzar-lo en diferents moments d'aquest treball. Per més informació veure capítol 1, “La intel·ligibilitat moderna”. També Latour, B. (1993).

¹⁴³ I és que com diu Bauman: “*El modo de existencia de lo social (a diferencia de la estructura social) rara vez ha estado en el centro de la atención sociológica*” (Bauman, 1997: 243).

¹⁴⁴ L'ANT, diuen alguns, és un enfocament amodern. Això bàsicament, com veurem al darrer capítol, el que vol dir és que no és un enfocament modern ni tampoc postmodern, malgrat alguns ho afirmen. No és modern per raons òbvies. I no és postmodern perquè el seu objectiu no és la crítica de les grans narratives ni dels punts de vista hegemònics. La dispersió, la deconstrucció, la destrucció no figuren com a objectius a la seva agenda. Per aquesta teoria és

l'ANT amb el context de discussió d'aquesta tesi. La seva crítica a la modernitat ens llega una esperança, un argument, una genealogia, un context comú que promet delimitar i relacionar millor molts problemes diferents -gairebé sempre afrontats de forma força autònoma i dispersa- derivats d'activar i mantenir un pensament dicotòmic i purificador, profundament asimètric. Ens ajuda, per exemple, a contextualitzar i a redefinir molts dels problemes i malestars mostrats al primer capítol. Evidenciant sense anar més lluny que les ambicions purificadores i essencialistes que limiten l'estudi de l'acció col·lectiva són en realitat ambicions compartides pel conjunt del pensament social. Formen part, podríem dir, d'una dinàmica històrica més general que ens remet inequívocament a les ambicions i assumpcions del projecte modern. Constatant així, fins i tot ampliant, una de les primeres hipòtesis de treball d'aquesta tesi: que el *modus operandi* modern, aquest que es reproduïx *ad nauseam* en la majoria de debats i teoritzacions, és al cor mateix dels problemes endèmics que trobem a l'hora de conceptualitzar l'acció col·lectiva. És a dir, aprofundint encara més en l'argument, que aquests problemes serien bàsicament producte d'aquest *modernisme* endèmic, d'aquest *sociologisme* a full swing que haurien practicat les ciències d'allò social per fer-se un lloc en la cultura intel·lectual moderna dominant. Però més important que això, l'ANT, fruit d'aquest sistemàtic esforç, ens convida a pensar que hi ha una alternativa, que és possible trobar una sortida per a molts d'aquests problemes. En efecte, si com hem vist és possible superar les limitacions d'un pensament dicotòmic, si la simetria i les ciències d'allò associat són alternatives viables al projecte modern, llavors hem de pensar que l'ANT pot esdevenir aquest aferrador que estem buscant, aquesta alenada d'aire fresc que necessita l'estudi de l'acció col·lectiva per escapar dels perills d'un pensament modern.

Col·lectius híbrids i acció social

Tanmateix, aquesta no és la única raó per apropar-me als preceptes d'aquesta teoria. En les properes pàgines voldria donar alguna prova més del valor que penso pot tenir l'ANT a l'hora de provar de desbloquejar algunes de les controvèrsies endèmiques en l'estudi de l'acció col·lectiva. Com hem vist, l'ANT és una teoria que busca donar comptes d'allò social des d'una perspectiva alternativa, més simètrica. Per això afirma que a més de mobilitzar "explicacions socials", a banda de preocupar-nos per les relacions socials i humanes, hem de prendre en

molt més important comparar quines són les noves institucions, procediments i conceptes capaços de col·leccionar i reconnectar allò social (per més informació sobre aquesta discussió veure Callon et al., 2001 i Latour, 2005b).

consideració, també, als actants no humans i als procediments tècnics en els que aquests estan involucrats.

La primera implicació d'aquest gir simètric és que allò social, als ulls de l'ANT, és equiparable a un *col·lectiu híbrid*, a un agregat d'humans i no humans sense fronteres preestablertes, al producte relacional que crea el compromís precari i constant entre elements heterogenis. Més que haver de desxifrar allò social, més que entreveure com la societat es reflexa en les situacions o comportaments que observem, l'analista ha de preocupar-se per tant de rastrejar el mode, la manera, en que es produeixen associacions, en que es produeixen els agençaments, els col·lectius –concepte que substitueix al de societat, com el d'associació substitueix al d'allò social-, en els que ens veiem implicats dia a dia. De la mà de l'ANT, doncs, trobem una important redefinició del concepte de “col·lectiu”. No només és utilitzat com un sinònim d'allò social, sinó que és profundament redefinit. Ja no parlem d'allò col·lectiu com a sinònim de col·lectivitat, de mer agregat, de conglomerat de *coses en si*¹⁴⁵. Parlem d'allò col·lectiu en termes d'efecte emergent, de composició, d'agençament, de producte d'una interacció, d'elements, parts, relacions que performen una determinada agència.

D'aquí arrenca la segona implicació. L'acció social, des d'aquest punt de vista, també és redefinida. Aquesta ja no és atribuïble únicament a allò humà, ni a una estructura social determinada, ni a cap essència prèvia, no té una font clarament identificable, prové més aviat de patrons de relació heterogenis, de les relacions d'influència que configuren i (es configuren) en entramats híbrids. L'acció social esdevé, de fet, un efecte relacional emergent, una conseqüència estratègica –que no intencional- de la interacció entre elements i entitats materialment heterogènies. L'acció, per tant, sempre està vinculada, ineludiblement, a *col·lectius híbrids* (Callon i Law, 1995). En efecte, per l'ANT, la capacitat d'acció, l'agència, contràriament al que sovint s'assumeix, no és una propietat atribuïble a un actor en concret sinó més aviat el producte, l'efecte emergent d'un agençament concret. D'un col·lectiu¹⁴⁶. Una propietat distribuïda i

¹⁴⁵ El col·lectiu ja no indica un mer compendi d'entitats sòlidament definides i preestablertes ja d'antuvi sinó que designa més aviat els esmentats conjunts heterogenis d'associacions (Callon i Law, 1995).

¹⁴⁶ És en relació que les coses són i, per tant, que actuen. L'essència és existència i l'existència és acció. Aquesta premissa dona lloc a una sèrie d'interrogants i debats molt interessants al voltant de la pròpia manera com hem de pensar l'acció i, per extensió l'agència, la responsabilitat o la localització i atribució mateixa d'acció social. Fins al punt que aquest passarà a ser un dels temes predilectes de l'ANT. Aquest argument, que a alguns els pots semblar inexacte i a d'altres excessiu, es demostra cert quan un para atenció a la vasta producció d'estudis dins d'aquesta tradició dedicats a dirimir precisament el caràcter social, i associat, de l'agència i de l'acció. Una bona prova la trobem en el simposi organitzat al 1993 a Surrey i titulat “Non Human Agency: a contradiction in terms?” on els principals especialistes d'aquesta tradició discutiren sobre la pròpia noció d'agència. Per més informació veure Callon, M. and J. Law (1995) ‘Agency and the Hybrid Collectif’, paper presented at ‘Non-Human

compartida per humans i no humans. Per exemple, els no humans, argumenta, són també actors (actants) importants a l'hora d'establir associacions, a l'hora de donar comptes de l'acció o de la responsabilitat de determinada agència. No són simples portadors de significat. Així ens ho argumenta Latour (1999) en una brillant exposició sobre el sempitern debat de si s'ha de restringir molt o poc l'accés a les armes de foc. Qui mata? Les armes o les persones?

Segons la NRA (National Rifle Association), que defensen la lliure compra-venda d'armes, la resposta és clara: “*són les persones les que maten, no les armes*”. Tanmateix, els que estan en contra de la venda lliure d'armes no dubten a afirmar que són “*les armes les que maten la gent*”. Latour (1994, 1999), per contra, es distancia d'ambdues postures: la primera per *sociologista*, la segona per *materialista*. Malgrat es tendeix a reduir habitualment el problema a aquestes dues postures possibles –la materialista, que consisteix a mantenir que la tecnologia serveix només per a determinades coses i que, per tant, les armes només serveixen per matar, i la sociològica, que qüestiona l'autonomia de la tecnologia i subratlla la necessitat d'acabar els factors socials que expliquen l'ús d'armes– és possible, per Latour, argumentar i articular una postura alternativa. És possible argumentar alhora que l'ús d'armes és un procés tant social com tecnològic. Per fer-ho, però, hem de descartar tant que sigui l'arma l'actor protagonista com que ho sigui la persona. En el moment en que un ciutadà agafa una pistola apareix un altre tipus d'entitats, un ciutadà-pistola o una pistola-ciutadà. Les persones canvien amb una pistola a la mà i les pistoles són diferents quan algú les sosté. L'identíc error de les postures enfrontades és que parteixen d'essències, bé sigui la dels subjectes, bé sigui la dels objectes. Per escapar d'aquesta falsa disjuntiva, precisament, és pel que els teòrics ANT fan servir la noció d'actant. Una paraula simètrica que no diferencia entre humans i no humans. Així la propietat d'actuar, de dur a terme una acció, ja no rau en un únic agent. Més aviat, ens diu, l'acció és una propietat d'entitats associacions, l'efecte d'una composició de diferents agents. Podem atribuir un protagonisme especial a un d'ells, assenyalar-lo com a motor principal de l'acció, però desproveït dels altres no assoliria les seves fites.

“Así, todos los componentes de un híbrido contribuyen a su agencia, al igual que otras entidades más o menos asociadas con el híbrido” (Michael, 2000: 42).

Per tant, si ens plantegem l'acció en termes de *composició*, en termes de *delegació*, de *traducció*, en termes més *simètrics*, podem entendre millor el paper mediador, per exemples, de les tècniques. Podem de fet,

construir un mite, un relat molt més interessant sobre l'acció i l'agència. Un relat que ja no té relació amb un fals i endèmic debat: si és la subjectivitat la que s'estén a les coses o si és que tractem als humans com a objectes. No es tracta ja de considerar les màquines com a agents socials, ni a la inversa. Es tracta d'una cosa més simple però també més radical: es tracta d'evitar per complet l'ús de la distinció entre el subjecte i l'objecte a fi de poder parlar del plec que implica mútuament humans i no humans, a fi de poder discernir les propietats i les agències que emergeixen d'aquests complexos conglomerats, d'aquests agençaments¹⁴⁷.

Assumir aquest punt de vista vol dir, en qualsevol cas, que l'acció esdevé un efecte emergent d'associacions heterogènies. Emergeix com una propietat distribuïda i compartida per humans i no humans. No hi ha lloc per tant per una teoria de l'agència i de l'acció social que no contempli els no humans com a quelcom més que simples recursos, instruments o constrenyiments pels humans i els seus propòsits. L'acció és el producte de xarxes d'activitat, d'interacció, d'associacions d'humans i no humans. De la mateixa manera, no hi ha lloc per a una teoria d'allò social que deixi de banda la important pregunta per allò associat, per la composició, és a dir per allò compostat i col·lectiu. Els actors, els agents socials, són híbrids materialment heterogenis, l'efecte emergent de col·lectius en acció. Ambdues implicacions per tant es pressuposen. Ambdues, d'altra banda, són importants pel context de discussió que estableix aquesta tesi, ja que la comprensió alternativa de l'acció social i d'allò col·lectiu obre una interessant línia de treball per als estudiosos de l'acció col·lectiva, en especial, en relació al tema de l'agència i a la possibilitat d'articular una nova teoria de l'acció col·lectiva que difereixi de les tradicions dominants i que consideri, i assumeixi, d'una banda, el caràcter *col·lectiu*, relacional, dels actors socials, i com a tal, assumeixi també que l'acció social és un efecte emergent, el producte interactiu de col·lectius híbrids en acció.

Aquesta doble implicació, penso, no hauria de passar desapercebuda per a un teòric de l'acció col·lectiva. Així és, tot i no ser evident d'entrada, aquestes reflexions poden ser tremendament importants per a l'estudi de l'acció col·lectiva. D'una banda, perquè permeten explorar

¹⁴⁷ “És evident, podríem dir, que un objecte tecnològic ha d'estar a les mans d'un subjecte humà, d'un agent capaç de concebre propòsits, i que és ell qui l'ha de posar en marxa. Però l'argument que estic plantejant és simètric: el que és cert de l'objecte és encara més cert si l'apliquem al subjecte. No hi ha cap sentit en el qual es pugui dir que els humans existeixen sense necessitat d'entrar en relació amb allò que els autoritza a existir i els permet fer-ho (és a dir, els capacita a actuar). Una pistola oblidada és un simple tros de matèria, però, què seria un pistoler abandonat? Un humà, sí (una pistola és només un artefacte entre molts d'altres), però no un soldat, i sens dubte no un d'aquests legalistes nord-americans de la NRA. És possible que l'acció propositiva i la intencionalitat no siguin propietats dels objectes, però tampoc són propietats dels humans. Són propietats de les institucions, dels aparells, del que Foucault anomenava dispositius (...). Els Boeing 747 no volen, són les companyies aèries les que volen” (Latour, 1999: 230, traducció pròpia).

els perímetres comuns, sovint desconsiderats, d'una sèrie de discussions i arreus conceptuals d'alguna manera relacionats. D'altra banda, perquè permeten albirar també una productivitat molt més gran i concreta derivada del fet d'associar amb certa sistematicitat ambdós àmbits d'estudi¹⁴⁸. Un exemple, amb la seva reflexió l'ANT allunya l'important discussió sobre l'acció social, sobre l'agència, del terreny metafísic al que sempre ha estat reduïda. En efecte, davant les suposicions dualistes que sempre atribueixen una força o naturalesa oculta, gairebé fantasmal, a l'acció –una ànima, un sentit moral, una comunitat lingüística- l'ANT ens proposa, per contra, un enfocament material i relacional. L'acció no només inclou humans, ni tampoc aquells elements que sempre hem considerat “socials”. A més d'allò simbòlic, els col·lectius que ens conformen i conformem estan composts per elements materialment molt heterogenis. L'acció deriva d'aquesta materialitat. No pot ser atribuïda més que a aquests col·lectius híbrids (Latour, 1992). Doncs bé, aquesta desmitificació de l'acció social –*despsicologització, però també dessocialització*– és tremendament interessant per a un teòric de l'acció col·lectiva ja que aproxima l'estudi de l'acció social i de l'agència, un tema cabdal també per aquest àmbit d'estudi, a un enfocament no intencional, no reflexiu, no antropocèntric. L'allunya del model dualista i essencialista habitual, explorant la possibilitat d'un enfocament més monista i relacional (Law i Callon, 1993)¹⁴⁹.

L'ANT ens ofereix així una interessant i innovadora possibilitat explicativa: la de construir relats on puguem explicar l'acció social com una acció associada i atribuir l'agència a localitzacions, punts, distribucions, més que no pas a camps, essències o diversitats. Aquest sens dubte és un canvi substancial i prometedor a l'hora d'encarar aquestes qüestions d'una forma renovada i crítica. Primer perquè és capaç de donar una dimensió col·lectiva a tota acció social. Segon perquè és capaç de donar una dimensió agentiva als propis col·lectius, per híbrids i heterogenis que siguin. Aquesta doble conseqüència teòrica, tan poc explorada, és interessant de cara a plantejar-se com resoldre la discussió plantejada al primer capítol. Sobretot perquè aquest doble moviment fa de l'ANT una teoria sociològica

¹⁴⁸ La importància d'aquest gir es fa palès quan ens adonem que gràcies a això visió de l'acció materialment heterogènia i relacional que propugna l'ANT podem explicar aspectes tan importants com el procés d'estabilització d'allò social, comprendre com és possible construir societat a gran escala o com aconseguir que un determinat ordenament perdi en el temps. O que sigui possible, fins i tot, explicar l'acció a distància o les relacions de poder o com a través (i des) d'accions locals es poden tenir efectes globals. Per més informació consultar, Law (1986, 1991; 1994); Law i Callon (1992) i Latour (1991a, 1992).

¹⁴⁹ “Once we divorce the notion of agency from panopticism of strategic intentionality –once we no longer imagine that the former necessarily implies the latter- the we open up a whole field of empirical and theoretical possibilities. Decentredness. And connections that are multiple and partial” (Callon i Law, 1993: 8).

especialment interessada, i interessant, per l'estudi de l'acció col·lectiva¹⁵⁰. Tant per explicar tot allò que té a veure amb la condició col·lectiva de l'agència, és a dir la composició social de l'acció social, com per donar comptes de tot allò que té a veure amb el caràcter agentiu, i per tant productiu, d'allò col·lectiu. Una teoria interessant, doncs, perquè ens parla tant de l'acció dels col·lectius com del caràcter col·lectiu de tota acció. Aspectes, tots dos, igualment cabdals a l'hora de parlar d'acció col·lectiva. Evidentment, això no vol dir que hàgim de pensar que aquest enfocament pot solucionar tots i cadascun dels problemes plantejats al voltant de l'acció col·lectiva però sí que pot servir-nos com un punt d'inici per tractar certes qüestions problemàtiques des d'un altre enfocament. En efecte, aquestes redefinicions permeten albirar una productiva i inexplorada possibilitat d'afrontar de forma diferent la important pregunta per la condició agentiva d'allò col·lectiu. O també per afrontar diferent la pregunta per l'articulació col·lectiva de l'acció social. Aspectes, tots dos, centrals per a una nova teoria de l'acció col·lectiva¹⁵¹.

Ciència, tecnologia i moviments socials

Si bé la complicitat entre aquests dos àmbits no és evident a primera vista, a mida que un aprofundeix en les discussions i els repertoris analítics que utilitzen ambdues tradicions es va fent evident l'existència d'un perímetre comú força productiu¹⁵². Això si més no, és el que afirmen certs autors que de forma més clara han volgut aprofundir en aquestes imbricacions i concomitàncies mútues entre la Teoria de l'Actor-Xarxa i

¹⁵⁰ Una de les tesis més antigues de Latour (1987) reforçaria aquesta argument, doncs ja als inicis planteja que la ciència és bàsicament acció col·lectiva i que la facticitat és una conseqüència, no una causa, de l'acció col·lectiva.

¹⁵¹ I és que com bé detectava Melucci al primer capítol: "*Beyond linguistic convention, only a theory of collective action can provide a meaningful basis for analysis of social movements. A discipline that sets out to study social movements can accomplish its task meaningfully only if it starts out from a theory that can account for the specificity and autonomy of social action, and can give a foundation to its collective character as something different from the sum total of aggregate individual behaviours*" (Melucci, 1996: 13-14).

¹⁵² Als textos de l'ANT, per exemple, allò social emergeix sobre un camp de forces enfrontades i, com a tal, és analitzat des d'un vocabulari que reflexa lluita i resistència. Trobem discussions en les que s'aborda el tema del poder (Law, 1986), o en les que es treballa la dimensió política (Latour, 1991a) de les relacions que s'estan estudiant. Trobem també repertoris analítics típicament "polítics", on per exemple es parla constantment de "masses oprimides", d'"estratègies", d'"emancipació", de "consens", de "resistència", de "poder", de "col·lectius", de "drets", de "condicions de ciutadania", de "representació apropiada", de "portaveus", de "persuasió", de "retòrica", de "maquiavelismes diversos", etc. (Latour, 1992: 227). En aquest sentit, i malgrat això ha estat motiu de crítica -ser l'acusat de ser excessivament propra la projecte emancipador de la democràcia liberal (Lee i Brown, 1998) o de fer ús de metàfores excessivament bèl·liques, (Haraway, 1999) penso que aquest ús compartit pot ser especialment beneficiós per aplanar el camí per un experiment com el que em proposo fer.

l'Estudi de l'Acció Col·lectiva. Com mostraré a continuació, altres abans que jo ja han iniciat una reflexió semblant, imbricant d'alguna manera aquestes dues tradicions i iniciant així una interessant línia de treball que justifica la necessitat de seguir aprofundint teòrica i empíricament en aquest desplaçament que m'he proposat fer.

Comencem, però, per presentar els dos grans camins a través dels quals s'han vinculat fins ara la tradició de l'ANT i els estudis sobre acció col·lectiva i moviments socials. D'una banda, trobem un interès que prové dels estudiosos ANT interessats en els vincles entre la tecnociència i els moviments socials contemporanis. D'una altra banda, trobem l'interès que prové d'estudiosos dels moviments socials interessats en apropar-se a enfocaments alternatius, entre els que hi hauria l'ANT, per tal de renovar l'arreu conceptual, teòric i metodològic de la seva tradició d'estudi. Els primers són, podríem dir, autors típicament ANT que s'han apropiat d'una forma tangencial a l'estudi dels moviments socials. El seu focus d'interès principal, un cop desmentida la clàssica separació entre ciència i política, ha estat l'estudi dels viaranyos i les implicacions socials dels complexos tecnocientífics contemporanis (Íñiguez i Pallí, 2002; Domènech, Íñiguez, Pallí, Tirado, 2002). És des d'aquí, des del prisma introduït per la "nova sociologia del coneixement científic" des d'on s'orienten a treballar el doble *interessament*, cada cop més important i manifest, que es produeix als nostres dies entre tecnociència i formes de protesta¹⁵³. En aquest sentit, estaquen per exemple els treballs dedicats a l'estudi de les complexes imbricacions de la tecnociència amb els moviments socials actuals, bé sigui com a aliats improvisats en la presa de decisions (Wynne, 1997; Knorr-Cetina, 1998; Yearley, 1992, 1995; Stengers, 1995; Callon, 1995), o bé per estudiar la forma com certs *contra-experts* qüestionen les pràctiques i els coneixements d'una determinada ciència (Rose, 1994). Aquest és el cas, per exemple, de l'estudi que les pràctiques activistes dels grups antiSIDA estan tenint sobre les formes de fer ciència, sobre la "democratització" de la mateixa (Epstein, 1996; Domènech, Feliu, Garay, Íñiguez, Peñaranda, Tirado, 2002)¹⁵⁴.

Un altre grup de treballs a destacar en aquesta línia són els dedicats a analitzar l'articulació dels moviments socials amb les pràctiques i arguments propis de la ciència i la tecnologia contemporànies. Per

¹⁵³ En aquest sentit també és bo destacar la contribució feta pel moviment feminista, sobretot a l'hora de posar de manifest, precisament, aquesta indisociabilitat entre tecnociència i relacions de poder, sobretot al recordar-nos que no hi ha una separació clara entre ciència i societat, que la mateixa separació és ja en si mateixa una qüestió política, una forma de reproduir i fomentar certes desigualtats (Fox Keller, 1985; Haraway, 1988; Harding, 1993).

¹⁵⁴ La repercussió de les pràctiques d'aquests grups està transformant, per exemple, els protocols de validació dels medicaments per tractar el VIH. En aquest sentit constitueixen un exemple contundent del paper que poden arribar a tenir els moviments socials en el que podria qualificar-se de "democratització" de la ciència i la tecnologia (Epstein, 1996).

exemple, demostrant la necessitat dels moviments socials per legitimar els arguments a través de procediments i dispositius pròpiament científics (Yearley, 1992), examinant el paper de la ciència en la construcció dels marcs, els arguments i el coneixement d'aquests moviments (Eyerman i Jamison, 1998 1991; Jamison, 2001; Maarten Hajer, 1995; Frickel, 2004)¹⁵⁵ o bé fent ús de la tecnologia més innovadora per articular determinades formes de protesta (Jamison, 2001, 2003). El més destacable d'aquests intents, segurament, és que il·lustren, i per tant confirmen, un dels supòsits bàsics de l'ANT: que parlar de tecnociència avui en dia és parlar de relacions de poder i de resistència i que, per tant, l'ANT esdevé una teoria molt interessant per donar comptes, també, d'aspectes centrals de la teoria sociològica contemporània. Entre aquest, clar està, també –i especialment– les mobilitzacions polítiques i les formes de protesta contemporànies¹⁵⁶.

M'entretindrè més en la segona gran corrent que anteriorment he mencionat, és a dir la dels teòrics que interessats en l'estudi de l'acció col·lectiva han buscat en l'ANT una forma de renovar el seu arreu conceptual. Segurament m'hi detinc més pel simple fet que el seu és un acostament més semblant al que jo em proposo fer. Així que posats a destacar els antecedents prefereixo gastar esforços i recursos en aquests, doncs ens uneix un interès força més semblant que en el cas anterior: conceptualitzar l'acció col·lectiva –i no tant la tecnociència contemporània. Anem a veure els quatre intents que considero més reeixits:

Les majoria de teories dominants de la modernitat (Giddens, 1990; 1991; Beck, 1992; 1998) han posat de manifest el segrest i control sobre la vida quotidiana, cada cop més profund, per part de sistemes experts, d'agencaments tecnocientífics informacionals cada cop més penetrants. Davant d'això, ens diuen, la divisió expert/no expert sembla ser cada cop més important per entendre les relacions de poder en aquestes, les anomenades, societats del coneixement. Cada cop més tota elecció sembla derivar-se d'aquesta participació, o de l'exclusió, de formes d'expertesa. Ara bé, aquesta és una tesi no del tot encertada. Això, si més no, és el que ens diu Purdue (2000) en un estudi de cas sobre els moviments anglesos en contra dels organismes modificats genèticament. En efecte, Purdue ens diu que el que veiem no és tan senzill. La divisió expert/no expert no sembla resoldre les noves formes d'apropiació del coneixement. Al contrari, la

¹⁵⁵ Al voltant de l'ecologisme, el moviment que més conec, s'ha treballat força aquesta interacció. Segurament perquè és un dels moviments que més s'ha vist condicionat per la seva íntima relació amb el coneixement científic i que, alhora, més ha transformat al propi coneixement científic. Entre d'altres, es pot consultar el paper de la ciència en l'articulació dels seus marcs d'acció i de significat a: Entre d'altres es pot consultar: Beck 1992; 1998; Carlson, 1962; Castells, 1997; Szerszynski, 1997; Jamison, 2001, 2003; Szasz, 1994; Wall, 1999; Rothenberg, 1990; McCormick, 1991; Lash et al. 1996; Rootes, 1999; Taylor, 1995; Durant et al. 1998; Yearley, 1992; 1995

¹⁵⁶ *"The more expert knowledge we have, and the more "use" we make of it, the more calamitous the ensuing problems seem to be"* (Jamison, 2001: 23).

presència d'aquests "contraexperts" com els anomena (Purdue, 2000) mostra un escenari molt més complex.

Quan un observa aquests moviments s'adona que la quantitat i disponibilitat d'informació i de coneixement socialment disponible sobre aquestes qüestions és enorme. El coneixement expert, a les nostres societats, no pertany pròpiament a ningú. Més aviat constitueix un valuós dipòsit de dades, d'informacions, de recursos tremendament important, per exemple, pels grups de pressió. Aquests l'aprofiten, el combinen, el tradueixen als seus interessos, reconvertint-lo a un llenguatge que els permet combinar-lo amb mobilitzacions. El coneixement en aquests entramats és negociat, retallat, cosit, teixit des de diferents fonts i agençat en sentits i significats molt diversos, inter(referit) de maneres i per a fins polítics molt variats. Un mateix espai d'expertesa, per tant, pot dissoldre's i transformar-se per a finalitats molt diferents. Tot plegat, conclou, constata un quadre molt més complex del que habitualment s'ha dibuixat i on es constata que els coneixement experts poden jugar també un important paper a l'hora d'articular posicions de resistència.

L'interessant de la proposta de Purdue, però, és que fa ús de l'ANT per estudiar precisament els processos de construcció de coneixement que tenen lloc en el si d'aquests moviments. El moviment social, per ell, esdevé una mena de laboratori, un actor que fa ús de determinats procediments socialment disponibles per construir una descripció ordenada en l'aparent caos de les percepcions disponibles. Una conformació social que estableix constantment xarxes per acomodar fluxos d'informació i coneixement, conservant així els seus recursos i la seva capacitat de participació sobre la pròpia producció de coneixement. En efecte, l'única forma de comprendre aquesta complexa forma d'interacció, ens diu, és apel·lant a una concepció semiòtica i processual del procés de construcció de realitat que caracteritza a aquestes conformacions socials. Veure'l com el resultat d'un munt de processos que involucren a entitats molt diferents, que resulta de negociacions entre actors molt diferents per tal de defensar les seves afirmacions o per traduir les dels altres. El moviment social, afirma, s'ha de veure, doncs, com una xarxa que alhora actua com un actor. Una xarxa perquè mobilitza elements i coneixements molt diversos, interessos, grups socials, inquietuds i produccions científiques molt diferents. Constitueix un actor perquè traça un compromís entre diferents interessos i preocupacions, entre consideracions diverses i actors també diferents. És un actor perquè aconsegueix traduir dels interessos diferents que l'envolten en una acció organitzada, que el permet significar-se i fer-se valer com a veu en un conflicte, en aquest cas com el que destapen els organismes modificats genèticament. Les formes de mobilització contemporànies, conclou Purdue, s'entenen molt millor si prenem un prisma processual, si apel·lem a una concepció més

semiótica i relacional com la dels actors-xarxa. Hem de deixar-nos de visions generalistes i sinòptiques. Només si parem atenció a les operacions, a les aliances, a les combinacions, a la quantitat d'actors que influeixen en les diferents formes d'articular coneixements, podem copsar-les plenament (2001). Només si contemplem el que passa des d'una mirada més processual, complexa i interactiva podem acarar-les.

Sheller (2001), com Purdue, fa una interessant incursió en l'ANT. En aquest cas també per trobar eines analítiques que li permetin donar comptes de les mobilitzacions contemporànies. En concret a ella li interessa conceptualitzar les formes fluïdes que tenen els moviments socials actuals¹⁵⁷. Les transformacions contemporànies que pateixen i manifesten aquests actors, ens diu, han vingut a enterbolir encara més la de per si ja històricament difícil conceptualització d'aquests. Cada cop s'assemblen menys a entitats homogènies que actuen contra un sistema polític o governamental concret. Cada cop s'assemblen més a una realitat reticular i difosa. Cada cop és més difícil veure'ls com a entitats globals, com a reaccions organitzades d'antuvi, com a entitats que es mouen de forma intencional, per objectius clars i homogenis. Cada cop presenten més la forma d'entramats heterogenis, complexos; xarxes que trenen relacions i nivells de significat molts diferents entre si. Són, cada cop més, multiplicitats d'acció que reuneixen i combinen elements i actors molt heterogenis, sincrònics i diacrònics. Conformacions socials de límits difosos, de cursos i orientacions precàries i canviants, dotades per tant d'un caràcter irremissiblement temporal i profundament col·lectiu.

En efecte, les característiques i accions dels moviments socials actuals són cada cop més difícils d'identificar. Rarament prenen la forma d'un producte organitzat i racional, rarament encaixen amb el que afirmen moltes teories consolidades. Ens forcen, per tant, a haver de trobar noves conceptualitzacions. Això fa que no tingui massa sentit mantenir algunes distincions clàssiques, com per exemple, continuar distingint entre actors i contextos. Ambdós pols tradicionalment s'han considerat elements homogenis, estables; condicions delimitables en l'espai i el temps. No obstant, avui en dia aquestes distincions no tenen massa sentit. No ens

¹⁵⁷ Les metàfores que suggereixen "fluïdesa" i "liquiditat" han capturat amb força l'atenció dels científics socials en els darrers temps, sobretot a tots aquells interessats en els processos socials emergents, en el canvi social que afecta a un món que cada és més percebut com a "desorganitzat" i "complex" (Urry 2000; Bauman, 2000; Castells, 1996). Aquesta imaginaria "líquida" també ha arribat en la descripció dels moviments socials. Tot i que les teories sobre el contagi, les irrupcions i demés ja tenen certa tradició en la descripció dels moviments socials, recordem sinó les històriques teories del comportament col·lectiu i de la psicologia de les masses, actualment prenen molta més força, sobretot des del paradigma dels Nous Moviments Socials (Melucci, 1996; McKay, 1996, 1998; Castells, 1997). Onades, fluids, turbulències, emergències, epifanies i expressions difoses i reticulars, etc. són heurístics cada cop més utilitzats per renovar la comprensió dels conflictes i les formes de poder/resistència contemporànies (Sheller, 2001).

trobem ja davant d'actors homogenis i monovocals. Ens trobem davant de fenòmens que operen de forma fraccional i que estan plens de coherències canviants: ara científiques, ara polítiques, ara tecnològiques, ara naturals... Com entendre'ls? Són prou útils els conceptes fins ara disponibles? L'autora ens proposa, i això és l'interessant, una sortida a aquestes preguntes inspirada en bona part en els postulats de l'ANT. Per Sheller els moviments socials han de ser vistos com a resultat d'una sèrie d'articulacions contingents. Precàries. Mòbils. No podem continuar atribuint-los una consistència inherent, una direcció ideològica o una robusta identitat. Hem de passar a veure'ls com a esforços, com el resultat de complexos processos d'articulació. Tota mobilització social, ens diu, no és més que l'intent per aconseguir una articulació entre elements molt heterogenis. Aquesta és la meta també de tota acció col·lectiva que aspiri a generar efectes de transformació. Conseqüentment, la teoria dels moviments socials ha de deixar de veure'ls com a actors homogenis, clars i distints i passar a analitzar-los com a efectes d'articulacions contingents que creen els propis contextos de la política i que possibiliten diferents formes de mobilització. Els moviments socials, afirma, no són formacions homogènies. Són xarxes d'actors diversos, individus, institucions, corporacions, organitzacions diverses, en constant moviment. En contextos també col·lectius i igualment canviants. La seva consistència per tant no pot ser atribuïda a priori, al contrari, és depenent del grau d'articulació que ofereixen, de la seva capacitat per coordinar i gestionar l'heterogeneïtat que generen, que despleguen i mobilitzen.

Segons Sheller (2001), doncs, no els podem continuar considerant condicions antecedents. Ni podem continuar establint una línia clara entre el que són actors i contextos per a l'acció. Ambdós, moviments i contextos, apareixen més com a efectes de mobilització que no pas com a condicions antecedents. Per tant, els actors, els contextos, les accions tàctiques no poden sinó ser compreses com a purs efectes, com a productes de complexos processos de mobilització i d'articulació. Per entendre les formes contemporànies, doncs, no podem fer ús de les mateixes teories que abans. Convé renovar l'arreu conceptual. Rejuvenir-lo amb eines que enlloc de parlar-nos de condicions homogènies, estables i ben delimitables, puguin donar comptes d'aquests *moviments-en-acció* en *contextos-en-procés*. El paradigma de la traducció, apunta, és una bona eina per afrontar aquesta necessària reformulació, sobretot perquè contempla el moviment com a quelcom inherent a tota formació social. És a dir perquè considera el paper transformador i innovador que aporta tota relació, tota articulació. Conseqüentment, per resoldre la pregunta per la condició mòbil, fluïda, dels moviments socials actuals un no ha d'entrar a buscar coherències ni essències prèvies, un només ha de concentrar-se més aviat a analitzar el grau d'articulació que aquest ofereix, la capacitat del moviment per

coordinar i gestionar l'heterogeneïtat que genera i mobilitza. Hem de remetre'ns als operadors, als catalitzadors, als trenats que es fan servir per constituir aquests actors en procés, per articular-los i posar en relació aquestes formes amb els contextos, també en procés, als que s'enfronten i dels quals arrenquen valor, sentit i direcció. D'aquesta manera és possible observar, contràriament al que habitualment es pensa, les formes líquides contemporànies no indiquen formes de mobilització més iròniques, insubstancials o poc estructurades políticament, sinó únicament formes socials *articulades d'una determinada manera*—que gestionen l'heterogeneïtat d'una determinada manera—, que responen i s'articulen amb formes d'ordenament precàries a contextos igualment làbils i profundament canviants.

Mendiola (2000, 2001, 2003a, 2003b) és un altre dels autors que vull exposar. Aquest és interessant perquè recorre a l'ANT per a una finalitat completament diferent. Recorre a ella per fer una lectura dels moviments socials basada en una concepció de la identitat en termes de pràctica social multidimensional, emfasitzant així la seva dimensió més proxèmica i paradoxal. L'autor arrenca de la necessitat de reconceptualitzar l'àmbit dels moviments socials, de la insatisfacció que li provoquen les visions dominants. Les darreres aportacions teòriques, ens diu, no han fet mes que afavorir la creació de nous reduccionismes en l'estudi dels moviments socials. Per exemple, han contribuït a construir un dispositiu que ens porta a equilibrar la dimensió més macrosocial a una dimensió política i aquesta a una dimensió bàsicament institucional (estructura d'oportunitat política). O a obviar la dimensió més topològica, situada i performativa de les pràctiques d'aquests moviments en favor d'orientacions més geomètriques (com la teoria de les xarxes) que han acabat ubicant els moviments socials en un espai euclidià exterior que faria alhora d'escenari, de recurs i de condició de possibilitat per a aquests moviments¹⁵⁸. Igualment, per Mendiola, és denunciàble l'habitual reducció que fan la majoria de teories dominants de la dimensió identitària a un projecte més aviat reflexiu i de caire cognitiu i descorporeïtzat (pròpia de la teoria dels marcs cognitius). Així com la lectura societal que molts teòrics fan d'aquests fenòmens i que els redueix a expressions, a elements directrius d'una metanarrativa que anuncia transformacions macroestructurals més o menys tematitzades¹⁵⁹. Aquesta lectura societal,

¹⁵⁸ Els moviments socials, ens diu, són vistos principalment com a formacions que apareixen en temps i espais concrets però no com a formacions que creen espais i temps concrets. D'aquesta manera només es para atenció a les connexions que es donen entre actors i entitats ja establertes, expel·lint així tot allò que té a veure amb l'espessor relacional implicat en la formació i el plegament que dona forma al moviment social i a partir del qual aquest transforma.

¹⁵⁹ Com la colonització de la vida (Habermas), la irrupció d'una societat postmaterialista (Inglehart), la reacció simbòlica davant la societat informacional (Melucci) o la reacció

ens diu, impedeix una lectura centrada en l'especificitat i la particularitat de les diferents pràctiques socials.

Sigui com sigui, l'important a destacar és que aquest conjunt de reduccionismes interpel·len l'analista a provocar un desplaçament teòric alternatiu. Aquestes concepcions, ens diu, deixen en silenci parts fonamentals i centrals de l'anàlisi dels moviments socials. Per això convé reaccionar. Aquí és on apareix l'ANT. Aquesta, ens diu, pots ser una teoria important per construir una definició alternativa i innovadora dels moviments socials. Aquesta és una tradició teòrica, ens diu, que ens permet una pràctica conceptualitzadora diferent. Per exemple, ens permet veure els moviments socials com a entramats relacionals que problematitzen la manera com s'articula la subjectivitat corporeïtzada i mediada per relacions de poder. Permet veure'ls com a trajectes sociològics materialment heterogenis, complexos, proxèmics i paradoxals. Li interessa, en aquest sentit, la forma com aquesta teoria conté i desenvolupa l'argument de la multiplicitat, aprofundint en els mecanismes a través dels quals aquesta multiplicitat és associada i posada en relació. Per això, agafant alguns conceptes de l'ANT, ens parlarà dels moviments socials com a *macroactors proxèmics* (Mendiola 2003a). És a dir com una pràctica làbil, corporeïtzada, bigarrada, heterogènia, complexa, multidimensional de mobilitzar el món, de traduir-lo, d'agençar-lo, de problematitzar-lo, i alhora, de donar una forma política a la subjectivitat.

El macroactor, ens diu, és una forma d'actor xarxa que no es defineix ni per la seva mida ni per la seva complexitat intrínseca, sinó per la seva potencialitat per activar "*mobilitzacions simbòliques i materials*". Per la seva capacitat, per tant, per redefinir i per alterar la realitat en la que emergeix. En aquest sentit el concepte que fan servir Callon i Latour (1981, 1982) li serveix per parlar de la dimensió, de la pretensió, informativa dels moviments socials, és a dir, a allò que fa referència a la capacitat d'aquests per donar forma a processos de subjectivació, així com en la possibilitat d'alterar-los. El moviment social apareix així com un procés relacional, un enginyer de l'heterogeni, rizomàtic, làbil, multidimensional, que aglutinaria una munió d'actants, una multiplicitat d'elements diferents, unint-los, vinculant-los, interessant-los, articulant-los per tal de problematitzar –i alterar– les formes de subjectivitat. D'aquesta manera, els moviments socials irrompen en tant que entramats relacionals que problematitzen la manera en que s'articula una subjectivitat corporeïtzada i mediada per relacions de poder. Esdevenen una forma de problematitzar i sentir la subjectivació. Un mode que remet i desvetlla, en darrera instància la forma política que adquireix la identitat, la subjectivitat. L'important a destacar però és que gràcies a aquest ús dels

racional i quasi-determinista davant les constriccions que imposa una determinada estructura d'oportunitat ja sigui política (Tarrow, McAdam, Tilly) o cultural (Brand, McAdam).

conceptes ANT l'autor pot desfer-se, desmarcar-se si més no, d'alguns dels reduccionismes es abans esmentats i per tant aportar una lectura diferent, innovadora, dels moviments socials. Una lectura que emfasitza una vessant més pràctica de la identitat (davant la lectura més reflexiva) en la que s'accentua una heterogeneïtat espacio-temporal (davant una lectura euclidiana) travessada per processos de traducció (davant la idea de difusió mecanicista de les formes de fer) que desencadenen reordenaments semiotics-materials en temps i espais específics (davant una lectura societal).

Segurament, però, l'intent més aconseguit és el de Steve Lockie (2004). El treball d'aquest sociòleg australià explora les implicacions que té per a la teoria dels moviments socials els postulats de la Sociologia del Coneixement Científic. Per aquest autor els ESCT ofereixen tres aspectes interessants per a l'estudi dels moviments socials:

- una definició d'acció col·lectiva força interessant pel debat teòric en tant que la considera la consecució d'un procés d'interacció.
- una sensibilitat a la influència tant dels humans com dels no humans en les xarxes socials que anomenem accions col·lectives;
- eines conceptuals molt pràctiques amb les que analitzar els dinàmiques de poder i d'agència que tenen lloc en aquestes xarxes

L'interessant de la seva proposta és que aplica aquest marc d'anàlisi a l'estudi d'una sèrie de controvèrsies ambientals que tenen lloc a Austràlia, sobretot a l'hora d'estudiar un moviment força peculiar de protecció a la terra (*landcare movement*). El que ens diu és que aquest moviment no es pot entendre només apel·lant a explicacions causals i deterministes sobre les condicions d'oportunitat política que l'han creat, sobre l'estructura social ni apel·lant únicament als valors o a la identitat d'un subjecte col·lectiu descarnat. L'origen de la mobilització, ens diu, és força complexa, com complexa és la seva dinàmica de consolidació. Per entendre aquest context de lluita biopolítica, ens diu, l'únic que podem fer és:

- Plantejar una forma no dualista d'entendre la seva mobilització, així com d'avaluar els impactes materials i discursius d'aquesta mobilització.

- Reconsiderar el paper d'elements no humans, d'un etern exclòs com és la natura per exemple, en la teoria social, sobretot per intentar entendre el perquè de les lluites biopolítiques actuals.

Per ambdós objectius és especialment interessant comptar amb l'enfocament relacional propi de l'ANT:

“the relational approach of SSK may contribute to our understanding of collective behaviour by offering both a non-dualist conceptualization of collective agency and a range of conceptual tools with which to unpack the dynamics of power and agency within hybrid collectives popularly identified as social movements” (Lockie, 2004: 54).

El “*landscape movement*” ens diu és un moviment complex, la mobilització del qual, l'extensió del qual, la determinen un munt de traduccions complexes que inclouen interessos de corporacions, concepcions de democràcia radical, visions autonomistes, processos i coneixements tecnocientífics, etc. i que el converteixen en un punt de pas obligat a l'hora de dirimir, consolidar i establir certes pràctiques d'ordenament de l'entorn agrari, rural i ecològic australià. Sense una concepció relacional i materialment heterogènia, ens diu, és molt difícil entendre l'èxit, l’*“acció a distància”* d'aquest moviment sobre els grangers i els entorns rurals d'Austràlia (fa referència al concepte de Latour, 1987). Sense aquesta concepció, sense tenir en comptes la multiplicitat d'associacions que aquest moviment aconsegueix trenar –Lockie mai especifica quines– és difícil donar sentit a la importància i a les conseqüències d'aquest moviment per a l'organització de les pràctiques rurals a Austràlia –és a dir, perquè ha aconseguit destronar els moviments conservacionistes de moltes de les lluites biopolítiques que ara s'estan produint al continent oceànic.

En qualsevol cas, més enllà dels matisos, els quatre són intents força reeixits i alhora força diferents d'imbricar les inquietuds pròpies de la teorització de l'acció col·lectiva amb els postulats i eines analítiques que proporciona la tradició teòrica de l'ANT. Els quatre són intents que busquen renovar l'arsenal metodològic i conceptual propi de la conceptualització d'aquest tipus de fenòmens socials. Els quatre recorren a l'ANT com a conseqüència d'una insatisfacció inicial amb les formes tradicionals de conceptualitzar aquestes conformacions socials. Busquen portar la reflexió envers aquests fenòmens cap a latituds menys dicotòmiques i menys apriorístiques. Per exemple, plantegen la necessitat d'articular una mirada més pràctica, més heterogènia, més interactiva i relacional a l'hora d'abordar els moviments socials (Sheller, 2000, Mendiola, 2001 i Lockie, 2004). Postulen la necessitat de fer participar en

igualtat de condicions les coses i els éssers, els humans i els no humans o de tractar més simètricament els nivells més macro i més micro de la mobilització (Lockie, 2004). De renovar, en definitiva, la forma d'abordar una realitat col·lectiva, específica, multidimensional, complexa, precària i profundament relacional com aquesta (Purdue, 2000 i Sheller, 2000) i que fins ara ha estat abordada de forma excessivament determinista, reduccionista i essencialista (Mendiola, 2000). Tots quatre, en definitiva, confirmen i reforcen l'argument de que l'ANT pot ser un enfocament fèrtil i productiu per a l'estudi de l'acció col·lectiva. De fet, aquest és l'aspecte més destacable dels quatre enfocaments. Malgrat és evident que hi ha algunes diferències d'èmfasis i teòriques entre ells, que en molts casos són propostes inicials o treballs incipients, que trobem problemes en la correspondències entre l'operacionalització analítica que proposen i pròpiament les dinàmiques que han d'il·lustrar¹⁶⁰, o que ens manca una contrastació empírica més evident d'algunes intuïcions, el cert és que tots quatre obren una interessant línia de treball que justifica la necessitat de seguir aprofundint teòrica i empíricament en aquest desplaçament que m'he proposat fer.

¹⁶⁰ En cap d'aquests treballs trobem anàlisis detallades que ens il·lustrin com es concreta una anàlisi simètrica d'una mobilització política específica. Malgrat se'ns planteja un tractament simètric d'antigues dicotomies -per exemple d'integrar els nivells més micro i més macro no acabem de saber com es materialitza això en la pràctica del moviment que ens presenta (Lockie, 2004, Mendiola, 2001). No acabem d'entendre quin és el paper que juguen aquesta "multitud" de recursos, o de tàctiques que els moviments socials suposadament despleguen per tenir èxit, o que per contra, han d'evitar per tal que altres moviments, o xarxes, no aconsegueixin controlar i incorporar finalment als propis moviments (Sheller, 2001 i Purdue, 2000). Quin paper juga aquesta visió més pràctica i relacional en l'articulació concreta d'una identitat col·lectiva o d'una agència col·lectiva.

El desastre ecològic de Doñana

*“The event happens as a question mark “before”
happening as a question” (Lyotard, 1989: 197).*

Al primer capítol hem vist que bona part dels inconvenients a l'hora d'estudiar l'acció col·lectiva provenen de la clàssica mobilització de dicotomies de diferent signe, de reproduir una voluntat essencialista que porta constantment a separar variables, actors, naturaleses i causalitats privilegiades. Prové de decantar-nos, a l'estil modern, per buscar sempre els trets més definitoris i definitius, assumint un context de discussió replet de diferenciacions forçades on la pregunta per què va primer es fa pertinent, necessària i inevitable. Aquesta dinàmica de conceptualització és la que en darrer terme debilita i fa problemàtica la tasca de comprendre i explicar aquests fenòmens tant multidimensionals. Una possible forma d'evitar els problemes i debats que es deriven d'aquesta rígida matriu conceptual, acabo de proposar, és acostant-se als postulats amoderns i simètrics de l'anomenada Teoria de l'Actor Xarxa. Aquesta, tot i dedicar-se en principi a objectes d'estudi força allunyats del que ens ocupa, desplega un arreu teòric i metodològic que penso pot ser molt útil per superar els riscos i perills d'un pensament dicotòmic com el que ha arrelat en l'estudi de l'acció col·lectiva. De fet, aquesta és la hipòtesi que busco contrastar en aquesta tesi. Per fer possible aquest relat m'escudaré en un objecte d'estudi concret: la controvèrsia originada arran del vessament tòxic que es produí a la localitat d'Aznalcóllar l'abril del 1998. Allà, els milers de metres cúbics de llots tòxics vessats per l'esfondrament d'una presa pertanyent a una empresa minera desfermaren una important i complexa controvèrsia. Una important i inèdita disputa que reuní actors i interessos molt diversos i que convertiren l'accident en un escenari ric i interessant per a l'estudi sociològic. D'aquí que d'ara en endavant, aquest sigui l'episodi que ens acompanyarà i que he escollit, més endavant justificaré els motius d'aquesta decisió, per posar a prova aquesta deriva teòrica que proposat fer.

Les controvèrsies com a objecte d'estudi sociològic

L'ANT no és només una tradició teòrica interessant i productiva. Metodològicament també constitueix una important font de renovació pel pensament social. Sobretot per l'enfocament i els punts de partida que ha utilitzat i pels objectes d'estudi paradoxals i no sempre habituals que ha escollit estudiar. En efecte, des d'una aposta constant pels estudis amb una base empírica ha defensat sempre la necessitat de fundar l'anàlisi sociològic sobre objectes d'estudi que trenquin amb les suposicions heretades del pensament modern. Això és, substituir els principis metodològics de la

metafísica moderna i reemplaçar-los per principis nous, més adaptats a la mirada monista i simètrica que postula¹⁶¹. En aquest context, destaca sobretot la seva contribució en posar en primer pla l'anàlisi de controvèrsies com a objecte d'estudi sociològic (Callon, 1986).

En efecte, quan es tracta d'estudiar la ciència i la tecnologia, els sociòlegs, acostumen a arribar tard La sociologia tradicional, crítica l'ANT, ha tendit a enfocar l'estudi de la ciència i la tecnologia com a producte, quan aquesta ja està feta. Per revertir aquesta situació, per estudiar també el context de descobriment, els teòrics de l'ANT proposen la necessitat d'estudiar la ciència en acció, la ciència en procés, la ciència mentre s'està fent (Latour, 1987). Aquest precepte metodològic ha fet que l'ANT s'hagi centrat, sobretot, en dos tipus d'estudis: els anomenats estudis de laboratori i els estudis de controvèrsies¹⁶². El primers suposen desplaçar-se allà on el coneixement científic s'està produint. Els segons, estudiar el desenvolupament de teories científiques en aquells estadis en els quals encara no són considerades com a coneixement cert, és a dir, en un moment en què res no té el grau de certesa i de facticitat que incorporarà posteriorment. En plena controvèrsia, ens diuen els teòrics de l'ANT, el que es dirimeix és precisament què és el que ha de ser considerat un fet científic¹⁶³.

Pels teòrics de l'ANT, l'estudi de controvèrsies es converteix així en un recurs tremendament important ja que permet trencar amb la imatge tradicional de la ciència i convertir l'activitat científica en un objecte d'estudi sociològic. En efecte, encara que les controvèrsies són moneda comú en tot procés de producció científica, la seva presència en l'estudi tradicional de la ciència –fonamentalment en la filosofia i la història de la ciència– havia estat, en la majoria dels casos, escassa, gairebé anecdòtica. Les controvèrsies tecnocientífiques s'havien utilitzat, principalment, com a eines per a l'exaltació hagiogràfica de determinats científics il·lustres – generalment els vencedors de les disputes– o com a exemples concrets de

¹⁶¹ Un bon treball en el que trobar recollits bon part d'aquests principis és el de John Law (2004). *After Method. Mess in social Science Research*. London: Routledge.

¹⁶² Tot i que cap de les dues estratègies metodològiques es poden considerar una contribució original de l'ANT –hi ha una certa tradició prèvia que també n'ha fet ús–, tanmateix si que es pot afirmar que la Teoria de l'Actor-Xarxa ha donat a aquestes activitats un segell especial en concebre uns procediments i un vocabulari particular i especialment productiu i estratègic a l'hora d'estudiar i analitzar tant allò científic i tecnològic com allò social. Un bon repàs d'aquesta discussió es pot trobar a Aibar, E. (Coord.) (2006). *Ciència, Tecnologia i Societat*. Barcelona: FUOC.

¹⁶³ El terme controvèrsia no s'entén aquí en un sentit forçosament polèmic. Una controvèrsia pot ser discreta. Es defineix, a grans trets, com un "*debat que té en part com a objecte coneixements tècnics o científics que no estan encara assegurats*". Es busquen situacions per tant, en que les incerteses pròpies d'allò social, d'allò polític i d'allò moral no es vegin reduïdes sinó, per contra, amplificades per allò tècnic i científic (Per més informació teòrica sobre aquest tipus de treballs es pot consultar: Jasanoff, 1987; 1986; Latour, Mauguin, Teil, 1992; Agre, 2001; Brante i Hallberg, 1991; Dolman, Bodewitz, 1985).

conducta reprovable científicament parlant —els perdedors de les mateixes. L'objecte prioritari no havia estat mai, però, la controvèrsia mateixa, el seu origen i desenvolupament, sinó la seva clausura. Aquest estat de coses ha variat a partir de les denominades noves sociologies del coneixement científic (González de la Fe i Sánchez Navarro, 1988). Aquestes rescaten les controvèrsies científiques com a objecte d'estudi, les alliberen del rol d'actors secundaris i les consideren, *per se*, elements nuclears en el desenvolupament científic i una porta d'accés privilegiada a l'anàlisi dels diferents aspectes socials i culturals que informen de l'activitat científica —especialment entre els adherits al Programa Empíric del Relativisme (Collins, 1983)¹⁶⁴. L'estudi dinàmic de les controvèrsies mostra, en aquest sentit, que en aquestes existeixen moments en els que els debats fan referència tant a la natura, espai privilegiat de la ciència, com a la societat, espai destinat a la política. Abans que aquesta es resolgui, els científics parlen tant de societat com de saber, tant de política com de natura (Shapin, 1979). Durant la controvèrsia es pot observar com els problemes tècnics i científics es confonen, com la tecnociència es confon amb el seu context social i com la ciència i la tecnologia són entitats que juguen un paper en l'estructuració de les relacions de poder.

Des d'aquest punt de vista, les controvèrsies esdevenen escenaris polítics, en el que diferents entitats, institucions, sabers, es disputen la legitimitat i el dret a esdevenir portaveus. Escenaris de traducció, de negociació de determinats règims de relacions —rols, competències, actors...-. Esdeveniments polítics en el que es posen en joc la representativitat d'un o de diversos actors. No en va, els actors que hi participen desenvolupen arguments i punts de vista contradictoris, sovint proposen diferents versions del món social i natural i mobilitzen tota una sèrie d'altres actors, aliats, convençuts, obligats, per poder determinar l'abast i la viabilitat de la seva proposta.

“Una controversia es el conjunto de declaraciones mediante las cuales se cuestiona, discute, negocia, rechaza, etc. la representatividad de un portavoz” (Callon, 1986: 274).

Estudiar una controvèrsia, doncs, permet constatar fins a quin punt és obsoleta la imatge que l'epistemologia tradicional ens ha llegat de la ciència —una activitat racional, acabada, objectiva, lliure d'interessos humans... A les controvèrsies, la negociació i la discussió és constant,

¹⁶⁴ L'estudi de controvèrsies ha esdevingut un àmbit amb una certa tradició dins de la sociologia de la ciència, fins al punt que la seva principal assumpció, que les controvèrsies científiques constitueixen una part essencial de la microdinàmica de la ciència, ha estat adoptat per bona part dels enfocaments sociològics interessats en la ciència i la tecnologia, consolidant així una sèrie de models i eines específiques d'anàlisi que li han permès gaudir de certa entitat pròpia com a camp dins dels estudis socials de la ciència (Veure Mazur, 1981; Engelhardt i Caplan, 1987; Martin, 1989; Pinch, 1993).

també les accions per definir i produir un fet científic (aquests són interpretats de maneres diferents, afloren supòsits, convencions o acords tàctics que, en períodes de consens, rarament es fan explícits) o com de difícil és separar ciència i política, ciència i societat, naturalesa de societat. En definitiva, s'evidencia el procés de reproducció de coneixement científic i de societat abans que les respectives *caixes negres* es tanquin.

Tanmateix, no és l'únic argument per destacar el valor heurístic d'aquests escenaris. Les controvèrsies, afegixen els teòrics de l'ANT, són valuoses també perquè demostren també el paper cada cop més rellevant que tenen els processos d'innovació tecnocientífica en els diferents àmbits de la nostra vida. Sobretot quan aquestes controvèrsies tecnocientífiques adquireixen una important dimensió pública (Nelkin, 1987; 1994; Martin, 1993; 1998; Wynne, 1995). A través d'aquestes no només aconseguim fer-nos una idea diferent del que és, sociològicament, l'activitat científica, la producció de veritats, també aconseguim fer-nos una imatge més acurada de l'extrema complexitat que caracteritza la societat contemporània¹⁶⁵. En plena controvèrsia, ens diu Latour (1998), és quan és més fàcil adonar-se de l'ambivalència i la indecisió que ens envolta, del paper que juga la tecnociència a l'hora de donar forma i resoldre aquesta indeterminació. Això fa que les controvèrsies siguin portes d'accés privilegiades a l'anàlisi de diferents aspectes socials i culturals que informen de l'activitat col·lectiva i de la conformació de teixit social. En plena controvèrsia, podríem dir, és més simple adonar-nos d'allò que som i d'allò que ens fa ser el que som. A diferència de situacions on la incertesa no juga un paper tan determinant, les crisis i les controvèrsies, fan visible l'esforç, sovint desconsiderat, que hi ha darrera d'allò social, de l'estabilització i constitució d'allò social (Callon, 1986; Callon et al. 2005; Barthe, 2006).

Les controvèrsies són importants, doncs, perquè no deixen *caixanegritzar* ni simplificar la complexitat que envolta les societats actuals, el garbuix de pràctiques i mediacions sobre les quals s'aixequen. Allò social, en aquests escenaris, no és quelcom que es pugui donar per suposat ni que pugui ser ràpidament simplificat. La incertesa i el garbuix que hi regna ens obliga, per contra, a explicar, a donar comptes agnòsticament del que hi té lloc, del que es va composant a mida que es fa un esforç per reduir aquesta incertesa¹⁶⁶. I això és el que les fa tan interessants. A diferència

¹⁶⁵ El lector pot trobar exemples més clars de com treballa normalment el pensament social amb les controvèrsies a les següents referències: Brante (1993), Barthe (2006), Czubaroff (1997), Engelhardt i Caplan (1987), Joly et al. (2000), Lafaye i Thévenot (1993), Martin i Richards (1995), Nelkin (1995), Scott, Richards i Martin (1990), Wynne (1995, 1998), Yearley (1989).

¹⁶⁶ La pregunta pel què i pel per què, tradicionalment predominants, és substituïda per un interès genuí pel com, és a dir per les accions que es porten a terme i per les constants traduccions que es produeixen, obrint així un interès directe per les formes d'ordenament, per les distribucions i combinacions que es produeixen, independentment dels actors o els mitjans que actuen (Latour, 2006).

d'altres objectes d'estudi més assentats, ens forcen a posar en pràctica una mirada performativa, radicalment relacional, doncs en elles res està prefixat i tot depèn de les distribucions i pràctiques, definicions i accions, que tenen lloc per reduir la incertesa i ordenar el garbuix precedent. Atenent a les controvèrsies, doncs, sembla més fàcil, més visible, aproximar-se agnòsticament a la realitat social. D'aquí la importància que tenen estratègicament per aquest enfocament: les controvèrsies ens obliguen a centrar-nos en objectes híbrids i impurs, de límits difosos i en constant transformació, en els que hi trobem multitud d'entitats relacionant-se i buscant establir un determinat ordenament¹⁶⁷. Lluny de distincions a priori, les controvèrsies ens forcen a l'ús d'un únic repertori per comprendre allò associat i relacionat:

“Sabemos que los ingredientes de la controversias son una mezcla de consideraciones que conciernen tanto a la sociedad como a la naturaleza. Por esta razón requerimos del observador que use un único repertorio cuando las describa. El vocabulario escogido para estas descripciones y explicaciones puede dejarse a la discreción del observador... Son posibles un número infinito de repertorios. Al sociólogo le compete escoger el que crea mejor adaptado a su tarea y luego convencer a sus colegas de que su elección ha sido la correcta” (Callon, 1986: 200).

L'estudi de controvèrsies, doncs, ens obre la possibilitat, de forma més àgil segurament del que ho fan altres realitats, de posar en pràctica una mirada simètrica. En aquestes res està prefixat i la incertesa que destapen ens força a analitzar el comportament de totes les entitats que intervenen en una sèrie de xarxes heterogènies i a més on el pes de cada entitat només pot ser determinat analíticament a posteriori. Treballar des del mig, des de l'espessor, a això ens conviden les controvèrsies, a arrencar dels vincles, de les relacions sense donar preeminència a uns elements, no a priori, sobre uns altres. Justament, doncs, el tipus d'exercici que em proposo fer per sobreposar-me a les múltiples distincions i repertoris diferents que poblen i estructurin rígidament l'estudi de les formes d'acció col·lectiva¹⁶⁸.

¹⁶⁷ “According to the performative view, society is constructed through the many efforts to define it; it is something achieved in practice by all actors, including scientists who themselves strive to define what society is. To use Garfinkel's expression (1967), social actors are transformed, in this view, from “cultural dopes” to active achievers of society.” (Latour, 1987: 785).

¹⁶⁸ Els estudis de controvèrsies no han estat un objecte d'estudi gaire utilitzat pels diferents estudiosos que treballen els fenòmens d'acció col·lectiva. Tot i que pràcticament tots els enfocaments han prestat atenció a les condicions d'incertesa, canvi, crisi, ambigüïtat i desestructuració, no es pot dir que aquests s'hagin ocupat d'estudiar les controvèrsies com a objecte d'estudi en si mateix. Més aviat, i com tindrem ocasió de discutir al capítol 4, la majoria d'enfocaments han considerat les controvèrsies com un mer rerefons, com un escenari, context o oportunitat per explicar l'emergència, la formació o el desenvolupament d'una

Per això mateix, seguint aquestes indicacions, m'aferraré a una rica controvèrsia com a objecte d'estudi específic, com a banc de proves, per posar a prova la potencialitat de l'ANT a l'hora de precipitar un desplaçament conceptual ric i innovador dins l'estudi de l'acció col·lectiva. En concret, treballaré la controvèrsia ecològica desfermada l'abril del 1998 arrel de la ruptura de la presa de residus miners que l'empresa Boliden tenia a la comarca de Doñana i que provocà el pitjor desastre ecològic de la història d'Espanya i un dels pitjors d'Europa. Una forta, i llarga, controvèrsia seguí a la ruptura de la presa, implicant un munt d'actors i d'interessos, de sabers i d'institucions i allargant-ne el temps durant ben bé 4 anys. L'abast i magnitud dels fets, els ingents recursos destinats, els nombrosos actors que d'alguna manera van sentir-se preocupats o implicats en els fets, les conseqüències o les decisions sobre el futur de la zona, convertí l'episodi en tot un referent, en un element indispensable de la memòria col·lectiva dels darrers anys. És bo aclarir també que el fet que em centrí en una crisi ecològica és especialment rellevant per l'exercici que vull portar a terme¹⁶⁹. Com ens diu Latour (1999), les controvèrsies tecnocientífiques públiques, en general, i les crisis ecològiques en particular, són excel·lents oportunitats per posar sota sospita la ideologia i la maquinària moderna. Encarregada constantment de diferenciar i discernir essències, no pot fer res davant d'episodis tan incerts, polèmics i indeterminats. L'aparell dicotòmic s'encalla davant de híbrides i impures com aquestes, davant polèmiques i pràctiques que reconstrueixen constantment els límits del que és natural, social, científic, polític, públic o privat... Les crisis ecològiques amplifiquen, en aquest sentit, les limitacions d'un pensament purista i dicotòmic:

“Cada crisis ecológica, se ha señalado a menudo, abre una controversia entre expertos que impide las más de las veces el establecimiento de un frente

determinada acció col·lectiva. Mai però com un objecte d'estudi en si mateix. L'important a explicar sempre ha estat l'actor, les accions, les creences i motivacions d'aquest però no l'escenari convertint en si mateix. En aquest treball em proposo capgirar aquest punt de partida metodològic. No només pretenc vincular més l'actor col·lectiu a la controvèrsia que en la que actua o es desenvolupa sinó que vull prescindir al màxim de la pressuposició sobre l'existència d'un actor relativament independent a les pròpies circumstàncies en les que actua. En aquest sentit vull prendre la controvèrsia com a motor, com únic punt de partida, alhora d'explicar la formació d'una acció col·lectiva.

¹⁶⁹ Els escenaris d'incertesa han estat sempre importants per donar comptes de com es conforma allò col·lectiu (Serres, 1991b) però generalment els hem desestimat. Darrerament però són difícils d'obviar, sobretot en una societat altament tecnològica i repleta de riscos vinculats a la forta interdependència existent entre societat i tecnociència (Beck, 1992; Winne, 1991; Yearley, 1992). D'aquí que hagin guanyat en importància dins de les ciències socials. El fet d'estudiar aquestes controvèrsies, aquestes situacions d'incertesa, obre la possibilitat de fer cartografies diferents de l'ordre social, de fer visibles les tensions i actors que elaboren la societat, és a dir, que configuren i endureixen certes associacions en situacions altament indefinides, barrejades i viscoses. En aquests espais de negociació és més fàcil fer visible la condició precària, esforçada, constantment articulada, de l'ordre social.

común de hechos indubitables sobre el cual podrían los políticos adosar, a continuación, sus decisiones” (Latour, 1999:99).

Ens obliguen a prendre un punt de partida més simètric, més agnòstic. A treballar en un món sense tantes *caixes negres*, replet de moments de traducció, d'indecisió i d'ambivalència. A acceptar d'alguna manera, la condició oberta, negociada, discutida, precària, materialment heterogènia, de la realitat social (natural, científica...). En elles la vida social es fa i es refà constantment. Com reflexiona Yearley:

“Nevertheless, the cases of public controversy reveal how wide and how variable the network of reality constructors can be” (Yearley, 1995: 468).

Una crisi ecològica ens situa, doncs, en un moment privilegiat d'anàlisi en el que la societat, la natura, la ciència, més que productes acabats, emergeixen com a processos negociats, definicions encara incertes que busquen estabilitzar-se.

Abans d'acabar aquest apartat, però, m'agradaria alertar al lector d'un fet. El que recull aquest capítol, tot i la evident inspiració metodològica, no és una controvèrsia ANT *tout court*¹⁷⁰. Per diferents raons. Diguem que la més important prové precisament de les pròpies característiques de la controvèrsia. Tot i que conté elements que podrien assimilar-la a una controvèrsia tecnocientífica de les que estudia habitualment aquest tradició, conté també una sèrie de característiques que la fan diferent: el temps que perdura, el volum d'actors i episodis que conté, la complexitat que destapa i l'abast mediàtic, científic, social i polític que detenta. L'ANT ha optat normalment per controvèrsies d'una mida, i segurament una temàtica, força més acotada i manejable metodològicament. En aquest cas, però, la controvèrsia de Doñana desborda i disloca amb molt la mida i el perímetre que habitualment se li dóna a un objecte d'estudi sociològic d'aquestes característiques. Això és bàsicament el que la fa diferent i excepcional. Això, no obstant, també és el que la fa interessant i innovadora dins del panorama dels estudis de controvèrsies. En efecte, tot i les dificultats que comporta treballar des d'aquesta excepcionalitat, especialment en una fase inicial -per la manca de referències¹⁷¹ i de guies per aprehendre de la millor forma possible la multitud de relacions i episodis que conté i la multitud de dades que conforma constantment-, el cert és que finalment la controvèrsia que a

¹⁷⁰ L'únic material sistemàtic que hi ha en aquest sentit, i que orienta l'elecció i descripció de controvèrsies *tout court*, és el que han desenvolupat Latour i els seus col·laboradors a l'*École de Mines* de Paris, disponible a: <http://controverses.ensmp.fr/> i darrerament, en col·laboració amb el Massachusetts Institute of Technology, dins del programa "*Mapping Controversies*" disponible a: <http://www.demoscience.org/>.

¹⁷¹ Les més properes han estat els treballs d'Epstein (1995); Rabeharisoa i Callon (1999) i Barthe (2006).

continuació presentaré ha resultat ser tremendament positiva i productiva pel conjunt del treball, precisament per aquesta insondable complexitat que presenta. Així és, les seves pròpies característiques m'han obligat d'alguna manera a reinventar una forma d'abordar una realitat social com aquesta, retornant-me a un punt d'inici, gairebé fundacional, que recorda molt el punt de partida que reclama la pròpia tradició simètrica per portar a terme un bon estudi fundat en l'agnosticisme. Així, procurant donar sentit a una realitat tan paradoxal, incerta, difícil i complicada, tan densament poblada i canviant, he pogut –i he hagut de– prescindir d'algunes referències i receptes prèvies, no només en relació a enfocaments precedents també en relació als propis protocols de l'ANT¹⁷², havent de posar en pràctica encara amb més força i fermesa aquest règim d'enunciació agnòstic.

Aquesta ha estat una circumstància, d'alguna manera imprevista¹⁷³, que crec, ara, que ha redundat positivament en aquest treball i que reforça encara més l'aposta feta. Més endavant reprendré aquesta reflexió. Sigui com sigui, l'important a destacar és que he apostat, seguint les orientacions de l'enfocament simètric, per treballar des d'un *estudi de cas*¹⁷⁴ concret, des d'un objecte tremendament híbrid, complex i impur, un autèntic “*cross over*” (Latour, 1987b; Serres, 1980), buscant així fer més fàcil i ric aquest anhelat desplaçament respecte dels enfocaments precedents en l'estudi de l'acció col·lectiva. En qualsevol cas, la conseqüència més evident d'aquesta decisió, com deia, és que m'he vist empès a fer ús, a inventar, un enfocament metodològic força diferent dels habituals, segurament més heterogeni i singular quan més complex i impur ha anat esdevenint l'objecte d'estudi que he decidit estudiar. D'això precisament és del que vull parlar amb més deteniment en el següent apartat.

¹⁷² Una crítica que sovint s'ha fet a l'ANT (Tirado, 2005) té a veure precisament amb els exemples i estudis de cas que acostuma a utilitzar per tal d'aclarir i explicar la seva proposta teòrica. Així se li critica el poc abast que aquests tenen i el caràcter excessivament anecdòtic d'algunes de les realitats estudiades. Segons aquest argument, la comprensió i l'abast de la pròpia teoria millorarien si es fes ús, també, d'estudis de cas més amplis i sistemàtics.

¹⁷³ Optar per aquesta controvèrsia, en el meu cas, no va ser una decisió premeditada. No és que busqués un objecte d'estudi especialment complex i diferent. Les oportunitats i les condicions de possibilitat que han marcat el meu esdevenir com a recercaire expliquen, més que les decisions teòriques i metodològiques pensades, aquesta circumstància. La meua incorporació a un grup de recerca (el Grup d'Estudis Socials de la Ciència i la Tecnologia, GESCIT) va ser clau en el fet d'estudiar i prendre com a objecte d'estudi la controvèrsia de Doñana. Al conjunt del grup vull agrair la feina feta i les recomanacions per tal d'abordar el millor possible un cas que a tots ens va colpir i sorprendre, tant teòrica com personalment, constantment.

¹⁷⁴ “*A case study is an empirical inquiry that investigates a contemporary phenomenon within its real-life context; when the boundaries between phenomenon and context are not clearly evident; and in which multiple sources of evidence are used*” (Yin, 1989: 146-151).

Notes metodològiques

Certament, no n'hi ha prou amb escollir un objecte d'estudi determinat. Cal també saber-lo estudiar, poder-lo representar. No obstant, com estudiar un objecte d'estudi híbrid? Com podem representar una controvèrsia? Com hem de registrar-la? Metodològicament no existeixen gaires recomanacions. No és causalitat que així sigui. La necessitat de trencar amb els règims d'enunciació moderns ha fet, segurament, que l'ANT s'hagi vist obligada a trencar amb les convencions metodològiques tradicionals per tal de representar realitats sovint menystingudes en l'anàlisi sociològica. Com a conseqüència d'això, moltes de les recomanacions i protocols metodològics habitualment utilitzats han quedat enrere i han estat substituïts per una necessària nova deriva metodològica en pro d'una forma original i singular de representar la realitat social. D'aquesta deriva és precisament del que vull parlar per tal de justificar i legitimar algunes de les decisions que he pres a l'hora de resseguir i representar la controvèrsia que a continuació presentaré.

Els mètodes no reflecteixen ni descriuen una realitat concreta sinó que més aviat contribueixen a crear-la. L'ANT assumeix aquest postulat. Sap que dissenyar una recerca és, per sobre de tot, una decisió política, estratègica, ja que implica decidir, preguntar-se quin tipus de realitats volem contribuir a crear. Investigar, afirma, és per sobre de tot un acte de compromís amb una determinada forma de donar sentit, amb una determinada forma de visibilitzar, de construir objectes epistèmics (Law, 2004). Sembla coherent, per tant, que davant un posicionament filosòfic nou com el seu, en el que busca reflectir la realitat d'una manera diferent, consideri imprescindible també redissenyar i reconstruir l'abordatge metodològic que es fa de la realitat social. Així, argumenta, si el que volem és explicar i representar un món que es presumeix complex i barrejat, híbrid i múltiple, haurem de trobar mètodes adaptats a aquests propòsits. De poc ens serviran els mètodes arrelats en la tradició moderna. Bàsicament, com ens diu Elias (1978), perquè aquests sistemàticament han comès un mateix error metodològic: reduir els fenòmens complexos, locals i heterogenis a components simples i aparentment homogenis¹⁷⁵. La recerca d'una gran llei o principi que permet recollir la diferència en un mantell homogeni ha estat la base de científicitat que ha legitimat durant dècades el pensament social (Ceruti, 1994). Però aquest ha estat un camí, com s'ha demostrat, erroni i problemàtic per les ciències socials, sobretot perquè ens condueix a una inevitable i excessiva essencialització i simplificació del fet social. D'aquí que sigui necessari dotar-se d'altres

¹⁷⁵ A través de principis generals, lleis, totalitats amb sentit, elements complerts i acabats, autocontinguts s'ha volgut reduir l'heterogeneïtat d'allò social a mecanismes i fenòmens identificables.

enfocaments metodològics. Si volem relatar una realitat híbrida, afirma l'ANT, no podem continuar com fins ara, excloent elements claus i fonamentals. L'inusual, l'híbrid, l'heterogeni, allò desconegut, han de poder ser tinguts en compte, han de poder formar part de la nostra inquietud sociològica, han de poder ser recollits per algun procediment metodològic. Aquest és el repte que han d'encarar unes ciències socials més reals i simètriques.

Ara bé, no és fàcil trobar mètodes així. De fet és pràcticament impossible. L'ambició de l'ANT per la complexitat i la multiplicitat dificulta, aparentment, la possibilitat mateixa de trobar una metodologia adaptada a aquests propòsits. És com i estiguéssim atrapats per una contradicció. Sabem que tot mètode, d'una banda, té la missió d'arrencar i establir explicacions, de produir realitats que es consolidin. D'altra banda sabem, però, que aquesta activitat és més difícil quan més complexa i inestable és la realitat a estudiar. Fins al punt que pot arribar a ser gairebé impossible si el que tenim davant –el que assumim ontològicament– és una realitat extremadament interconnectada, variable i elusiva. Per això, pretendre conèixer i recollir en tota la seva extensió realitats vagues, incertes i fluïdes, com pretén l'ANT, sembla poc menys que un contrasentit. Una tasca força titànica amb un risc elevadíssim de fracassar. Un intent que d'alguna manera pot semblar fins i tot antimetodològic –o contra-metodològic. Per l'ANT, però –i aquí resideix l'interès metodològic d'aquesta tradició–, aquestes dificultats evidents, el risc de fracassar, no són motiu suficient per abandonar l'intent. Les ciències socials, afirma, necessiten fa temps un gir com aquest. Aquest és cada cop més inajornable, sobretot si tenim en compte el caràcter cada cop més visiblement interconnectat, híbrid i articulat de les societats contemporànies (Law, 2004). Que no existeixen mètodes capaços de reflectir i representar realitats complexes, fluïdes i elusives, no vol dir que no n'hi puguin haver. No vol dir que no se'n puguin inventar de nous. Com a estudiosos, afirmen, tenim el deure trobar la forma de donar sentit als objectes epistèmics que ens proposem a estudiar. Encara que això impliqui inventar noves formes de visibilitzar, de practicar les ciències socials. Encara que això comporti problematitzar certs supòsits metodològics que considerem indiscutibles i essencials per fer *bona ciència*. És més, la bona ciència, per l'ANT, hauria de ser més aviat aquella que arrisca, no la que es conforma i repeteix sinó aquella busca constantment dispositius capaços d'incloure i articular realitats incòmodes, indòmites i que no paren d'objectar-nos (Stengers, 1996).

En aquest sentit, la única manera plausible de conciliar les dificultats que introdueix l'ambició d'estudiar una realitat elusiva, híbrida i múltiple, afirma l'ANT, és apostant per una proposta metodològica més oberta i menys simplificadora. Menys rígida. Una proposta que arrenqui d'unes premisses totalment diferents de les que habitualment han donat

lloc a les propostes metodològiques tradicionals. La cursa ara és i ha de ser una altra, completament diferent a la de la filosofia moderna. Ja no es tracta de voler maximitzar el màxim de coneixement amb el mínim d'esforç, amb el mínim de mètodes. La realitat social, allò que poble, com ens ensenyà l'etnometodologia (Garfinkel, 1967), és tan específic i singular que no pot ser substituït per res més del que és. La societat és mantinguda en un munt de pràctiques, sostinguda, conjuntada i suposada per un munt d'elements diferents. Per això, més que suposar-la o simplificar-la, com habitualment hem fet, a través de mètodes rígids i protocolaritzats, l'interessant des del punt de vista de l'ANT és provar d'explicar-la des de la seva pròpia multiplicitat i densitat.

Prou de suposar que la realitat és ordenada, delimitable, que pot ser apreheua globalment. No té sentit seguir amb l'exaltació de la mesura i l'anàlisi, apostant per la segmentació i l'economia explicativa. Barrejat, el món ens demostra un cop i un altre que no encaixa amb lleis i normes clarament identificables. Incert, allò col·lectiu s'explica més per amalgama i prediccions dèbils que per seqüències causals clarament delimitables. Conseqüentment, la necessitat de trobar mètodes que escapin a les ambicions lineals de la mecànica racional creix i amb ella la necessitat de donar sentit a un present complex, replet de coherències canviants (Serres, 1995; Law, 2000). Per tant, si d'alguna cosa s'han de preocupar les ciències socials, més que de suposar o desxifrar un ordre estable en un món de límits sòlids i homogenis, és d'explicar, això és, de cartografiar els relleus, les relacions, els punts de pas, d'acumulació, de diferenciació, de connexió que caracteritzen i desplega la profunda i densa vida social. Sinó ens interessem per relatar, per desplegar, descriure i resseguir allò social en tota la seva esplendor, en tota la seva barreja, difícilment podrem donar sentit a un present complex i confús com l'actual. Més que un interès per les generalitats, el que interessa, doncs, és posar en primer pla allò concret i singular. Deixar-nos d'explicacions homogènies i començar a conformar cartografies concretes que ens permetin veure i seguir aquests relleus més específics i singulars que donen el màxim d'informació de com està feta i associada la societat (Jacob, 1992; Serres, 1994). És tota una ciència de la singularitat la que convé posar en pràctica i amb ella una metodologia més oberta i intensiva, més artesanal i comprensiva del que habitualment s'ha fet servir.

Aquest posicionament filosòfic i metodològic de l'ANT, sens dubte crític amb els postulats propis de la filosofia moderna –més inspirats en el positivisme i la mecànica racional–, no ha estat exempt de crítiques i polèmiques. De fet, sovint se l'ha considerada una tradició antimetodològica i més crítica que constructiva¹⁷⁶. No obstant i sense

¹⁷⁶ Els teòrics de l'ANT sempre han insistit que trencar amb la modernitat exigia desenvolupar un enfocament i un llenguatge nou, que tracti simètricament la realitat (Callon i

entrar en una reflexió metametodològica –tampoc és el propòsit d'aquest capítol–, crec que aquest no és l'adjectiu més adient per caracteritzar la proposta d'aquesta tradició. Més que antimetodològica, la de l'ANT, seria una proposta que jo anomenaria clarament *inframètodològica*. Aquest, penso també, és el seu màxim interès. En efecte, la via de sortida que aquesta tradició troba per representar unes realitats indòmites i bigarrades, sense caure en els tics moderns, no és prescindint absolutament de la metodologia. Al contrari. Més aviat, és apostant per una relaxació de les ambicions representacionistes i essencialistes de la metodologia moderna. Això vol dir, assumint i problematitzant, d'arrel, els propis jocs de llenguatge sota els quals la metodologia (entesa en un sentit modern) amaga les seves formes de justificació i garantia. En efecte, per l'ANT, la única forma de resoldre el difícil dilema en el que ens situa la pretensió científica d'estudiar una realitat elusiva i híbrida és explicitant, assumint, els paràmetres i valors sota els quals ella mateixa estudia, i justifica, les decisions i materials que utilitza en els seus treballs. La única forma de practicar unes ciències socials més reals i modestes, com afirma Law (2004), és assumint i acceptant obertament la vulnerabilitat de les nostres formes de representació. Acceptant, doncs, la precarietat de les nostres formes d'aproximació i buscant, sense pors, les formes més tranquil·les, més lentes, més múltiples, i més modestes d'explicar una sempre complicada i esquivia realitat social. Obrint i renovant, en definitiva, les formes d'aproximar-nos a una realitat múltiple *per se*¹⁷⁷.

D'aquí que per l'ANT sigui important centrar-se en formes de representació que no siguin necessàriament coherents ni lineals. Agafant el model de l'alegoria –en contraposició al de l'analogia– els teòrics d'aquesta tradició ens conviden a trobar mètodes capaços de captar i tolerar realitats

Latour, 1992). No obstant, prestigiosos sociòlegs també han manifestat obertament l'escepticisme que els desperta aquest enfocament teòric i metodològic. D'una banda, critiquen que l'ANT no aconsegueix, amb els seus procediments i llenguatges, aportar veritablement un excés de sentit al que ja teníem. Demana un gran esforç, deixar enrere la tradició, únicament per tornar-nos a un lloc conegut i comú: "*unless we are very confident indeed that the exercise is necessary and justified, this looks like a formula for imposing confusion on ourselves*" (Bloor, 1999: 97). D'altra banda, se li critica que malgrat la suposada neutralitat i simetria que postula l'ANT, el cert és que la teoria pressuposa més que explica, obliga més que recollir a contemplar un món socio-natural concret, prescindint per tant d'altres asimetries no contemplades i/o infravalorant temes centrals per entendre els problemes socials contemporanis –com l'excepcionalitat humana. Per més informació sobre aquestes crítiques, consultar (Bloor, 1999; Collins i Yearley, 1992; Elam, 1999; Murdoch, 1997; Hacking, 1999).

¹⁷⁷ Haraway és de les autores més combatents amb la tradició representacionista i les seves conseqüències pel coneixement científic. Enfront la clàssica posició metodològica, aquesta autora ens anima a adoptar una posició més creativa, parcial, agençada i original. Així enfront la necessitat de representar contraposa la voluntat de difractar, això és d'explicar, de desplegar i relatar: "Diffraction does not produce 'the same' displaced as reflection and refraction do. Diffraction is mapping of interference, not of replication, reflection, or reproduction. A diffraction pattern does not map where difference appears, but rather maps where the effects of difference appear"(1993:300).

múltiples i difuses, no coherents. Mètodes que no demanin tants límits, definicions ni arguments ben travats sinó més aviat que detectin, que facin ressonar, que amplifiquin patrons particulars de relacions, permetent-nos així al·ludir a un món més excessiu, múltiple i extàtic que el que fins ara hem contemplat. Mètodes, per tant, que entenguin que l'únic camí possible és el de les *connexions parcials* (Strathern, 1991). No hi ha res *per se*. No hi ha *matters of fact*. Sense renunciar a l'empíria, l'estudiós ha de conformar-se amb treballar amb entitats que es despleguen com a multiplicitats i que permeten, per tant, una comprensió múltiple. Més que descartar, cal reinventar l'interès per l'empíria (Latour, 1991). El punt de partida no ha de ser necessàriament una *qüestió de fet*, sabem que aquestes menteixen sobre la seva veritable condició, sinó més aviat una *qüestió d'interès*, és a dir, una qüestió que implica i reflexa, més que amagar, al propi analista (Latour, 2006). Sense problemes, sense falsos purismes. D'aquí que el text, la pròpia metodologia, assumeixi que actua com un laboratori, com un experiment en el que l'analista busca, per sobre de tot, convèncer, fer plausible i comprensible una determinada hipòtesi sobre la realitat social. Sense que això impliqui necessàriament ambicionar alçades, falses transparència o aparents neutralitats. Aquesta és, si més no, la única forma que tenim, per l'ANT, de sobreviure a la incertesa, als fluxos i a les multiplicitats que poble i que ens poble. Així doncs, més que una metodologia a l'estil clàssic, que aposti per la claredat i la precisió, el que necessitem és una metodologia heterogènia, arriscada i innovadora capaç de performar i generar presències del tot desconsiderades. Com a mínim capaç de tractar de manera simètrica tant les presències com les absències, tant allò que reconeixem com allò que constitueix una autèntica Alteritat. Capaç d'executar una topografia inèdita i productiva teòricament de possibilitats, impossibilitats i probabilitats de realitat¹⁷⁸. Una forma, en definitiva, generativa i performativa¹⁷⁹ de combinar presències, absències, alteritats i donar-los forma i definició.

Per tant, més que una metodologia uniforme, rigorosa i precisa, el que necessitem és una combinació oberta i creativa de mètodes. Un "*method assemblage*", com ens diu Law (2004). Això és: un feix més o menys protocolitzat de mètodes capaç d'entrelligar literària i materialment una complexa topologia de relacions, capaç d'establir indefinidament afirmacions sobre una determinada realitat i la realitat mateixa. Com pot

¹⁷⁸ No hem d'oblidar en aquest sentit que l'explicació sociològica, des d'un punt de vista simètric, és com un feix, més o menys protocolitzat, que entrelliga relacions literàries i materials, estenent-se indefinidament, establint interseccions entre afirmacions sobre una determinada i la realitat mateixa (Law, 2004).

¹⁷⁹ Amb la simetria treballem objectes múltiples i com a tal cada flux de coneixement, cada xarxa de pràctiques, cada mesura, cada sistema d'inscripció que utilitzem ajuda a conformar, a fabricar un determinat objecte. Constitueix una dimensió performativa del propi objecte (Mol, 2002).

sinó, ens pregunta, representar-se productivament una realitat múltiple per se com és la realitat social? Només una opció creativa i inframetodològica¹⁸⁰ pot ajudar-nos a conèixer i representar una realitat vague i incerta, assumint alhora que aquesta realitat és exterior i indòmita al mètode mateix. Només així serem mínimament capaços de traduir i expressar, fent possible alhora l'anàlisi d'aquests *objectes-xarxa* (Latour i Woolgar, 1995), d'aquests *objectes múltiples* (Mol, 2002), d'aquests *objectes fluids* (Law i Mol, 2000), d'aquests objectes impurs i incòmodes dels que ens parla l'enfocament simètric. Per tant, un cop alliberats de les consignes modernes, el que l'ANT ens convida a fer, metodològicament parlant, és a representar amb tot l'esplendor i capacitat possible aquesta profusa i híbrida realitat social. I això és el que he procurat prioritzar en el meu estudi.

Preocupat, doncs, com estic per construir i nuar una mirada simètrica per a una realitat híbrida i complexa, en aquest cas una controvèrsia especialment difusa, he procurat seguir el consell metodològic de Law i maximitzar l'ús de mètodes i tècniques de recollida d'informació suficientment heterogènies i variades com per crear i visibilitzar un bon nombre de concomitancies, complicitats, connexions, amplificacions, heurístics i agençaments variats. Atès que el meu principal objectiu, el meu interès i el meu punt de partida, no és altre que traçar i resseguir relacions heterogènies, provocar el màxim de resonancies que detectin i amplifiquin determinades associacions, que mostrin imbricacions, processos i entitats que fins ara han estat desconsiderades en l'estudi dels fenòmens d'acció col·lectiva, he procurat dotar-me d'un *method assemblage*, d'un feix de mètodes i tècniques, d'un compendi d'informacions i objectes, suficientment obert i plural. He preferit així maximitzar la recollida d'informació, la possibilitat de visibilitzar, recollir i conèixer (produir) realitats suficientment híbrides i elusives, les que m'interessen per contrastar la meva aposta, més que no pas maximitzar la validesa externa, la claredat o la fiabilitat que busquen altres aproximacions metodològiques.

¹⁸⁰ El mateix afirma Mike Michael (2000). Aquest autor també ens parla de la necessitat d'un moviment de contradisciplinariització o, millor dit, d'una necessitat d'infradisciplinarietat, o fins i tot, d'una hipodisciplinarietat dins les ciències socials. Al seu parer aquesta és la única sortida viable, i raonable, per a l'abordatge d'objectes d'estudi híbrids i impurs. Com si no, ens pregunta, podem incloure tota aquesta disparitat d'entitats, processos i relacions que conformen aquesta heterogeneïtat de la que parlem? És per aquesta raó que ens proposa trencar els límits, les rigideses i les fronteres metodològiques i disciplinars que dificulten l'abordatge dels híbrids que ens proposem estudiar. D'un paper semblant són també Domènech i Ibáñez (1998) quan parlen d'alimentar un moviment de deflació metodològica dins les ciències socials. És a dir d'un moviment en favor de la possibilitat d'explicar la realitat a partir d'orientacions metodològiques més flexibles, adaptades i lleugeres que permetin captar, afavorint la potència explicativa més que el rigor, els múltiples relleus que la realitat social presenta.

Vull amb això alterar al lector del tipus de material i d'informació que trobarà a les properes pàgines. Tot i que més endavant aclariré les diferents fonts i els passos que he seguit, convé avisar-lo de la pluralitat de fonts i de materials, d'objectes i de documents que conformen aquest treball (des d'anècdotes a textos professionals, passant per documents oficials, administratius, imatges, pàgines web, estudis i fins i tot entrevistes més qualitatives...). Un fet que respon, d'altra banda, a la voluntat de seguir estratègies que, més que buscar la linealitat i la coherència entre les diferents fonts o tècniques, procurin densitat a l'explicació sociològica (inclòs el tema del rol d'allò material i dels objectes en la configuració de realitat social). Com he anunciat reiterades vegades, el que està en joc en aquesta tesi no és una qüestió de verticalitat ni de transparència, ni tan sols de reflexivitat, sinó més aviat, de risc, de contigüitat i de buscada productivitat. D'aquí que hagi prioritzat tant l'obtenció de fonts, relats i materials diferents relacionats amb l'episodi en qüestió. Aquesta pluralitat reforça, penso, la possibilitat de trobar ressonàncies, concomitàncies i derives analítiques innovadores.

Parlant concretament de les tècniques de recollida, m'agradaria aclarir que he combinat el màxim de tècniques de recollida d'informació. La majoria d'elles buscant aquesta comprensió àmplia i densa de la que parlava. En aquest sentit he fet ús de tècniques més obertes, com l'observació participant –tant presencial com virtual– així com de tècniques més tancades o més estructurades, com l'entrevista en profunditat a informants claus (a actors especialment significatius: científics, representants d'organismes institucionals i representants de agrupacions ecologistes) i l'anàlisi documental (sobretot anàlisi de contingut de premsa, pàgines web i de documents publicats pels diferents actors actius al llarg de la controvèrsia).

En relació l'observació, només dir que bona part de la mateixa es va portar a terme de forma grupal i dins del marc d'un pràcticum d'investigació social de la Facultat de Psicologia de la Universitat Autònoma de Barcelona. En aquest hi participaren diferents investigadors: l'Aleix Caussa, el Sergio Torrico, l'Eduard Aibar, el Miquel Domènech, el Francisco J. Tirado i jo mateix. Entre tots vam elaborar un diari de camp de la controvèrsia en el que s'hi recollien i s'hi discutien les dades que anàvem recollint (des de notícies i entrevistes fins a documentals i observacions sobre el terreny - l'Aleix va ser a Sevilla i a Hinojos, Huelva, en un viatge a la zona accidentada per contrastar dades i fer entrevistes a protagonistes claus dels fets). Aquesta recollida d'informació, iniciada l'abril del 1998, s'estengué fins a finals de l'any 2000 (novembre)¹⁸¹.

¹⁸¹ Tot i que aquest treball no ha estat publicat com a tal ha estat publicat parcialment en diferents articles científics i capítols de llibre firmats per l'equip que el va realitzar. Veure:

Igualment ens vam preocupar també d'incloure dins d'aquesta observació intensiva les interaccions i dinàmiques que tenien lloc en entorns complexos i variats com el contextos virtuals (o multimèdia o hipermedia). Aquesta fou una decisió presa d'acord amb l'extensa i complexa topografia que anava dibuixant la controvèrsia a mida que se succeïen els fets i les reaccions i que ens obligava a incloure els agençaments que es produïen amb el context hipermediàtic del moment, i per tant també, a revisar alguns dels límits habituals associats a l'observació participant (Dicks i Mason, 1998; Hine, 2004).

Paral·lelament a aquesta activitat, el GESCIT també va fer un buidatge exhaustiu de testimonis documentals relacionats amb l'accident. Concretament, es van elaborar tres dossiers de premsa diferents, coincidint amb tres estratègies diferents de rastreig de la presència de l'esdeveniment als mitjans de comunicació:

- D'una banda, buscàvem els primers moments així que vam elaborar un extens dossier de les primeres setmanes de controvèrsia (del 26 d'abril al 28 de maig del 1998). En aquest vam recollir tot tipus d'informació relacionada amb l'accident d'Aznalcóllar: opinions, notícies, editorials, entrevistes... que apareixia als mitjans de comunicació (a diferents mitjans: *El País*, *Diario 16*, *El Mundo*, *La Vanguardia*, *ABC*, *El Periódico de Catalunya* i *Diario de Andalucía*, és a dir, mitjans d'àmbit nacional i autonòmic). La nostra intenció era recollir testimonis informatius que ens permetessin seguir l'evolució de l'accident i el tractament que rebia com a notícia a la premsa, és a dir ens interessava el retrat que es feia de l'accident als mitjans de comunicació i, per tant, tenir certa noció de la representació que l'opinió pública es feia de l'accident (sobretot en relació que jugava la ciència en la definició de l'ocorregut i les mesures per restituir la situació).
- La segona selecció va començar un cop acabà aquesta primera. Des de les primeres setmanes, el diari *El Mundo* s'havia caracteritzat com un mitjà de comunicació especialment interessat en la cobertura mediàtica de l'accident. Cada dia, en una secció especial, difonia notícies i dades relacionades amb l'accident. Per aquesta raó vam pensar que seria bo fer també un seguiment diacrònic de l'accident a través d'un sol mitjà, *El Mundo*. Així, durant més de 4 anys seguirem i recollirem totes les notícies que apareixien en aquest mitjà relacionades amb

l'accident (cap a finals del 2002 la controvèrsia comença a debilitar-se i la situació passà a estabilitzar-se de forma més clara i continua, un fet que ens portà a aturar la recollida d'informació).

- Finalment, la tercera trilla va fer-se coincidint amb el segon aniversari de l'accident (Abril del 2000). Aquesta decisió responia a la voluntat de recollir, coincidint amb l'efemèride, representacions actualitzades de l'accident després de pràcticament dos anys d'activitat i de constant controvèrsia. En aquest cas, es recolliren notícies, notes de premsa, entrevistes i articles d'opinió que aparegueren el mes d'abril i maig del 2000 a diferents mitjans, bé fossin d'àmbit estatal: *ABC*, *El País*, *Diario 16*, *El Mundo* s. XXI, bé fossin d'àmbit local o autonòmic: *La Vanguardia*, *Avui*, *El Periódico de Catalunya*, *El Periódico de Extremadura*, *Cinco Días*, *El Correo Gallego*, *Europa Sur*, *Diario de Cádiz*, *Diario Málaga-Costa del Sol*, *Córdoba*, *El Periódico de Aragón*, *Tribuna de Salamanca*, *El Progreso*, *El Norte de Castilla*, *La Nueva España*, *El Heraldo de Aragón*).

De tots tres dossiers es va fer una anàlisi documental superficial per tal d'etiquetar i categoritzar les principals característiques de cada notícia (data, mitjà, tirada, secció i pàgina en la que apareix la notícia, principals actors, fets que es relaten i principals declaracions –enunciats– que es realitzen).

Igualment, comentava fa un moment, es va portar a terme un exhaustiu i continuat buidatge de la informació, els informes i documents que anaven apareixent –primer més lentament i posteriorment, de forma més massiva– als principals portals telemàtics relacionats o interessats en l'accident i en les conseqüències del vessament de la mina d'Aznalcóllar. Els portals visitats, convé aclarir, van ser seleccionats a mida que avançava la controvèrsia i sempre tenint en compte la seva vinculació amb l'episodi i les seves conseqüències. La relació dels principals portals visitats i buidats de forma més regular és la següent:

Boliden:
<http://www.boliden.se>

Institucions públiques:

Junta de Andalucía:
<http://www.cap.junta-andalucia.es>

<http://www.cedt.junta-andalucia.es>

<http://www.cma.junta-andalucia.es>

<http://www.cma.junta-andalucia.es/guadiamar/indguadiamar.html>

Cooperación Hidrográfica del Guadalquivir:

<http://www.chguadalquivir.es>

Ministerio de Medio Ambiente:

<http://www.mmma.es>

Consejo Superior de Investigaciones Científicas:

<http://www.csic.es>

<http://www.csic.es/hispano/coto/aznalco.htm>

Portals científics:

Science of total environment

<http://www.elsevier.com/locate/scitotenv>

World Scientific:

<http://www.worldscientific.com/index.html>

Assessorament geominer:

<http://www.antenna.nl/wise/uranium/mdaffl.html>

<http://edafologia.ugr.es/donana/aznal.htm>

<http://www.eco-portal.com/Sustainability/Solutions/>

Ciudades para un Futuro más sostenible (CF+S):

<http://habitat.aq.upm.es/>

Revista Ecosistemas:

<http://www.revistaecosistemas.org>

Mapping Interactivo. Revista Internacional de Ciencias de la Tierra:

<http://www.mappinginteractivo.com/>

Science Direct:

<http://www.sciencedirect.com/>

Colegio Oficial de Físicos:

<http://www.cofis.es/>

InterEnvironment (California Institute for Public Affairs)
<http://www.interenvironment.org/>

Environment Liaison Center International (ELCI)
<http://www.elci.org/>

Ambiente Ecológico (portal de investigación y divulgación ambiental):
<http://www.ambiente-ecologico.com/>

Agrupacions ecologistes:

CEPA i Ecologistas en acción:
<http://www.nodo50.org/>
<http://www.ecologistasenaccion.org/>

Los Verdes de Andalucía:
<http://www.losverdesdeandalucia.org/>

AGADEN
<http://www.mediterranea.org/cae/aznalcollar.htm>

SEO/Birdlife
<http://www.seo.org/>

WWF/ADENA:
<http://www.panda.org/>
<http://www.wwf.es/>

Greenpeace:
<http://www.greenpeace.es/>

Portals informatius que feien seguiment especial de l'accident:

La insignia:
<http://www.lainsignia.org/>

Diario Ideal:
<http://www.ideal.es/>

Pangea. Internet Solidario:
<http://www.pangea.org/>

Andalucía 24 Horas:

<http://www.andalucia24horas.org>

World Watch

<http://www.nodo50.org/worldwatch/>

El Mundo.es:

<http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/>

Aquesta informació també va ser catalogada i analitzada de forma grupal.

Posteriorment, de forma retroactiva, per reforçar la recollida d'informació, també des del GESCIT, vam iniciar, durant l'any 2000, una recollida sistemàtica d'informació a través d'un seguit d'entrevistes semiestructurades a Hinojos (Huelva), on s'inaugurava l'Oficina de Coordinació de Doñana, amb un seguit de persones relacionades amb la controvèrsia que destapà l'accident de Doñana (Guido Schmidt, María, Nicola i Bertrán, activistes que treballaven en la zona i que pertanyien a la organització conservacionista WWF/Adena, Fernando, un altre activista que pertanyia a l'organització SEO/Birlife i Miguel Ferrer, Coordinador científic de l'Estación Biológica de Doñana, del CSIC) i també a Sevilla (Carlos Montes, Catedràtic de la UAM i coordinador científic del Corredor Verde del Guadiamar, projecte de recuperació per a la comarca de Doñana, ideat per la Junta de Andalucía; i Emilio Custodio, director de l'Instituto Geominero, depenent de l'administració pública estatal). A Barcelona, en el transcurs d'unes jornades dedicades a l'accident, es va poder entrevistar també a Manuel Valiente, de la UPC i Marisol Manzano, investigadora CSIC/UPC, tots dos dedicats a assessorar els projectes de recuperació i restauració de la conca afectada).

A més, l'any 2004 es portaren a terme una sèrie d'entrevistes telefòniques i per correu electrònic als principals responsables de les campanyes de les agrupacions ecologistes a la zona amb la finalitat d'avaluar, de forma retrospectiva, la seva acció i de valorar la participació conjunta de les diferents agrupacions. Es va provar de contactar amb totes les organitzacions actives, més o menys intensament, al llarg de la controvèrsia. Les persones que van respondre afirmativament a la demanda van ser:

Guido Schmidt coordinador de la Oficina de Doñana i coordinador del projecte "juntos por Doñana" d'ADENA/WWF

Raül Barahona (Coordinador de la Red de Ciberactivistas) Greenpeace.

Juan Clavero d'Ecologistas en Acción.

Cristóbal Cervantes (Coordinador de Internet y Formación) Los Verdes de Andalucía

Jorge Garzón (Delegat d'Andalusia de la Sociedad Española de Ornitología, SEO/Birdlife).

Finalment, per completar el retrat de l'accident i les seves conseqüències, es va anar recollint i analitzant tot el material audiovisual i documental que s'anava publicant –en mitjans públics, científics, activistes– i que d'alguna manera parlava o analitzava algun aspecte relacionat amb l'episodi i les seves conseqüències. Així, es va recollir i analitzar fins a 3 documentals diferents (“*Doñana: un any de polèmiques*” (18-4-99), emès a TV3 dins del programa “30 Minuts”; “*Lecciones de Aznalcóllar*” (27/04/2003)¹⁸², emès a Línia 900 de La2, i un reportatge dedicat a la mina, emès als Informatius de Canal Sur, el 19 de gener del 1996), també un bon grapat de reportatges escrits en revistes científiques i un nombre elevat d'especials publicats en revistes o publicacions d'orientació política i/o contracultural (El Ecologista, Gaia, Ecosistemas...). També, gràcies a la col·laboració d'agrupacions ecologistes com WWF/Adena, Ecologistas en Acción (antiga CEPA) i Greenpeace i de la pròpia Junta de Andalucía, vam aconseguir disposar de força material fotogràfic sobre l'accident i les accions empreses posteriorment. En l'annex fotogràfic poden veure's algunes d'aquestes fotos especialment compilades per il·lustrar gràficament la controvèrsia (les fotos són en bona part de Juanjo Carmona, J. Bartolomé, J. M. G. de Francisco, J. C. del Olmo, I. Vega de WWF/Adena. També n'hi ha Greenpeace, de Juan Clavero d'Ecologistas en Acción i de l'arxiu proporcionat per la Junta de Andalucía en relació al projecte “El Corredor Verde”).

Segurament, metodològicament es podrien haver pres altres decisions i haver utilitzat tècniques diferents, sobretot a l'hora de seguir-la en viu. No obstant la informació proporcionada per les decisions preses i pel treball realitat, crec, permet ja retratar de forma important aquest episodi tan viu i complex. Permet, si més no, recollir les grans variables, els grans moments de la controvèrsia: protagonistes, dinàmica, dispersió geogràfica, intensitat de la disputa, història, equipaments utilitzats, accions realitzades, posicionaments i definicions articulades, etc. És a dir, permet una sèrie d'operacions importants per tal de posar en escena, amb el màxim de detalls el que està passant:

- Contextualització: reconèixer els límits generals de la controvèrsia.

¹⁸² Disponible a: <http://www.ecologistasenaccion.org/spip.php?article10925>

- Identificació i delimitació: identificació preliminar del problema, del debat en qüestió, dels diferents agents i de les seves relacions així com una clarificació conceptual dels termes claus.
- Anàlisi de la “posada en escena” de la controvèrsia: recollir i catalogar la informació produïda i difosa sobre la controvèrsia amb l'objectiu de veure com és caracteritzada i representada pels diferents actors.
- Reconstrucció socio-històrica la controvèrsia a partir de la informació generada pels diferents agents implicats.
- Identificació de dinàmiques. Examen de la creació, anàlisi i transformacions de les informacions generades des dels diferents dominis i agents.

Per acabar, finalment, dir que el que trobarà el lector a continuació és l'exposició, el relat, de l'episodi originat arrel de l'esfondrament de la presa de la mina de Boliden. Configurat seguint els preceptes dels estudis de controvèrsies, aquest relat busca bàsicament visibilitzar els esforços, l'activitat, els interessos que perseguien els diferents actors socials per resoldre, definir o per delimitar allò que era objecte de debat després de l'accident. Com que representar una controvèrsia tan complexa i heterogènia és complicat, aprofitaré quatre grans preguntes, que al meu entendre articulen les principals discussions, per anar presentant a continuació les diferents posicions, els diferents actors i els múltiples interessos i moments que la caracteritzen. Aquesta és la millor manera, penso, de documentar la controvèrsia, de seguir-la, de traçar-la geogràficament, d'evidenciar també de la forma més dinàmica i sintètica possible les grans variables que li donen sentit. Convé aclarir, en aquest sentit, que el retrat que faré a continuació no és cronològic. Donada la complexitat i la simultaneïtat amb la que es succeeixen les discussions, he preferit desfer-me d'un eix estrictament temporal. Així, tot i que la narració respecte la successió cronològica dels fets, el que trobarà el lector és una reconstrucció forçosament més analítica que el que suposa una mera crònica.

L'esdeveniment

Dissabte 25 d'abril del 1998. Cap a les 02.30 hores es produeix una ruptura parcial del dic de contenció de la bassa d'una explotació minera,

propietat de l'empresa sueca-canadenca Boliden¹⁸³ dedicada a l'explotació de Pirita, i situada dins del terme municipal de la població andalusa d'Aznalcóllar¹⁸⁴. L'explotació minera de Boliden Apirsa es troba enclavada en l'anomenada faixa pirítica ibèrica i extrau materials de la mineria metàl·lica com el coure, el zinc i el plom¹⁸⁵. Segons els testimonis, un soroll eixordador dona pas a una riuada negra i enorme que amenaça de transformar tot allò que toqui. Un dels murs de contenció del doble embassament que té l'empresa minera per dipositar els residus procedents de l'explotació cedeix, just en el punt d'unió d'ambdues, obrint-se un trenc de 50 metres per on comencen a vessar-se grans quantitats de llots i aigües acumulades durant una bona pila d'anys (Imatges 1, 2 i 3 de l'annex fotogràfic).

Segons les primeres cròniques¹⁸⁶, el primer a adonar-se'n és un veí que de seguida alerta a la Guàrdia Civil. L'aigua negra emmagatzemada brolla incessant i descontrolada. Els rius adjacents de seguida comencen a recollir el cabal negre procedent de les mines. La Guàrdia Civil, un cop coneix la ruptura de la presa, posa en marxa un dispositiu d'urgència i d'informació. De seguida, i durant la matinada, es desallotgen alguns dels habitatges propers a la conca del Guadiamar, i s'informa a les principals autoritats competents i encarregades de la cura i protecció civil. La Confederació Hidrogràfica del Guadalquivir, primer, i la pròpia Conselleria de Medi Ambient de la Junta de Andalusia, pocs minuts després, seran les primeres institucions a tenir-ne constància. No trigarà tampoc a alertar-se als Serveis de Protecció Civil. De seguida, els diferents testimonis són conscients del risc i l'amenaça que suposa aquest trencament. El perill que

¹⁸³ Andalusia de Piritas S.A. (APIRSA), posteriorment coneguda com Boliden-APIRSA, ha estat la propietària de les mines d'Aznalcóllar des de 1987, any en que l'adquirí del Banc Central Espanyol. Aquesta empresa és alhora propietat de la multinacional Trelleborg S.A., encarregada de l'explotació de la mina a través de la firma Boliden Limited, d'origen suec però amb seu a Ontario, Canadà.

¹⁸⁴ L'accident succeeix dins el terme municipal d'Aznalcóllar. Aquesta és una localitat de la província de Sevilla amb una explotació minera de pirita que és una de les principals fonts d'ingressos per a la població.

¹⁸⁵ El 1987, la multinacional Boliden Limited compra l'explotació de Mines de Aznalcóllar – APIRSA, Andalusia de Piritas- al Banc Central, anterior propietari de la mina, per un preu simbòlic. Inicialment explotà un filó del que s'obtenien de mitjana anual unes 400.000 tones de pirita (FeS₂) amb el 27% de Sofre (S), 133.000 t amb el 45% de zinc metall (Zn), 27.000 t amb el 21% de Course mineral (Cu), 42.000 t de plata (Ag) continguda en els concentrats de CU i Pb. Al 1992 no obstant es considerarà que aquesta filó estava esgotat. Des del 1996 s'estava treballant en una nova corta (Los Frailes), situada a 1km aproximadament de l'anterior, amb una reserva estimada de 50.000.000 t de mineral, a un ritme de producció anual de 400.000 t de concentrat.

¹⁸⁶ Hi ha diferents fonts que ens serveixen per resumir la crònica de l'accident i les seves conseqüències. La majoria de les utilitzades apareixen detallades en aquest relat i en la bibliografia utilitzada. En bona part, però, aquells que vulguin seguir una crònica dia a dia del que va passar, de les interpretacions i protagonistes, pot consultar l'extens recull que té el diari *El Mundo*. <http://www.el-mundo.es/ciencia/ecologia/desastredonana/cronologia.html>

hi hagi una important riuada tòxica, que aquesta afecti a zones habitades, a cultius, que arribi fins a zones d'alt valor ecològic, sobretot donada la proximitat del Parc Nacional de Doñana, fa que es comencin a mobilitzar el màxim de recursos i autoritats. La por a una catàstrofe sense precedents recorre ja des del primer moment l'escenari de l'accident.

Les primeres hores van acompanyades d'incertesa, tensió i alarma. L'aigua corre per la conca del riu Agrio, molt propera a la Mina. Aquest és un dels primers paratges a recollir els efectes del vessament. Preocupa que aquest rierol, important afluent del Guadiamar, no pugui contenir i atenuar la riuada. El Guadiamar és per la comarca una important artèria natural. No només perquè rega camps de cultiu i abeura àmplies zones de la comarca. Aquest és també un riu que creu de nord a sud la joia ecològica d'aquests paratges, el Parc Nacional de Doñana. La més que probable possibilitat que ambdós rius es vegin desbordats per la gran quantitat de llots que escapen pel punt de ruptura de la presa centra l'atenció i la preocupació d'aquests incertes primeres hores. Inquieta tremendament que aquests puguin convertir-se en uns fatídics i involuntaris transportadors d'aquests llots que es presumeixen altament tòxics. Comença a planar la idea de que l'accident contamini de forma generalitzada i profunda una extensa i important zona.

En conseqüència, les primeres mesures que s'acorden pretenen controlar i evitar que aquest circuit de rius, rierols i afluents propagui encara més el vessament. No obstant, de seguida s'esvaeix aquest desig d'un control ràpid i immediat. La *marea*, com alguns comencen a anomenar els llots negres que baixen per la conca del Guadiamar, en poc més de 7 hores ja ha recorregut més de 10 quilòmetres¹⁸⁷. Aznalcázar és el següent terme municipal afectat. No hi ha dubte, a mida que passen les hores, que el riu Guadiamar s'està convertint en un portador involuntari de l'aiguat tòxic. En una amenaça que no para de fer-se gran. La preocupació per la protecció del Parc Nacional de Doñana¹⁸⁸, un dels més emblemàtics del sud

¹⁸⁷ "Desastre ecológico a las puertas de Doñana", notícia apareguda a al diari "El Mundo" el 26 d'abril del 1998. Disponible a:

<http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/26/sociedad/407157.html>

¹⁸⁸ El Parc Nacional, cogestionat pel Ministeri de Medi Ambienta espanyol i la Junta de Andalusia, cobreix actualment 5.720 hectàrees i es caracteritza per la presència de tres tipus principals d'ecosistemes: bosc i sotabosc mediterrani, dunes mòbils i maresmes. Limita al nord amb el Parc Natural de Doñana (54.250 hectàrees), declarat al 1989 i gestionat pel Govern d'Andalusia. Ambdós parcs mantenen una diversitat natural notable: 40.000 hectàrees d'aiguamolls prístins, més de 5.000 hectàrees de rius, canals i llacunes, 7.000 hectàrees de dunes costeres, 43.000 hectàrees de boscos de coníferes i 24.000 hectàrees de sotabosc. Doñana és igualment l'habitat per a 875 espècies de plantes i 226 espècies d'aus, a més dels peixos, amfibis, rèptils i mamífers protegits. Doñana és fonamental com a àrea d'hivernada per a més de sis milions d'aus migradores. Però Doñana alberga també les darreres poblacions de Linx ibèric (el felí més amenaçat del món) i d'Àguila Imperial, ambdues espècies en perill d'extinció. El Parc Nacional de Doñana ha estat declarat zona humida d'importància internacional d'extraordinaris valors ecològics pel Conveni Ramsar, Reserva de la Biosfera

d'Europa, és cada cop més gran. Sobretot després de conèixer per les primeres estimacions que els llots es mouen a una velocitat d'un quilòmetre per hora. Malgrat el Parc es troba a uns quants quilòmetres del punt de ruptura de la presa, la inquietud per una possible afecció d'aquest està cada cop més fonamentada.

Per això probablement, les següents mesures de protecció s'encaminen molt especialment a protegir aquest paratge natural. Així és, ja de dia, entre les 7 i les 9 del matí, els responsables de la seguretat del Parc procedeixen a tancar les comportes de comunicació dels aiguamolls i el Brazo de la Torre, aïllant així els cabals fluvials adjacents al Parc Nacional de Doñana. La finalitat és evitar com sigui l'entrada de la contaminació a l'interior del Parc. Cal aturar de totes totes que el riu Guadiamar transporti la riuada negra de llots a aquests valuosos paratges de fauna i flora protegida.

Mentrestant la riuada continua avançant i amb ella continuen augmentant els afectats. La llum del dia no porta precisament bones notícies. De bon matí, dos caps d'àrea de la Confederació Hidrogràfica del Guadalquivir i el subdelegat del Govern a Sevilla sobrevolen amb helicòpter la zona afectada. Aquesta vista alçada permet tenir una primera perspectiva del que està passant. Les primeres imatges de la riuada mostren un paratge negre i devastat. Suficient perquè els principals estaments administratius, Junta i Govern Central, siguin assabentats del que ha passat i, sobretot, perquè siguin alertats del que està passant. Discreta però cada cop més oficialment s'informa de que la situació és preocupant (Imatges 4, 5, 6, 7, 8 i 9 de l'annex fotogràfic).

En efecte, els tècnics es mostren preocupats per aquesta marea tòxica que avança lenta però descontroladament. Rius i camps apareixen negats d'un líquid negre, visible, d'efectes imprevisibles. D'un abast encara difícilment mesurable. S'han de prendre mesures més dràstiques i ràpides, anuncien. Assegurar el control dels llots, evitar la contaminació de més paratges. El Parc Nacional de Doñana, al cor mateix de la comarca, està seriosament amenaçat. Per això, les administracions, fent cas dels primers tècnics enviats a la zona de l'accident, decideixen emprendre accions ràpides. Sobretot en relació al Parc. D'acord amb el director d'aquest, decideixen enviar tractors, buldozers, pales i retroexcavadores al dic transversal del Lucio del Cangrejo per reforçar-lo i impedir, en cas de que el vessament arribi al límit nord del Parc Nacional, s'introdueixi en els maresmes. S'ha d'evitar que l'amenaça de desastre ecològic es transformi

(1980) i Patrimoni de la Humanitat (1994) per la UNESCO. A més del seu estat de conservació degut a l'existència del Parc Nacional i Natural, Doñana és un enclavament inclòs en la Xarxa Natura 2000, ha obtingut el Diploma Europeu per Àrees Protegides del Consell d'Europa i està envoltat d'altres àrees naturals i reserves, especialment aiguamolls costers. De Lucio, J. V. (1997).

en una fatídica realitat. Al migdia les excavadores arriben a la zona d'Entremuros¹⁸⁹. Entremuros és una infraestructura hidràulica construïda als anys 50 per drenar els aiguamolls del Parc i per cultivar l'àrea del Guadiamar. Un mur que desvia el riu i dona lloc a dos canals artificials de 13 quilòmetres de llarg. És precisament per aquest tram que les aigües del Guadiamar banyen i es comuniquen amb l'interior del Parc Natural de l'entorn de Doñana. Per això les excavadores hi treballen sense descans. Procuren taponar amb tones de terra els canals que comuniquen l'interior i l'exterior del Parc, protegir del risc de contaminació una zona d'alt valor ecològic alhora que salvaguardar els productius i importants arrossers propers (Imatges 10, 11 i 13 de l'annex fotogràfic).

El Parc, sembla, és el paratge sobre el que es concentren totes les mirades. Aquest fet queda palès des de bon principi. Es parla del seu valor simbòlic per al conjunt de la comarca, del seu inefable valor ecològic, de la seva importància com a motor econòmic de la zona... Tothom, per una raó o altra, sembla d'acord a assenyalar la centralitat i el caràcter estratègic del Parc. Un fet, d'altra banda, que recolliran i reforçaran els principals mitjans de comunicació. En efecte, aquests, atrets pels fets i les possibles repercussions de la riuada en un preuat paratge com és el Parc Nacional de Doñana, no escatimen esforços en la cobertura de la notícia i en el seguiment dels fets. Premsa i informatius televisius obren en portada amb la notícia del perill que corre el Parc Nacional de Doñana. El ressò té ja un abast estatal. Desastre ecològic a les portes de Doñana! Catàstrofe ambiental! Gran catàstrofe ecològica a Europa! Desastre mundial! La natura en perill! Riu de mort! Patrimoni de la Humanitat arrasat! Vessament tòxic prop d'un dels Parcs Nacionals més importants del Sud d'Europa! (Imatges 12 i 14 de l'annex fotogràfic).

La cobertura mediàtica és àmplia i profusa: corresponsals a la zona, entrevistes a experts, fotografies, testimonis... És important documentar i cobrir els fets, mostrar la incertesa que acompanya a les primeres hores. El Parc, en aquest sentit, centra especialment l'atenció dels objectius fotogràfics i les cròniques periodístiques. Es parla de *santuari profanat*, de *paratge emblemàtic devastat*, de *joia de la corona* amenaçada, de *perla tràgicament ennegrida*... L'espectacularitat de l'accident, la situació dels afectats, els efectes devastadors per espècies protegides... el to de les notícies és ple de relats emotius i d'imatges carregades de dramatisme i espectacularitat. Les cròniques i els reportatges van plens de contraposicions que ens parlen de l'amenaça que suposa aquesta marea negra, fosca, pestilent i destructiva per una *emblemàtica* i *virginal* Doñana, per un paradís replet d'espècies úniques i protegides –menció especial pel linx i

¹⁸⁹Entremuros: «Zona contaminada», notícia apareguda al diari "El Mundo", el 26 d'abril del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1999/04/26/sociedad/656512.html>

l'àguila imperial-, per un autèntic *símbol nacional* (Imatge 14 de l'annex fotogràfic)¹⁹⁰. La *contaminació*, negra, fosca, pestilent i destructiva es contraposa a *Doñana*, al Parc emblemàtic, a les espècies *protegides...* al Linx, a l'Àguila Imperial... als símbols "*nacionals*", etc.¹⁹¹

La opinió pública espanyola i europea sembla consternada. Les comparacions no paren de produir-se, la menció a altres accidents semblants és irrenunciable: l'Exxon Valdés a Alaska, el vessament de tres milions de llots tòxics al riu Buac de Filipines, els vessaments de la mina d'or Harmony a Sudàfrica, un vessament de llots a Equador que va sepultar una població sencera i va causar 24 morts¹⁹²... D'això se'n farà ressò també la opinió pública internacional. El que passa a Doñana centra l'atenció mediàtica internacional! Tot apunta a que estem davant d'un accident de màxima gravetat, de magnituds històriques si jutgem els llots vessats i les poblacions afectades¹⁹³.

Tot i l'espectacularitat de les imatges, però, poc sabem encara del que realment està passant. Sabem poc també de la potencialitat destructiva d'aquesta riuada. A mida que passen les hores, però, cada cop es fa més evident el risc i l'amenaça real que això suposa. Els peixos morts suren ja indissimuladament damunt les aigües dels rius afectats. Les ribes i les rodalies de la mina estan repletes de cadàvers d'animals morts per la riuada. Els camps agrícoles pròxims estan negats d'uns preocupants fangs negres. Agricultors, pescadors, veïns, científics, polítics... tot d'actors comencen a comparèixer. Tots es mostren consternats i profundament preocupats.

¹⁹⁰ Algunes mostres d'aquesta retòrica es poden consultar a les següents notícies: "Viaje a Doñana, el paraíso herido", (El Mundo, 17 de maig del 1998), "Treinta años para salvar el paraíso" (El Mundo, 5 de maig), "El veneno sueco" (El Mundo, 3 de maig del 1998), "La devastación permanente" (El Mundo, 10 de maig del 1998)

¹⁹¹ La possible afecció de la venerada i popular ruta de la peregrinació religiosa a l'ermita del Rocío centra també la crònica periodística que els mitjans fan de l'accident. Així el diari "El Mundo" obre crònica amb el titular: "Un negro camino a la ermita del Rocío" (El Mundo, 27 d'abril del 1998).

¹⁹² Segons un estudi publicat a *El Mundo*, cinc milions de metres cúbics de fangs de pirita sortiren per la bretxa de la bassa accidentada. Considerant aquesta xifra en metres cúbics, i per una simple regla física que ens diu que cada metre cúbic de llot de pirita pot arribar a pesar unes quatre tones, podem afirmar que el vessament pesava aproximadament 20 milions de tones, espargides en uns 70 quilòmetres, els que separen les mines de l'Atlàntic. Aquest càlcul situa l'episodi de les Mines d'Aznalcóllar molt per sobre d'altres importants desastres com el de l'"Exxon Valdez" (amb 40.000 Tn vessades a Alaska el 1989, el Haven a Gènova el 1991 amb 210.000 Tn, o del petroli abocat, 208.000 Tn, per l'"Andros Patria" al Cantàbric el 1979).

Veure:

<http://www.el-mundo.es/ciencia/ecologia/desastredonana/mayoresdesastres.html>

¹⁹³ Això es fa evident, per exemple, en el ressò que li dona la premsa d'altres països. Per exemple, *Le Monde* diu: "Espanya, al límit de la catàstrofe". *The Independent* diu "Vessaments Tòxics amenacen la reserva natural". El *Herald Tribune* qualifica de "Riu de mort" el recorregut que han seguit els tòxics.

Davant la gravetat, a les 15:00 hores del mateix dia 25 d'abril, la Confederació Hidrogràfica del Guadalquivir estableix un dispositiu amb onze punts de mostra en el Guadamar i el Guadalquivir. Amb aquest, es pretén començar a recollir dades per tal de determinar l'extensió, composició i distribució dels llots contaminats. Preocupa molt la possible toxicitat dels llots. Urgeix conèixer la seva composició, determinar les mesures a emprendre. Preocupa la destrucció de zones agrícoles. Alarma la possible contaminació de pous d'aigua potable. Inquieta també la possible afecció i destrucció de les poblacions adjacents a les conques fluvials que transporten involuntàriament els llots vessats. A prop del Parc, mentrestant, i donada la incerta evolució de la riuada, la Junta decideix reforçar un mur transversal ja existent amb la finalitat de retenir l'aigua dins d'Entremuros i canalitzar-la com al Canal de Aguas Mínimas. Busquen així aïllar encara més el Parc del risc de ser afectat per la riuada.

A la tarda nit del mateix dissabte 25 d'abril té lloc la primera reunió oficial entre les principals autoritats i responsables de protecció civil. La Ministra de Medi Ambient, Isabel Tocino, juntament amb el director i president del Parc Nacional, dos enginyers de la Confederació Hidrogràfica del Guadalquivir, la Guàrdia Civil, el Conseller de Medi Ambient de la Junta, el subdelegat del Govern a Sevilla i el Secretari General de Medi Ambient, es reuneixen i davant la urgència i l'alerta decideixen crear dos grups de treball: un de caràcter tècnic per diagnosticar la situació i estudiar les mesures necessàries a adoptar, i el segon per analitzar els aspectes jurídics i administratius de la catàstrofe. Busquen, d'una banda, determinar què cal fer, i d'altra banda, conèixer què ha passat i quines n'han estat les causes.

Mentre tot això passa, tímida però insistentment, comencen ja a sentir-se les primeres crítiques, les primeres reaccions airades contra aquesta desfeta. Les primeres exigències de responsabilitat, els primers clams demanant accions ràpides i eficients per controlar l'avenç dels llots. Es busquen responsables. Es demanen mesures. Afectats, veïns indignats, activistes d'organitzacions conservacionistes que treballen a la zona... diferents col·lectius compareixen a la zona accidentada i davant l'opinió pública, alarmats i alhora decepcionats davant el que sembla ser un desastre sense precedents.

Especialment significativa és la presència i les accions que emprenen des del primer moment els anomenats grups ecologistes¹⁹⁴. En

¹⁹⁴ Tot i la simplificació evident que suposa agrupar aquestes organitzacions dins de la mateixa categoria, penso que pot ajudar-nos ara per ara caracteritzar-les com a expressions comuns del que podem anomenar "moviment ecologista". Si més no, a efectes de la pròpia narració dels fets. És cert que el moviment ecologista és un moviment especialment peculiar, sovint considerat diferent i aliè a les dinàmiques i formes d'organització que caracteritzen altres moviments socials amb els qui comparteix origen històric. En especial ho és per aquesta dificultat que l'estudi troba quan s'hi aproxima per trobar una línia de continuïtat i de

efecte, diferents agrupacions, associacions, organitzacions de caire ecologista i/o conservacionista fan acte de presència gairebé immediatament a la zona sinistrada¹⁹⁵. Aquestes veus crítiques es mostren molt alarmades per la important desfeta agrícola, ecològica de la riuada, evident a simple vista. Conques fluvials, explotacions hortofrutícoles, espècies animals, vegetals... També es mostren consternades per la tan possibleafecció d'un Parc com el de Doñana, tan emblemàtic i tan valuós per la seva activitat ecologista¹⁹⁶. Per aquestes, estem davant d'un *accident*

coherència interna entre les diferents expressions que hom troba d'aquest moviment. La seva composició i organització és heterogènia i flexible, molt variable i difícil d'aprendre. Molt canviant històrica i geogràficament. Aquesta impuresa ha fet, sovint, que els estudiosos no el considerin un moviment unitari i clar (Castells, 1997; Jamison, 2001). No obstant, i tot i els molts matisos i diferències que reuneixen les diferents expressions –organitzacions conservacionistes, comunitats de defensa local, guerrilles mediàtiques transnacionals, moviments de justícia ambiental, agrupacions contraculturals, etc.– penso que en aquest punt del debat pot ser útil no concretar gaire més i parlar de forma genèrica d'un moviment d'arrel i de sensibilitat ecologista, això és, un moviment dedicat a qüestionar críticament la nostra concepció i relació habitual amb el medi ambient, en especial des d'un punt de vista polític i socioeconòmic.

¹⁹⁵ Molts dels grups actius durant la controvèrsia porten ja temps presents a les immediacions de Doñana. De fet, el Parc constitueix un punt de treball de vital importància per l'ecologisme espanyol tan històricament, com des d'un punt de vista simbòlic i polític (Per més informació consultar Fernández, 1999; Martín Crespo, 2000; 2002). La presència de grups ecologistes a la zona, per tant, no és un fet novedós ni aliè a la dinàmica pròpia de la zona. Molts d'aquests grups porten anys actius: ja sigui participant com a assessors del propi parc, immersos en el seu consell rector, o fins i tot com a propietaris –ADENA/WWF té la Reserva Biològica del Guadiamar, amb 3214 ha, gestionada administrativa i científicament pel CSIC.– i administradors de certes zones d'especial interès conservacionista dins del Parc –CODA, SEO/Birdlife. La possibleafecció del Parc sens dubte és motiu d'alarma per aquests. Igualment, però, l'accident ha despertat l'interès d'altres grups. Grups que durant dècades lluiten per denunciar els abusos i els riscos que viu la comarca, protestant fins i tot sobre el risc i les irregularitats vinculades a l'explotació minera que ara és motiu de controvèrsia –CEPA. Per aquests també l'accident és un motiu d'incertesa i d'indignació que els porta a comparèixer ràpidament. No obstant, l'accident despertarà també l'interès de grups que, malgrat estar interessats en el present i futur de la zona, no eren tan actius abans de l'accident. Greenpeace, per exemple. Per algunes organitzacions transnacionals el que passa a la riba del riu Guadiamar és tremendament important i interessant de cara a posar sobre la taula una sèrie de temes i preocupacions més generals que afecten la sostenibilitat i la salut del medi ambient mundial. La contaminació indiscriminada, la irresponsabilitat empresarial, la poca legislació ambiental, la deixadesa administrativa... aquest i altres temes més nous, com veurem més endavant, aniran apareixent com un motiu important per explicar la participació i la indignació de certes organitzacions ecologistes. En qualsevol cas, l'important a destacar és que bona part de la indignació que mostren les organitzacions ecologistes prové d'un rerafons històric important, alhora, que de l'interès mediàtic i estratègic que de seguida entreveuen en l'accident. Pocs episodis, segurament, són capaços en aquest sentit de reunir grups tan heterogenis i diferents entre si. Més endavant tindrem ocasió d'analitzar les seves peculiaritats.

¹⁹⁶ "Primeras pérdidas de nidos y aves" notícia apareguda al diari "El Mundo", 30 d'abril del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/30/sociedad/409387.html>

previsible, d'una *catàstrofe anunciada*. El malestar és generalitzat. La controvèrsia està servida¹⁹⁷.

En efecte, Greenpeace, CODA i AEDENAT, per citar algunes d'aquestes organitzacions –després les veurem amb més detall–, fan públic poc després de l'accident un manifest conjunt en el que demanen mesures i exigeixen responsabilitats civils i legals, tant a l'empresa encarregada de l'explotació minera com a les pròpies autoritats¹⁹⁸. També la CEPA que de seguida presenta una denúncia contra Boliden per "*delicte ecològic*" i una altra contra el Conseller de Medi Ambient de la Junta i contra la Confederació Hidrogràfica del Guadalquivir per "*dejación de la función pública*". La indignació d'aquests grups sembla que creix a mida que passen les hores. La seva posició és ferma i les acusacions i declaracions que fan apunten a la irresponsabilitat de les administracions, dels òrgans de govern polítics competents en la protecció del medi ambient i la salut pública, i ens situen en un context històric i polític que es remunta més enllà del propi accident. Estan disposats, anuncien, a aclarir els fets i a anar fins al final en la investigació de les causes i responsabilitats de l'accident.

Greenpeace, de fet, va més enllà. Només 12 hores després del vessament comença a desplaçar molts dels seus activistes cap al lloc dels fets i ultima els preparatius per enviar urgentment el buc de l'organització "MV Greenpeace". Volen posar tots els seus recursos a disposició de la minimització de l'accident. Però també busquen avaluar, des del terreny i de forma directa, l'entorn del Parc (Greenpeace, 1999 i 2000). Desconfien, pel que sembla, dels diagnòstics i les mesures empreses per les administracions. Apel·len a episodis passats, a conflictes previs, a la deixadesa històrica sobre els avisos que apuntaven al risc d'una presa irregular com la que s'ha acabat trencant per justificar aquesta posició. Per això dubten de les dades que es fan públiques i de la capacitat dels actors desplaçats en primera instància per abordar una realitat tan complexa i delicada com aquesta. Ells mateixos, amb els seus propis recursos i coneixements, són capaços, afirmen, d'avaluar de forma *independent* els danys causats, la composició real d'aquesta allau de llots, de valorar la dimensió i l'abast real del que consideren és ja una catàstrofe ecològica històricament.

Simultàniament, les dues principals administracions amb competències a la zona, governades per partits diferents, inicien un ball

¹⁹⁷ Al document de Greenpeace (1998). *Doñana, un año después del vertido de Aznalcóllar* pot trobar-se un resum dels principals comunicats de premsa emesos, conjuntament, pels diferents grups actius a la zona. Algunes d'aquestes accions també són recollides i reproduïdes durant aquells dies als mitjans de comunicació. "Los ecologistas piden la creación de un comité de emergencia" (El Mundo, 30 d'abril), "«Tocino, dimite por Doñana»" (El Mundo, 14 de maig del 1998).

¹⁹⁸ Demanen al Fiscal General de l'Estat que actuï d'ofici contra l'empresa Boliden Apirsa, propietària de la Mina i de la bassa que ha cedit, ja que ens trobem davant un evident cas de delicte ecològic contemplat al Codi Penal.

d'acusacions mútues. Govern Central i Junta de Andalucía, PP i PSOE, es responsabilitzen mútuament de la desfeta, alhora que coincideixen a afirmar que *no ha passat res*, que no hi ha d'haver *alarmismes injustificats* i que cal *sumar esforços* per aclarir els fets, les causes i les solucions. Així doncs, l'accident perfila, també, una sonora batalla política, un enfrontament complex que reuneix i aglutina una polèmica competencial i amb forts interessos partidistes.

Tot i ser encara incipient ja es posa de manifest una embrionària controvèrsia que implica actors, interessos i visions molt diferents de l'ocorregut. D'aquest fet se'n fan ressò també els principals mitjans de comunicació i centren les seves cròniques en la polèmica que envolta la definició de l'accident. Tothom sembla témer i alhora aprofitar-se d'aquest altaveu mediàtic d'ampli abast. Ecologistes, polítics, tècnics, veïns, científics, etc. tots són preguntats i convidats a opinar. Una polèmica que gira sobretot al voltant de la figura i el valor del Parc Nacional. L'ecologia, sembla, ocupa poc a poc el centre del debat: pol·lució, futur, crisi o desastre ecològic, espècies protegides, responsabilitats polítiques, solucions a curt, a llarg termini... irresponsabilitat, delicte ecològic, atzar... les preguntes, les polèmiques es multipliquen constantment, com es multipliquen també els actors, les posicions, les accions i les possibles decisions a prendre.

Cada cop es fan més urgents i necessàries les accions que permetin fer un recompte seriós dels danys, de les afeccions, de les conseqüències del vessament. Cada cop és més important determinar les causes i conseqüències de l'accident. La incertesa que regna no fa més que multiplicar les inquietuds, les preocupacions, les polèmiques. Amb aquesta finalitat es desplacen a Sevilla dos enginyers de l'Instituto Tecnológico Geominero de España (ITGE). Volen estudiar la bassa accidentada i començar a analitzar la massa contaminant. Cal esbrinar les causes de l'accident, conèixer amb més profunditat la potencialitat tòxica de l'aigua vessada. Amb aquesta finalitat també les màquines excavadores continuen treballant i construint dics de contenció. La protecció del Parc continua constituint la principal preocupació de les administracions, amb el Ministeri de Medi Ambient al capdavant. La marea negra no pot acostar-se als paratges protegits sinó el desastre i l'escàndol estan servits. La Unió Europea, responsable d'administrar la Zona de Protecció per a les Aus (ZEPA) que hi ha dins del Parc Nacional¹⁹⁹, ja ha alertat sobre les conseqüències devastadores que pot tenir per les aus protegides l'entrada

¹⁹⁹ El Parc Nacional de Doñana és especialment rellevant per la protecció de les aus ja que és un punt de pas obligat en les migracions d'aus, algunes d'elles protegides, que es mouen entre Europa i Àfrica.

de llots al Parc²⁰⁰. Per això, amb la finalitat de protegir urgentment el Parc, el Ministeri forçarà un polèmic desviament de les aigües del Guadiamar cap a alta mar, en direcció a la desembocadura del riu Guadalquivir. Malgrat l'oposició dels pescadors que viuen precisament de la productivitat piscícola d'aquesta zona, la Ministra considera prioritari assegurar la protecció del Parc. És important acabar amb la incertesa i la polèmica. Per això és important, s'argumenta, comptar el més aviat possible amb la presència de científics i instituts d'investigació acreditats²⁰¹. Els experts, sembla, són els més indicats per dir-nos què està passant i per determinar les millors mesures a emprendre. Administracions i ecologistes semblen posar-se d'acord en aquest punt. També els afectats veuen amb bons ulls aquest peritatge científic necessari. Biòlegs, edafòlegs, geòlegs, ecòlegs, zoòlegs, químics... el CSIC, la Reserva Biològica de Doñana, l'Institut de Toxicologia de Sevilla, l'Institut Geominero, l'Associació Espanyola de Gestió de Residus... diferents especialistes compareixen a les ribes del Guadiamar per provar de treure l'entrellat d'aquesta alarmant i complexa situació. Estem davant d'un episodi ecològic, públic, però també científic.

En aquest sentit, un seguit d'especialistes compareixen als mitjans de comunicació. Parlen, analitzen i certifiquen que la riuada conté un *còctel* mortal que podria tenir efectes ambientals i de salut pública que fatals per les zones afectades directament pel vessament. Aquest és un dels primers perills a conciliar²⁰². Evident a simple vista. Demanen una anàlisi més minuciosa d'aquest còctel, determinar científicament les solucions. No n'hi ha prou amb certificar que les aigües són perilloses i mortals per la fauna i la flora, amb dir que els llots probablement són tòxics. S'ha de conèixer a fons la composició i la toxicitat d'aquests elements vessats per l'explotació minera. Definir i mesurar l'abast de la contaminació i els seus efectes. Això és: mesurar el PH, l'acidificació, la concentració de metalls pesants que hi actualment a les aigües i, en general, a la zona portadora dels riscos de l'accident. Determinar l'estat de les espècies protegides, l'efecte dels metalls pesants sobre la flora i la fauna... Això implica temps, recursos i el desplegament d'un dispositiu científic sense precedents. Només la ciència, afirmen, podrà donar respostes a la situació, només les dades objectives i independents del coneixement científic poden clausurar la polèmica, resoldre la difícil situació generada pel vessament. Així ho afirmen els principals especialistes consultats. Si volem saber què està passant s'ha de

²⁰⁰ "Doñana sufrirá graves daños aunque el vertido no entre en el Parque", El Mundo, 27 d'abril del 1998.

<http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/27/sociedad/407327.html>

²⁰¹ "Los ecologistas piden la creación de un comité de emergencia", El Mundo, 30 d'abril del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/30/sociedad/409353.html>

²⁰² "El veneno sueco" (El Mundo, 3 de maig del 1998).

<http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/03/cronica/411293.html>

comptar amb la ciència. És l'única manera de reduir la incertesa i d'evitar debats estèrils al voltant de l'accident.

Però malgrat postular-se com una font de coneixement independent, segura i fiable per monitoritzar i resoldre la situació, el cert és que tampoc els científics es lliuren de la polèmica. D'una banda, perquè alguns reconeixen, també en públic, que és difícil determinar clarament que està passant. La complexitat de l'episodi desborda en molts casos la limitada capacitat dels especialistes. D'altra banda, perquè a l'igual que amb les opinions polítiques, les manifestacions científiques, fan evident també un profund desacord respecte a la definició de l'ocorregut i les diferents mesures a emprendre. En efecte, la polèmica no trigarà també a arribar a les profunditats de la tecnociència. Mentre alguns especialistes asseguren tenir mitjans i capacitats per resoldre aquesta situació amb eficàcia i celeritat, altres alerten dels incerts i greus perills a llarg termini que una riuada així pot tenir, atès sobretot al profund desconeixement que té la ciència actual sobre la gestió i les conseqüències d'un vessament d'aquest estil. La polèmica de nou està servida. És la ciència un coneixement acreditat per dir-nos que està passant? Ens pot lliurar de la polèmica o per contra ens condemna a un horitzó igualment, si no més, controvertit? Què fer? A qui fer cas? Què és realment el que està passant? Quines són les causes i responsabilitats que hi ha darrera un accident d'aquesta magnitud? És cert que ens trobem a l'avant-sala d'un desastre sense precedents? A quins perills s'enfronta la zona? I el Parc, què li passarà al Parc? Quines solucions poden evitar que la situació s'agreugi?

La incertesa i la polèmica es fan fortes i a cada hora que passa semblen que formen més part d'aquest paisatge desolat i devastat per una imprevista riuada negra de llots i aigües tòxiques. Zones de protecció, zones d'alt interès ecològic, espècies protegides, explotacions agràries, zones de pesca, pous d'aigua potable, finques privades... la complexitat s'acumula i la presència creixent d'actors, interessos i definicions de l'ocorregut i els seus efectes no fa més que evidenciar que ens trobem davant d'una controvèrsia singular i complexa, alhora pública, alhora ecològica, política, científica... tremendament híbrida i densa. El lloc dels fets s'ha convertit en un improvisat laboratori, en un inesperat parlament, en una arena pública en la que es discuteixen causes i responsables, mesures polítiques, solucions tècniques, accions judicials i distribucions de competències. Experts i profans, polítics i afectats, activistes i científics, jutges i periodistes... conformen un fòrum heterogeni i indiscernible a hores d'ara. Com indiscernibles i entrelaçades són les temàtiques que s'hi discuteixen: moviments de llots, marees, economia, agricultura, responsabilitats polítiques, solucions tècniques... Els problemes aixecats no paren d'inscriure i destapar registres tremendament variats. La incertesa i la barreja regnant cancel·la de moment tota capacitat per discernir, per

delimitar clarament, les coordenades, les latituds del que està passant. Tota competència per actuar, per dir, per decidir, és discutida, ha de ser defensada i sustentada pels diferents actors que compareixen. Conseqüentment, qualsevol possibilitat de clausurar ràpidament aquest accident sembla poc més que una quimera. Tot apunta a que estem davant d'una controvèrsia sense precedents, densa i complexa com poques.

Què ha passat?

A la zona regna la incertesa i la polèmica. Poques hores han estat suficients per mostrar-nos la complexitat de paratges, d'interessos, de definicions que s'acumulen a la zona. Per entreveure un vast joc de relacions i posicions. Per evidenciar un munt de protagonistes amb punts de vista molt heterogenis. Tothom té clar, és cert, que el país viu una de les seves pitjors crisis ecològiques però no hi ha gaires més punts d'acord. Ningú discuteix que la situació és crítica però pocs estan d'acord en el diagnòstic i en la qualificació de l'accident. La definició del que ha passat es transforma a mida que passa el temps, a mida que s'afegeixen actors a aquest improvisat fòrum de discussió. Aquesta incertesa a l'hora de determinar què ha passat serà, de fet, un dels eixos de tensió principals de la controvèrsia. Estem parlant d'un accident? D'un desastre? Què és el que realment ha quedat contaminat? Estem parlant d'afeccions ecològiques, econòmiques? Es podia haver evitat? Saber-ho amb exactitud és imprescindible per emprendre accions judicials, polítiques, tècniques...

La petja ecològica del vessament

Segons apunten els tècnics enviats per les administracions, gairebé la totalitat del contingut de la presa (equivalent a l'aigua que consumeix una ciutat com Madrid en cinc dies) s'ha vessat en pocs segons al riu Guadiamar, a través del seu afluent, el riu Agrio. Les primeres indagacions parlen d'un vessament de milers de metres cúbics d'aigües tòxiques, emmagatzemades després dels diferents processos químics de decantació que l'empresa minera fa servir per extraure els minerals que produeix²⁰³. La toxicitat i l'extensió d'aquestes aigües centraran l'atenció de les primeres definicions sobre l'ocorregut. Segons sembla, la riuada tòxica ha provocat una pujada del nivell de l'aigua d'aquests rius d'entre 3 i 4 metres en alguns punts. Les primeres observacions fetes sobre el terreny parlen de que l'amplada mitjana de la franja afectada ha estat d'uns 300 metres. I la longitud de la zona contaminada seria d'uns 40 quilòmetres. Les mesures de l'Instituto Geominero (ITGE) parlen de uns 1,980.000 m³ de llots que

²⁰³ La bassa en qüestió té 1 km. de longitud per 500 metres d'ample. Per tant es calcula que es poden haver vessat uns 5 milions de metres cúbics de llots contaminants.

es distribueixen en una àrea de 2,616 hectàrees de la riba del Guadiamar. A més afirmen que la majoria dels llots tòxics han quedat repartits en els primers 13 km del recorregut fet pels llots (concretament un 62% dels tòxics). Això indica, segons afirma el Ministeri, que l'afecció és important. En aquest sentit, preocupa la toxicitat i els efectes d'aquest gran taca negra sobre els principals ecosistemes i éssers vius que poblen la zona. D'altra banda, preocupa el fet que aquesta contaminació amenaça també, i molt seriosament, a un total de 10 municipis i prop de 46.200 habitants. Inquieten les conseqüències per la salut pública que pugui tenir el vessament, l'estat dels múltiples cultius situats al llarg dels prop de 40 km banyats de llots, el futur econòmic i social de la comarca²⁰⁴ (Imatges 15, 16, 17, 18 i 19 de l'annex fotogràfic).

Però segurament el que més preocupa és la possible afecció del Parc Nacional de Doñana. Aquest valuós Parc Natural és patrimoni de la humanitat i una de les reserves de la biosfera. Constitueix una zona d'alt valor ecològic en la que conviuen espècies molt variades, moltes d'elles tremendament preuades ja que és l'únic lloc del Sud d'Europa en el que viuen en llibertat algunes de les espècies més amenaçades i en perill d'extinció del planeta²⁰⁵. D'haver entrat la contaminació a dins del Parc, afirma tothom, estaríem parlant sens dubte d'un desastre ecològic, d'una catàstrofe ecològica sense pal·liatius (Imatges 20, 21, 22 i 23 de l'annex fotogràfic).

El primer que cal fer, doncs, és determinar aquest abast real de l'accident. Però aquest no és un interrogant fàcil de respondre. Al contrari, constitueix un punt de discussió força controvertit. Com podem mesurar què està passant? Qui ho ha de fer? Tenim mitjans suficients com per determinar quin tipus d'accident tenim davant? Els interrogants de nou es multipliquen. Per les administracions la resposta ens l'han de donar els experts. També les organitzacions ecologistes consideren necessària la intermediació d'una comissió d'experts²⁰⁶. L'opinió pública en general

²⁰⁴ Segons la Junta de Andalucía, els usos agrícoles del sol afectat són principalment: cereals, oliveres, fruiters, arrossers, oleaginoses, pastures, cotó, deveses i arbredes, bosc i matolls de galeria... així com altres usos i zones inundables.

²⁰⁵ L'àrea és valorada especialment per la seva rica fauna. La raó és la diversitat d'ecosistemes que conté i el bon grau de preservació que exhibeixen, mantenint la majoria de fauna vertebrada (Allier et al. 1974). A més 361 aus han estat catalogades a Doñana (García et al, 1987), de les quals 119 niuen allà. Doñana juga un paper important en la preservació d'algunes espècies de vertebrats en perill d'extinció a Europa com el Linx mediterrani, l'àguila imperial i d'altres espècies. Els aigüamolls de Doñana són també l'àrea hivernal més gran per a les aus de l'Europa Occidental. Científicament, a més, ha estat seleccionada per a portar a terme a valuosos programes de recerca. Una prova d'això és que en el moment de l'accident hi ha prop de 125 projectes de recerca científics en la zona del Parc.

²⁰⁶ "El miércoles 29 de abril con una situación parecida, desde el barco de Greenpeace en el Guadalquivir, el conjunto de grupos ecologistas solicita de la administración la inminente creación de un comité Estado-Junta de Andalucía que comience a actuar ante la situación de excepción que se vive;

clama perquè ràpidament la ciència entri en acció. Estem parlant d'un episodi de contaminació, d'afecció de terres, de possibles efectes en els ecosistemes, de presumptes afeccions invisibles i desconegudes, de processos i substàncies que desborden el que comunament sabem i coneixem. Enmig de tanta incertesa, els únics que ara mateix semblen poder parlar de tot plegat amb cert coneixement i autoritat són els científics. Els especialistes. Ningú més sembla capaç de donar resposta als múltiples interrogants que obre el vessament.

Javier Cobos, director del Parc Natural, i els responsables del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (el CSIC) seran els encarregats, en aquest sentit, d'afrontar en primera instància aquesta incertesa. Especialment significativa és, però, la contribució del CSIC, un organisme científic públic amb un important històric d'activitat i de recerca a la zona, en especial a través de la Reserva Biològica de Doñana²⁰⁷. Aquest, a través del seu director César Nombela, es postula públicament com l'òrgan científic capacitats per prendre les regnes de la situació. Enmig del xoc provocat, enfront la forta polèmica mediàtica que s'ha destapat, argumenta Nombela, cal aprofitar l'experiència i el coneixement d'un organisme *honest, fiable, capaç* com és el CSIC.

“Emergencias como la de Doñana demandan la movilización de los recursos científicos disponibles. Sería imperdonable que no aprovecháramos la infraestructura y los recursos humanos investigadores de que disponemos para dos aspectos fundamentales. En primer lugar, conocer con el mayor detalle el alcance de la contaminación, los metales pesados que se han dispersado y sus proporciones relativas. En segundo lugar, proponer las

La retirada de lodos mediante el método que se considere más idóneo previo dictamen de un comité técnico creado al efecto y el montaje de un dispositivo de seguimiento para detectar el alcance del vertido y sus efectos contaminantes a todo lo largo del territorio que pudiese estar afectado” (Greenpeace 1999: 15).

²⁰⁷ La Reserva Biològica de Doñana (RBD) està inclosa dins dels límits de Parc Nacional de Doñana (PND) i està constituïda per dues finques o Reserves Científiques. La RBD, propietat del CSIC, té una superfície de 6.794 ha, i la R.B. del Guadimar, propietat de WWF/ADENA, que té 3214 ha, i és gestionada administrativa i científicament pel CSIC. Compta amb 31 edificacions (Palacio de Doñana, laboratoris, vivendes de guardes, tallers, naus, quadres, etc.) i manté una infraestructura important al servei de la investigació científica. (allotjament, vehicles tot-terreny, guardes i personal d'assistència al camp, laboratoris i equipament informàtic). A més compta amb un equip automàtic de seguiment de vertebrats, una estació manual i 3 automàtiques de meteorologia i hidrologia (subterrània i superficial), que a través de sensors remots, mesuren les variables físiques i químiques i les emmagatzemen en bases de dades. La RBD ha estat catalogada com a Gran Instal·lació (Large Scale Facility) de la Unió Europea, oferint una oportunitat d'estudi científic a equips d'investigació de fins a 8 països diferents d'ella UE (Dinamarca, Països Baixos, UK, França, Itàlia, Suècia, Alemanya i Espanya). Més informació a: <http://www-rbd.ebd.csic.es/>

soluciones más adecuadas de acuerdo con otras emergencias similares” (Nombela, 4 de maig del 1998 a El Mundo)²⁰⁸.

Aquesta és una aposta que aglutina un fort consens. El que està passant és complex i difícil de calibrar. Afecta a organismes, paratges i processos que són desconeguts per una àmplia majoria de la població. A més, cal sumar-hi la forta pressió mediàtica i la urgència de la majoria d'afectats per restaurar el més aviat possible la zona. El CSIC en aquest context apareix com un actor, als ulls de la majoria, que genera confiança, com un organisme científic experimentat, amb anys de treball a la zona, del que es pot esperar un diagnòstic real, ajustat i fiable:

“La Estación Biológica de Doñana, uno de los varios institutos del CSIC dedicados a ecología y recursos naturales, reúne datos generados en 40 años. Todo esto ha de resultar decisivo para conocer las consecuencias del desastre. Asimismo, expertos de contaminación química de aguas y suelos también se aplican al seguimiento de la misma y a la consideración de posibles métodos que podrían sugerirse para combatirla, teniendo en cuenta siempre aquellos métodos, mecánicos, químicos o biológicos, que sean lo más respetuosos posible con el medio ambiente” (Nombela, 4 de maig del 1998 a El Mundo)²⁰⁹.

Per això gairebé tothom està d'acord en que, sense deixar a ningú de banda, un organisme *independent*, amb *experiència* com el CSIC sigui el que encapçali i lideri la resposta a l'interrogant que planteja l'accident:

“Numerosos grupos de organismos de investigación han ofrecido también su concurso para anuar esfuerzos y para abordar la solución posible en el menor tiempo. Nadie sobra, el criterio de todos es necesario, como también lo es la expresión serena de opiniones, basada además en la convicción de que en ciencia nadie está en posesión de la verdad absoluta y, en general, los mejores expertos son especialistas más que conocedores de la totalidad de los problemas” (Nombela, 4 de maig del 1998 a El Mundo)²¹⁰.

Les autoritats, recollint aquest sentir, demanen als responsables del CSIC que es constitueixi un comitè d'experts²¹¹. Aquest, només quatre dies després de l'accident i aprofitant una important reunió al Palacio de

²⁰⁸ “Soluciones para Doñana”, article de César Nombela publicat el 4 de maig del 1998 a “El Mundo”. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/04/sociedad/412252.html>

²⁰⁹ “Soluciones para Doñana”, article de César Nombela publicat el 4 de maig del 1998 a “El Mundo”. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/04/sociedad/412252.html>

²¹⁰ “Soluciones para Doñana”, article de César Nombela publicat el 4 de maig del 1998 a “El Mundo”. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/04/sociedad/412252.html>

²¹¹ Entre d'altres, formen part del grup d'experts, César Nombela, president del CSIC; el vice-president, Miguel García Guerrero; el coordinador de l'àrea de Recursos Naturals d'aquest organisme, Enrique MacPherson; el director i el vicedirector de l'Estación Biológica de Doñana, Miguel Ferrer i Juan José Chans; Fernando Hiraldo, també de l'Estació Biológica, o Víctor de Lorenzo, del Centro Nacional de Biotecnología.

Doñana, emet ja un primer informe que remet immediatament al President del Govern, José María Aznar. A partir d'ara, aquest organisme científic serà el que s'encarregarà oficialment de monitoritzar l'accident i de construir el dispositiu científic oportú per determinar precisament l'abast i la potencialitat destructiva real d'aquest incert accident:

“cuando ocurre el vertido minero la administración, las dos administraciones implicadas, porqué la administración local, emm, en términos de los ayuntamientos prácticamente no sabe que hacer, pero fundamentalmente la administración autonómica y la administración central se pone realmente nerviosa dada la magnitud de la catástrofe y no sabe realmente como intervenir y lo que hace es acudir, como decía el profesor Custodio, acudir a los científicos para que le den las directrices, le de luz para que hay que hacer, eh, evidentemente la administración central reúne a todo un colectivo de científicos, fundamentalmente a través del Consejo Superior de Investigaciones Científicas y la administración autonómica, atendiendo también a lo que se decía del CSIC, pues también acudió a otra serie de colectivos mucho más locales en el sentido de que reúne a científicos de la comunidad de Andalucía” (Entrevista a Carlos Montes, Catedràtic d'Ecologia de la Universidad Autónoma de Madrid i Coordinador científic del Projecte Corredor Verde del Guadiamar)

El CSIC veurà amb bons ulls aquesta oportunitat i refermarà el seu compromís científic amb l'esclariment dels fets²¹². Així ho manifesta públicament. Enfront la batalla política, la disputa per imposar tot tipus d'interessos, aquest òrgan postula l'objectivitat i neutralitat de la ciència com a millor solució per entendre què és realment el que està passant.

"Además tiene que ser una labor científica porque, en definitiva, es una situación nueva y desconocemos en muchos casos como va a evolucionar" (Miguel Ferrer, El País, 29 d'abril del 1998)²¹³.

Pel CSIC l'única forma de resoldre la polèmica és fer-ho científicament. La magnitud dels fets i el debat apassionat que envolta l'episodi així ho refermen. Per això, argumenten, ara el més important és seguir científicament l'avenç dels llots, analitzar la seva composició, determinar la seva toxicitat, detallar els possibles efectes que la

²¹² “¿Que se pidió en este caso? Pues lo que se pidió es que se aportase conocimiento, que se aportase infraestructura de conocimiento y algo más importante, que no era obvio en los primeros momentos pero para todos nosotros era obvio es que había que investigar las consecuencias de algo que quizás se podría solucionar o paliar en un tiempo corto pero que iba a permanecer durante mucho tiempo, y de hecho, el problema no está acabado, y el problema va a durar todavía mucho tiempo, un problema ya muy atenuado pero que el problema existe y hay que seguir investigando, porque plantea problemas que no son normales encontrarlos” (Entrevista a Emilio Custodio, director general ITGE, catedràtic de la UPC).

²¹³ “Un acuífero del Parque Nacional ya se ha visto afectado por el vertido tóxico”, El País, 29 d'abril del 1998.

contaminació pot tenir pels paratges inundats i per les espècies i cultius afectats per l'accident. Ara el que toca és esperar als dictàmens científics dels experts.

Amb aquesta finalitat, un nodrit grup de científics –més de 90 segons el propi CSIC–, experts en disciplines molt diverses, dissenya un minuciós procés de recollida de mostres periòdiques l'objectiu del qual és determinar la naturalesa i l'abast de la contaminació, determinar científicament les probables afeccions que se'n deriven, analitzar en definitiva la dinàmica i els moviments dels llots motiu de la polèmica. Aquestes dades i registres, donada la preocupació i l'evident pressió que hi ha, seran publicades regularment en diferents mitjans i portals informatius, en especial les pàgines web del Ministeri de Medi Ambient i de la pròpia Junta. El CSIC es postula així com un punt de pas obligat en la certificació i en el peritatge tècnic i científic del que està passant. Com un actor important, de consens, fins i tot imprescindible en la controvèrsia. Com un organisme amb una clara funció pública, consultiva però també resolutiva (Imatge 24 i 25 de l'annex fotogràfic).

En aquest sentit, el que més preocupa al CSIC és esbrinar la composició dels llots. Aquest és un factor clau per determinar l'abast i la dimensió de l'accident. Afecten a la salut pública²¹⁴? Estan afectant als ecosistemes propers? Han arribat als pous d'aigua potable? I als aliments? Quina és la toxicitat d'aquests llots? Són perillosos? Per qui? Per determinar-ho el que fan inicialment és esbrinar el nivell de metalls pesants que contenen. Aquesta mesura, asseguren, ens permetrà calibrar la toxicitat dels mateixos. Per això es dissenya un dispositiu que busca monitoritzar i conèixer el nivell de metalls pesants en diferents punts del recorregut dels llots. Les aigües i, en especial, els diferents vegetals i animals banyats per la riuada centren la seva atenció. Cal determinar ràpidament si el vessament té efectes tòxics, si aquests poden passar a aigües potables, si la contaminació és un perill per la salut pública, i si aquests llots afecten molt o poc a les espècies animals i vegetals que hi han estat en contacte²¹⁵.

L'atenció mediàtica es desplaça, en consonància amb aquestes accions, progressivament cap al comportament i la composició tòxica dels llots. Ja ningú parla d'una simple taca. El que ara és matèria d'interès i de preocupació és la composició interna, els continguts i el comportament

²¹⁴ "Mercamadrid intensifica el control del pescado. Los análisis no han detectado sustancias tóxicas", notícia apareguda a Diario 16, l'1 de maig del 1998. "Medio Ambiente prohíbe la pesca en la zona y Mercamadrid intensifica el control del pescado", ABC, 1 de maig del 1998.

²¹⁵ El professor Repetto, director de L'Institut Nacional de Toxicologia de Sevilla a esdevindrà un portaveu habitual als mitjans de comunicació a l'hora de fer valoracions sobre aquestes dades. «*Me preocupa Doñana pero también la salud*», El Mundo, 2 de maig del 1998. <http://ariadna.elmundo.es/buscador/archivo.html?q=profesor+Repetto&a=+Buscar+&t=1&d=2>

d'aquests llots. La relació que els metalls estableixen amb els ecosistemes més propers. Això és, segons diuen els científics, el que marcarà que ens trobem davant d'un tipus d'episodi o altre. Els pous, sediments, aus, peixos, crustacis, espècies vegetals i animals, sobretot les més comestibles²¹⁶, més afectades pel vessament –més properes a la zona afectada– són en principi l'objecte d'interès del CSIC. Per aquest organisme és important seleccionar allò més representatiu, allò que ens permet discernir els efectes que els llots estan tenint més enllà del que es veu a simple vista. Per això, al llarg del riu, des de diferents punts, es recullen individus, mostres, testimonis d'aquestes espècies en contacte amb els llots. A través d'un complex desplegament busquen determinar on resideix, on s'allotja la contaminació, determinar com ha afectat a les espècies que han estat en contacte amb els llots²¹⁷. Els primers resultats no triguen a aparèixer:

“Se proporciona por la Consejería de Medio Ambiente por primera vez datos analíticos correspondientes a la toma de muestras de agua del 3 de mayo. Se adjunta como documento estos datos. De ellos se deduce que para los metales: Ni; Cd, Zn y Pb sobrepasan el valor imperativo previsto en la normativa andaluza por la que se establecen objetivos de calidad de aguas litorales (Orden de 14 de febrero de 1997). El As que también se analiza los datos indican que está por debajo del valor imperativo. Se analizan también Fe y Mn si bien de estos metales no existen fijados valores imperativos en la normativa” (3er informe del CSIC, del 12 de maig del 1998)

“Es de destacar que las aguas superficiales que rodean al Parque son todas de influencia mareal, así como que no existen datos indicativos acerca del estado de las aguas subterráneas del Parque Nacional ni de ningún otro punto y que los mayores grados de contaminación aparecen en "Canal de Aguas Mínimas" y "Lucio del Cangrejo" de los que parte el "Brazo de la Torre" que circunvala la cara oriental del Parque Nacional hasta su desembocadura en el Guadalquivir”. (3er informe del CSIC, del 12 de maig del 1998)

Es comencen a tenir dades. Dades que indiquen una important i preocupant afecció en aigües i ribes, especialment en zones properes al Parc Nacional de Doñana. Dades que ens parlen, a més, del contingut dels llots, del tipus de metalls pesants que contenen²¹⁸. Aquest fet és important,

²¹⁶ Pel CSIC és tremendament important determinar l'abast de l'accident pels diferents sectors econòmics de la zona. En aquest sentit, no ens ha d'estranyar que els científics prestin atenció prioritària als valors de contaminació que presenten certs animals i vegetals que són produïts i recollits a la zona i que en molts casos són productes comestibles o exportables dins i fora de la comarca afectada. Aquesta importància queda palesa en els diferents informes que regularment publica (es pot contrastar la informació a <http://www.csic.es/aznalco.do>).

²¹⁷ “*Optimismo en el CSIC por el bajo contenido de mercurio hallado*”, notícia apareguda al El Mundo, l'1 de maig del 1998.

<http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/01/sociedad/409752.html>

²¹⁸ “*El CSIC confirma la peligrosidad de los lodos*”, El Mundo, 14 de maig del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/14/sociedad/421140.html>

doncs es comença a desglossar la taca negra en substàncies concretes que demanen, al mateix temps, una anàlisi més minuciosa del seu particular poder contaminant. Això és, de la composició, de la seva potencialitat destructiva, de la seva definició en relació a normatives i lleis de protecció establertes. La contaminació, a poc a poc, se'ns destapa com quelcom complex i heterogeni, compost i articulat per un munt d'elements i sabers diferents, científics, legals, polítics.

Ara bé, segons apunten també les primeres analítiques sembla que la concentració de tòxics no és tan elevada com es pensava, en especial en les espècies afectades directament pel vessament:

"Las concentraciones de cobre registradas en el cuerpo total, son superiores a 20ppm de peso húmedo, si bien esto no corresponde a la parte comestible".
(3er Informe del CSIC del 12 de maig del 1998)

La polèmica no triga a esclatar de nou. Alguns científics, i bona part dels grups ecologistes, denuncien certa parcialitat en les anàlisis científiques del CSIC²¹⁹. Segons critiquen, el mètode utilitzat, el dispositiu dissenyat, no recull tota la complexitat ni l'abast del que està passant. Els primers resultats publicats són font de controvèrsia²²⁰. D'una banda es critica la parcialitat de les anàlisis. Centrar-se en individus i espècies molt concretes no és representatiu. No ens ofereix una imatge global del que està passant ni dels efectes de la contaminació sobre espècies i processos molt variats. Per exemple, es critica l'excessiva atenció a les espècies comestibles i importants pels diferents sectors productius i econòmics de la comarca. Igualment hi ha dubtes raonables que l'anàlisi del còctel reuneixi i reflecteixi totes les substàncies que presumptament poden contenir els llots. Aquest és un fet clau si volem conèixer els efectes del vessament, si volem aclarir les raons del vessament, les responsabilitats legals que se'n deriven. Tot plegat denota una certa *premura* en els informes del CSIC. Una certa mirada *parcial*, un *interès* que posa en entredit la independència, la proclamada *neutralitat*. Darrera aquests informes, afirmen, s'hi troba una voluntat manifesta de resumir i simplificar ràpidament el vessament i així tranquil·litzar l'opinió pública. Talment, el que semblen desitjar les administracions. Així ho denuncia ADENA/WWF:

"La información proporcionada tras la catástrofe es sumamente incompleta, sólo se conoce una analítica proporcionada por la Consejería de Medio

²¹⁹ Poc després de l'accident es publica un manifest "*Doñana era un fiesta*" (Álvarez Cobelas, 1998) que denuncia la greu situació ecològica i social provocada pel vessament incontrolat de llots i que ve signat per 36 científics espanyols. D'aquests, 17 són científics col·laboradors o empleats del propi CSIC.

²²⁰ "*¿Acuífero contaminado?*", de Miguel Ferrer director de l'Estació Biològica de Doñana publicat a "El Mundo", 12 de maig del 1998.
<http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/12/sociedad/418829.html>

Ambiente relativamente amplia en lo concerniente a las muestras tomadas el día 3, las que se proporcionó al Consejo de Medio Ambiente el día 5 y publicadas en Internet a partir del día 7 de mayo. Nada se sabe de la analítica correspondiente a aguas subterráneas". (Greenpeace, 1999:11).

El CSIC, davant la polèmica, argumenta que la seva és una metodologia encertada, totalment imparcial, acreditada i homologada per la comunitat científica. Amb les seves accions, afirma, l'únic que busca és donar prioritat a aquelles dades que poden ajudar a que certs sectors afectats puguin reprendre la seva activitat tan aviat com sigui possible:

"El problema que nos ocupa no debe ser abordado de manera fragmentaria sino de forma global e integrada, para conocerlo en toda su extensión y sugerir las posibles soluciones. La ciencia puede aportar diversas medias de recuperación y el grupo de científicos mencionado las está analizando y experimentando con el fin de proponer las más adecuadas a las administraciones". (Bravo, 1999: 104-105).

La pressió i l'atenció sobre les anàlisis que publiquen els científics oficials, però, no cedirà. De fet, augmenta amb cada dia que passa. Per exemple, en una carta publicada a *Nature* alguns reputats científics espanyols es mostren crítics amb el paper del CSIC i reivindiquen millors especialistes, més col·laboració científica, tenir una visió i una dimensió més internacional:

"The Association for the Advancement of Science and Technology in Spain (AACTE), and most Spanish citizens, were shocked by the inability of official bodies to tackle the public health and environmental issues, which were worsened by their conspicuous efforts to minimize the political consequences. One of the few positive actions was by César Nombela, president of the Spanish National Research Council (CSIC), who created a 'commission of national experts' to provide guidelines for the treatment of the toxic spill and the monitoring of its effects. But the commission includes at least 17 members. Many are academics without much experience of detoxification, ecotoxicology and monitoring of soils, rivers and ecosystems following mine spills. The AACTE strongly suggests that the commission should be smaller and incorporate international engineers and scientists with relevant expertise [...] *This disastrous event has once more stressed the necessity for more well-trained scientists, engineers and managers in Spain who could deal with such hazards [...]* (Carta de 4 científicos españoles a Nature, vol 35, 10 september 1998, p.110).

Aquesta incipient controvèrsia científica no triga a arribar als mitjans de comunicació. El valor i la legitimitat del CSIC, la fiabilitat dels mètodes utilitzats, la necessitat d'opinions i experts internacionals, polèmiques totes elles que de seguida troben ressò als principals diaris d'abast estatal. Les entrevistes i les editorials se succeeixen. El consens al voltant del paper del CSIC sembla estar en perill.

Aquest fet xoca, d'altra banda, amb la pressió igualment forta que continuen exercint administracions i sectors que han vist minvada o qüestionada la seva activitat econòmica principal. La Junta de Andalucía ha prohibit per precaució tota activitat agrícola, pesquera i ramadera a la zona. Igualment, s'estan acordant mesures urgents per enretirar la collita dels terrenys cultivats afectats. Grangers, agricultors, pescadors, tots velen saber què està passant, tornar el més aviat possible a la seva feina²²¹. El mateix parer tenen els miners que s'han quedat sense treball degut al tancament cautelar de la mina fins que no s'investiguin del tot les causes i les responsabilitats derivades del fatídic vessament. La comarca sencera, doncs, demana també a polítics i científics premura, determinació i capacitat per identificar els veritables problemes derivats de l'accident. No en va, recorden, l'accident ha passat en una comarca, la de Doñana ja de per si prou depauperada i *oblidada per tothom*. La polèmica sobre l'abast de la contaminació té doncs, també, una dimensió social, econòmica, *humana*, com destaquen els mitjans de comunicació, molt important.

Tot i no ser aliens a aquesta premura en la cerca de respostes, els crítics amb el CSIC argumenten que si volem saber veritablement què està passant, si volem solucions ràpides i efectives per la recuperació total, o parcial de la zona afectada, el que hem de procurar és conèixer més *profundament* el comportament dels llots tòxics. No resumir ràpidament i de qualsevol manera el que està passant. Si es volen fer les coses bé, ens diuen, s'ha de tenir una visió més àmplia i documentada dels efectes a curt i llarg termini d'aquest vessament, s'ha de tenir una representació el més acurada possible de l'impacte *integral* d'aquest accident sobre els diferents ecosistemes i sobre el conjunt d'espècies, de processos i de sectors que s'han vist afectats per la riuada. No té sentit, per tant, concentrar-se només en substàncies discretes, en anàlisis separades i aïllades. El que veritablement fa falta és una visió documentada, una *monitorització exhaustiva*, una visió més àmplia, sistemàtica i de conjunt del que ha passat.

En aquest direcció, els que es mostren especialment crítics són alguns dels principals grups ecologistes desplaçats a la zona²²². Al principi

²²¹ "Such worrying about the wildlife angers to local farmers, who feel they have a more immediate problem. They cannot cultivate the once fertile flood plains that used to brim with orchards, rice paddies and cotton and sunflower fields. Catching fish or river crabs is also forbidden. Farmers want to know more about the future of their land" (New York Times, 24, Maig, 1999)

²²² Com he dit anteriorment, la presència de grups i organitzacions de caire ecologista a la zona és molt variada. Hi ha moltes organitzacions i molt diferents entre si: AGADEN (Agrupación Andaluza en Defensa de la Naturaleza), CODA (Coordinadora en Defensa de las Aves), CEPA (Coordinadora Ecologista Pacifista de Andalucía), SEO/Birdlife (Sociedad Española de Ornitología), Los Verdes de Andalucía, Greenpeace, ADENA/World Wide Foundation i posteriorment Ecologistas en Acción (una federació estatal que neix poc després de l'accident i que aglutina bona part de les entitats més actives localment). El cert és que tot i que hi ha diferents eixos que ens poden ajudar a classificar i caracteritzar aquests grups: tendència política (esquerra/dreta), caràcter conservacionista o contracultural, àmbit

les associacions ecologistes celebren la intervenció del CSIC però des de ben aviat comencen a discrepar amb les dades que aquest emet. Denuncien que el CSIC està *cedint* davant les *pressions* de certs sectors econòmics i que comparteix amb les administracions una voluntat de *maquillar i minimitzar al màxim els efectes i la dimensió del que està passant*. Per això, com a resposta, articulen una sèrie d'accions encaminades a produir, ells mateixos i amb els seus propis recursos, un retrat més minuciós i detallat del que realment està passant (Imatges 26, 27, 28, 29, 30 i 31 de l'annex fotogràfic).

“After a few hours of taking place the event, Greenpeace moved to the affected area. The first objective was to value the damages and the reach of this ecological and economic catastrophe. It was important to know the exact and complete composition of the spilled material and, in the face of the absence of information on the part of the administrations, we decided to pick up samples of sludge and waters along the affected area (Greenpeace, 1999)²²³.”

Aquest, de fet, era ja el propòsit inicial d'organitzacions com Greenpeace enviant a la zona dels fets un sofisticat i equipat vaixell laboratori. Ara, a tenor dels esdeveniments que es van produint, aquest i altres grups ecologistes accentuen la pressió sobre les administracions i els propis científics del CSIC. Així, amb l'ajuda d'una complexa xarxa de voluntaris, mobilitzant centres d'investigació internacionals i comptant amb l'ajuda de laboratoris universitaris, els ecologistes, inicien una contraanàlisi sistemàtica de la situació²²⁴:

d'actuació (sostenibilitat, pau, biodiversitat...) importància política prèvia, vinculació prèvia amb el Parc Nacional, àmbit geogràfic o marc d'influència (local, nacional, internacional, global...), el que trobem a la zona és una amalgama molt heterogènia i singular, gens fàcil de caracteritzat. Més que compartir idearis o tendències el que els uneix és un cert marc de sentit comú i sobretot un posicionament crític, articulat al voltant d'una no sempre formalitzable sensibilitat ecològica, respecte a la versió oficial. Això és de fet el que permet tractar-los de forma conjunta, doncs les diferències entre ells són tan marcades que d'una altra manera seria impossible reunir-los i identificar-los en un front comú. En efecte, AGADEN, SEO, ADENA/WWF, per exemple, són organitzacions dedicades sobretot a la conservació i protecció de la natura. La CEPA i la CODA, en canvi, constitueixen organitzacions més contraculturals i d'àmbit local que lluiten per conscienciar en favor d'una política ambiental més justa i sostenible. Greenpeace, per la seva banda, és una organització transnacional més encara a la lluita per una justícia ambiental global i que utilitza tàctiques de guerrilla mediàtica.

²²³ Nota de premsa de la Campanya “Don't forget Doñana. *One year after the toxic spill in Doñana*” de Greenpeace, iniciada l'abril de 1999.

(<http://www.greenpeace.se/norway/english/3media/pr/990422.htm>)

²²⁴ SEO/Birdlife serà l'organització encarregada de coordinar el dispositiu de voluntaris i Greenpeace serà l'organització que n'aportará més, fins a 500.

"On the other hand, the phone switchboards of our offices are continually busy with people's calls offering their help to palliate the ecological disaster." (Noticia a la Web de Greenpeace, 29 d'abril del 1998)²²⁵

"Hundreds of members have already confirmed us their disposition to move to Doñana and work in any task/issue that are commended, that is from, retiring mud to picking up fish or dead birds" ((Nota de premsa a la web de Greenpeace, 1 de maig del 1998)

SEO/Birdlife, per exemple, recull a través d'activistes i voluntaris un munt de mostres i aus mortes que envia a un laboratori anglès:

“Entrevistador- “Y este laboratorio por que era un laboratorio indep / F-. ¿El laboratorio? Si era un laboratorio en Inglaterra

Entrevistador- Ah enviasteis a un laboratorio a Inglaterra las los datos...

F. Si porqué los que pagamos eran los socios ricos de Birdlife que jejej, es la RSPB²²⁶” (Entrevista a Fernando, activista de SEO/ Birdlife)

Segons la organització conservacionista, la finalitat d'aquesta anàlisi preliminar és avaluar l'impacte ambiental del vessament però també pressionar les administracions. Volen que aquesta anàlisi suposi una “*llosa en contra*” del paper de les administracions públiques, que ajudi a “*depurar responsabilitats polítiques*”, que les obligui a investigar perquè que uns mesos abans informaren positivament sobre l'estat d'una presa que ara ha provocat un dels pitjors accidents que es recorden. Bona prova d'això és que pocs dies després, la Sociedad Española de Ornitología remetrà aquesta anàlisi, juntament amb una queixa contra Espanya, al Tribunal de Justicia de Luxemburg per la “*deixadesa de responsabilitats*” en la que al seu judici han incorregut tant Govern Central com Junta de Andalucía en la catàstrofe de Doñana.

Però els activistes de la SEO no són els únics que posen tota la seva infraestructura i mitjans per tal d'analitzar què ha passat, molts altres moviments i organitzacions també fan el mateix²²⁷. WWF/ADENA, per

²²⁵ <http://www.greenpeace.org/pressreleases/toxics/1998apr29.htm>

²²⁶ Els socis rics, la RSPB (The Royal Society for the Protection of Birds), com ens diu el Fernando, seran els encarregats de cobrir les despeses del soci petit espanyol. És important d'alguna manera tenir en compte aquests contactes perquè visibilitza una mica millor l'entramat d'organismes, grups i relacions que conforma cada organització ecologista. Aquestes la majoria de vegades treballen des d'àmbits i perspectives molt locals però tenen també contactes internacionals importants. Funcionen la majoria de vegades com entramats internacionals fet que els permet distribuir millor els recursos, el personal i els diferents professionals disponibles en funció del punt d'interès que en aquell moment es presenti.

²²⁷ Informació extreta de la llista de distribució utilitzada per Greenpeace per informar i mobilitzar voluntaris durant l'episodi. (From: "greenbase" <greenbas@gb.greenpeace.org> To: press-releases@xs2.greenpeace.org, Subject: Greenpeace Volunteers Ready to Help in Donana Crisis, Date: Fri, 1 May 1998 10:21:42 +0000).

exemple, ho farà des de l'interior mateix del Parc, recollint i analitzant aus que nien o s'abeuren a les immediacions del Parc. O bé Greenpeace, que posarà a disposició de les autoritats una àmplia xarxa de voluntaris i activistes per tal d'assegurar una bona i àmplia recollida de dades del que està passant²²⁸. Així, afirma, s'assegura també un contrast i una observació més internacional, més *independent*, més *fiable*, dels efectes del vessament.

La majoria de grups conservacionistes desplaçats a la zona col·laboren en aquesta escomesa. Sumen esforços, reuneixen professionals, coordinen les seves accions i recursos per tal de certificar, al marge dels informes del CSIC, el que està passant. Aquest és el cas, per exemple, dels serveis científics de la Universitat de Barcelona, contactats i contractats per Greenpeace²²⁹. Aquesta important despesa de recursos, de fet, no ha d'estranyar-nos. Per les agrupacions ecologistes, com he dit anteriorment, Doñana és un punt de treball i d'interès primordial, un espai a preservar, protegir i reivindicar²³⁰. En efecte, per la majoria de grups presents a la zona, l'accident contaminant de Doñana, per la seva proximitat en relació al Parc, s'ha convertit en el focus d'interès principal de la seva acció. No en va, ens diuen, aquest és un espai d'un *valor sentimental* i *simbòlic incalculable* per l'ecologisme espanyol, vital en la seva fundació i evolució històrica²³¹:

“Los ecologistes siempre sufrimos y es que estos patos son la clave de mi trabajo, mantienen mi romanticismo” (Entrevista a Bertrán, activista d'ADENA/WWWF)

Qualsevol esforç, doncs, és poc:

²²⁸ A través de crides internacionals, d'una mobilització a través d'Internet i d'un equip d'intervenció i de coordinació desplaçat a la zona, encapçalat per Eva Hernández, Greenpeace portarà a terme un fort desplegament a la zona.

<http://www.greenpeace.org/pressreleases/toxics/1998apr29.htm>

²²⁹ “Los Servicios Científico-Técnicos de la Universidad de Barcelona recibieron a principios de mayo del pasado año el encargo de Greenpeace para analizar la composición de lodos y aguas procedentes del vertido de la mina de Aznalcóllar.” (Greenpeace, 1999:11). A l'Annex III de l'informe de Greenpeace (1999). Doñana: un año después del vertido de Aznalcóllar es pot consultar l'anàlisi completa feta pels científics de la UB.

²³⁰ “El Parque Nacional de Doñana ha sido declarado zona húmeda de importancia internacional de extraordinarios valores ecológicos por el Convenio Ramsar, Reserva de la Biosfera (1980) y Patrimonio de la Humanidad (1994) por la UNESCO. Además de su estado de conservación debido a la existencia del Parque Nacional y Natural, Doñana es un lugar incluido en la Red Natura 2000, ha obtenido el Diploma Europeo para Áreas Protegidas del Consejo de Europa y está rodeado de otras áreas naturales y reservas, especialmente humedales costeros” (www.panda.org/europe/donana).

²³¹ El Parc Nacional de Doñana va ser creat als anys 60 gràcies als esforços de conservació encapçalats per organitzacions ecologistes com World Wide Foundation. De fet aquest Parc sempre ha tingut una forta vinculació històrica i simbòlica amb el moviment ecologista a l'Estat Espanyol. Les primeres lluites el tingueren com a protagonista. ADENA en comprà una parcel·la amb la voluntat de començar una tasca conservacionista. SEO n'administra parts d'interès científic gairebé des de la seva fundació com a Parc (Martín-Crespo, 2000).

“Se te encoge el corazón al contemplar las lágrimas de angustia y dolor en el rostro curtido de un agricultor de Aznalcóllar que te relata el sucesos y los recuerdos y valores que ha perdido; se te nubla la vista al observar la marisma del Lucio del Cangrejo rebosante de panzas blancas de peces muertos flotantes que son devorados en festín por garzas y cigüeñas” (Vega i Bartolomé, 1998, p. 10).

“un poquito el estallido fue el, por culpa deeee, de Aznalcóllar en el cual pues nos tuvimos que dedicar específicamente a un tema tan importante sobretodo que afectaba a uno de los espacios naturales más importantes de de España y casi de Europa po, podríamos decir (...)” (Entrevista a Fernando, activista de Seo/birdlife)

Des del punt de vista d'aquestes agrupacions, per tant, ens trobem davant d'un episodi sense precedents que accentua i legitima una lluita, l'ecologista, tan oblidada com costosa durant dècades²³². Des del seu punt de vista, el vessament de llots contaminants a Doñana evidencia, un cop més, la dèbil política ambiental que existeix en les societats altament industrialitzades, el poc respecte i interès que desperta la defensa del medi ambient entre polítics, empresaris i ciutadans en general. Especialment, segurament per circumstàncies històriques, a l'Estat Espanyol:

²³² L'ecologisme a la Península Ibèrica, tot i ser un moviment important per entendre l'esdevenir polític, social i cultural de la segona meitat del segle XX no ha estat, podem dir, un moviment que hagi rebut massa atenció, ni per part de l'opinió pública ni per part dels estudiosos. Raons polítiques i històriques, heretades sobretot de la dictadura franquista, han fet que aquest moviment no hagi estat visible al nostre país, en un sentit de forta presència en l'opinió pública, fins ben entrada la dècada dels 80. Per aquells interessats en la història del moviment ecologista a la Península Ibèrica dir que no hi ha aproximacions massa sistemàtiques a la seva història i evolució. Són més aviat pocs els treballs que rescaten aquest moviment de l'ostracisme habitual en el que se l'ha situat (Varillas, 1980). En efecte, a la manca de fonts primàries exhaustives, localitzables o sistemàtiques li hem d'unir que la majoria de documents que versen sobre aquesta temàtica estan inspirats, escrits o recullen gestes de membres o destacats impulsors del moviment (els treballs que trobem són sobretot treballs fets per actius militants com Benigno Varillas, Humberto Da Cruz, Pedro Costa, Carlos Carrasco, Vicent Marqués i Mario Gaviria). No obstant, a partir dels anys 90 s'ha fet un esforç considerable per revertir aquesta situació i analitzar i caracteritzar de forma més exhaustiva l'evolució històrica i política d'aquest moviment a la Península Ibèrica (Fernández, 1999; Martín-Crespo, 2000). En aquest sentit, la conclusió més destacable probablement sigui que l'ecologisme a la Península Ibèrica ha seguit una evolució força peculiar, diferent -sobretot als seus inicis-, de la seguida pel moviment en altres països. Les dificultats relacionades amb la dictadura franquista i el retard en la democratització del propi país han estat factors claus per explicar les dificultats d'aquest i altres moviments per consolidar la seva acció. També la poca consciència ambiental ha estat un factor cultural que ha dificultat l'entrada i la consolidació d'aquest moviment durant dècades. Posteriorment però, i gràcies sobretot a una evident voluntat internacionalitzadora, el moviment ha viscut una progressiva normalització en la seva consolidació organitzacional i política dins l'arena política i mediàtica. En aquest sentit, actualment el moviment ecologista gaudeix d'una presència i d'una força relativament acceptable, equiparable al que passa en el context europeu (veure Martín-Crespo, 2000)

"Multinationals saw in Spain low wages, good transport access and at the same time until the end of the dictatorship a place where there were few union rights. This facilitated the entry of contaminating companies which had been eliminated from countries where public opinion wouldn't back them. The combination was one of wanting to modernize the country coupled with corruption and a lack of reaction from the public." (Xavier Pastor, coordinador de la campanya de Greenpeace, a l'agència Reuters, agost del 1998)²³³.

Per tant, l'episodi és vist com una excel·lent oportunitat per fer evident la lluita, en realitat les lluites, les diferents accions i discursos d'un moviment que consideren injustament oblidat i marginalitzat. Una oportunitat per treure a la llum el treball d'anys, per reivindicar un lloc en la societat espanyola i per renovar l'agenda política en matèria ambiental. L'important però és que aquest desplegament de recursos ens permet articular una representació alternativa del que ha passat. En efecte, en les anàltiques de les que disposen els ecologistes apareixen dades que les anàlisis del CSIC ometen (veure Greenpeace 1999 i Greenpeace 2000). La controvèrsia científica està de nou servida. Per començar, els principals grups ecologistes estimen que en realitat s'han vessat entre 4.5 i 5,5 m³ d'aigua àcida i rica en metalls. Es calcula doncs que la zona afectada ocupa realment unes 4.5000 hectàrees (una dada molt superior a l'estimada inicialment), de les quals entre 2.000 i 2.500 corresponen a terres agrícoles. També afirmen que són fins a 10 els municipis directament afectats pel vessament i per tant una població de 40.000 persones. Igualment parlen de 30 tones de peixos morts, fauna afectada, innumerables pous inservibles, aqüífers contaminats (Gaia, 1998). Per ells la distància recorreguda per les aigües carregades de metalls pesants és pràcticament el doble del que diu la versió oficial (parlen de 80 km de conques fluvials afectades). Una altra dada important que s'apunta és l'espessor de la capa de llots dipositada. Segons els seus càlculs aquesta varia, va dels dos metres (a les zones més properes a la mina) als pocs centímetres (a les àrees més allunyades). Aquests càlculs, afirmen, no s'adiuen per res amb els que les Administracions estan publicant. El motiu: el CSIC no sembla tenir en compte que en molts casos aquests metalls pesants no es troben en estat sòlid, agafats en llots visibles. Conseqüentment, els seus càlculs són parcials. Segons apunten els informes contractats i promoguts per entitats ecologistes, l'efecte del vessament és i serà molt més gran del que s'està publicant.

En efecte, pels ecologistes, la majoria d'aquests llots s'han dissolt i viatgen per les aigües. D'aquí que el desastre arribi, al seu entendre, fins a

²³³ <http://archives.foodsafety.ksu.edu/animalnet/1998/8-1998/an-08-30-98-01.txt>

la pròpia desembocadura del Guadalquivir²³⁴. Igualment, preocupa sobremanera la més que possible afecció dels paratges interiors del Parc Nacional de Doñana. Tal i com apunten, existeix un greu risc de que els metalls pesants puguin passar als aquífers per filtracions en el sòl. Les afeccions a sòls, aigües superficials i aquífers al·luvials, provocades per la riuada tòxica al llarg del seu recorregut, fan pensar que una sèrie d'aquífers importants i vitals per l'abeurament subterrani de Doñana i de la comarca sencera s'hagin pogut veure's afectats²³⁵. De ser cert, "*la gran cantimplora*" de Doñana podria veure's afectada i estendre encara més la toxicitat i la dimensió de l'accident²³⁶. Sigui com sigui, segons el parer d'aquestes organitzacions, no hi ha garanties suficients de que el CSIC estigui reflectint la complexitat d'un episodi com aquest. Les seves pròpies analítiques així ho constaten:

"Los comunicados de la Consejería de Medio Ambiente resaltan la ausencia de Hg, Cu y Pb disueltos en los análisis realizados, que los sólidos en suspensión no son elevados y que los valores de referencia en Sanlúcar de Barrameda no bajaron de un pH 7,5. No obstante existen contenidos significativos de Fe, Mn, Zn y muy escasos en Cd, Pb y As". (Greenpeace, 1999: 11).

El CSIC no triga a reaccionar. Posat en entredit, defensa la seva legitimitat i argumenta la seva neutralitat i la imprescindibilitat de la seva tasca d'informació i peritatge científic de l'accident. No és que vulguin simplificar l'episodi és que aquest és extremadament complex i exigeix una atenció i una dedicació tremenda²³⁷. Tot és qüestió de temps i mitjans, argumenta el CSIC. Amb temps i mitjans segur que s'aclarirà la situació:

"Es imprescindible mantener bajo control científico Doñana y los ecosistemas dañados. Analizar con todos los medios y la tecnología a nuestro alcance la

²³⁴ Per una informació detallada es poden consultar els excel·lents informes de Greenpeace (1999), *Doñana: un año después del vertido de Aznalcóllar* i (2000) *Doñana: dos años después del vertido de Aznalcóllar*

²³⁵ "El acuífero 27 de Doñana está contaminado, según un informe de la Confederación Hidrográfica". El Mundo, 9 de maig del 1998.

<http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/09/sociedad/417397.html>

²³⁶ Fins a tres unitats hidrogeològiques podrien haver estat afectades pel vessament: Niebla-Posadas (aquífer 26), Almonte-Marismas (aquífer 27) i Aljarafe. L'aquífer 27, en especial, és el que centrarà més l'atenció de científics i ecologistes ja que aflora molt a prop de la bassa sinistrada i ha pogut quedar afectat pel reflux de la riuada en el moment de la ruptura. L'afecció de les aigües subterrànies i els conseqüents efectes pels ecosistemes propers i per la població (través dels pous d'aigua potable) preocupa als diferents actors.

²³⁷ "*Se funciona mediante un intranet. Yo recibo todas las memorias parciales de los diferentes trabajos de los grupos de científicos. Estas memorias se distribuyen a todos los grupos antes de las revisiones. Hay dos revisiones al año. Estas memorias parciales sirven para que se pueda saber lo que hacen los demás grupos y como lo hacen. Así, en caso de que haya algún problema lo podemos detectar y corregir. Al final del año se presenta una memoria (cada grupo)*" (Miguel Ferrer, coordinador de la Estación Biológica de Doñana, viernes 23 de noviembre).

evolución interna de las zonas afectadas por el vertido. Se necesita minuciosidad y estar atento a todos los frentes donde puede aparecer (especies vegetales, productos agrícolas, pesca, ganadería, fauna, población humana...)” (bravo, 1999: 75).

No obstant la polèmica encetada amb els ecologistes té efectes sobre l'acció i la posició del CSIC. Aquest organisme, pocs dies després de publicar les primeres analítiques, es veu obligat a rectificar i reconèixer la presència de més metalls pesants. Igualment, rectifica les seves previsions sobre la potencialitat destructiva dels llots. Aquests, apunten ara, són molt més destructius i tòxics del que les primeres analítiques mostraven. També reconeix el risc de contaminació d'aqüífers i aigües subterrànies²³⁸. El perill, reconeix, és encara molt gran. La possibleafecció d'ecosistemes valuosos no ha de ser descartada. Tot i que es referma en la seva posició tranquil·litzadora, reconeix, com apunten algunes organitzacions ecologistes, que per res s'ha de baixar la guàrdia. La situació és greu i complexa i qualsevol esforç és valuós per determinar l'abast i per evitar que l'accident tingui conseqüències devastadores per l'entorn afectat. El CSIC, sembla, no vol ser font de polèmica. El seu paper és un altre i els diferents grups ecologistes, en aquest sentit, poden ser uns magnífics aliats a l'hora de descobrir i assenyalar possibles perills potencials.

Aquesta posició ambivalent del CSIC és important per la controvèrsia ja que permet l'entrada de ple dels ecologistes en la mateixa, tant des d'un punt de vista polític com des d'un punt de vista científic. Les dades del CSIC, el comitè d'experts independents nomenat per gestionar la catàstrofe, s'han mostrat fràgils i discutibles. Sobretot pel que fa a la seva interpretació. Els ecologistes que compten amb experts i comitès assessors internacionals estan posant en entredit moltes de les conclusions de les anàlisis fetes per aquest organisme.

“El hecho de poder analizar muestras tomadas en el interior de la balsa y en diferentes puntos a lo largo del vertido, permitió obtener valores acordes con los efectos del lodo en el medio y, por tanto, evaluar el gran impacto ambiental causado”. (Greenpeace, 1999: 12).

D'altra banda, han aconseguit demostrar a través d'un minucios treball de camp que hi ha dimensions i problemàtiques que no s'estan atenent²³⁹. I el CSIC les ha reconegut. Sembla evident que el CSIC sol no

²³⁸ L'Institut Tecnològic Geomínero (ITGE) reconeix que han entrat aigües tòxiques a l'aqüífer 27 tot i que minimitza el seu impacte contaminant. Emilio Custodio, director general de l'Institut, assegura que degut a les característiques de l'aqüífer –la lentitud amb la que es mouen les aigües subterrànies, extensió i volum d'aigua que alberga– la contaminació detectada per metalls no és significativa (Gaia, 1998, núm. 14).

²³⁹ Veure informes de Greenpeace 1999 i 2000 on es detallen les analítiques i les investigacions encarregades per ells mateixos al voltant dels efectes i dimensions de l'accident.

pot portar a terme aquesta monitorització de l'accident. L'esforç i el protagonisme dels ecologistes és creixent i pel que sembla, ara per ara, del tot justificat:

“todas las críticas pues se han basado en trabajos nuestros de campo particulares como pueden ser a lo mejor puees el el primer aviso que dimos de la zona de Entremuros que estaba contaminada pues cogimos una muestra de vegetación, la mandamos al laboratorio, nos cobraron un dineral porque cuesta much carisimo hacer análisis y vimos que había pues mm... estaban 40 veces por encima de de muestras patrón que habíamos cogido en la misma zona entonces pues lógicamente ya ahí dimos la voz de alarma de la zona de Entremuros que ha habido una recuperación y una... un trabajo de restauración fuertisimo eeh... lo mismo pasó pues con el tema de algunas zonas que que se vieron afectadas en un principio que deci comentaban que no estaban afectadas y que bueno... pues se ha visto que si y que estaba afectada o el tema de depuraciones en el cual cuando se hab... hacían proyectos de depuración de las aguas contenidas aguas ácidas y tóxicas en la zona de Entremuros pues ya avisábamos que bueno... que habían métodos muchos, bueno a través de trabajos búsqueda de bibliografía o en conexión con gente que trabajan sobre el tema (...)” (Entrevista Fernando, activista de SEO/Birdlife).

Això els converteix en actors importants, d'alguna manera imprescindibles. Malgrat no són els valedors darrers del que passa, els grups ecologistes, apareixen com uns aliats importants pel CSIC, d'alguna manera perillosos, és cert, però també valuosos ja que actuen com un contrafort necessari per calibrar la dimensió, la *veritat*, del que ha passat.

“Los primeros análisis completos mostraban en general elementos y concentraciones muy problemáticos, pero que debían ser corroborados por el comité de expertos nombrado a raíz del accidente. Los resultados oficiales presentados por el Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) confirmaron la presencia de estos elementos no esperados, y además, las altas concentraciones de algunos de ellos”. (Greenpeace, 2000: 8).

D'això se n'adona també la premsa, un fet que serà aprofitat per la majoria de grups ecologistes. En efecte, la majoria de grups, destinaran a partir d'ara una part important del seu esforç a captar justament aquesta dimensió mediàtica. La presència mediàtica sembla primordial per mantenir oberta la tensió, per assegurar un millor diagnòstic de l'accident, per fer-se, en definitiva, imprescindibles a l'hora de determinar què esta passant. Però també ho és per aconseguir arribar a l'opinió pública, per fer arribar la seva lluita i els seus arguments. Ho és per millorar la imatge d'un moviment que es considera injustament tractat i caricaturitzat, tant arrel de la catàstrofe (on se'ls titlla en tot moment de *catastrofistes*) com històricament.

No obstant aquest èxit no farà més que alimentar la polèmica amb les administracions. Aquestes no semblen ser partidàries de la inclusió dels ecologistes en el debat. Per la Ministra, l'única veu autoritzada és la del CSIC. No ha de fer-se cas a les veus alarmistes i poc col·laboradores d'aquests:

“No se ayuda nada diciendo que hay filtraciones (en el Parque Nacional) cuando no sé qué documentación o análisis pueden tener que puedan desmentir lo que los técnicos del Parque hoy, una vez más, están confirmando: que las marismas de Doñana están salvadas” (El Mundo, 4 de maig del 1998)²⁴⁰

Pels ecologistes, però, l'argument de la Ministra no fa sinó confirmar la voluntat minimitzadora de les administracions. Davant els riscos potencials, aquestes prefereixen mirar cap a una altra banda. Acusar-los per desprestigiar-los fins i tot quan els tècnics confirmen que les seves temences són justificades.

“El tema es lo suficientemente serio como para no intentar echar balones fuera ni alarmar más allá de lo que tristemente es un espectáculo lamentable que ha dado la vuelta al mundo” (Estevan, 1998)²⁴¹

“en lugar de ser los adalides de la defensa de nuestro patrimonio natural, dedican sus esfuerzos a desprestigiar la labor de las organizaciones ecologistas y de los técnicos y profesionales que continuamente alertamos a la sociedad sobre situaciones peligrosas o denunciamos irregularidades administrativas y transgresiones de la Ley en materia ambiental. El calificativo de “catastrofistas” o la descalificación como “radicales”, “extremistas” o “enemigos del progreso” están siempre dispuestos” (Arrojo, a El Mundo 27 d'abril del 1998)²⁴²

En efecte, aquesta posició d'autoritat en la matèria que adquireix inesperadament l'ecologisme l'anima a seguir endavant. Progressivament es van incorporant i sumant organitzacions i voluntaris amb la finalitat de continuar explorant els límits i dimensions de la catàstrofe²⁴³:

²⁴⁰ “Tocino y Chaves critican el «alarmismo injustificado»”, El Mundo, 4 de maig del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/04/sociedad/412219.html>

²⁴¹ “Los lodos tóxicos de Aznalcóllar y el desarrollo sostenible de Doñana”, *Boletín de Ciudades para un futuro más sostenible*, núm. 6. Disponible a: <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/aaest.html>

²⁴² “La penosa experiencia de ser ecologista”, article de Pedro Arrojo en “El Mundo”, publicat el 27 d'abril del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/27/sociedad/407275.html>

²⁴³ SEO és un bon exemple d'això. Aprofitant aquesta incertesa, demanarà la participació de voluntaris per tal de supervisar i recollir dades relacionades amb la possible afecció d'aus migratòries que creien a Doñana.

“Gracias a los trabajos de voluntarios [...] se han podido recoger 800 huevos de aves, recolectados de nidos de distintas especies, que han sido llevados para su incubación al Centro de Recuperación de la Estación Biológica de Doñana y cuyo futuro están en sus manos” (Vega i Bartolomé, 1998, p. 10)

En efecte, cal continuar esbrinant què està passant. Cal fer-ho de forma autònoma i independent, com s’ha demostrat, ja que no es pot confiar del tot en les dades oficials²⁴⁴. No es pot confiar en la voluntat de les administracions a l’hora d’aclarir realment els fets i les seves conseqüències. Per això és important recollir tants testimonis com sigui possible de la catàstrofe, per silenciosos i poc evidents que aquests siguin.

“Se informa de una recogida de 20.000 kg de peces muertos, 727 huevos de aves y 23 nidos, dos pollos de garza imperial muertos, así como afectados 8 avocetas, 2 pollos de calamón y una focha común” (Greenpeace, 1999: 10).

El que està en joc és el futur de la zona, donar comptes del que està passant *realment*.

No s’escatimen esforços en aquesta empresa²⁴⁵. A través de llistes de distribució, a través de crides a l’acció, els diferents grups coordinen i recluten activistes i voluntaris, estatal però també internacionalment. És important posar tot els recursos al servei del que està passant:

“Simultaneously to the presence of the MV Greenpeace in the Guadalquivir, supporting the first teams of the organization, Greenpeace has contact -via Internet and of fax - with its local Groups of Support and with its Net of Activists, to organize the volunteers' teams for Doñana. These two structures involve thousand of the most activist members in Greenpeace, whose capacity to mobilized is in question of hours, when they are required by the organization” (Greenpeace)²⁴⁶

En efecte, Greenpeace, per exemple, trasllada tota la flota i aprofita la presència multitudinària d’activistes per recollir sistemàticament mostres i enviar-les, sense dilació, als laboratoris mòbils que té ancorats a les immediacions de la catàstrofe. Així, asseguruen poden donar informació fiable, ràpida i sistemàtica de l’avenç dels llots i de les

²⁴⁴ “Siempre se agradece que exista variedad de fuentes que aporten datos para ayudar a contrastar y corroborar los resultados. Y en este sentido, hay que destacar que estas ONG realizaron estos costosos trabajos con recursos propios”. (Ecosistemas, 1998, núm. 24-25, p. 20)

²⁴⁵ Molts dels grups equipen els seus membres d’elements tecnològics que els permeten fer anàlisis in situ, recollir dades, o gravar i enregistrar condicions, hàbitats o espècies afectades, convertint-los així en autèntics reporters de la catàstrofe. Greenpeace, segurament, serà l’organització més activa i més ben dotada en aquest sentit.

²⁴⁶ Informació extreta de la llista de distribució press-releases@xs2.greenpeace.org (Subject: Greenpeace Volunteers Ready to Help in Donana Crisis. Fri, 1 May 1998 10:21:42 +0000).

conseqüències d'aquests que poc a poc es van coneixent²⁴⁷. Així, afirmen, es pot informar minut a minut a l'opinió pública, local i alhora internacional, del que està passant (Imatges 33, 34, 35 i 36 de l'annex fotogràfic):

“The presence of our ship MV Greenpeace, anchored in the port of Bonanza (estuary of the Guadalquivir river) served to the activists of the organization as a floating office and of informative reference for the media, national as well as international” (Greenpeace, 1999)²⁴⁸

Gràcies a aquest esforç continuat les diferents organitzacions comencen a coordinar-se de manera més evident. La dimensió de l'accident, afirmen, fa necessària una estratègia conjunta²⁴⁹. Els recursos, la informació, la infraestructura i els contactes de cada organització són posades al servei d'una mateixa voluntat: aclarir els fets, determinar responsabilitats, aclarir les causes i proposar les millors solucions per restaurar la zona afectada. Poc a poc, creix i es consolida una alternativa a la visió inicialment sostinguda.

Així és, poc a poc, assistim, fruit d'aquestes accions i polèmiques, a la construcció d'un escenari en el que es destrien dues grans posicions que, amb el temps, es diferenciaran cada cop més: una, la més *oficial*, que insisteix en que el més important afortunadament “*ja ha passat*”, i una altra, més vinculada a les accions dels grups ecologistes, que destaca que “*el pitjor encara ha de venir*”.

Així és, si atenem als informes que publica el CSIC, a les dades i comunicats que fan els principals responsables polítics, ens adonem que en la majoria de casos es dona un missatge esperançador. Afortunadament, l'esdeveniment no sembla haver afectat zones densament poblades. A més, segons aquests, afortunadament, no es registra contaminació a cap tram del Guadalquivir. En una visita a Sanlúcar de Barrameda, la Ministra d'Agricultura i Pesca, mentre degusta llagostins, insisteix i afirma que no passa res al Guadalquivir. Aquesta dada és clau perquè apunta a que la contaminació, molt probablement, no ha entrat al Parc Nacional de Doñana:

²⁴⁷ Les dades són recollides i administrades des del vaixell que Greenpeace ha enviat a la zona. En aquest, les dades són processades i classificades de tal manera que, si cal, puguin ser després enviades a revisar per grups de professionals i de científics aliens a l'organització, o bé propis, com el laboratori científic toxicològic que l'organització té a la Universitat d'Exeter (Greenpeace, 1999; 2000).

²⁴⁸ Nota de premsa de la Campanya “*Don't forget Doñana. One year after the toxic spill in Doñana*” de Greenpeace iniciada l'abril del 1999. (<http://www.greenpeace.se/norway/english/3media/pr/990422.htm>)

²⁴⁹ En efecte la coordinació i l'aprofitament de tots els recursos és molt important. Així moltes d'aquestes mostres són empaquetades i enviades als centres de suport locals, que de manera ordenada i integrada envien constantment informes i mostres a les bases estatals per tal que aquestes puguin informar i alhora decidir les futures estratègies. Igualment, molts d'aquests registres circulen entre organitzacions diferents. Després de classificar-los és important compartir-los per tal de poder-los utilitzar de forma coordinada i alhora independent.

“Para Isabel Tocino Doñana está salvada”. (Vega, I.; Bartolomé, J. 1998, p. 4).

Igualment, afirmen es confirma que no existeix un risc important de contaminació per l'important estuari pesquer que hi ha la part final d'aquest important riu. Un dels sectors econòmics més importants per la comarca, doncs, sembla preservat. És cert, afirmen, que la conca del Guadiamar està força afectada però també és cert, argumenten, que aquesta és una zona *acostumada* a vessaments d'aquest estil. Malgrat no es pot abaixar la guàrdia hem de confiar en l'experiència i la memòria que aquestes terres tenen i ens els mecanismes i recursos naturals dels que disposa per fer-hi front.

La postura *oficial*, doncs, és clara: el que ha succeït, malgrat ser greu, podia haver estat pitjor. Per sort, tot sembla que ha quedat a les portes d'una catàstrofe. Les ràpides i eficients mesures preses al llarg dels primers dies, amb l'inestimable ajut dels principals agents científics espanyols, ha permès deturar l'espiral de descontrol i perill que s'albirava un cop cedí la presa. Les primeres mesures, sembla, han permès reduir la catàstrofe i contenir-la, sobretot, pel que fa a la seva incidència sobre el Parc Natural. Segons el seu punt de vista, gràcies a aquesta ràpida intervenció i a la sort de que es produís en una zona preparada i habituada a semblants condicions contaminants²⁵⁰, es pot afirmar que no s'han vist afectades persones, ni sectors turístics importants, ni tan sols zones d'alt interès ecològic²⁵¹. Així ho resumeix la pròpia Junta de Andalucía:

“La mayor parte de la superficie del valle aluvial del curso medio-bajo del Guadiamar quedó dañada por el vertido minero, aunque por el avanzado estado de degradación y transformación que presentaba esta zona antes del accidente y por las medidas de urgencia desarrolladas, apenas se han visto afectados directamente ecosistemas de especial interés” (Junta de Andalucía, mayo 1998²⁵²).

“[...] Afortunadamente no se produjeron daños personales ni se vieron afectadas las captaciones de abastecimiento de agua a los núcleos urbanos” (Junta de Andalucía, 1998)

²⁵⁰ "Es evidente también que las prácticas mineras, tan antiguas y arraigadas en la zona, hacen que la presencia de metales en el ambiente no sea algo totalmente nuevo aunque la magnitud del vertido no tenga precedentes". (Ciencia y Vida, 9, 1998; p. 104-105).

²⁵¹ Sembla que hi ha cert consens, al principi, sobre el valor de les mesures preses que han permès reduir la catàstrofe i contenir-la, sobretot contenir la seva incidència sobre el Parc Natural. Aquest pel que sembla, a primera vista, ha quedat net de contaminació, només algunes incidències poc remarcables recorden en el Parc que la contaminació ha estat a prop de causar mals majors.

²⁵² Dades extretes dels informes que la Junta de Andalucía, a través de la Consejería de Medio Ambiente, publicava sobre la monitorització del vessament d'Aznalcóllar. Un resum d'aquestes dades es pot veure a:

http://www.cma.junta-andalucia.es/guadiamar/accidente_aznalcollar/aznalcollar_1.html

Igualment, la noció de contaminació que és promulga des de les administracions i que és avalada pels informes del CSIC fa que el que ha passat a les rodalies de Doñana quedi lligat al que és més discriminable visualment: allò *negre, lleig i viscos*. Tot i detectar metalls pesants molt tòxics, no sembla que haguem de preocupar-nos del que risc que aquests comporten. La solidesa dels llots no ha permès contaminar aigües ni cicles hidrològics importants:

“Mientras que los suelos cubiertos por los lodos o aguas ácidas quedaron contaminados en mayor o menor intensidad, el acuífero aluvial sólo se vio afectado en el sector más cercano a la balsa siniestrada pero sin llegar a afectar al acuífero regional (Sistema acuífero Almonte marisma)” (Junta de Andalucía, mai del 1998)

A més, del tota d'espècies que podien quedar afectades, les anàlisis mostren que molt poques han quedat realment afectades, la majoria sembla que ha aconseguit desfer-se de la trampa viscosa que ocasionaren els llots. A més, les afectades, afirmen, podran salvar-se sense massa problemes.

“La fauna de vertebrados terrestres, por su capacidad de desplazamiento, fue la menos afectada pero no ocurrió lo mismo con la fauna y flora acuática que desapareció en la práctica totalidad del cauce fluvial afectado. También se vieron afectadas varias colonias de aves en la zona de Entremuros” (Junta de Andalucía, 1999)²⁵³

Amb tot, la solidesa i homogeneïtat que mostren els llots ens permet ser optimistes ja que ens permet tractar-los com una unitat. Enretirar-los ràpidament i desfer-se així del seu risc potencial. El que ha passat, doncs, és força local. Vigent mentre no s'enretirin els llots però inexistent un cop aquests hagin estat degudament tractats i netejats. El discurs de les Administracions, recolzat en bona part en les dades i anàlisis del CSIC, apareix per tant com un discurs força optimista:

“Lo peor ya ha pasado”. Lo que ha pasado pronto formará parte, sólo, de un desagradable recuerdo. Doñana está limpia y preparada para la llegada de las lluvias. (Bravo, I. 1999: 75).

“El CSIC tiene unos objetivos de seguimiento de 2 o 3 años” (Bravo, I. 1999: 73)

Diametralment oposat trobem un altre discurs. De la mà, i fruit de l'esforç de les agrupacions ecologistes, trobem una posició que ens alerta que *“el pitjor està per venir”*. En efecte, pels ecologistes la contaminació no es

²⁵³ Declaracions de Luis Maria Cornejo, director general del Medio Natural recollides a la notícia *“La mala pata de Doñana”*, El Mundo, 19 de maig del 1999). <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1999/05/19/sociedad/673376.html>

pot acotar ni restringir a un terreny específic. Aquesta, com demostren les anàlisis, s'escampa. Penetra i es dilueix per tot arreu:

“Las aves ya han empezado a morir y existe un gran riesgo de que la pleamar pueda empujar la riada tóxica a través de las compuertas” (Greenpeace, 1999: 15).

Els rius la transporten, les terres l'absorbeixen i les aus l'estenen amb el seu moviment constant. Hi ha per tant una contaminació invisible i mòbil que, com es demostra, escapa constantment a aquesta imatge simplificada que ens ofereix la versió oficial.

“La concentración de los cationes metálicos disueltos en el suelo disminuye con el tiempo, pues éstos pueden seguir diferentes vías: pueden quedar disueltos en el suelo, pueden quedar retenidos por procesos de adsorción, complejación y precipitación, pueden pasar a la atmósfera por volatilización, pueden ser absorbidos por las plantas y así incorporarse a las cadenas tróficas; pueden movilizarse a las aguas superficiales o subterráneas” (Menor de Gaspar y Pérez, 1998: 21).

“Los niveles de metales pesados, como el talio (más de 25 mg/kg.), arsénico (más de 1.500 mg/kg.), cadmio (35 mg/kg.), plomo (más de 3.500 mg/kg.), cobre (990 mg/kg.) y zinc (más de 13.500 mg/kg.) presentes en el cauce son muy preocupantes por su elevada carga tóxica. Estas concentraciones superan significativamente los valores ecotoxicológicos aceptables por los organismos acuáticos, impidiendo de esta forma la adecuada recuperación del río Guadiamar e hipotecando el desarrollo de este ecosistema fluvial. El alto grado de contaminación remanente se explica por el hecho de que hasta ahora la Confederación Hidrográfica del Guadalquivir no ha limpiado el lecho del Guadiamar [...]” (Greenpeace, 1999: 12)

Si no parem atenció a aquestes vies de propagació de la contaminació difícilment podrem fer-nos una idea acurada de què està passant. A més, un cop es demostra que aquesta genera interaccions i afeccions invisibles i del tot imprevisibles, no podem sinó alertar-nos del que queda per conèixer²⁵⁴. Atesa la seva lectura dels fets, sabem més aviat poc dels processos i interaccions que estan tenint lloc, sabem poc del que realment està passant. L'accident no és només una zona negra acotada geogràficament. L'accident és una *bomba silenciosa*, un *incert destí* que plana

²⁵⁴ “Esto es lo que se ve. A ello hay que unir el factor psicológico en cuanto al consumo; la venta de productos de la zona –incluido el pescado de Sanlúcar de Barrameda– se ha reducido considerablemente. Sin embargo, lo pero está en el futuro incierto que queda en la zona: ¿qué pasará con el río? ¿y con los cultivos y la ganadería? ¿y con la pesca? ¿y con los cangrejos? ¿qué agua podremos beber? ¿cómo afectan los metales a nuestra salud y a la de nuestros hijos? ¿qué pasará con Doñana? Son preguntas que el tiempo responderá y que hipotecan el futuro de toda una comarca” (Menor de Gaspar y Pérez, 1998: 21).

sobre tota la comarca. El pitjor, segurament, està encara per arribar. Només un exemple:

“El sistema Guadiamar se ha modificado en un grado que tardará décadas en recuperar su estructura, composición y funcionamiento iniciales. La concentración de algunos elementos, como arsénico y cinc, persistirá como una característica propia del sistema en el futuro, a pesar de los procesos de fijación y lixiviado que tendrán lugar”. (Bravo, M. J. 1998: 2)

Per això no poden aturar-se. S'ha de continuar mesurant, recollint dades i analitzant minuciosament les possibles vies de propagació de la contaminació així com les possibles i invisibles interaccions que estan tenint lloc entre espècies i ecosistemes de tota mena. És tot una comarca la que pot estar afectada! Un patrimoni de la humanitat el que està en perill evident! Les protestes i mobilitzacions es succeeixen. Comunicats de premsa, publicació d'informes, crides a través de les incipients pàgines web, qualsevol acció és important seguir coordinant recursos, coneixements, activistes... És important seguir actuant, protestant, deixar clar que l'accident és més greu del que s'està afirmant.

L'amenaça per les formes de vida de la Comarca

La incertesa i la polèmica que aixequen aquest ball de posicions posa a polítics, científics i ecologistes en el primer pla d'una controvèrsia mediàtica, científica i política molt important. Però no són els únics actors que es deixen sentir a l'hora de definir i dimensions el que està passant. El pitjor ha passat? O el pitjor està per venir? De com es resolgui aquest dilema en depèn també el futur de diversos i importants sectors socioeconòmics de la comarca, afectats tots ells, de manera més o menys directa, pel vessament i les seves possibles conseqüències.

En aquest sentit, l'ASAJA (l'Associació Agrària de Joves Agricultors), en roda de premsa des de Sevilla, fa un primer balanç i valoració de l'ocorregut, sobretot des del punt de vista de les possibles pèrdues que l'accident pot tenir per a l'agricultura. Pel cap baix, calcula, el vessament pot haver afectat unes 10.000 hectàrees agrícoles, directa o indirectament. La salut dels cultius d'arbres fruiters i dels cultius d'estiu, així com els efectes sobre la ramaderia, és per tant la seva màxima preocupació. Aquesta però no es centra només en la valoració de pèrdues que el vessament suposa a curt termini –segons les seves estimacions les pèrdues per la collita d'aquest any s'eleva fins als 1.500 milions de pessetes. No és només la collita perduda el que els preocupa ni tan sols la salut i viabilitat de la propera. La seva gran preocupació és l'afecció i les conseqüències a llarg termini que el vessament pot tenir pel sector agrícola i per extensió pel conjunt de la comarca. Com afectarà el vessament a un negoci tan important per la comarca, es pregunten. Qui es farà càrrec de les

despeses i dels efectes a llarg termini? Els agricultors i ramaders consideren que el vessament pot ser una condemna llarga i terrible que afecti enormement als seus interessos i a la seva principal forma de vida i de subsistència. Per això convoquen la roda de premsa, demanen una intervenció decidida de les administracions, demanen responsabilitats, penals si fa falta. Demanen també que s'aclareixi què ha passat, que s'investigui com pot afectar-los l'accident.

Per la COAG, una altra important organització agrària, el que ha passat pren el caire de ser una “*catàstrofe agrària, social i ecològica*”. No només perquè estima en 12.000 milions de pessetes els danys originats pel vessament. No només perquè calculen que ha afectat fins a 5.000 hectàrees de cultiu (herbació, pastura, fruiters, cotó i cítrics). Ho és, sobretot, perquè afecta a economies i sectors ja tradicionalment dèbils i empobrits. Ho és perquè afecta a un dels principals, i un dels únics, mitjans de subsistència de la comarca. És tota una catàstrofe social i econòmica la que desferma l'accident de la mina.

No són els únics. Miners, pescadors, promotors de turisme, veïns de les zones més afectades... tots estan pendents de les conseqüències del vessament. El que ha passat a Doñana té una dimensió social i econòmica que no pot ser desconsiderada. L'afecció, contràriament a com s'ha vingut definint, no és només *ecològica*. De perdre gaire temps els efectes negatius de la riuada, molts d'ells es veuran obligats a canviar les seves formes de vida. De què viuran, es pregunten. Com subsistirà la comarca?

“[...] A nivel socioeconómico resultaron afectados todos los aprovechamiento primarios de la zona especialmente la agricultura decretándose la eliminación de las cosechas y la prohibición de la ganadería, la caza y la pesca”. (La Vanguardia, 5 de maig del 1998).

Qui es fa càrrec d'aquesta tragèdia social, econòmica? Per què només s'atenen els riscos ecològics? Especialment crítica és la Cofradia de Pescadors de Sanlúcar de Barrameda, situats a la desembocadura del Guadalquivir. També el sector pesquer de Trebujena. Per aquests, les autoritats han estat del tot imprudents i negligents amb els seus interessos. Preses del pànic i la precipitació, atentes només al Parc Nacional de Doñana, han desviat l'aigua contaminada cap al mar pensant que aquest era un mal menor que evitaria una tragèdia com fóra l'entrada de la riuada dins el Parc²⁵⁵. Com el seu president sosté, però, la veritable tragèdia pot arribar si es confirma que les aigües contaminades han arribat a la desembocadura, lloc en el que es produeix l'engreix de molts dels crustacis i peixos que després seran pescats al Golf de Cadis. Què passarà si es

²⁵⁵ El mundo 27 d'abril del 1998.

confirma que no es pot pescar durant un temps llarg el marisc i el peix del que viuen²⁵⁶? Qui se'n farà càrrec d'això?

“Se mata la comida de las personas par salvar la comida de los pájaros” (Manuel Núñez, president de la Cofradia de Pescadors de Sanlúcar de Barrameda, en declaracions a *El Mundo*, 27 d'abril, del 1998)²⁵⁷

Els veïns de les poblacions afectades són igualment bel·ligerants amb les mesures i els dictàmens donats fins al moment²⁵⁸. Sobretot els de la població més afectada, Aznalcóllar. Per aquests l'accident pot suposar una catàstrofe social i econòmica brutal. El més que probable allargament del tancament cautelar de la mina pot suposar la ruïna amenaça més 400 llocs de treball directe i indirectament posa en perill un munt de famílies²⁵⁹. La mina, convé recordar, és la principal font d'activitat, juntament amb l'agricultura, d'aquesta població. Així que darrera l'episodi és tot un poble, tots els negocis d'aquest, els que poden patir les conseqüències de l'accident. Què fan els polítics per encarar això? Per què només parlen d'ecologia? Del Parc Nacional? Una forta polèmica enfronta, en alguns casos literalment, a ecologistes i veïns d'Aznalcóllar, especialment treballadors de Boliden²⁶⁰.

La majoria de sectors econòmics veuen amb recels la forta discussió sobre l'afecció ecològica de la zona. Per aquests, la controvèrsia es centra massa en temes vinculats al futur del Parc. Aquest fet deixa de banda els seus interessos més reals. Les administracions, enlloc de donar resposta a aquests interessos humans, centra els seus esforços en silenciar i accontentar les veus de científics i ecologistes que mostren més interès *pels ànecs que per les persones*. Qui atén a la catàstrofe social que també amenaça el futur de la zona?

²⁵⁶ Segons Nuñez, a la zona de Sanlúcar pesquen un total de 114 pesquers que constitueixen el pal de pallar econòmic de 1000 persones que viuen de la pesca a la desembarcadura (*El Mundo*, 27 d'abril del 1998).

²⁵⁷ “Doñana sufrirá graves daños aunque el vertido no entre en el Parque”. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/27/sociedad/407327.html>

²⁵⁸ Sanlúcar la Mayor, Benacazón, Pilas, Aznalcázar, Villamanrique de la Condesa, Villafranco del Guadalquivir, Olivares, Huévar i el propi Aznalcóllar són els municipis que queden afectats pel vessament. Més de cinc-centes famílies d'agricultors afectades, cinquanta mil habitants i cinc-cents vint miners. Un desastre social, també, per la zona. El parc de Doñana és una important font de riquesa per a la zona. Aquesta zona, banyada pel riu i les zones maresmals, és important pels conreus que té així com les confraries de pescadors.

²⁵⁹ La Corta de Los Frailes dona treball a 520 persones d'Aznalcóllar (Font: Revista *Gaia. Ecología y Desarrollo*, núm. 14: p. 18).

²⁶⁰ El 30 d'abril treballadors de Boliden s'enfrontaren físicament a activistes de Greenpeace. Els fets succeïren mentre els activistes de Greenpeace es trobaven dins de la bassa sinistrada de la mina de Los Frailes per prendre mostres dels llots que encara hi quedaven i després analitzar-les. Els treballadors de Boliden en assabentar-se'n retingueren a tres dels activistes durant més d'una hora i agrediren a un periodista que els acompanyava. Posteriorment, Boliden denuncià Greenpeace per “invasió de la propietat privada”. *El Mundo*, 1 de maig de 1998.

“Tienen más cuidado con los pájaros que con las personas” (Manuel Núñez, president de la Cofradia de Pescadors de Sanlúcar de Barrameda, en declaracions a El Mundo, 27 d'abril, del 1998)²⁶¹

Ni les Administracions ni les associacions ecologistes són alienes a aquest problema. Ni altres actors polítics, com els sindicats²⁶². Tampoc els mitjans de comunicació²⁶³. La controvèrsia adquireix, així, un dramatisme i una més gran complexitat. Estem davant d'un problema ecològic evident però també davant d'un problema social i econòmic que amenaça de desestabilitzar la comarca sencera. Tant Administracions com grups ecologistes²⁶⁴ tenen clar aquest fet. No obstant, per cap dels dos és fàcil aconseguir i convèncer als sectors econòmics. Mentre els polítics veuen una oportunitat per refermar el seu argument de que convé minimitzar la dimensió ecològica de l'accident i silenciar les veus més alarmistes, els ecologistes veuen en els problemes dels sectors afectats l'oportunitat per demostrar, un cop més, la profunda petja que el vessament deixarà a la comarca. Per tots els actors la lectura socioeconòmica sembla clau, doncs permet sumar aliats importants a l'hora d'establir una definició del que ha passat. Permet calmar l'opinió pública o bé permet fer la fressa necessària per demostrar la gravetat del que està passant (Imatge 32 de l'annex fotogràfic).

No obstant per tots els bàndols és difícil comptar amb el suport dels principals afectats. El descontent per l'actuació de les administracions, la deixadesa històrica que s'argumenta pateix la comarca, separa els afectats de les administracions. Igualment, la distància i la incomprensió davant dels arguments dels grups ecologistes alimenta una certa indiferència i animadversió cap a aquests grups. Per això tant les administracions com els grups ecologistes centraran bona part dels seus esforços a recollir i incloure les argumentacions i reivindicacions d'aquests sectors en el seu discurs. Les administracions, aduint que vetllar pel futur econòmic i social de la comarca és del més prioritari, i compromentent-se a accelerar la restitució de la zona, a compensar econòmicament els desperfectes i prometent tornar ràpidament a la normalitat. Els grups ecologistes, incorporant més clarament dins les seves preocupacions i el

²⁶¹ “Doñana sufrirá graves daños aunque el vertido no entre en el Parque”. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/27/sociedad/407327.html>

²⁶² “UGT pide un PER especial para los jornaleros afectados”, ABC, 7 de maig del 1998. També CC.OO. (2001) alerta que el desastre de Doñana pot afectar a 5000 llocs de treball.

²⁶³ “Otras son las víctimas”, El Mundo, 13 de maig del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/13/sociedad/419901.html>.

²⁶⁴ “¿Qué decir de la pérdida de valor del mermado ya Patrimonio Natural? No sólo sufre pérdida económica (solventada con indemnizaciones) los afectados de la zona. ¿El deterioro ambiental es una pérdida respetable en términos económicos? ¿Se medirá? ¿Quién lo hará? ¿Cómo se medirá?” (Álvarez Cobelas, 1998 <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/amalv1.html>).

seu relat les inquietuds socioeconòmiques dels sectors locals afectats²⁶⁵. Ja no preocupa només l'afecció ecològica del Parc. Preocupa també l'equilibri ecològic però també social i econòmic de la comarca sencera:

“se presenta igual de incierto el futuro económico de la cuenca del Guadimar y su entorno, pues los recursos suelo y agua sobre los que se asienta la actividad productiva están hipotecados a los contaminantes y a lo que vayan descubriendo al respecto cuentos informes y estudios se realicen. Miles de jornales de la agricultura, la ganadería, la pesca continental del cangrejo, la de los peces del río –la pesca marítima- la de los caladeros de la desembocadura del Guadalquivir, e incluso la del Golfo de Cádiz- la caza... dependerán de todo ello durante varias décadas. Y también la minería de Aznalcóllar se verá afectada y no sólo por el vertido. BOLIDEN, tras chantajear a la administración se irá, se llevará los beneficios y dejará el paro y la contaminación” (Menor de Gaspar i Pérez Bonilla, 1998: 22).

El que està passant entrelliga ecologia, societat, economia en un mateix nus indestriable... D'aquí que gairebé 3000 persones, al voltant de la Plataforma Salvemos Doñana²⁶⁶, recolzin a través d'una manifestació per Sanlúcar de Barrameda aquestes tesis en les que ecologia, economia i societat es troben entrelligades (veure imatge 37 de l'annex fotogràfic).

“No sólo tiene que ver con sus pájaros, marismas, vegetación, sino con los campesinos de la zona que no podrán continuar con los cultivos de maíz, trigo, tabaco, remolacha, y que deben abandonar sus tierras y todo lo que representa cultural y tradicionalmente su permanencia en este paraíso natural” (Servicio Informativa Iberoamericano, 1999)²⁶⁷.

Crisi política i jurídica

Amb aquest teló de fons no ha d'estranyar que la controvèrsia no trigui a arribar també als fòrums i parlaments polítics. El pitjor ha passat? Desastre ecològic? Catàstrofe econòmica i social? Alarmisme? Els ànecs o les persones? L'atmosfera política s'enrareix i es multipliquen les acusacions entre partits polítics i entre el govern autonòmic i central. Aquests, governats pels dos partits majoritaris, mantenen un fort combat mediàtic i polític en el que es llancen mútues acusacions d'irresponsabilitat i de voler fer partidisme amb un accident sense precedents. Qui en té la culpa? S'estan prenent les mesures necessàries? La complexitat de paratges

²⁶⁵ Destacar en aquest sentit la tasca d'ADENA/WWF, probablement la organització més preocupada per vincular les causes conservacionistes de protecció del Parc Nacional de Doñana amb la pròpia conservació del teixit econòmic de la comarca. Per més informació veure el seu informe “*Mining in Doñana*” (2002).

²⁶⁶ <http://www.interbook.net/colectivo/verdesandaluz/Donana.htm>

²⁶⁷ “*El futuro de un ecosistema que navega entre lodos tóxicos y el desconcierto*” (<http://www.oei.org.co/sii/entrega12/art10.htm>)

i de figures jurídiques que regulen i administren la zona afavoreix aquest ball d'acusacions. De qui és competència el que ha passat? Qui s'ha de fer responsable de les mesures? A la zona afectada trobem paratges que són competència de l'Administració central, processos que li concerneixen només a aquesta, sobretot el Ministeri de Medi Ambient responsable de la Conca Hidrogràfica del Guadalquivir. Però també zones en les que el govern autonòmic té transferides les competències: finques privades, zones agrícoles, l'administració de la pròpia mina... Alhora trobem zones exclusives, com la reserva d'aus de Doñana, o el propi Parc, que depenen i són administrades per organismes internacionals, com la Unió Europea. La complexitat de l'accident ha augmentat la ja de per si difícil tasca administrativa de la zona²⁶⁸.

D'altra banda, els problemes socials i econòmics demanen també de solucions polítiques. Què passarà amb el futur de la comarca? Ecologia o política? Qui pagarà els desperfectes? Quines polítiques s'endegaran per afavorir que tot torni a ser igual que abans de l'accident? Govern Central i Junta s'acusen igualment de manca de determinació, d'incompetència i d'oblit²⁶⁹. Les altres forces polítiques, per res alienes a la situació, també es mouran ràpidament. Demanen la compareixença al Congrés dels Diputats de la Ministra de Medi Ambient, Isabel Tocino. Volen que expliqui què ha passat, que faci una valoració dels danys i que doni explicacions sobre perquè s'ha permès, durant anys, emmagatzemar substàncies tòxiques en una presa que com s'ha demostrat no reunia totes les garanties de seguretat. Izquierda Unida i Convergència i Unió seran els grups més crítics amb l'actuació i la valoració dels fets feta fins ara.

Aquesta evident polèmica parlamentària serà aprofitada també pels grups ecologistes. Demanen responsabilitats polítiques per la catàstrofe i que els principals partits deixen de llançar-se acusacions.

²⁶⁸ El Parc posseeix cinc figures jurídiques-administratives: a) Un ampli espai entorn les maresmes del Guadalquivir, està catalogat com a Parc Natural, i la seva gestió depèn de la Junta de Andalucía i els municipis de la zona; b) Una part d'aquest territori està catalogada com a Parc Nacional, i la seva gestió és responsabilitat directa del Ministeri de Medi Ambient; c) Una part del Parc Nacional està classificada com a Reserva Biològica Integral en la que el Consejo Superior de Investigaciones Científicas i nombroses universitats espanyoles i estrangeres mantenen múltiples activitats d'investigació d) Gran part de l'àrea està classificada com a Zona d'Especial Protecció per a les Aus (ZEPA), figura de protecció que està sotmesa al dret comunitari, encara que la gestió d'aquestes zones és competència dels estats membres de la comissió europea que són els qui tenen la responsabilitat de vetllar per la seva seguretat i conservació; la Comunitat Europea però, té el dret i la possibilitat de sol·licitar als Estats les explicacions pertinents quan existeixin raons suficients que facin témer per la integritat de les mateixes. e) El conjunt de la zona ha estat declarat Reserva de la Biosfera per la UNESCO, la qual té un comitè espanyol per aquest tema (Comité Español MAB) però que porta anys sense operativitat real.

²⁶⁹ "Tocino desvía la responsabilidad del vertido a la empresa y la Junta de Andalucía" (La Vanguardia, 8 de maig del 1998. "Opiniones sobre el siniestro", Diario 16, 1 de maig del 1998. "La Junta considera irreproachable la actitud de sus consejeros" ABC, 6 de maig del 1998.

Davant la mina organitzaran una protesta, conjunta, per denunciar la situació de connivència i irresponsabilitat que plana sobre l'accident. Amb el lema: "*Boliden, no te hagas el sueco*" la CEPA per exemple protestarà per l'omissió de responsabilitats que està manifestant l'empresa minera i el consentiment polític que aquesta actitud rep per part de les administracions responsables. Protesta a la que també s'hi sumaran bona parts dels principals sindicats (Imatges 37, 38, 39 i 40 de l'annex fotogràfic).

IU també es farà ressò d'aquestes protestes. A través dels Verdes de Andalusia, una organització molt vinculada a les protestes ecologistes, aquest grup parlamentari elevarà al Congrés l'exigència de dades, de responsables, de mesures per aclarir i pal·liar la situació. Reclama també que els dos partits majoritaris deixin d'encobrir-se, de llançar-se retrets mútuament. Ambdós han d'assumir les responsabilitats mútues en el desastre de Doñana i treballar per aclarir i restablir quan abans millor aquesta incerta situació²⁷⁰.

La controvèrsia política acaba només de començar. Les responsabilitats de Boliden, els buits legals, la poca implicació de les administracions en la gestió ambiental, la necessària reconversió industrial de la zona... la situació social i econòmica dels afectats... els debat polític acumula temes de discussió i posicionaments a una gran velocitat. Les Administracions, conscients d'aquesta espiral, no triguem a reaccionar i els principals responsables polítics centren els seus esforços en tranquil·litzar l'opinió pública. Compareixen al Parlament, informen, donen entrevistes, es deixen fotografiar a la zona del desastre... és important transmetre seguretat, fermesa i eficàcia. La zona tornarà a ser el que era, asseguren²⁷¹.

Pels principals grups ecologistes, però, la situació és lluny d'un equilibri estable i permanent. La majoria de mesures, denuncien, són cosmètiques, superficials. Pocs saben realment el que tenen entre mans. Bona prova d'això és que tant el Parlament andalusí com el Parlament estatal han desestimat, per considerar innecessària, la proposta de crear comissions parlamentàries d'investigació. En lloc de veure el que passa com una oportunitat excel·lent per repensar i per posar sobre la taula la necessitat d'una política ambiental diferent, d'una política industrial diferent, els partits polítics tradicionals s'apressen a tranquil·litzar l'opinió pública i a llançar el contradictori missatge de que "*no ha passat res*", que "*tot està sot control*". Per aquesta raó, al crit de "*Doñana, responsabilidades*" o "*Tocino, dimite por Doñana*" s'organitza a Madrid una manifestació,

²⁷⁰

Per més informació

veure:

<http://www.interbook.net/colectivo/verdesandaluz/Donana.htm>

²⁷¹ "*Las administraciones empiezan a colaborar para salvar Doñana tras seis días de caos*", notícia apareguda a La Vanguardia, 1 de maig, del 1998. "*Chaves: Las administraciones han dado una mala imagen*", ABC, 1 de maig del 1998.

convocada pels principals grups ecologistes actius a la zona amb la finalitat de denunciar el paper de les administracions tant per no evitar l'accident com per la gestió que estan fent de l'accident²⁷².

El mateix pot dir-se de la batalla jurídica que també s'inicia en relació a l'accident. Les demandes i denúncies es multipliquen. Brussel·les, per exemple, alertada per organitzacions conservacionistes com SEO o WWF, demanarà explicacions al Ministeri. Per la seva banda, les Administracions anunciari que prendran les mesures legals necessàries per conèixer les responsabilitats de l'accident i per aconseguir fer front a la despesa que ha originat la desfeta²⁷³. Boliden, a qui tots apunten en primera instància com responsable del vessament, assegura però que no ha comès cap negligència. Argumenta que ha passat els controls pertinents i que l'accident ha estat un moviment de terres imprevisit i del tot accidental²⁷⁴. Igualment, es compromet a pagar el 100% de les indemnitzacions que requereixin els agricultors pels danys soferts en la collita d'aquesta campanya.

Els ecologistes però veuen clars indicis de delictes ecològic per part de Boliden, i alhora de deixadesa administrativa per part de les Administracions. Per provar-ho recuperen denúncies antigues, sobretot de la CEPA, en la que ja s'avisava del perill que suposa la mina, de les fugues d'aquesta i de l'alta toxicitat dels materials que acumulava sense control²⁷⁵. Per aquests estem davant d'un cas de connivència i irresponsabilitat organitzada:

“En este contexto, donde los residuos mineros se consideran legalmente como inertes y donde las cuencas mineras de Sierra Morena asumen el papel de sumidero para que las grandes multinacionales se vistan de producción limpia sin gastarse nada en prevenir para poder competir en la economía global, se desarrolla la catástrofe de Aznalcóllar” (Menor de Gaspar i Pérez, 1998: 18).

Greenpeace, per exemple, té clar que del que ha succeït se'n podrien derivar responsabilitats penals i per això sol·licita que un jutge especial instrueixi el cas. Per la seva banda, Los Verdes de Andalucía presenten una denúncia davant del Tribunal Superior de Justícia d'Andalusia contra nou persones per la seva presumpta responsabilitat en el sinistre, el Fiscal de Medi Ambient de Madrid, Emilio Valerio, apunta també a responsabilitats civils i subsidiàries en cadena (empresarial, de

²⁷² “Tocino, dimite por Doñana”, El Mundo, 14 de maig del 1998. “Doñana o la pérdida de credibilidad”, El Periódico de Catalunya, 17 de maig del 1998.

²⁷³ “El Gobierno culpa de la responsabilidad civil a la empresa: “El Estado es damnificado en Doñana”, ABC, 1 de maig del 1998.

²⁷⁴ “El presidente de Boliden, citado a declarar en la investigación policial”, ABC 6 de maig del 1998.

²⁷⁵ Més endavant tindrem ocasió de parlar amb més detall d'aquesta memòria històrica i judicial de l'accident que els ecologistes recuperen.

l'assegurança i de les Administracions competents) per tal de fer front als danys produïts per la riuada, sobretot davant l'elevada despesa econòmica que pot suposar la recuperació del terreny afectat. La crisi jurídica està servida. Les pàgines dels diaris van plenes, aquests dies, d'articles i notícies que analitzen les possibles responsabilitats, argumenten la possibilitat o no d'un delictes ecològic i discuteixen la responsabilitat de l'empresa i de la política industrial i ambiental del país. Davant la incertesa, la vida jurídica sembla un bon camí per arribar fins al fons dels fets, per aclarir fins les últimes responsabilitats. També per compensar els principals sectors afectats.

Ha entrat el vessament a Doñana? Són fiables els resultats del CSIC? Són alarmistes els ecologistes? I les Administracions, què estan fent? Què busquen? Ciència o política? Ecologia o societat? Ànecs o persones? Quina és la dimensió real del que està passant? Com abordar-ho? Qui té la raó? La controvèrsia, sembla, no fa més que multiplicar els pols de discussió. Tot i la voluntat d'aclarir els fets el consens és lluny.

Quins són els límits de la catàstrofe?

És difícil saber què passa, i més encara planificar accions, sense una idea clara de les coordenades de la catàstrofe. Ni la geografia ni la temporalitat de la contaminació estan encara consensuades. Al contrari, la definició espacial i temporal de la mateixa segueix sent objecte d'una forta controvèrsia. Ha entrat realment la contaminació o no a Doñana? Quines implicacions té això? Perduraran els llots? S'escampen sense control? És social, és ecològica, quina és l'afecció real del que està passant? Com afrontar la seva neteja per no fer més perdurable el desastre? Mentre alguns semblen insistir en que el vessament és quelcom acotat, d'efectes clarament identificables, altres parlen de límits geogràfics difosos i globals, de temporalitats llargues i difícils de preveure. Anem a veure amb més detall com acoten els diferents actors la dimensió de l'episodi.

La localització de l'accident

L'abast de l'accident, segons apunten les fonts oficials, no sembla tan greu com apuntava l'alarma generada el dia mateix en que la presa rebentà i vessà tones de llots tòxics²⁷⁶. Les mesures preses per controlar l'avenç de les aigües semblen haver estat profitoses. El Parc per ara sembla salvat. Malgrat hi ha una important afecció en camps adjacents a la Conca del Guadiamar, malgrat alguns sectors veuran minvada la seva productivitat durant un temps, es pot dir que la contaminació és força acotada. Únicament l'acidesa de les aigües i els seus potencials efectes per

²⁷⁶ "Científicos y políticos: No hay motivo de alarma", ABC, 6 de maig del 1998.

la flora i la fauna de la zona i la potencialitat tòxica dels llots plantegen problemes importants. No obstant, la majoria d'efectes són visibles i afortunadament tractables per mitjans i tècniques de descontaminació disponibles. L'accident, afortunadament, pot haver significat un episodi més sorollós i estrident que no pas catastròfic.

L'acidesa de les aigües

L'empresa és dels primers actors a manifestar-se en aquesta direcció. Com a principal imputada per tothom i com a propietària de la mina intenta tranquil·litzar l'opinió pública. D'una banda, accepta part de les seves responsabilitats civils subsidiàries i assegura posar tots els mitjans per restituir ràpidament la zona i retornar la riquesa a la comarca. D'altra banda, procura minimitzar l'abast de l'accident. Per el president de Boliden, Anders Bulow, l'alarma generada no té justificació. S'està parlant molt de la toxicitat i del poder contaminant del que s'ha vessat però per Boliden el veritable perill mediambiental no està vinculat a la toxicitat sinó més aviat a l'acidesa. Citant els informes fets pels propis tècnics de l'empresa, aquest, declara que la proporció de metalls pesants a l'aigua vessada era molt petita:

“Según mis informes, la proporción de ese metal [parlen del plom] en el agua era muy pequeña” (Bülow, 28 de abril del 1998 en el diari “El Mundo”)²⁷⁷

Conseqüentment, les mesures preses des del primer moment asseguruen que l'extensió del que ha passat no serà tan gran com es pensava inicialment. Sobretot, en termes d'efectes mediambientals:

“Esto me indica que el derrame sólo tendrá efectos marginales sobre Doñana”. (Bulow, *El mundo* 28 d'abril, 1998).

En efecte, contra els que parlen d'alarma i de perill irreversible del Parc, l'empresa aclareix que el *vessament*²⁷⁸ només tindrà efectes marginals sobre aquest. El més inquietant, en tot cas, és el xoc àcid que es produeixi en el sistema fluvial per on ha davallat la riuada negra. No obstant aquest no és un perill extremadament greu, en cas de produir-se, el xoc, només tindrà efectes a curt termini:

“Se trata de un efecto negativo que no intento ocultar, pero no será duradero” (Bulow, *El mundo* 28 d'abril, 1998).

²⁷⁷ «El derrame tendrá efectos marginales sobre Doñana». <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/28/sociedad/407971.html>

²⁷⁸ A les declaracions de l'empresa trobem sempre que parlen de *derrame* i no *vertido*. Aquesta puntualització és important ja que la diferenciació semàntica que comporta la utilització d'una o altra paraula es perd en la traducció catalana que utilitza per ambdues paraules el mateix mot: *vessament*.

Així doncs, l'únic gran problema que a hores d'ara preocupa des del punt de vista mediambiental, assegura, és l'acidesa i no la toxicitat. Aquest fet redueix molt la potencialitat destructiva de l'accident. A més, assegura Boliden, és tan important concentrar-se en el potencial destructiu de la riuada com en les mesures preses per contenir-la i netejar ràpidament la zona afectada. Per aquesta, l'impacte a llarg termini en les ribes afectades depèn, en bona part, de la manera com es realitzin els treballs de neteja. Per tant, bona part del que succeeixi, bona part dels efectes que se'n derivin, depèn, més que del propi vessament, de les decisions que han de prendre les autoritats competents sobre la seva neteja. L'abast de l'accident, conseqüentment, està en mans també d'aquestes. Sobretot a l'hora de determinar els efectes sobre els principals sectors productius i socials de la zona. I aquestes, sembla, estan portant les mesures pertinents. Per tot plegat, Bulow creu que ara el més important és:

“definir un plan de actuación para retirar los restos y minimizar las consecuencias. Hay que sacar hierro a la alarma creada” (Bulow, *El mundo* 28 d'abril, 1998).

No obstant, pocs creuran els dictàmens de l'empresa. Fins al moment, recorden especialment els mitjans de comunicació, no ha estat precisament col·laboradora en l'aclariment dels fets. Dificilment es pot confiar en un actor que és part molt activa del que ha passat. Tot i que preocupa l'acidesa de les aigües, ningú creu que aquesta sigui la única font de problemes potencials per la zona. El que més preocupa, de fet, és la toxicitat del vessament, la potencialitat destructiva dels llots que s'amunteguen a les ribes. El més preocupant són les conseqüències que els metalls pesants que contenen els llots puguin tenir, a curt i llarg termini, sobre la zona. En especial, sobre les activitats econòmiques de la comarca i sobre els ecosistemes del propi Parc Nacional. Aquesta serà, de fet, la gran preocupació de les autoritats competents i l'objecte de les constants investigacions del CSIC i altres actors que busquen dimensions l'accident (Imatge 48 de l'annex fotogràfic).

Geografia dels llots

Per saber l'abast real és imprescindible, doncs, fer una anàlisi més minuciosa dels llots alhora que elaborar una geografia extensa dels mateixos. Més després de les dades que estan fent públiques les organitzacions ecologistes. Aquests són, segons sembla, els principals agents contaminants i per tant la principal amenaça pel futur de la zona. El CSIC, de nou, és qui lidera aquesta acció.

“Bueno nosotros teníamos que dar por lo menos la opinión y opinión científica pero basada en, en hechos concluyentes, en modelizaciones por lo

tanto el trabajo que se está haciendo es modelar toda la zona" (Entrevista a Emilio Custodio, director general ITGE, catedrático UPC).

Quines zones ha tocat el vessament? Què conté exactament aquest? Com afectarà als principals sectors econòmics? Per saber-ho és imprescindible i urgent iniciar una exhaustiva "*geografía y gemometría de la mancha de lodo*". El que aquesta geografia indica, a primera vista, és que la riada ha afectat una zona espacialment molt restringida²⁷⁹. Sembla que les mesures de contenció inicials foren molt importants per aturar el potencial avenç dels llots. De l'observació sobre el terreny es desprèn que la contaminació no ha afectat a extenses zones productives, tampoc ha entrat a les zones més protegides, sobretot les que estan a l'interior del Parc Nacional de Doñana.

"Tras valorar la situación, los participantes consideraron que las medidas de urgencia adoptadas para contener la extensión del daño han sido adecuadas para prevenir un impacto ambiental mayor. Ello ha permitido que, dentro de la gravedad de los hechos, el problema haya quedado restringido espacialmente, y pueda ser abordado en mejores condiciones" (1er Informe del CSIC emès el 29 d'Abril de 1998)²⁸⁰.

Això de per si ja és una bona notícia. Tot i que no és segur, que algunes veus pessimistes demanen prudència, investigació, sembla que la zona de més alt valor ecològic sembla quedar indemne de l'efecte dels llots²⁸¹. Simplement, les zones circumdants a Doñana, en especial les que tenen a veure amb la conca del Guadiamar, han estat tocades però ben aviat poden ser netejades. A aquesta geografia, a més, se li practica una analítica a fi d'aconseguir detectar els principals components dels llots, i per tant, a fi i efecte d'aconseguir identificar l'arrel mateixa de la contaminació²⁸². Si coneixem de què està composta la contaminació,

²⁷⁹ "*Optimismo en el CSCI por el bajo contenido de mercurio hallado*", El Mundo, 1 de maig del 1998.

²⁸⁰ <http://www.csic.es/aznalco.do#001>

²⁸¹ La polèmica al voltant de la possible afecció de l'aquífer 27, un abjurador natural del PND mostra bé aquesta incertesa inicial sobre l'entrada de iots contaminants a l'interior del Parc. Per exemple, "*Es probable que el acuífero esté afectado*", Diario 16, 29 d'abril del 1998..

²⁸² Arrel de l'accident, un grup d'experts del Consejo Superior de Investigaciones Científicas i altres organismes col·laboradors emetran informes regulars sobre l'analítica dels llots. Els resultats més destacats són els següents: A) Es classifiquen les mostres en tres grups essencials en funció de la concentració de sulfurs i granulometria: llots de pirita, amb un percentatge de puresa en pirita del 68-78%, granulometria molt fina amb un 50% de partícules inferiors a 4,5-12 micres sent respirables les inferiors a 10 micres; sediments fluvials, compostats per substàncies inorgàniques naturals (argiles, carbonat càlcic i quars principalment) i sense pirita en quantitats apreciables sent la seva granulometria en un 95% de 22-194 micres; sediments fluvials contaminats, amb contingut en pirita del 6% i granulometria entre els llots i els sediments. B) Es confirma l'existència en els llots dipositats en el Guadiamar de metalls pesants. Es va trobar Zn i Pb en una proporció de 8.000 gr/t i

coneixerem també, el tipus de contaminació que provoquen els llots, els seus efectes a curt i llarg termini, i les mesures a prendre.

La presència i la mobilitat dels metalls pesants és la dada més preocupant d'aquesta fotografia dels llots. Els metalls pesants són difícils d'eliminar però afortunadament, s'afirma, aquests han quedat dipositats de forma superficial sobre el sòl que ha banyat la riuada. Tot i que preocupa la seva potencial mobilitat el seu moviment sembla força restringit degut a la solidesa mateixa dels llots, a la seva fixació sobre el terreny. Així ho afirmen els principals experts consultats. La contaminació, afortunadament, s'assembla a un cos sòlid, força més homogeni del que es podia esperar. Estem parlant de fangs contaminants, de terres contaminades, de tones de substàncies tòxiques que han quedat solidificades en la superfície del sòl.

Per tant, el més urgent, la forma més viable de restituir la zona, conclouen, és immobilitzant els llots contaminants. Engegant mesures de neteja eficaces que els tornin innocus. Un cop enretirats, el paratge tornarà a la seva normalitat.

“[...] Doñana tiene como mejor opción la inmovilización de los metales que lo contaminan [...] las orillas el río podrán entonces ser replantadas con vegetación adecuada, útil para eliminar los metales todavía no inmovilizados”.
(Ser Informe del CSIC emès el 12 de maig del 1998)²⁸³

L'enretirada, donat el risc i el potencial poder destructiu dels metalls pesants, ha de ser ràpida i efectiva, i s'ha de fer abans de les més que probables pluges de tardor. Les pluges d'octubre, consideren, són la principal amenaça que pot tenir el Parc i els voltants de la zona, ja que de produir-se, i no tenir prou netejada la zona, els metalls pesants que encara romanen sobre el sòl amenaçarien seriosament l'equilibri ecològic de la zona.

5000 gr/t d'arsènic (As). C) L'anàlisi de la matèria orgànica present en els llots demostra la presència d'amines aromàtiques i d'hidrocarburs aromàtics policíclics, en quantitat de 4-10 gr/t; D) Els sediments fluvials contaminats pel llot pirític presenten concentracions dels elements abans esmentats tres ordres de magnitud superiors als dels sediments fluvials naturals. E) S'ha demostrat per assajos realitzats una mobilitat important de la majoria dels elements trobats als llots, el que pot determinar el seu pas a l'aigua, sòls i organismes (Font: Revista *Gaia*, 1998: 20).

²⁸³ Aquest informe fa referència als llots vessats i que es troben escampats pel riu i les zones adjacents. En aquest, s'han analitzat un total de 8 mostres de llots i sediments fluvials afectats en diferent grau pel vessament. Han participat en aquesta anàlisi els següents instituts: Centro Nacional de Investigaciones Metalúrgicas . (CENIM). Madrid. Instituto de Ciencias de la Tierra Jaume Almera. (ICTJA). Barcelona Instituto de Agroquímica y Tecnología de Alimentos. (IATA). Valencia. Centro de Investigación y Desarrollo. (CID). Barcelona. Instituto de Recursos Naturales y Agrobiología. (IRNASA). Salamanca. Així com el laboratori central de la Universitat de Barcelona. Cada mostra va ser estudiada, segons especifica el CSIC, per varis laboratoris (<http://www.csic.es/informe3.do>)

“Si hubiera lluvias muy fuertes podríamos estar en una situación de preocupación porque esos lodos que se han ido solidificando puedan redisolverse y tengamos el problema de una posible contaminación aguas abajo del Guadiamar” (Isabel Tocino a El mundo, 12 de maig 1998)²⁸⁴

També amenaçarien l'activitat productiva de molts sectors. La recomanació és clara: cal immobilitzar els llots, enretirar-los ràpidament i descontaminar així les principals zones afectades. Amb això el perill s'haurà eliminat. Únicament els metalls que en principi poden no haver quedat sobre un terreny fàcil d'enretirar i netejar, hauran de ser tractats per altres mitjans.

[...] El fondo del río también contiene metales tóxicos y para evitar que se remuevan habrá que impedir la llegada de oxígeno. Esto se conseguiría añadiendo materia orgánica que lo consuma antes de alcanzar a los metales. A la larga, la fuertes lluvias podrían romper el equilibrio, así que se trata de una solución temporal antes de la retirada física” (3er Informe del CSIC emès el 12 de maig del 1998)

L'abast de l'accident, per tant, sembla vinculat al futur de la taca negra més visible, conseqüència directa de la riuada. L'important per definir l'abast del vessament, doncs, és el seguiment dels moviments i de l'extensió dels llots negres que han quedat fixats al lloc de l'accident. De la mateixa manera, la solució al que ha passat passa, sobretot, per la seva enretirada efectiva sota l'atenta supervisió, és clar, dels organismes científics més acreditats²⁸⁵. L'abast de l'accident, segons aquesta visió, té a veure sobretot amb el destí mateix dels llots, amb el control i la monitorització dels seus components més perillosos. Estem davant del que podríem anomenar d'una *economia i una política del visible*, d'un accident molt sorollós i estrident però que afortunadament està localitzat i del qual podem dir que no tindrà efectes a llarg termini sobre la salut i la qualitat de la zona (Veure imatges 47, 48 i 49 de l'annex fotogràfic).

La deslocalització de la catàstrofe

Enfront aquesta *economia del visible*, però, els ecologistes i alguns científics, no vinculats directament amb els organismes *oficials* que lideren les anàlisis de l'ocorregut, dibuixen un altre mapa completament diferent. Aquests, descontents amb la gestió de l'accident, paren especial atenció a una sèrie d'agents mòbils que són desconsiderats en els informes oficials i que indiquen que involuntàriament s'està transportant i estenent la

²⁸⁴ “Miedo a las lluvias”, El Mundo, 12 de maig del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/12/sociedad/418830.html>

²⁸⁵ Aquesta és la principal tesi que defensen Grimalt, MacPherson (1999). The mine mailing accident in Aznalcóllar, *Science of the total environment*, 242: 3-11.

contaminació molt més enllà del que s'està reconeixent. L'accident, afirmen, és una catàstrofe geogràficament global, que afecta al conjunt de la zona i que s'estén molt més enllà del lloc de l'accident. Una catàstrofe, a més, que pot durar dècades.

La processó va per dins

En efecte, per alguns dels actors presents a la zona, les coordenades espacials i temporals de l'accident han de ser revisades. Com fa temps que alerten la quasi totalitat d'organitzacions ecologistes, un accident tan complex i potencialment destructiu com aquest, demana de més investigació, demana de més compromís a l'hora d'avaluar i valorar l'abast real i les possibles conseqüències. Tot i que les veus més optimistes afirmen que el Parc, que la comarca sencera, gràcies a les mesures d'urgència preses, segurament s'ha salvat, és molt probable que això no sigui cert. De fet, és probable que els veritables efectes surtin amb el temps i siguin desconeguts encara per la majoria. Per esbrinar-ho, conclouen, cal fer alguna cosa més que procurar minimitzar l'accident.

"Debemos vigilar con todos los medios y tecnologías a nuestro alcance la evolución interna de las zonas afectadas por el vertido tóxico, no sea que a modo de metástasis traicionera el mal, la contaminación, se extienda y consolide bajo el suelo de Doñana y su área de influencia, amparándose en las dificultades que puedan surgir a la hora de identificar cualquier contaminación oculta y cuantificar el problema" (Bravo, 1999: 173)

Així és, pels ecologistes és molt probable que *la procesión vaya por dentro*. És a dir, que hi hagi tota una contaminació invisible, silenciosa i potencial que amenaci de produir una catàstrofe molt més gran que la que és visible a simple vista²⁸⁶. No podem descurar el potencial destructiu, silencios, dels llots tòxics. És absurd reduir el que ha passat a quelcom únicament visible, actual i fàcilment acotable. No té sentit reduir el potencial destructiu dels metalls pesants. Aquests no únicament afecten a les zones que directament toquen o han tocat. Les floracions i emergències d'efectes relacionats amb els més de 20 quilòmetres de riu contaminat, probablement, aniran apareixent amb el temps

"Los expertos señalan que la pirita en sí es poco contaminante. El problema es su incorporación al medio acuático en forma iónica y, por tanto, soluble, lo

²⁸⁶ "El acuífero 27, hipoteca del Parque La toxicidad irá aumentando a medida que llegue el verano", El Mundo, 29 d'abril del 1998. "Mueren 5 caballos en una finca cerca de Doñana Sus vísceras se analizan para saber si ha sido por culpa de los lodos tóxicos vertidos", El Mundo, 13 de maig del 1998. "Riesgo evidente» de contaminación de los tres acuíferos cercanos a Doñana", El Mundo, 14 de maig del 1998.

que quiere decir que las sustancias son más móviles y su alcance tóxico es mayor" (Greenpeace, 1999: 15)

Cada cop més allunyats de la versió oficial, els ecologistes demanen cautela, prudència. L'abast de la catàstrofe és encara una incògnita, una equació per resoldre. Doñana és al *purgatori*²⁸⁷.

En efecte, al seu entendre, no és només el que veiem i el que actualment està afectat el que ens ha de preocupar. Un munt de processos i ecosistemes estan silenciosament patint les conseqüències de la contaminació, estenent així els efectes i el potencial destructiu de l'accident. Com ens recorden, per ells la natura, la zona sencera, és un sistema, un tot integrat, profundament interrelacionat, tant evolutiva com geogràficament. També econòmica i socialment. Aquesta dimensió relacional, ecològica com diuen ells, els porta a pensar que la catàstrofe, en part, encara estigui per venir i afecta a quelcom més que *l'aquí i l'ara* del que ens parlen el CSIC i les administracions. No estem davant d'una explosió sorollosa, visible, acotable i d'efectes a curt termini. Estem, per contra, davant d'una *explosió silenciosa, perdurable*, en el temps i en l'espai.

Com a mostra del que afirmen, ens diuen, podem prendre el propi Parc Nacional. L'important no és tant saber, ara mateix, si la contaminació ha pogut entrar o no a l'interior del Parc. Tot i ser important aquesta dada és més irrellevant que d'altres. És més preocupant, en canvi, que ningú es plantegi que el Parc no és una unitat aïllada, amb un interior clarament diferenciat del seu exterior. El Parc no és un jardí acotat per tanques, és més aviat una unitat complexa, poc explorada i densament relacionada amb el seu exterior.

"Doñana es una unidad territorial y es absurdo centrar la atención sólo en el parque nacional. Porque bien poco sabe el ecosistema de las fronteras administrativas" (Bravo, Acostas, Casas, 1998: 14).

És tot un entramat d'ecosistemes interrelacionat, d'aus que el sobrevolen constantment, de sistemes hidrològics que el connecten i el vertebren amb un tot molt més integral.

"Olvidamos también que el campo no tiene fronteras, no empieza ni acaba en unos límites que –además– son un delirio burocrático. Doñana es una red de paisajes humanizados, interconectados, cuyas relaciones estrechas o no, apenas vislumbramos" (Álvarez Cobelas, 1998)²⁸⁸

Conseqüentment, si no es fa res per conèixer aquestes interaccions, aquests vincles, probablement, la contaminació a través de

²⁸⁷ Bravo, M. J.; Acosta, B.; Casas, J. (1998). Doñana, en el purgatorio. *Ecosistemas*, 24–25, 12–25.

²⁸⁸ <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/amalv1.html>

múltiples formes entrarà tard o d'hora en el Parc. Si no es contempla l'abast de la catàstrofe d'una forma més global, integrada i sistemàtica, aquesta amenaça de ser molt pitjor del que pensem. La contaminació, en efecte, ha de ser tractada com un fenomen molt més global i diferit. No en va, no sabem massa bé com es mou ni amb què es relaciona, malgrat sabem que es mou i es relaciona de manera heterogènia i per tant que s'escampa sense parar. Estem davant de quelcom que defuig les definicions clares. Estem davant de quelcom difós, de límits poc clars i d'efectes més virtuals que actuals.

“La fauna no conoce fronteras. Los animales duermen en el parque nacional comen en el natural y en el preparque. Los jóvenes que nacen en el nacional buscan territorio en el natural. En inviernos lluviosos, la marisma es un tablazo donde en algunos puntos resulta imposible encontrar el límite entre las figuras de protección” (Vega, I; Bartolomé, J. 1998, p. 4-5).

Provar i argumentar aquesta lògica relacional de la contaminació és, de fet, el gran objectiu que persegueixen els grups ecologistes. D'una banda, per fer més sòlida la seva presència a la zona i en la monitorització constant de l'accident. Ells saben, ells coneixen *com seguir* aquestes interaccions més invisibles. D'altra banda, per aconseguir una millor gestió de l'accident. Sense una visió *integral*, afirmen, difícilment podrem saber què fer:

“Se sabe mucho de muchísimos aspectos, pero nadie se ha ocupado de darnos una idea integral, global, e-co-lo-gi-ca de las interacciones entre el ambiente, la economía y la sociedad del paraje, fundamental para decidir sobre la pregunta del millón: ¿qué hacer?” (Álvarez Cobelas, 1998)

Algunes opinions científiques apunten també en aquesta direcció donant suport a les tesis ecologistes:

“no se debe olvidar que los sitios naturales no se fijan al terreno con pegamento: los pájaros vuelan, los animales se mueven, el viento corre, las aguas circulan y lo que ahora está controlado, no necesariamente estará controlado dentro de 2 ó 5 años” (Fuentes, 1999: 1)

No té sentit, doncs, separar allò contaminat del que no ho està. No té sentit separar l'interior de l'exterior del Parc. No té sentit tampoc tractar de forma independent natura i societat. No es tracta de discutir si són més importants els ànecs o les persones, l'ecologia o l'economia. El que està passant convoca a un tot integrat de límits difosos i estretament interrelacionat. La contaminació mateixa, silenciosament, esborra totes aquestes distincions. Conseqüentment, demana d'una resposta a l'alçada de les circumstàncies, demana d'una visió, d'un coneixement i d'un esforç holístic i coordinat:

"Doñana se gestiona en base a sus singularidades naturalísticas (lince, águila imperial, dunas, marismas...) y humanas (como el Rocío), pero no se concibe una planificación territorial e integrada en el ecosistema. En Doñana existe una tiranía de la singularidad que da lugar a políticas sectoriales y actuaciones parciales y no coordinadas" (Bravo, Acostas, Casas, 1998: 15).

En efecte, si atenem a aquests paisatges interrelacionats, a aquesta interdependència constant entre els diferents elements que poblen la zona, convé repensar també tota aquesta política i gestió sectorial que fins ara s'ha vingut portant a terme, s'ha també de reconsiderar aquesta lectura fragmentada i excessivament analítica que fins ara han fet les autoritats competents sobre l'accident. Prou de gestionar els Parcs Naturals com un jardí, com una unitat aïllada. Prou de tractar la natura com a quelcom aliè i clausurat per unes absurdes tanques físiques o administratives. Prou de diferenciar les conseqüències ecològiques de les conseqüències humanes, econòmiques, polítiques²⁸⁹.

Però com prestar atenció, com enregistrar totes aquestes interaccions? Qui ho ha de fer? Qui pot estudiar aquestes múltiples ramificacions de la contaminació? Davant la ineficàcia el desconeixement, davant la connivència i la incapacitat per reaccionar que mostren els portaveus oficials de l'accident, només queda esperar que els entramats que conformen els operatius científics i les organitzacions ecologistes locals i internacionals presents a la zona donin una resposta més acurada²⁹⁰. No podem conformar-nos, denunciem, amb les visions més reduccionistes que s'estan conformant.

"En los primeros análisis que se presentaron, realizados por la Junta de Andalucía, sólo se analizaron algunos elementos químicos. En general, en caso de vertidos, existen listados de algunos elementos químicos que hace falta analizar para poder clasificar el residuo o el agua en diferentes categorías, y por tanto poder concluir si es posible su vertido al medio o no. Estos listados son por lo general parcos en elementos. Por causa de falta de legislación y de infraestructuras adecuadas, no es común analizar todos los elementos químicos que pueden existir en una muestra contaminada. Otra de las cuestiones importantes a tener en cuenta, es la manera de preparar la muestra para proceder posteriormente a su análisis. [...] Por tanto, es extremadamente importante unificar criterios de preparación de muestras, además de seguir normas internacionales que permitan comparaciones posteriores. [...] Los análisis encargados por Greenpeace, pudieron

²⁸⁹ Veure article de Díaz de Pineda, "Doñana, más allá de los límites" publicat a la revista *Ecosistemas*. 24-25, 1998, pp. 8-10. Veure també Ferrer, N. (1998). La catàstrofe anunciada de Doñana. *Ecología Política*, 15, pp. 89-94.

²⁹⁰ "El CSIC descubre la presencia de miles de toneladas de arsénicos en los lodos de Doñana" La Vanguardia, 7 de maig del 1998. "Detectan niveles de arsénico en los lodos de Doñana. Científicos y ecologistas coinciden en la alta toxicidad", Diario 16, 8 de maig del 1998.

realizarse utilizando técnicas que permiten un análisis de toda la tabla periódica de los elementos químicos, comparando además diferentes técnicas y metodologías de análisis entre sí" (Ferrer, 1998: 92).

En conclusió, cal prestar atenció a allò no evident a primera vista, a allò viu, a allò que es mou, a allò que connecta i ens relaciona. Sinó difícilment podrem fer-nos una idea clara dels riscos que comporta el vessament, dels problemes que s'han de gestionar.

"En resumen, se está obteniendo información sobre lo inanimado, sabemos cuantos seres muertos han aparecido, pero no tenemos ni la más remota idea de lo que está pasando con los vivos de todos los pelajes" (Álvarez Cobelas, 1998, <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/amalv1.html>)

Fer-ho, però, requereix d'una actualització i d'un paradigma d'investigació més exhaustiu, integral i sistemàtic²⁹¹:

"[la catástrofe] ¿Es inabarcable? Sí, con métodos del XIX pero no con métodos del XXI (aplicaciones informáticas y modelos de simulación permiten tener una idea más global del paisaje, de lo ocurrido en él y de lo que va a pasar en los próximos meses y décadas" (Álvarez Cobelas, 1998 <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/amalv1.html>).

"El extraordinario desarrollo de las aplicaciones informáticas y de los modelos de simulación nos permitiría extraer una idea más global de este paisaje, de lo ocurrido con él y de lo que va a pasar en los próximos meses y décadas. [...] ¿Se está haciendo? Evidentemente no" (Álvarez Cobelas, 1998 <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/amalv1.html>)

Aquí també trobaran el recolzament d'una àmplia comunitat científica, important d'altra banda per continuar exercint un paper clau i legítimat en la zona afectada.

"The scientific and nature conservation communities immediately realized the significance of the long-term consequences of the spill, since heavy metals are easily absorbed by living organisms and accumulate their tissues provoking lethal and sublethal effects" (Schmidt et al. 2002: 4).

Des de prestigioses revistes com *Nature* es reclama també aquesta mirada més integral, més a llarg termini, més sistemàtica. Més científica, en el sentit més integral del terme. És a dir, on els millors especialistes, no

²⁹¹ Aquest argument al voltant de la necessitat d'una ciència més integral, més holística serà objecte d'un profund debat dins de la pròpia comunitat científica. Congressos i publicacions recolliran i discutiran aquest sentir, sobretot, arrel dels problemes i reptes que aixeca un episodi com el de Doñana. Es pot veure una revisió d'aquesta discussió i de les diferents posicions al respecte en el número monogràfic dedicat al vessament a la revista internacional *Science of Total Environment*, coordinat per Grimalt i Macpherson (1999). Per exemple, veure Simón et al. (1999a).

només espanyols sinó també internacionals, puguin treballar conjuntament per entendre i copsar les conseqüències a llarg termini d'un episodi complex com aquest. També ho fa un actor important a nivell científic, l'associació per a l'avenç de la ciència i la tecnologia a Espanya (AACTE).

"Many politicians still seem to be unaware of the complexity of the problem. The effects of the spill will persist and require long-term action. The government must seek advice for the world's specialists so that can we begin to learn from such calamities" (Aparicio, 1998, <http://www.cica.es/aliens/aacte/documentos/donyen.html>)²⁹²

El CSIC, consideren, ha de variar la seva estratègia: no només s'ha de mostrar interessat per analitzar allò que *sospita* que pot veure's afectat, també allò menys evident, menys immediat, més absent pot jugar un paper important en l'extensió de la catàstrofe. La tasca sobre el terreny de les organitzacions ecologistes li obre, per tant, un nou repte: analitzar elements i relacions que en condicions normals no s'haurien esperat ni s'haurien estudiat.

"Esta fue toda una lección por parte del movimiento ecologista: mientras los políticos se pasaban la patata caliente, Greenpeace tomaba muestras dentro de la balsa donde estaban los residuos y presentaba los primeros análisis que luego, una semana más tarde, serían confirmados por el CSIC de manera oficial" (Ferrer, 1998: 91).

Dos seran els focus principals en el que es centrarà aquest visió més integral que lideren científics crítics i ecologistes: les cadenes tròfiques i les aus migratòries.

Les cadenes tròfiques

Si avaluem les relacions i interaccions entre diferents organismes, asseguren els ecologistes, podem tenir un mapa ajustat dels efectes del vessament. Per aquests, les cadenes tròfiques són unes aliades imprescindibles en aquesta estratègia. Com la ciència ecològica ensenya, aquestes ens permeten connectar biològicament les diferents espècies i tenir una imatge integrada d'un determinat ecosistema. Per tant per esbrinar l'abast de la contaminació és imprescindible prestar atenció als efectes, a la potencial extensió, de l'accident per entre la cadena tròfica que relaciona els diferents ecosistemes de la zona²⁹³. Només un exemple: les

²⁹² A. Aparicio Juan (1998). *Saving Doñana: a collective effort?*. Manifest de la Associació Espanyola per a l'Avenç de la Ciència i la Tecnologia (AACTE). <http://www.cica.es/aliens/aacte/documentos/donyen.html>

²⁹³ "Los metales pesados permanecerán en los diferentes ecosistemas. Hasta los troncos de los árboles afectados que no mueran dejarán grabado en sus anillos el estrés de la agónica comida de la que se nutrieron en las primaveras de 1998" (*El Mundo*, 1998, 1de Mayo).

plantes que creixen i s'alimenten dels sediments dels rius. Aquestes no són només potencials víctimes del vessament. També són potencials agents de transport de la pròpia contaminació ja que constitueixen l'aliment d'altres espècies que alhora són aliment d'altres. Són, de fet, portadores d'una *nova catàstrofe* que amenaça a altres espècies que fins i tot poden no estar relacionades o afectades directament amb el poder destructiu immediat dels llots. És tota una cadena tròfica la que es pot veure afectada i transportar nefastament les conseqüències de l'accident.

“los metales pesados acaban de inmediato con toda la vida vegetal. De ella dependen las aves, pero también todos los microorganismos e invertebrados que son también la base de toda la cadena alimentaria. Los seres vivos que sobrevivan a la contaminación, la acumularán en su organismo y al ser devorados por las especies superiores trasladarán el cadmio, cinc y plomo a sus hígados. Como son acumulativos, la atrofia y la muerte están servidas”²⁹⁴ (El Mundo, 27 abril del 1998).

Aquesta és una dada que no es pot subestimar sinó es vol incórrer en una greu imprudència. És més, constitueix un greu problema que s'ha d'abordar i investigar urgentment i amb tot els mitjans ja que augura un futur incert i preocupant per la zona afectada, sobretot a llarg termini. Els *bulbs de castanyuela* i les *tiges de tifa* han crescut sobre una terra que ha estat banyada per llots altament tòxics. Aquestes plantes són els aliments d'oques i calamons i aquests alhora són aliment per a d'altres depredadors. El perill de que la contaminació hagi entrat en aquesta cadena tròfica és molt elevat.

“Otro grave problema es el depósito de sedimentos en el cauce fluvial. Se prevé una neutralización de los sedimentos de forma paulatina. Los carrizos, eneaes y castañuelas, al ser plantas aéreas cuyas raíces están sumergidas en el agua y toman nutrientes del sedimento, van a verse muy afectados pues sus raíces absorben los metales y serán tóxicas para los animales que las infieran; plantas totalmente sumergidas (ova, macrófitos, etc.) que absorberán los metales que permanezcan disueltos (primeras etapas del vertido pues toman por las hojas los nutrientes) y por último las plantas terrestres y cultivos, las cuales aunque precipite el sedimento, la absorción por la raíz de los nutrientes –que precisa un pH ácido (creado por la propia planta)- reactivaría la redisolución de metales, haciéndola crónica y favoreciendo que pasen a la planta” (Vega i Bartolomé, 1998; p. 9).

Què pot passar si això es demostra cert? Estaríem davant d'un greu problema, d'un perillós desequilibri en un fràgil i entrelligat ecosistema. No només ecològic, també econòmic i humà. La contaminació

²⁹⁴ “Doñana sufrirá graves daños aunque el vertido no entre en el Parque”, El Mundo, 27 d'abril del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/27/sociedad/407327.html>

aliena a fronteres, amenaça doncs de forma difosa i global un complex i fràgil –amenaçat i protegit precisament per la seva delicada condició-sistema interdepenent. Espècies vegetals, invertebrats, micromamífers, crustacis... els ecologistes busquen arreu rastres d'acumulació de metalls pesants. La potencial bioacumulació de metalls pesants, l'eliminació i la metabolització d'aquests, passa a ser objecte d'investigació, però també de discussió i d'argumentació a l'hora de determinar l'abast del vessament. Aquesta és una dada clau pel futur de la zona. Si les cadenes tròfiques estenen metalls tòxics l'abast de la catàstrofe pot ser enorme.

“Como si todo fuera poco, algún tiempo después llegó una negra riada de lodo metálico proveniente del fondo de la balsa y que cubrió el suelo y la vegetación. Este lodo llevaba disuelto metales pesados como Plomo, Cobre, Cadmio, Zinc, Mercurio y en menor proporción pero mucho más peligrosos Arsénico y Talio. Estos metales son asimilables por los seres vivos a través de la alimentación o la respiración pero son muy difícilmente eliminables con lo cual se van almacenando en las células hasta que la concentración es tan alta que es letal. Así que las plantas los toman de los suelos contaminados y de esta forma entran en la cadena alimenticia y se transmite desde los herbívoros hasta llegar a los grandes depredadores, que son los que más sufren las consecuencias. (Patricia Vicente López, www.cienciadigital/abril/donana.html)

En aquest cas també voluntaris i activistes juguen un paper clau ja que recullen mostres i classifiquen testimonis del vessament per portar-los després als centres d'anàlisis que les organitzacions ecologistes tenen contractats per determinar l'abast de l'accident²⁹⁵. Igualment, és important la rapidesa i la coordinació en la tramesa d'informació. Tothom ha de conèixer en temps real el que està passant, poder avaluar les dades que es van recollint, integrar-les en una mirada global. Internet, en aquest sentit, ofereix una plataforma molt important per tal de comunicar i coordinar la informació que es va recollint i analitzant. Alhora permet consolidar i trenar vincles entre les diferents organitzacions que treballen sobre el terreny, ampliant a més els contactes i els possibles suports a nivell internacional²⁹⁶. Gràcies a aquest esforç, de fet, es comencen a constatar les seves temences:

²⁹⁵ Greenpeace comenta extensament tot aquest procés a les seves memòries d'activitat a la zona (1999 i 2000).

²⁹⁶ “se creó una lista en Internet, bueno, a través de de correo electrónico una lista de trabajo sobre Doñana se llama lista Doñana en el cual pues se trata un poco de la contaminación en zonas húmedas, se ha extendido incluso a las actuales problemas que ha habido en el Danubio, etc. hay gente de todo de toda Europa y parte de Estados Unidos. Creo recordar que también había gente que están colaborando en esa lista en la cual hay información que va fluyendo de forma rápida, tanto información o noticias como cosas que se están investigando...” (Entrevista a Fernando, activista de SEO/Birdlife)

“SEO/BirdLife sostiene que los metales pesados han entrado de forma masiva en las cadenas tróficas de la zona afectada del parque natural. Según sus datos, el calamón, las fochas y las anátidas han consumido castañuela y espadaña altamente contaminadas, mientras que las garzas reales e imperiales, las cigüeñas y las garcillas cangrejeras se han alimentado de invertebrados muy contaminados”. (Boletín SEHUMED, 1998)²⁹⁷

“existen análisis que prueban cómo pollos de las cigüeñas de la Dehesa de Abajo ya tienen arsénico en la sangre. El Cadmio y el Zinc también están en los tejidos del Calamón y de los Milanos Negros. La bioacumulación también es patente en los cangrejos, animales que son fundamentales en la dieta de la fauna que habita en las marismas (Fuentes, 1999: 4).

En efecte, sembla que es confirma la presència de metalls pesants en moltes de les espècies analitzades, i sobretot, en nivells molt bàsics de la cadena tròfica, com vegetals i crustacis²⁹⁸. Així ho confirma, poc després el propi CSIC:

“El impacto del vertido sobre la cadena trófica se ha traducido en la acumulación de metales pesados: En la vegetación (niveles de 5 a 25 veces de hierro y manganeso, o 1-80 veces de zinc, las concentraciones que se consideran normales). Algunas especies de moluscos y crustáceos han superado los límites permitidos de concentración de estas sustancias. Los niveles de cobre exceden los valores legales (Cu-20 ppm) en el ostión, la galera, la cajeta, el camarón y la boca. El ostión también supera los límites permitidos para el cadmio (Cd-1 ppm), mientras que la coquina de fango y la boca presentan valores elevados de arsénico inorgánico. Se han analizado algunos ejemplares de cangrejo rojo, que han recolonizado la zona contaminada, con niveles de cobre y plomo (Pb-1 ppm) por encima de los límites legales. Tampoco hay que olvidar los altos niveles de zinc encontrados en la desembocadura del Guadalquivir (9è informe del CSIC²⁹⁹).

Això fa que l'extensió de la contaminació sigui pràcticament segura fins al punt d'implicar a animals i espècies desconnectades geogràficament de la catàstrofe, o bé que inicialment van tenir la capacitat d'evitar-la.

“La diseminación de los metales pesados puede extenderse hacia otras zonas muy lejanas como las zonas de nidificación del norte de Europa, a través de los animales que han ingerido alimento del área contaminada (gansos, varias especies de anátidas, rapaces, limícolas, etc.)” (Vega i Bartolomé, 1998, p. 9)

²⁹⁷ http://sehumed.uv.es/revista/SEHUMED_07_P0401.PDF

²⁹⁸ Per més informació, consultar l'article (en el que participen activistes de SEO), “Contamination of Doñana food-chains after the Aznalcóllar mine disaster”, escrit per A. A. Meharg, D. Osborn, D. J. Pain, A. Sánchez and M. A. Naveso, publicat a la revista científica *Environmental Pollution* Volume 105, Issue 3, June 1999, Pages 387-390.

²⁹⁹ <http://www.csic.es/informe9.do>

Grans depredadors i aus de la zona també poden estar seriosament amenaçades, i aquestes a diferència d'altres espècies si que són fràgils, moltes d'elles estan fins i tot en perill d'extinció.

"The long term effects on the region and the national park, home to 6 million migratory birds as well as the habitat for rare species such as lynx, otters and imperial eagles, could be disastrous when the heavy metals find their way into groundwater reserves and the food chain" (Schmidt et al. 2002: 5).

L'acció i l'esforç dels ecologistes sembla que està aconseguint canviar algunes visions sobre els efectes del vessament. Així, enfront la lectura geogràfica i homogènia inicial de les administracions, recolzada inicialment pel propi CSIC -així ho entenen els principals grups ecologistes-, triomfa, a poc a poc una fotografia més topològica i relacional³⁰⁰. Més heterogènia i entrelligada. La contaminació sembla poder travessar territoris, estendre's i connectar espècies diferents. L'amenaça és greu i real. L'opinió pública recull aquesta inquietud³⁰¹. Les pàgines web també. Tothom comença a parlar de cadenes tròfiques, de relacions entre espècies. Es discuteix sobre temporalitats, processos de metabolització. Sembla que estem davant de quelcom més complex, incert i parcialment desconegut del que s'afirmava.

"Los lodos tóxicos llevan consigo una potencialidad destructiva que desborda lo visible y lo instantáneo" (Vega, Acostas, Casas, 1998:22).

Estem, de fet, davant d'un perill global i perdurable que desborda les fronteres que separen l'interior i l'exterior del Parc, les que separen naturalesa de societat, les que separen allò local d'allò global.

"La diseminación de los metales pesados puede extenderse hacia otras zonas muy lejanas como las zonas de nidificación del norte de Europa, a través de los animales que han ingerido alimento del área contaminada (gansos, varias especies de anátidas, rapaces, limícolas, etc.)" (Vega i Bartolomé, 1998, p. 9)

La cadena tròfica emergeix per tant com un element important a la controvèrsia, com un protagonista inesperat que articula i dona forma a topologies molt complexes del desastre, un operador, com comenten els ecologistes, que *ho toca tot en la distància*³⁰². També la pròpia salut pública, la salut humana. Tant de les persones que s'alimenten regularment amb

³⁰⁰ "El rastro de muerte llega al Guadalquivir", El Mundo, 5 de maig del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/05/sociedad/413569.html>

³⁰¹ "La mala pata de Doñana", El Mundo, 19 de maig del 1998. "Los riesgos para Doñana siguen ahí; hay que minimizarlos", Nombela a El Mundo, 11 de juny del 1998. "Hay metales pesados en varias especies del entorno de Doñana", El Mundo, 3 octubre 1998.

³⁰² Mehag, Osborn, Pain, Sánchez, Naveso, (1999). Contamination of Doñana food-chains after Aznalcóllar mine disaster. *Environmental Pollution*, 105-387-390.

productes que puguin estar afectats per aquests metalls pesants com de persones o col·lectius que d'alguna manera o en algun moment s'hi relacionin³⁰³. De fet, aquesta constatació de la presència de metalls pesants en algunes aus és clau perquè les autoritats aixequin una prohibició contra la caça, una de les activitats d'oci més importants de la comarca, davant el perill que els animals caçats puguin estar greument contaminats³⁰⁴. El desastre, atenent a aquest mapa, esdevé quelcom molt més global i sostingut en el temps, afecta a espècies molt variades i, el pitjor, comporta riscos potencialment llargs i letals, molts dels quals difícilment som capaços d'albirar.

Pels ecologistes no hi ha dubte: la catàstrofe és ineliminable, perpètua. Una autèntica *espasa de Damòcles*³⁰⁵ que constantment amenaça l'equilibri i el futur de la zona. Una potencial bomba de rellotgeria que tard o d'hora explotarà, els efectes de la qual –geogràfics, temporals, biològics, humans...- encara desconeixem.

“El Parque Nacional, el Patrimonio natural de la Humanidad más emblemático de Europa, corre un serio peligro. Porque no sólo están las aguas ácidas; están también las minúsculas partículas de metales pesados y de otras sustancias tóxicas que pueden pasar a la cadena trófica y afectar a los organismos, a sus sistemas inmunológico, endocrino e incluso a nuestra inteligencia” (Menor de Gaspar y Pérez Bonilla, 1998: 18).

Què fer davant d'això? Qui n'és responsable? Qui ho pagarà?

Les aus migratòries

La seva escomesa per mostrar l'abast global i diferit del desastre, però, no s'atura en la potencialitat destructiva dels metalls pesants circulant per les cadenes tròfiques. Les aus, transcendents per l'equilibri de la zona, extremadament protegides pel seu valor ecològic i singular, esdevenen també un pal de paller en el que es sustenta l'activitat política dels ecologistes. En efecte, Doñana, com a reserva natural, és especialment rellevant com a punt de pas, aturada i sovint reproducció d'aus migratòries d'arreu d'Europa i Àfrica. Les aus, en aquest sentit, li donen una singularitat i una dimensió internacional molt important al Parc, fins al

³⁰³ El director de l'Institut Nacional de Toxicologia, Dr. Repetto, confessa que «Me preocupa Doñana pero también la salud», El Mundo, 4 de maig del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/02/sociedad/410448.html>. Fundació Espanyola per a la Investigació del Càncer declara que hi ha un: “*Alto riesgo de cáncer en los lodos tóxicos*”, El Mundo, 15 de maig del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/15/sociedad/422010.html>

³⁰⁴ “Desde el pasado mes de diciembre está prohibida la caza de patos cucharas, avefrías, ándades reales y porrones comunes en el estuario del Guadalquivir, por su alto contenido en metales pesados (especialmente cobre y mercurio)” (Greenpeace, 1999: 19)

³⁰⁵ “Doñana, el desastre (ecológico) del 98”, El mundo, 30 abril 1998.

punt que és la pròpia Unió Europea qui regula determinades zones d'interès per les aus migratòries. Aquest caràcter estratègic de les aus serà aprofitat pels ecologistes.

“Creo que se están olvidando los pájaros, que son parte de la esencia de Doñana. Ésta es la estancia invernal de las aves europeas. ¿Qué pasará si ya no paran en Doñana? por culpa de la falta de agua (si hay agua hay aves), de los cazadores (matan a los patos fuera de los pocos lugares protegidos), de los agricultores (que destrazan los nidos de las aves con el paso de las reses)...
“(Díaz de Pineda, 1998: 9)

Les aus són claus per l'equilibri de la zona, per la singularitat i importància ecològica de la mateixa, però també ho són per continuar donant una dimensió global al que ha passat, per evitar que ràpidament les administracions silenciïn el que veritablement està passant. Per això els ecologistes inicien un detallat estudi de l'afecció de les aus de Doñana³⁰⁶. És important, diuen, valorar la seva afecció, el nivell de metalls pesants que han ingerit³⁰⁷. A més, donades les seves característiques migratòries és important seguir les seves rutes. Les rutes de vol poden ser un objecte molt important per determinar l'abast real de l'accident. Les aus, no en va, són testimonis eloqüents del que ha passat. Més que això, constitueixen innocents, però perilloses, transportadores potencials del desastre.

“¿Un botón de muestra? El lugar común de la marisma como refugio de aves migratorias que, cuando se desplacen a África o al Norte de Europa, llevarán consigo la ponzoña” (Álvarez Cobelas, 1998)

Seo/Birdlife, per exemple, una de les agrupacions ecologistes més implicada a la zona, proveirà constantment de dades sobre les rutes i l'estat de les aus migratòries que fan les seves estades a Doñana³⁰⁸. A través d'un antic mètode de seguiment i registre de les aus, l'anomenat *anellament*³⁰⁹,

³⁰⁶ “Por último, y gracias a los trabajos de voluntarios [...] se han podido recoger 800 huevos de aves, recolectados de nidos de distintas especies, que han sido llevados para su incubación al Centro de Recuperación de la Estación Biológica de Doñana y cuyo futuro están en sus manos” (Vega i Bartolomé, 1998, p. 10)

³⁰⁷ “La organización conservacionista WWF/ Adena ha observado que “las aves migratorias que empiezan a llegar a Doñana se están concentrando precisamente en la zona más contaminada de Entremuros, donde aún no se han terminado de depurar las aguas retenidas ni se han retirado todos los sedimentos cargados de contaminantes altamente tóxicos” (Greenpeace, 1999: 19).

³⁰⁸ “Entre patos cuchara, gansos, patos reales y fochas, se cifran aproximadamente en 19.900 las aves que albergan dosis de veneno en su organismo”.
<http://www.um.es/gtiweb/adrco/medioambiente/vertidotoxico.htm>

³⁰⁹ L'anellament és un mètode o procediment científic que consisteix en marcar una aus de manera individual. L'observació d'aquestes aus, la captura i posterior alliberació o la seva recuperació com a una morta dóna gran quantitat d'informació sobre la seva vida, i en especial sobre els seus moviments. Es poden traçar línies de vol, determinar àrees de descans, rutes migratòries, etc. Milers d'anelladors marquen amb anelles d'alumini, arreu del món, diferent

els activistes i voluntaris d'aquesta organització aniran registrant els exemplars que van recollint i trobant en les batudes i mesuraments organitzats. Al cap i a la fi no fan res que no fessin abans de l'accident: convertir el vol de les aus en dades científiques utilitzades pels estudiosos del moviment de les aus per estudiar les seves línies de vol, les rutes de les aus, les àrees de descans, control de poblacions, etc. (Imatges 41, 42 i 43 de l'annex fotogràfic). No obstant, afegixen una pregunta que fa especialment interessant el resultat de les seves observacions: fins on arriba el desastre de Doñana? Què ens diuen el vol de les aus d'aquest nefast episodi?

Gràcies a aquest important esforç, a través de voluntaris, d'observatoris repartits per tota Europa i d'àmplies i detallades bases de dades compartides, els ecologistes comencen a destapar la incògnita: les aus de Doñana, com han provat en reiterades ocasions, estan afectades pel vessament.

“Entrevistador- Y este, el anillamiento es unnn, ¿qué hacéis?”

F. No nosotros lo que hacemos es lectura de anillas no anillamiento

Entrevistador- A. No, no, vale la lectura de anilla, entonces consiste en en...

F. La lectura de anilla consiste en buscar la zona a donde se, que están las aves, sobretodo las zonas que han tenido riesgo de contaminación o o que han estado contaminadas y nos ponemos aa telescopio y el ojo detrás del telescopio a intentar leer las anillas que son de lectura vertical, son anillas de PVC con con unos numeros bastante grandes, bastante, grandotes entre comillas que más o menos (suena el teléfono) se pueden leer a distancia. Una llamada de nuevo, perdón...

Entonces ¿hacéis la lectura del anillamiento?

F. Sí, y lo que hacemos es una base de datos en la cual pues vamos controlando esactamente de donde van apareciendo la...

Entrevistador- Y hacéis algún análisis al pájaro o...

F. No porque el pájaro no se captura, el pájaro, el pájaro sigue en libertad y lo único que hacemos es leer esa anilla se manda a una base de datos que hay ennn a través deee bueno la que, que la gestiona aquí en España la Estación Biológica Doñana pero vamos que a través de Europa y Euring (suena el teléfono)... (...) que lo controla Euring que es una organización que se dedica al tema del marcaje de aves e incluso se puede controlar desde la página web y ahí vamos viendo la procedencia y el, la fecha de anillamiento de ese ave y es un poco el control de esa de ese ave, ver exactamente si más adelante la han vuelto a capturar si si no la han vuelto a capturar si o si la han vuelto a ver o si el ave tiene mayor o menor

aus. En cada anella figura una inscripció exclusiva. En els informes sobre l'anellament es remarca la importància d'aquest a l'hora d'aportar dades interessants per la planificació de sistemes integrats d'espais protegits.

mortalidad, la verdad es que bueno viendo porcentajes se puede llegar a hacer una idea de em pues de como va la población...

Entrevistador-. Tenéis una relación con los grupos que si hacen anillamiento?

F. Si, si, si claro, no directamente con el grupo pero si a través de una oficina de anillamiento que hay, es como se funciona (suena el fax) Hay muchísimos grupos de anillamiento, hay puf, en España puede haber como sesenta grupos de anillamiento o ochenta grupos de anillamiento como poco, en España ahora si ponemos en Europa hay un montón de grupos de anillamiento entonces lo que hacemos es pon, en todos los países a una sola, sola eeh oficina de anillamientos quee, que lo que hace es, que están en red unas con otras y bueno pues, se interactuan los anillamientos.

Entrevistador- Y ¿habéis utilizado, por ejemplo, lo que has dicho antes de no se que los cuarenta gansos eran?

F. Un 40% de los ánsares, es un trabajo que se hizo, que hicieron la gente que están trabajando con ánsares en la EBD y vieron, se marcaron ánsares en en en la población invernante ánsares en en Doñana que son aproximadamente va fluctuando los años entre cuarenta mil que es el mínimo a ciento y poco mil que es el máximo de ánsares que van fluctuando, se hace un marcaje, se hace un conteo de la población, se hace un marcaje de de un porcentaje de esa población y ahora se van va a los cuarteles de verano a donde van a criar y se observa pues el la población pues el porcentaje de de marcado y cuando tu descubres que el marcaje pues te ha disminuido en un porcentaje abrumador, pues, dices aquí está pasando algo...

Entrevistador- ¿Estos datos los utilizasteis como argumento?

F. Claro, sí, sí, sí, esos son datos que se utilizaron como argumento por ejemplo para parar el primer año la caza de aves acuáticas en la marisma (...) que estuvo durante un año, no, no llegó, fueron unos meses pero por lo menos durante los primeros meses lo cual, la contaminación se veía que era bastante, bastante grande y había problemas también para (suena el teléfono) para la población, perdona... (...) problema para laa, para la población de de algunas especies pues, se parara la ... (Entrevista a Fernando, activista de SEO/Birdlife)

Però això no és el més preocupant. Els transmissors i el PVC numerat que porten a les seves potes ens permet seguir-les i certificar que el més preocupant, donada la seva naturalesa migratòria, és que aquestes aus no paren d'estendre la contaminació amb els seus constants viatges a través d'Europa i Àfrica. Així ho indiquen els múltiples registres d'aus mortes trobades en altres punts d'Europa, així ho indiquen també els

mapes de vol que dibuixen els sensors instal·lats en diferents observatoris³¹⁰. La contaminació, asseguren, pot estar travessant fronteres.

“No pasamos por alto que este impacto ambiental no es local, pues las poblaciones de aves migratorias tanto de África como del Ártico, tendrán en este lugar una tumba segura, con lo que también se verán afectados los ecosistemas de esas zonas naturales de la Tierra, ya que perderán estas poblaciones de aves, alterando toda la biocenosis” (Informe de la CEPA, 1998³¹¹)

Les aus migratòries estan estenent la contaminació allà on van, introduint els tòxics en la cadena tròfica a través dels depredadors que les cacen o les mengen un cop mortes³¹². De nou la polèmica i la incertesa fan acte de presència. S'està estenent la contaminació? Internacionalment? La premsa torna a exigir informació i certeses³¹³. La Unió Europea, per la seva banda, davant la polèmica, no triga a comparèixer³¹⁴. Demana informació i sol·licita moratòries a diferents països europeus en la caça d'aus migratòries que hagin pogut passar per Espanya.

“Because of the contamination, Spain has advised the Scandinavian countries to put a temporary ban on hunting of the geese, many of which fly north for the summer [...]. But even that may not halt the toxic trail. Biologist said predators far from Spain, maybe as far as Northern Europe and West Africa, were likely to eat migrant birds contaminated in Doñana” (New York Times, 24 de maig del 1999)³¹⁵

Les Administracions pressionades no trigarán a sol·licitar al CSIC que consideri seriosament l'amenaça que suposa el moviment de les aus migratòries i que per tant treballi conjuntament amb científics d'altres països - d'Escandinàvia, Holanda i el nord d'Alemanya- per aclarir el

³¹⁰ Aquestes dades, recollides sobretot per SEO/Birdlife, són publicades al seu principal òrgan de difusió escrit, la revista *AREAS importantes para las Aves en España* (consultar núm. 8 i 9), i a la seva pàgina web (www.seo.org)

³¹¹ *Desastre ecológico en Aznalcóllar*, 1998. <http://www.andaluces.org/aznal.htm>

³¹² “*El veneno de Doñana persigue a las aves migratorias del Parque*”, notícia apareguda al diari “El Mundo”, el 4 d'octubre del 1998.

<http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/10/04/cronica/504889.html>

³¹³ “*Decenas de miles de aves de Doñana tienen niveles altos de metales pesados*”, El Mundo, 10 abril del 1998. “*Más de 50.000 aves de Doñana comen en suelos contaminados por el vertido*”, El Mundo, 25 d'abril 1999

³¹⁴ “*El Parlamento Europeo pide que Doñana sea de “especial interés” para fondos comunitarios. La Comisión bloquea las ayudas de financiación otorgadas a la empresa Boliden*”, El País, 15 de maig del 1998.

³¹⁵ <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9A03E5DC1531F937A15756C0A96F958260>

possible impacte internacional de l'accident. La polèmica i la preocupació s'estenen amb el vol de les aus³¹⁶.

L'esforç dels ecologistes sembla haver aconseguit de nou moure el context de discussió, portar-lo cada cop més cap a un terreny global on altres actors, especialment la Unió Europea, puguin fer acte de presència i contribuir a aclarir els fets³¹⁷. La digitalització de les dades és clau en aquest sentit. Les tecnologies de la informació i la comunicació permeten també fer públic el que està passant. Donar-li un abast inusitat³¹⁸. Doñana a través de webs i llistes de distribució permeten informar, aportar dades a especialistes d'arreu del món i recrear, si és necessari, a través de modelitzacions i pronòstics, la temporalitat i l'espacialitat de la mateixa. L'escàndol es va fent global. Així és, els portals informatius d'arreu del món es recullen aquestes informacions³¹⁹. L'avenç de la catàstrofe és un fet. Per què no intervé la Unió Europea? Què passa amb les administracions i les institucions internacionals? El que ha passat a Doñana no és estrictament un problema espanyol. Les aus són una prova fefant que el desastre no para de passar, afectant paratges i cadenes tròfiques de latituds molt més allunyades del que fins ara es pensava.

Des del seu punt de vista, era necessari fer alguna cosa davant la passivitat i l'amenaça que suposa la connivència i irresponsabilitat mútua de les dues grans administracions. Per això, l'entrada d'actors i observadors internacionals assegura, com a mínim, un contrast que fins ara ha mancat³²⁰. Ara, a través de les aus, s'asseguren com a mínim una vigilància i un control molt més independent i internacional de l'accident. Sobre tots els aspectes que circumden l'accident³²¹. En aquest sentit, les

³¹⁶ "Polémica en torno a la contaminación de los gansos de Doñana", El Mundo, 10 de maig del 1999. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1999/03/10/sociedad/622737.html>

³¹⁷ "Todos los informes se han remitido siempre tanto a la administración central, como a la administración autonómica, como a la UE, hemos trabajado directamente a través de nuestra oficina en Bruselas" (Entrevista a Fernando, activista de SEO/Birdlife)

³¹⁸ Així ho reconeixen destacats membres d'aquestes organitzacions: "Sobre todo el correo electrónico entre listas de sectores como los ecologistas, además las distintas páginas webs pudieron mostrar al mundo a través de la Red mucha información e imágenes" (Cristóbal Cervantes Coordinador de Internet y Formación, 5 febrer 2003)

³¹⁹ "El veneno de Doñana persigue a las aves migratorias del Parque", El Mundo, 4 d'octubre del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/10/04/cronica/504889.html>

³²⁰ "A pesar de que la delegación española ante la [UNESCO](http://www.unesco.org) insistió en que no había necesidad para incluir Doñana en la "Lista de Lugares en Peligro" (contemplada en el artículo 11.4 de la Convención), la Oficina de la UNESCO mostró su preocupación por la integridad del lugar y solicitó a las autoridades españolas un informe completo sobre las amenazas y las actuaciones previstas antes del 1 de Febrero de 2002.

(<http://www.elbardelauni.com/barsolidario/noticias/preocupaciondonana.htm>)

³²¹ "Greenpeace pide en su comunicado el establecimiento de normas internacionales que aborden, entre otros puntos, la responsabilidad plena de las compañías mineras por todos los daños potenciales que puedan causar tanto a las personas como al medio ambiente y la prohibición de explotaciones mineras

aus, com les cadenes tròfiques, són elements primordials a l'hora de mesurar l'abast de la catàstrofe, alhora de donar-li una dimensió més global, també més ecològica. No en va, connecten espais desconnectats, ajunten temporalitats diverses, i teixeixen amb el seu dinamisme i moviment, un inèdit i preocupant espai global. Ajuden, sens dubte, a deslocalitzar i anul·lar les fronteres que fins ara definien l'accident:

“No sabemos cómo nos afectará el desastre. El desastre está fuera de todo control porque las tecnologías son inútiles para gestionarlo ya que sus efectos pueden ser diferidos y globales” (Campanya de Birdlife Internacional per a Doñana³²²)

En efecte, les aus migratòries, la contaminació que han patit els ous, els metalls pesants que tenen els vegetals que mengen, tot provocarà efectes a curt termini però, sobretot, tindrà efectes a llarg termini. La contaminació passarà a generacions futures i el vol dels ocells anirà estenent la *pozoña* internacionalment i globalment. Tot ens recorda, argumenten els ecologistes, que formem part d'un nus, ecològic, socionatural, que ens emparenta en el temps i en l'espai i que sobrepassa les dimensions polítiques, administratives i burocràtiques amb les que s'intenten reduir episodis així. Qualsevol desequilibri que pugui afectar i trastocar aquest fràgil sistema amenaça d'afectar-nos ara, més endavant, a tots, potencialment:

“Los residuos vertidos en el accidente convertirán en suelo contaminado todas las riberas de los cauces fluviales por donde circulen. Los metales pesados, a medio plazo, y el PH ácido, de forma inmediata, destruirán la vida e imposibilitarán toda actividad pesquera o agrícola durante décadas. Serán necesarias cuantiosas inversiones para restaurar mínimamente los suelos contaminados. Gran parte de los metales pesados quedarán atrapados en los lodos que constituyen el fondo de los caces y contaminarán eternamente la fauna y la flora de Doñana. Los metales pesados son altamente tóxicos y bioacumulables, son persistentes en la naturaleza y tiene importantes efectos en innumerables funciones de los organismos vivos” (Informe de la CEPA, 1998³²³)

en aquellas áreas, que como Doñana, tienen un alto valor ecológico o en zonas próximas a éstas” (La gaceta de Afema, 2000, número 53).

³²² Veure informe resum de la campanya iniciada per SEO, sota l'assessorament tècnics de RSPB, per tal de col·laborar amb les autoritats per reduir l'impacte ambiental i seguir les poblacions d'aus de Doñana per prevenir futurs danys ambientals. Més informació “Campanya por Doñana” a: <http://www.seo.org/>

³²³ *Desastre ecológico en Aznalcóllar*, 1998. <http://www.andaluces.org/aznal.htm>

Com ha passat?

Vinculada a aquests eixos de tensió trobem també una altra discussió ardent, relacionada en aquest cas amb les possibles causes de l'accident. A mida que avancen els dies, avancen també les valoracions dels tècnics i responsables d'aclarir les circumstàncies i les raons que portaren a que la mina es trenqués la nit del 25 d'abril. Com és que s'ha produït un vessament de tanta magnitud? A qui hem de demanar responsabilitats? Tampoc en aquest punt el consens és fàcil. La cerca de responsabilitats és un punt central de la controvèrsia. Conèixer les raons i els possibles responsables és clau per tancar aquest episodi, també és important per determinar-ne la gravetat però sobretot és important per establir un dispositiu tècnic i jurídic que, d'una banda, assegurui que els responsables es faran càrrec dels greuges ocasionats, i d'altra banda, que s'emprendran les mesures necessàries per tal que un accident com aquest no es torni a repetir. Es podia haver evitat? De qui ha estat culpa? Qui ha de pagar els greuges provocats per la riuada tòxica? Com hem vist, els diferents actors mostren posicionaments molt diferents. Ha estat un accident producte de l'atzar? Quina és la responsabilitat de l'empresa? Hi ha responsabilitats polítiques? Penals? Cada aresta de l'accident és una font d'intensa disputa.

Un accident imprevisible

L'opinió pública des del primer dia apunta a les responsabilitats i a la deixadesa de l'empresa. La premsa recollirà part d'aquestes tesis posant les pràctiques industrials de Boliden i de les multinacionals mineres en general al centre de la controvèrsia³²⁴. A través d'entrevistes, reportatges, testimonis, comparatives amb desastres semblants, es va evidenciant la ambigua relació d'aquesta empresa, que ara tots anomenen *sueca*, amb el medi ambient i la sospitosa conducta ambiental i empresarial que en multitud d'ocasions aquesta ha demostrat tenir. Aquests antecedents, afirmen els mitjans, fan que no es pugui ser optimista respecte a les causes del vessament. Probablement, Boliden hi tingui quelcom a veure. Probablement, la vulnerable legislació espanyola en matèria ambiental hagi afavorit unes pràctiques industrials que de totes totes es mostren

³²⁴ *¿Suecia se avergüenza de su empresa! Manchar fuera de casa, ¿más rentable?* (El mundo, 29 d'abril 1998). Amb titulars d'aquests la premsa espanyola condemna de forma unànime l'actitud i la gestió ambiental de l'empresa, posant en relació el que ha passat amb altres episodis i pràctiques negligents en els que s'ha vist implicada la multinacional (per exemple a Arica, Chile). També es recull i publica de forma unànime durant els primers dies posteriors a la catàstrofe, reaccions i condemnes que apareixen publicades en els principals mitjans europeus, molt especialment els suecs (Herald Tribune, Le Monde, The independent, De Standaard, Expressen, AftonBladet, Dagens Nyheter, Svenska). El clam contra Boliden és internacional.

perjudicials pels interessos de la comarca. Per què tenen un director tècnic ecològic, es pregunten? De què serveix? Es rentarà les mans Boliden com ha fet altres vegades? És més fàcil contaminar fora que dins del seu propi país?

En aquest context no és d'estranyar, sobretot davant l'alarma i la dimensió que estan agafant els esdeveniments, les Administracions, en especial el Ministeri de Medi Ambient, es mostrin contundents al respecte de la seva voluntat manifesta per aclarir els fets, per trobar i depurar les responsabilitats allà on n'hi hagi i fins on sigui necessari. Per això la pròpia Ministra, des del principi, proclamarà des dels mitjans de comunicació que es farà tot el possible per aclarir els fets:

“Se va a presentar una denuncia por delito ecológico cuanto antes y empezar a depurar responsabilidades de todo tipo” (El Mundo, 26 d'abril del 1998)³²⁵

S'obre un expedient sancionador contra la multinacional i obre les primeres diligències judicials per aclarir i conèixer les responsabilitats de l'empresa en el que ha passat. Igualment es declara el tancament cautelar de l'explotació minera fins que s'aclareixin els fets i les responsabilitats. Aquesta, per la seva banda, nega qualsevol implicació i qualsevol responsabilitat en el mateix. El poble d'Aznalcóllar tem que això signifiqui una pèrdua econòmica irreparable per la zona.

Els primers informes no trigen a aparèixer. En efecte, el primer informe del que es disposa, encarregat al poc de produir-se el vessament al Servei de Protecció Civil de la Guàrdia Civil, apunta ja certes conclusions - per descomptat, polèmiques. Com ha estat l'accident? Ha estat un corriment de terres? Ha estat un accident conseqüència d'un ús de material inadequat en la construcció de la presa? Té alguna responsabilitat Boliden en aquest vessament incontrolat? L'informe conclou: les inspeccions fetes a la mateixa no semblen mostrar negligències evidents. Així ho apunten els tècnics. La presa havia estat revisada no feia massa³²⁶. De fet, un dia abans de l'accident, una sèrie de tècnics independents, en una inspecció rutinària, havien certificat el seu perfecte estat³²⁷. Tot apunta per tant a que l'accident ha estat un malaurat atzar sobrevingut, del tot imprevisible.

³²⁵ Per més informació sobre la polèmica jurídica que desperta l'esdeveniment veure: “Desastre ecológico a las puertas de Doñana” (El Mundo, 26 d'abril del 1998), “Presentan una denuncia que pide prisión preventiva para los directivos de Boliden” (18 de maig del 1998), “Los Verdes denuncian en el juzgado a la ministra Tocino” (El Mundo, 15 de maig del 1998) “Izquierda Unida se querella contra Boliden y Tocino” (“El mundo, 27 de maig del 1998).

³²⁶ La delegada provincial de Trabajo y Industria de la Junta, María José Fernández, afirmava poc després de l'accident que la presa complia tots els requisits de seguretat i que havia estat revisada feia pocs dies per l'empresa GEOCISA. (El mundo, 26 d'abril del 1998)

³²⁷ El 2 d'abril, tan sols 23 dies abans de l'accident la Direcció General XI de la UE (Medi Ambient, Seguretat Nuclear i Protecció Civil) decideix arxivar una antiga denúncia de la CEPA sobre les irregularitats i perills que presentava la bassa sinistrada amb l'argument següent “los servicios de la Comisión (europea) consideran que las autoridades españolas han adoptado

Boliden Apirsa també s'afegeix a aquest sentir. Des del principi manifesta la seva posició: els tècnics de l'empresa certifiquen també que la raó de que el dic es trenqués ha estat bàsicament un inesperat corriment de terres. Per tant, l'empresa sueca descarta qualsevol negligència de la seva part. Manuel Alcaraz, portaveu de l'empresa, explica que el tipus de fractura que presenta el dic "*fa sospitar*" als tècnics de l'empresa i de les diferents administracions que la causa ha estat un *moviment sísmic profund* en la base natural de la bassa. Així ho comunicaran en roda de premsa, així ho recullen també els principals mitjans:

"La fractura estaba muy por debajo del nivel de cimentación" (*El Mundo* 26 d'abril, 1998)

El dic, argumenta Boliden, complia amb tots els requisits legals i es sotmetia regularment a la inspecció dels tècnics de l'empresa GEOCISA, encarregada del manteniment de les mines. De fet, segons declara, just el dia anterior els tècnics de l'Administració havien estat inspeccionant de manera rutinària la presa sense trobar-hi anomalies. Per si això no fos suficient, aclareix que el dic trencat ha rebut felicitacions al llarg dels anys de totes les Administracions, i a tot Europa s'ha destacat especialment l'excelsionat seguretat que presentava.

"Boliden lleva a cabo auditorías medioambientales de forma regular" (*El Mundo*, 28 d'abril del 1998)³²⁸

Un moviment de terres com el que descriuen els tècnics era *impossible* de detectar i, per tant, de preveure. La postura de l'empresa sembla clara: l'accident era del tot *imprevisible*. Les crítiques i les acusacions són injustificades: Boliden ha seguit els controls i ha respectat la legislació vigent. No hi ha motius per imputar una negligència. És més Boliden sempre ha mostrat una gran responsabilitat i un enorme compromís amb el medi ambient i amb el desenvolupament econòmic de la comarca. En declaracions a la premsa el seu portaveu afirma:

"(Boliden) goza de prestigio medioambiental, y está en condiciones de superar estos problemas, ya que dedica gran presupuesto a investigación ecológica (*Gaia*, 1998: p. 19).

Com a prova d'aquest compromís, Boliden confirma que assumirà les seves responsabilitats civils i es farà càrrec de la despesa que generin les mesures de neteja i les pèrdues dels sectors agrícoles més afectats. A canvi,

las medidas necesarias para dar solución a los problemas denunciados en su queja por lo que se propondrá a la Comisión el archivo de este expediente' (Font Revista *Gaia*, 1998, núm. 14: 20).

³²⁸ "«El derrame tendrá efectos marginales sobre Doñana»", *El Mundo*, 28 d'abril del 1998) <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/28/sociedad/407971.html>

demana no aturar definitivament la seva explotació minera, allargant el menys possible el tancament cautelar que pesa sobre la mina.

“La propietaria de las minas afirma que sus balsas de almacenamiento de residuos conteniendo sulfuros, Zn, Cu y restos de plata fueron revisadas por consultores independientes y autoridades gubernamentales en 1996 y en 1997. Afirma también se hará cargo de las indemnizaciones y de la limpieza de los lodos garantizando la continuidad de los puestos de trabajo de la explotación minera” (El Mundo, 28 d'abril del 1998)³²⁹

Segons considera Boliden, l'empresa només ha de deixar de treballar fins que els dics estiguin refets. Sobretot perquè si perdura més, la viabilitat econòmica de l'explotació minera perilla. El tancament preventiu que s'ha ordenat de forma cautelar provocarà una reducció temporal de llocs de treball que es sumarà als recents reajustaments i prejubilacions de 40 treballadors. Els darrers anys, informa, s'han fet fortes inversions –fins a 35.000 milions de pessetes– per tal de dinamitzar una mina que era deficitària, per això ara més que mai és important reobrir el més aviat possible la mina, per contribuir així a consolidar uns llocs de treball que sustenten bona part de l'economia familiar de la comarca. Si les Administracions no ajuden a l'empresa, conclou, ben aviat la situació pot ser insostenible.

En aquesta mateixa direcció es posiciona el Comitè d'Empresa de les Mines d'Aznalcóllar. Per aquests, darrera de les acusacions a l'empresa:

“hay una campaña con fines ocultos que no valora las inversiones que la Junta tiene en Boliden” (Menor de Gaspar i Pérez Bonilla 1998: 19).

Segons afirmen, darrera les acusacions s'hi troba l'ànim de venjança d'uns exempleats de la mina, acomiadats per irregularitats econòmiques³³⁰, i els propis ecologistes, més interessats en defensar els ànecs que les persones.

Govern Central i Junta de Andalusia semblen tenir un difícil dilema. D'una banda, volen transmetre fermes i autoritat davant uns fets que han tingut un inesperat ressò mediàtic internacional. D'altra banda, saben que necessiten preservar una sèrie de llocs de treball que amenacen l'equilibri econòmic de la zona. Segurament per aquesta assumeixen un paper força ambivalent a l'hora de parlar de les responsabilitats i les causes de l'accident. D'una banda, es mostren contundents a l'hora de condemnar l'episodi i es mostren determinats i disposats a aclarir les raons de la ruptura, fins al punt d'anunciar que faran ús de tots els mitjans, també legals i polítics, al seu abast per aclarir la situació. D'altra banda, però,

³²⁹ “«El derrame tendrá efectos marginales sobre Doñana»”, El Mundo, 28 d'abril del 1998) <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/28/sociedad/407971.html>

³³⁰ Sobretot s'acusa a Manuel Aguilar, ex cap de càrrec i descàrrega de la Mina i promotor d'una sèrie d'informes i denúncies sobre l'estat previ de la bassa sinistrada.

afirmen també, recolzats en els informes tècnics, que serà difícil determinar les causes exactes del que ha passat. El més probable, afirmen, és que tot plegat hagi estat la fatal conseqüència d'atzarosa coincidència de factors poc habituals. Descartades les responsabilitats polítiques, reafirmen haver fet el seguiment i el control que la llei estipula. Les imputacions legals a l'empresa, afirmen, són complicades de provar ja que un accident tan complex i casual és difícil d'atribuir a ningú en especial. Tanmateix, la pressió de l'opinió és molt forta. També el clam de les entitats ecologistes. Manifestacions, protestes... columnes d'opinió, recollides de firmes per Internet, moltes són les accions que demanen a crits que això no quedi així. No pot ser que un episodi com aquest sigui clausurat sense responsables clars. Impunement? Un simple atzar? Un accident? El dictamen ha de ser més profund, l'anàlisi més minuciosa. S'ha de perseguir política, judicialment els responsables i els implicats en una catàstrofe d'aquesta magnitud. Més quan estem davant d'una catàstrofe anunciada.

Una catàstrofe anunciada

En un polèmic article, just el dia després de la riuada, José Manuel Cantó, ex cap dels Serveis Tècnics de Medi Ambient de Huelva, destapa la caixa dels trons. Per aquest, el que ha passat es deu a les repetides irresponsabilitats, ocultaments i silencis que han envoltat l'estat de la presa durant els darrers anys. És més, ens diu que la presa era una *bomba de rellotgeria* que en qualsevol moment podia esclatar. Era una catàstrofe anunciada. Segons explica, el risc de contaminació havia estat anunciat, documentat i denunciat tant públicament com judicial³³¹. Ell mateix havia participat com a tècnic vinculat a la Junta de Andalucía en repetides avaluacions que mostraven el perill i el risc potencial d'una presa mal construïda i mal gestionada. El greu risc ambiental i sanitari que suposava la presència de la presa a la zona era un fet àmpliament denunciat. I les administracions n'eren conscients. Un estudi encarregat a l'empresa pública EGMASA, de fet, documenta ja fa anys el risc d'aquesta explotació minera. Ningú pot afirmar, per tant, que es desconeixia que aquesta presa contenia substàncies molt perilloses, que no reunia les mesures de seguretat necessàries i que, a més, era utilitzada com a dipòsit del trasllat il·legal i de la inadequada gestió d'altres residus industrials, catalogats com

³³¹ Des de novembre del 1995, Manuel Aguilar, en col·laboració amb la CEPA havia denunciat pública i judicialment el penós estat de la bassa i els riscos i irregularitats que aquesta tenia degut als constants "recreixements" que s'estaven fent i al mal estat de la depuradora encarregada de filtrar les substàncies contaminants. BOLIDEN, la Consejería de Medio Ambiente, la Confederación Hidrográfica del Guadalquivir, la Comissió Europea i el Jutjat de Sanlúcar la Mayor i el Fiscal en Cap de l'Audiència Provincial de Sevilla disposaven tant dels informes com de les denúncies al respecte.

a tòxics i perillosos segons la legislació vigent³³². El que ha passat era un risc conegut, documentat i repetidament ignorat per part de les principals administracions competents:

“Si la situación que se ha producido hubiera estado por encima de cualquier estimación ponderable humanamente, no tendríamos más remedio que llorar sobre los lodos derramados y dedicarnos a minimizar el impacto negativo que se ha producido. En el caso que nos ocupa, estamos ante un riesgo identificado en informes oficiales que se intentaron ocultar y que se denunciaron públicamente y ante las autoridades judiciales” (*El mundo*, 26 de novembre, p. 92).

A judici d'aquest tècnic ambiental, no podem considerar que ens trobem davant d'un mer accident atzarós³³³. Ens trobem davant d'un desastre documentat i anunciat ja des del 1995! Per què ningú en parla? Aquesta intervenció canvia completament el mapa de responsabilitats. Per Cantó no únicament cal asseure l'empresa al banc dels acusats, també les Administracions són clarament les responsables d'una situació com aquesta. Les imputacions són greus. Segons la tesi de Cantó, elles són les que han mantingut una posició de deixadesa i negligència de les seves responsabilitats públiques.

“Aquí, además de los dueños de la Mina, la Consejería de Industria de la Junta de Andalucía y la Confederación Hidrológica del Guadalquivir han sido responsables” (*El Mundo*, 27 de novembre: 120).

Premsa i ecologistes no trigaran a afegir-se a aquest sentir en contra de l'empresa i la suposada connivència de les Administracions. Organitzacions com ara Greenpeace, ADENA, CODA o CEPA afirmen que hi ha hagut una greu negligència. Les proves són sobre la taula. Només cal mirar el seguit de denúncies presentades amb anterioritat denunciant filtracions, contaminacions i riscos associats a la mina. Per què no s'ha fet res per evitar-ho?

“¿Qué sentido tiene que trabajemos, por ejemplo, desde el comité MAB (Hombre y Biosfera), auspiciado por UNESCO y financiado por el Ministerio de Medio Ambiente, impulsando la declaración y protección de Reservas de la Biosfera como Doñana, si esos mismos políticos que bendicen formalmente nuestro trabajo siguen amparando y fomentando actitudes tan antiecológicas y bárbaras en su práctica real cotidiana?” (WWF/ADENA)

³³² Segons ell, ja fa anys que s'ha denunciat que s'estaven produint trasllats il·legals des de mines de Huelva, de l'empresa Atlantic Cooper a explotacions mineres de les províncies de Sevilla i Huelva.

³³³ Un bon resum de la posició d'aquest ex- cap dels Serveis Tècnics de L'Agència de Medi Ambient (AMA) de Huelva pot consultar-se a l'article d'opinió publicat poc després de la catàstrofe (26 d'abril 1998) al diari *El Mundo* titulat “*Una Bomba de Relojería*”.

SEO, per exemple, confirma també que les administracions coneixien àmpliament el que podia passar, sobretot perquè diferents grups ecologistes havien emprès accions per denunciar aquest perill potencial que es cenyia sobre la zona. Des de la seva pàgina web fan públic l'inventari de raons que els porten a dictaminar el que ha passat en termes de catàstrofe ecològica anunciada. Segons aquesta organització, la negligència es remunta a molts anys enrera i ho documenten a partir d'un exhaustiva recopilació de les diferents denúncies i accions empreses al llarg dels darrers anys:

“1979. Autorización de la balsa de residuos de la mina de Aznalcóllar. Mayor zona extracción de pirita en Europa

1982. Estudios de contaminación revelan una alta concentración de metales pesados en el río Guadiamar, que vierte el 75% del agua de las Marismas del Guadalquivir: Doñana en sentido amplio. España ratifica el Convenio de Ramsar y Doñana pasa a formar parte de la Lista Ramsar.

1982-86. Estudios posteriores muestran "el riesgo de que la contaminación de cadmio, zinc, cobre y plomo, tanto de forma individual como colectivamente, produjesen catástrofes ecológicas"

1988. La denuncia formulada por SEO/BirdLife a la Comisión Europea menciona específicamente los riesgos de contaminación del complejo minero de Aznalcóllar.

1990. Las autoridades españolas contestan a la CE: diciendo que los problemas de contaminación registrados en los últimos años se han "resuelto totalmente". Doñana es incluida en el Registro Montreux del Convenio Ramsar

25 Marzo 1998. Otra queja, de la Ong regional (CEPA) a la Comunidad Europea es archivada.

25 Abril 1998. Se vierte 5 Hm3 de lodo y agua tóxica al río Guadiamar, a 50Km de las marismas.” (SEO/Birdlife, 1998³⁹⁴)

Apareixen, a més, fotografies recopilades durant anys, plànols de les zones de risc, informes científics i tècnics que avalaven les seves prediccions³⁹⁵. El que volen demostrar aquestes organitzacions és que, des

³⁹⁴ Valoracions aparegudes en l'informe de valoració, anàlisi i recomanacions que aquesta organització publica sota el nom “Campaña por Doñana” i disponible a la seva web: <http://www.seo.org/>

³⁹⁵ Per exemple, a la denuncia abans esmentada s'hi adjuntà una fotocòpia del treball del Professor Arambarri (Premi Osborne per la Defensa de la Naturalesa) en el que es destaca la incidència dels vessaments de metalls pesants de mines d'Aznalcóllar en el Parc Nacional de Doñana. I s'hi adjunta també una analítica de l'any 1977 del riu Agrio, afluent del Guadiamar, en la que es veu nivells de contaminació molt superiors al valors permesos: Fe 300 mg/l (valor permès 0.1 mg/l) Cu 7,50 mg/l (permès 0,05 mg/l) Mn 15,00 mg/l (permès 0,05 mg/l) Pb 0,9 mg/l (permès 0,1 mg/l) i Zn 72,2 (permès 5,0 mg/l).

de feia anys, hi havia un clar risc de contaminació i el perill d'afectar una zona com el Parc Nacional de Doñana:

“Se han producido vertidos continuados e ininterrumpidos desde hace años por parte de minas de Aznalcóllar al Agrio y por ello al Guadiamar, a Doñana y al Guadalquivir”. (Greenpeace, 1999: 7).

Des de feia anys es coneixia el perill encara més gran que suposava la bassa, sobretot perquè el seu deteriorament podia suposar un desastre ecològic sense precedents.

“Existe información acerca de que en 1985 el Instituto Geológico y Minero informaba que la balsa estaba repleta y "debía ser vigilada permanentemente". (AGADEN, 1998)³³⁶”

El que passava i el que podia passar era conegut per diferents institucions tècniques i administratives amb capacitat i competències per decidir sobre el futur de la zona. Però tot i el risc que comportava continuar determinades activitats, tot i la múltiple informació aportada, les peticions de justícia, de cautela, no van ser escoltades:

“Se conoce constancia de solicitud de comparecencia con motivo de los vertidos procedente del polo químico en Aznalcóllar en abril del 94, con detenimiento; Pregunta con ruego de respuesta por vertidos provenientes de las minas de Aznalcóllar en el Guadiamar también con detenimiento; solicitud de comparecencia en abril del 95 del Consejero de Industria para explicar las actuaciones con respecto a las minas de Aznalcóllar en abril del 95 también con detenimiento; solicitando información de la Consejería de Medio Ambiente por vertidos desde las balsas de residuos de minas de Aznalcóllar la Guadiamar en enero del 96 en la que consta se contestó en julio del 96. Estas actuaciones fueron pedidas dos por el grupo popular y las otras dos por el grupo de Izquierda Unida Los Verdes” (AGADEN, 1998 <http://www.mediterranea.org/cae/aznalcollar.htm>).

Durant setmanes les pàgines web dels grups ecologistes recullen testimonis, dades i informes que certifiquen i validen aquestes hipòtesis. S'asseguren així que la informació es fa pública, saltant-se, com afirmen, el filtre de *desinformació i connivència organitzada* que plana sobre la cobertura mediàtic de l'accident. Les responsabilitats afecten a actors molt importants i poderosos, capaços de fomentar, com han demostrat, una constant desinformació de l'opinió pública. Els mitjans de comunicació,

³³⁶AGADEN (1998). *Informe sobre el Vertido de Aznalcóllar. Una primera aproximación*. Cádiz, 11 de maig del 1998. <http://www.mediterranea.org/cae/aznalcollar.htm>

consideren, sol·lícits a aquests poders fàctics, difícilment faran aquesta tasca d'informació³³⁷ (Imatges 44, 45 i 46 de l'annex fotogràfic).

Els articles d'opinió, les notícies i les rodes de premsa que convoquen no deixen de parlar del que consideren que és una clara *irresponsabilitat organitzada*³³⁸. El sentir que es recull en aquests fòrums és que les administracions han preferit protegir un sector, el miner, per sobre d'altres interessos i sectors implicats. Malgrat aquest és un sector molt important per la comarca, la presa de partit de les administracions ha acabat posant en perill l'equilibri global d'aquesta. Pels activistes, les administracions, acceptant el xantatge i els interessos de l'empresa minera, no han fet més que segrestar altres interessos i fer-se depenent dels interessos privats:

“Aznalcóllar, es un pueblo de no más de 5.600 habitantes situado a unos 35 Km. al W de Sevilla en la cuenca alta del Guadimar y a unos 60 Km. del Parque Nacional de Doñana aguas abajo en donde Andaluza de Piratas S.A. da trabajo al 80% de su población activa. En el pueblo no existe prácticamente otra actividad que la mina, siendo Andaluza de Piratas la mayor contribuyente a las arcas municipales a través del IAE, (Impuesto Actividades Económicas) [...] La total dependencia de la población y del Ayuntamiento de Aznalcázar puede explicar el hermetismo existente antes y después del accidente, ya no sólo con respecto a las balsas reventadas o a la propia mina sino a las enormes escombreras que rodean el pueblo, y los daños ocasionados en las casas por las explosiones de la mina, arrastre de polvo minero por los vientos o vertidos incontrolados en el Guadimar especialmente en invierno cuando las lluvias provocan el desbordamiento de las balsas de decantación” (AGADEN, 1998 <http://www.mediterranea.org/cae/aznalcollar.htm>).

Aquesta dependència econòmica i laboral explica, pels principals grups ecologistes, l'actitud de bona part de les Administracions. I és precisament aquesta actitud la que consideren negligent, la que consideren perillosa per la salut pública, per la justícia ambiental, per la protecció mateixa del bé comú. Això és el que ha portat, malgrat les evidències importants que des de feia anys aconsellaven una gestió diferent de la mina i avisaven del perill contaminant que aquesta tenia, a que no s'hagi fet res per evitar-ho.

³³⁷ Així ho reconeixen en aquest fragment: “Entrevistador: ¿[Internet] Modificó en algo el escenario político y social en el que se dio la lucha política y social del movimiento ecologista? J.C.: Sí, pudimos contrarrestar con eficacia la contrainformación y desinformación fomentada desde las administraciones” (Entrevista a Juan Clavero Ecologistas en Acción Andalucía, 5 de febrer 2003).

³³⁸ “Por medio del correo electrónico y en la página Web de Ecologistas en Acción Andalucía, en la que se fueron incluyendo denuncias, informes, recursos legales...” (Entrevista a Juan Clavero, responsable d'Ecologistas en Acción Andalucía, 5 de febrer 2003).

La UE, també és inclosa en aquest paquet. En un informe titulat: "*La gran dama europea prefiere no saber*" es denuncia les contradiccions de la política de la Unió Europea. La Unió Europea, organisme encarregat de la protecció i defensa de les aus, i per tant amb fortes competències a la zona, manifesta una alarmant contradicció pel que fa a la seva intervenció en la zona. D'una banda, defensa econòmicament l'espai protegit proporcionant subvencions pel manteniment i per certes activitats, convertint a Doñana en un model de reserva natural per a Europa³³⁹. De l'altra, simultàniament atorga subvencions per a la promoció econòmica de la mina que ha causat el desastre, des de fa molt de temps denunciada per insegura, i amb un risc perpetu i constant.

"La Comisión Europea conocía perfectamente el problema de la mina de Aznalcóllar, incluso le había sido denunciado oficialmente. Pero en lugar de exigir al gobierno español que explicase las razones por las que utilizaba la existencia de un embalse con siete millones de metros cúbicos de aguas y lodos [...] se limitó a pedir explicaciones técnicas sobre el estado de la presa. El Gobierno Español le contestó con un informe técnico basado en datos groseramente tergiversados, cuya transcripción fue ofrecida por la Comisión a los denunciantes como única y lacónica respuesta ante la grave denuncia presentada." (Estevan, 1998, <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/aaest.html>)

Aquestes accions i denúncies conjuntes són molt importants per aclarir les causes del que consideren una catàstrofe anunciada. Gràcies a aquesta recuperació de la memòria història de l'esdeveniment, de fet, els ecologistes aconsegueixen poc a poc articular un consens, un relatiu i important consens, que els permet seguir oferint resistència a la imatge tranquil·la i asèptica que donen les administracions. Per aquests, estem davant d'un vessament que es podia haver evitat. Les dades clarament apunten cap a l'empresa i cap a una negligència administrativa reiterada dels principals òrgans gestors del bé comú. Són molts, doncs, els que s'han d'asseure al banc dels imputats, ja sigui legalment o públicament:

³³⁹ L'UE té una gran competència en matèria ambiental des del 1967, degut a una nova directiva en classificació, etiquetatge i conservació de substàncies perilloses. Nombroses organitzacions no governamentals actuen en aquest marc. Conformen l'anomenat European Environmental Bureau (EEB). Són Friends of the Earth Europe (FoEE), Greenpeace International, World Wide Fund for Nature (WWF), Climate Network Europe (CNE), the European Federation for Transport and the Environment (T&E) i Birdlife International. Junts conformen l'anomenat grup dels set que coordinen la seva acció en uns esfera informativa. Aquestes associacions formen un trenat de coalicions molt important per comprendre el manteniment i l'organització de l'activisme en matèria ecològica. L'EEB va ser creat al 1974, va ser la primera organització ambiental establerta a nivell de tota la Unió Europea. La EEB està activa en diferents àmbits, que inclouen l'ecoetiqueta, l'eco-management o esquemes d'auditories ambientals, la gestió de la qualitat de l'aire o de l'aigua. De manera general, però, podem dir que treballa sobretot per a la creació plenament d'una política ambiental integrada a nivell europeu.

“No ha funcionado ninguno de los controles sociales tales como: denuncias administrativas, denuncias judiciales, denuncias comunitarias, queja al Defensor del Pueblo.”(AGADEN, 1998
<http://www.mediterranea.org/cae/aznalcollar.htm>)

De fet, consideren que la situació és tant greu i les irresponsabilitats acumulades són tantes que arriben fins a demanar que el que ha passat es tipifiqui de delictes. Que sigui perseguit judicialment³⁴⁰. Es coneixia la perillositat dels llots, s’ha demostrat a més que aquests contenen metalls pesants que no eren declarats en els informes oficials³⁴¹. La legislació permetia actuar contra les diferents causes obertes davant el risc potencial de l’empresa i dels magatzems per a productes contaminants utilitzats però no s’ha fet. S’ha mostrat que no s’han fet cas de les denúncies de tècnics i ecologistes que avisaven de la mala construcció de la presa, del perill d’acumular tants llots i del perill de filtracions i vessaments constants:

“No sólo no se ha respetado si no que se han desconsiderado los informes y denuncias de filtraciones”. (Greenpeace, 1999: 7).

És més s’ha continuat amb la mateixa explotació i acumulant més i més metalls, alguns d’ells il·legals. Per tant, hi ha una clara negligència amb efectes greus pel medi ambient. És la crònica d’una morta anunciada:

“merece una profunda reflexión de las Administraciones que vaya acompañada de un serio propósito de enmienda. Y digo Administraciones porque en este caso han quedado implicadas absolutamente todas las Administraciones habidas y por haber” (Estevan, 1998,
<http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/aaest.html>)

Queda del tot clar, al seu entendre, que les organitzacions ecologistes són les úniques que estan vetllant per l’interès comú, les úniques que estan allunyades d’interessos ocults:

“Todos están implicados y ellos lo saben; pero lo importante ahora es minimizar el impacto del problema, retirando los lodos y el agua estancada antes de las lluvias de otoño” (Vega, I.; Bartolomé, J. 1998, p. 4).

³⁴⁰ Per exemple, en relació a la Llei d’Aigües. ADENA, culpa directament al Ministeri de Medi Ambient per tenir competències legals i no haver-les aplicat. De la mateixa manera es culpa a la Confederació Hidrogràfica, depenent del mateix Ministeri per les mateixes raons.

³⁴¹ “El contenido de las balsas y de la escombrera de minas de Aznalcollar contenía los residuos mineros de Boliden así como otros en parte no determinados con procedencia del polo químico de Huelva. Esta circunstancia era también conocida y ocultada por las administraciones”. (AGADEN, 1998
<http://www.mediterranea.org/cae/aznalcollar.htm>).

Per això probablement se les intenta caricaturitzar com a alarmistes i catastrofistes. No interessa que es destapi aquesta desafortunada conxorxa d'interessos:

“Pues si se hubiera permitido que las organizaciones ecologistas hubieran alcanzado un elevado protagonismo ante los medios, pronto hubiera sido imposible ocultar el verdadero comportamiento de cada institución, y se hubiera ido revelando la densa trama de intereses que las ha interconectado entre sí, y con otros estamentos económicos y sociales igualmente implicados en el encubrimiento del problemas de Aznalcóllar” (Estevan, 1998)

“Mientras todo esto ocurre, la Administración ha empeñado todos sus esfuerzos en restar importancia a la catástrofe y en desprestigiar a los ecologistas, calificándolos de demagogos, agoreros y alarmistas; manipulando en la medida de sus posibilidades —que no son pocas— toda la información que circulaba en los medios de comunicación”. (Vega, I.; Bartolomé, J. 1998, p. 4).

Per això s'ha d'actuar, per això s'ha de fer públic el que ha passat, les responsabilitats que hi ha darrera d'un episodi negre com aquest. La batalla per aclarir els fets acaba de començar³⁴². Denúncies, manifestacions... els ecologistes creuen necessari mobilitzar i fer públic aquesta irresponsabilitat en cadena³⁴³. Administracions, científics... tots han col·laborat en aquesta cadena de silenci que ha conduït a aquesta situació. AEDENAT, per exemple, simula un vessament tòxic, el 2 de maig, ruixant amb aigua tintada l'escala del Ministeri de Medi Ambient, i vuit dies després organitzen un acte de protesta a l'ambaixada sueca per demanar al govern que pressioni a l'empresa per a pagar les indemnitzacions. Les autoritats i la suposada negligència de l'empresa multinacional, amb un trist currículum com insisteixen els ecologistes, semblen ser els primers objectius de les protestes i demandes dels grups ecologistes:

³⁴² “Las responsabilidades civiles, administrativas, políticas, penales... que podrían —y, en algunos casos, deberían por pura ética— asumir los implicados quedan pendientes. Más allá de competencias y responsabilidades, sigue dominando la incompetencia y la irresponsabilidad. Y, quizá, lo peor de estos turbios lodos es que con el tiempo se viertan en el olvido sin que se haya aprendido la lección” (Estevan, 1998 <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/aaest.html>)

³⁴³ El 5 de juny la CEPA i la CODA denuncien l'actuació de la jutgessa que porta el cas de les mines d'Aznalcóllar per intentar obstaculitzar que la CEPA es personi en el cas i exigir-los una fiança de 5 milions de pessetes en el termini de 10 dies. Davant d'això declaren “Después de más de una década denunciando esta catástrofe han sido muchos los obstáculos que se nos han puesto. Tuvo que romperse la balsa de lodos para que comenzara a verse el entramado de intereses, negligencias y delitos destapados en la política, las Administraciones, los sindicatos... Ahora le toca a la justicia. La CEPA ya denunció el “Pacto de silencio” entre Boliden APirsa y las Administraciones central y autonómica. Una connivencia que explica que las administraciones no se hayan querellado con los representantes de la empresa para que asuman la ingente cantidad de dinero que requiere la restauración de la zona. Pero lo que sorprende ahora es que la jueza que instruye el caso no reclame nada a la empresa, primera responsable del vertido tóxico, y exija a una organización sin ánimo de lucro una fianza de 5 millones de pesetas” (<http://pangea.upc.es/revista/actualitat/msg00098.html>).

“Primero, actualizar la anterior política de silencio para adaptarla a la nueva situación, pasando de una estrategia de ocultación sistemática – lamentablemente ya insostenible ante la presencia de los lodos, cuyo negro intenso destaca indecorosamente en la televisión en color-, a otra de blanqueo activo de las consecuencias de la catástrofe, merced a la producción de informes técnicos y científicos pactados y manipulados” (Estevan, 1998, <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/aaest.html>)

Greenpeace, per exemple, sol·licitarà Consejo General del Poder Judicial que anomeni un jutge especial pel cas, dotat de tots els mitjans necessaris, per investigar la causa, els imputats i les implicacions³⁴⁴. La seva intenció és posar a disposició de la Fiscalía General tots els documents i proves de què disposin. Estan convençuts que així podran demostrar la negligència, a més de poder demanar judicialment les responsabilitats criminals que se'n derivin. Totes les organitzacions ecologistes, de fet, es sumaran a aquest clam de justícia i posaran mitjans, econòmics, legals, tècnics, per aclarir i perseguir els fets. Tot i que saben que el procés d'instrucció pot ser llarg i costós³⁴⁵, tot i les reticències i la poca predisposició que mostra el poder judicial en general per perseguir i jutjar els fets³⁴⁶, no volen escatimar esforços ni recursos per intentar que l'episodi no quedi tancat impunement.

Independentment de la vida judicial, però, els ecologistes busquen aprofitar el ressò que provoca aquesta irresponsabilitat organitzada per mobilitzar i conscienciar l'opinió pública.

“Sólo cabe, por tanto, la movilización, y esperemos que esta vez la ciudadanía responsable e indignada no sea sólo la ecológicamente militante, sino la ciudadanía en general, y especialmente el pueblo andaluz, que tiene el

³⁴⁴ Aquesta petició serà desestimada pel Consell General del Poder Judicial.

³⁴⁵ Malgrat hi ha proves contundents, és difícil establir i determinar legalment què ha passat. Sobretot a nivell penal. Per fer-ho, cal demostrar aspectes i vinculacions molt difícils de demostrar. Cal demostrar, per exemple, que es coneixia el risc i que no es fa fer res per evitar-ho. És difícil també imputar a una administració. Determinar l'autoria en estructures jeràrquiques complexes, com pot ser una conselleria o un ministeri, no és gens senzill. El fenomen de la “delegació de competències” fa que mentre es pot demostrar certa “responsabilitat política” la majoria de vegades la imputació acaba recaient només en els “tècnics” a qui es va fer cas o escoltar. Els tècnics del Institut Geominero, o de la Configuración Hidrológica podrien ser els qui en darrer terme assumissin la delegació de competències dels alts càrrecs de les administracions. I això no és precisament el que més interessa als grups ecologistes.

³⁴⁶ “*Asimismo es posible que la empresa pague únicamente el importe de la póliza que tenga contratada y que el resto del dinero sea público. Es curioso comprobar cómo las pérdidas se socializan y los beneficios se privatizan*” (Ecosistemas, 23).

privilegio de acoger tan singular joya de la naturaleza" [interessant com es mobilitza] (Arrojo, a El Mundo, abril 1998)³⁴⁷

Cal sortir al carrer, conclouen els ecologistes. Denunciar aquesta irresponsable política ambiental que afecta al conjunt de la comarca.

"Responsable es BOLIDEN, al igual que las multinacionales industriales que recurren a obtener beneficio rápido a costa de dañar el medio ambiente, el trabajo de los demás y la salud pública. Responsable es también la administración, que por una parte se deja chantajear por las empresas, las cuales amenazan el mantenimiento de los puestos de trabajo con el cierre, regulación de empleo, suspensión de pagos, o con no generar empleo si no reciben subvenciones públicas, y que por otra parte hace la vista gorda a los continuos incumplimientos legislativos y de seguridad de las instalaciones" (Menor de Gaspar y Pérez, 1998: 16).

Des de Sanlúcar de Barrameda, la plataforma "Salvemos Doñana", que recull fins a 16 organitzacions diferents, entre partits polítics, sindicats i ecologistes per protestar pels efectes causats per la riada tòxica. A Madrid, unes 2000 persones (500 segons les autoritats i mitjans de comunicació) acudeixen a la manifestació convocada per les principals organitzacions ecologistes que acabarà davant la seu del Ministeri de Medi Ambient. Els lemes més proclamats carregaran contra la llavors Ministra Isabel Tocino.

És important, argumenten els ecologistes, articular una important resposta ciutadana, refundar un consens polític, social i ambiental perdut que permeti aprofitar aquest episodi per posar sobre la taula una necessitat d'una altra gestió, administrativa, política, cultural de la zona. L'actual, insisteixen, s'ha mostrat de totes totes errònia i, el més greu, perjudicial per l'equilibri social, ecològic i econòmic de la zona³⁴⁸. Per tant, per res s'ha d'abaixar la guàrdia. Ni a tenor dels efectes i la magnitud del desastre,

³⁴⁷ "La penosa experiencia de ser ecologista", article de Pedro Arrojo en "El Mundo", publicat el 27 d'abril del 1998. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/04/27/sociedad/407275.html>

³⁴⁸ Es demana, a través de discursos unitaris i crides a l'acció, que es rearticulin alguns consensos perduts, com el que va unir, abans de que es produís la catàstrofe a bona part de la ciutadania andalusa en la defensa de Doñana, sobretot arrel de la firma del tractat de Maastricht i de l'anàlisi de les conseqüències d'aquest per a la política de protecció ambiental de la zona: "la conservación de Doñana es una responsabilidad de todos y muy particularmente de los andaluces y andaluzas. La sociedad tiene que mobilizarse para que las administraciones públicas modifiquen su política sobre Doñana. Hay que frenar el proceso de desprotección del entorno del Parque y paralizar las urbanizaciones y las grandes obras de infraestructura que afectan a este espacio protegido. Tenemos que reconstruir el consenso, muy especialmente entre las poblaciones del entorno, para que Doñana vuelva a ser un espacio privilegiado, símbolo natural de Andalucía, que mejorará nuestra calidad de vida y que tenemos la obligación de conservar para las generaciones futuras" (Manifiesto en Defensa de Doñana) <http://www.nodo50.org/maast/afect@dos3.htm#4>

ni a tenor d'aquests negres precedents que han conduït la comarca a aquesta difícil situació:

“La catástrofe ecológica que ha asolado el río Guadimar y la comarca de Doñana es de un alcance sin precedentes, y debía haber servido para realizar una profunda reflexión sobre la seguridad medioambiental en nuestro país, y sobre el papel de las administraciones y de la justicia en la prevención y persecución de los delitos ecológicos. Hasta ahora el balance no puede ser más negativo, aquí los que contaminan cobran subvenciones, los que autorizan obras que se derrumban siguen en sus puestos, o ascienden. Nadie es responsable de nada. Parecemos una república bananera y no un país de la Unión Europea” (fragment de l'Editorial del número 24 de la revista de Ecologistas en Acción *El Ecologista*, 2000, núm. 24)

En efecte, pels grups ecologistes és important no deixar passar aquesta oportunitat, aprofitar el que desvetlla un negre episodi com aquest per articular un sentiment de pertinença, per activar una consciència més verda i responsable. Aquest no és un cas aïllat. El nostre present, ens recorden, va ple d'episodis i crisis com aquestes. La irresponsabilitat de les empreses, la poca persecució dels delictes ambientals, la poca implicació dels polítics en la protecció dels bé comuns... el que ha passat a Doñana és un signe més d'un país en el que el medi ambient té un paper testimonial.

“Muchas son y serán las reflexiones y las conclusiones a extraer [...] quizás la más obvia es que seguimos siendo un país subdesarrollado donde la fiesta y el fútbol mandan y convocan a cientos de miles de personas, mientras la pérdida de algo irrepetible e insuficientemente apreciado provoca comentarios como que “mi hijo vale más que un pato” —cuando el pato concede un valor incalculable a la región y avisa del peligro para la salud humana— o, que “la mina es el futuro de todo el pueblo” —cuando por la riada tóxica se han visto afectadas directamente las familias de 10 municipios—. (Vega i Bartolomé, 1998; p. 10)

Un signe més d'un món injust, insostenible ambientalment. Un símptoma més dels perills que comporta l'actual *capitalisme salvatge*³⁴⁹. És hora d'actuar! D'evitar la destrucció del planeta, de treballar per activar mesures realment efectives de protecció, de solidaritat. Protestar, demanar canvis, relacionar fets, demanar justícia i exigir responsabilitats als governs és una forma de recuperar els albergs, els abrics en aquesta *intempèrie* deixada per la creixent fragilitat i el dislocament que caracteritza les nostres societats. Doñana ha de ser un exemple paradigmàtic del que no

³⁴⁹ Un bon resum dels arguments de Greenpeace en aquesta línia es poden trobar a la monografia publicada l'any 2000. “*Crimenes corporativos*.” i on es recull bona part de l'experiència de lluita relacionada amb el desastre ecològic de Doñana.

ha de tornar a passar. És hora d'articular una *cultura verda*³⁵⁰, un fòrum universal des d'on atacar el capitalisme, des d'on exigir la conversació de la natura i des d'on vetllar per reformes internacionals i locals que evitin desastres com aquest. Internet, de nou, esdevé una plataforma inestimable per deixar palès aquest malestar i per estendre les proclames i visions ecologistes sobre les raons i els negres protagonistes que envolten aquest trist episodi³⁵¹ (Imatges 44, 45 i 46 de l'annex fotogràfic).

Què es pot fer?

La darrera controvèrsia que té lloc al voltant de l'esdeveniment de Doñana gira al voltant de les mesures que cal prendre per pal·liar la situació. Com hem vist, des dels primers dies, decidir quines solucions s'han de prendre per reparar la situació constitueix una de les preocupacions primordials pels diferents sectors i actors afectats i implicats en la gestió de l'accident. No només perquè és important tenir la situació controlada, sinó també perquè bona part dels efectes del vessament depenen de les mesures que s'empren per canalitzar i gestionar els riscos de la contaminació. A més, cal començar a pensar en el futur de la zona, en la restauració de la zona afectada i en les solucions que cal aportar perquè, amb més o menys rapidesa, es retorni a la normalitat d'abans de la ruptura. Com portar a terme això? En definitiva, les mesures són les responsables de que l'accident, per uns, la catàstrofe, per altres, perduri i s'entengui en el temps i en l'espai. La pregunta per les mesures més pertinents a emprendre tampoc està exempta de polèmica.

Enretirar els llots i netejar la zona

Les reunions entre el president de Boliden, Anders Bülöw i destacats membres de l'Administració Central i Autònoma³⁵² són constants des del dia de l'accident. Convé començar a decidir mesures i solucions davant el que està succeint als voltants de Doñana. El més urgent, d'entrada, són les indemnitzacions. Tothom està d'acord en que cal compensar econòmicament als principals afectats. Les administracions i l'empresa acorden fer front a la pèrdua de collites i zones agrícoles amb un paquet de mesures que compensarà els sectors i les poblacions més afectades. En aquesta línia els alcaldes de les deu poblacions afectades

³⁵⁰ "La Red, más Verde", notícia apareguda el 10 de maig del 1998 a "El Mundo". <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/05/10/sudinero/437695.html>

³⁵¹ "[Internet] sirvió para difundir en tiempo real el desarrollo de los acontecimientos a nivel mundial" (Juan Clavero Ecologistas en Acción Andalucía, 5 de febrer 2003).

³⁵² En aquestes primeres reunions hi són presents el Ministre de Treball, Javier Arenas i el Ministre d'Energia, Josep Piqué, així com el Consejero andaluz de Trabajo e Industria (NOM).

demanen que la conca del Guadiamar es declari zona de protecció del Parc Nacional de Doñana. També demanen una partida especial per treball de recuperació del riu. Aquestes municipis es personaran, d'altra banda, com a part perjudicada en totes les actuacions judicials que es realitzin.

Però no és l'únic que cal fer. Per evitar que l'accident empitjori la situació de la comarca és necessari també començar a planificar la neteja i l'enretirada de llots que encara continuen dipositats sobre el sòl de les ribes del Guadiamar. En això estan tots els actors d'acord, també les principals organitzacions conservacionistes i els grups ecologistes.

“Pero al menos, hubo un consenso en que lo más urgente era retirar los lodos del cauce del Guadiamar antes de las lluvias otoñales” (Bravo M. J, 1998: 1).

Les Administracions, sembla, són les que es faran càrrec en principi d'aquesta neteja. Concretament, el Ministeri de Medi Ambient (MIMAM). El principi d'acord al que han arribat, assegura que l'empresa minera farà front econòmicament a la despesa que aquesta neteja suposi, però seran les administracions les qui monitoritzaran i posaran els mitjans necessaris perquè la neteja sigui eficaç i efectiva abans de l'arribada de les pluges³⁵³. Aquestes seran les encarregades de netejar la contaminació residual i d'evitar la potencial dispersió de contaminants. No obstant, aquí acabarà el consens. La polèmica al voltant de les operacions de neteja no trigarà també a aparèixer³⁵⁴.

Per evitar que la contaminació encara dipositada sobre el terreny empitjori les conseqüències i estengui l'efecte perjudicial dels llots, les administracions dissenyen i planifiquen un pla d'actuació i de neteja. L'aval i el consell del CSIC és de nou imprescindible perquè aquestes mesures tinguin els efectes desitjats³⁵⁵. Segons aquest dispositiu el primer que cal és tractar les aigües àcides, netejar la conca i assegurar la immobilització dels llots. Igualment és important assegurar l'aïllament del Parc. En efecte, sembla que el més urgent és encarar el tractament de les aigües embassades pels dics de contenció de la zona d'Entremuros (la zona que evita que l'aigua contaminada arribi al Parc Natural de Doñana). És important assegurar que la contaminació no penetri de cap manera dins del

³⁵³ Als pressupostos oficial del que costarà la neteja: 1) retirada de llots (1.650 milions de pessetes), 2) recuperació de ribes (950 milions de pessetes), 3) "reperfilament" de conques i marges (675 milions de pessetes), 4) fixació de sòls (675 milions de pessetes), 5) depuració d'aigües àcides (600 milions de pessetes).

³⁵⁴ Veure “*Administración y ecologistas se enzarzan en una polémica por la eficacia de la limpieza de Doñana*”, La Vanguardia, 5 de maig del 1998.

³⁵⁵ Certament, per César Nombela director del CSIC, el que més preocupant és l'enretirada ràpida dels llots que la riuada ha deixat escampats. La conca del Guadiamar és plena de llots altament contaminants, sinó s'enretiren aquestes substàncies contaminants, les zones agrícoles inundades i les zones d'alt valor ecològic que envolten l'escenari dels fets corren un evident perill. Per tant, necessari desfer-se, quan abans millor, d'aquesta contaminació que perdura adherida al sòl. Simón et alt. (1999b).

Parc Nacional. D'altra banda, és necessari afrontar el més aviat possible el tractament i neteja dels llots. Aquests contenen una càrrec tòxica molt important i suposen una amenaça constant per la zona³⁵⁶. A través d'un complex sistema de dics i barreres artificials, les administracions comencen a aïllar el Parc de la resta de l'entorn. Així, pensen, és més fàcil depurar i tractar l'aigua àcida que encara banya la zona. Igualment és més fàcil controlar-la i aplicar les mesures de tractament químic necessari per tal de restituir-ne els valors habituals.

De la mateixa, i amb la finalitat d'evitar riscos majors, les Administracions inicien un procés d'expropiació de les terres afectades. Aquesta mesura, argumenten, assegura una neteja més tranquil·la i eficient, sobretot perquè garanteix el control i el seguiment exhaustiu de la zona afectada per la contaminació. Un cop controlades les aigües, doncs, és important treure tota contaminació residual del sòl. Aquest, en darrera instància, és qui amaga el veritable potencial destructiu deixat per l'accident. El CSIC sembla tenir-ho clar:

“Tenemos suficientes recursos como para controlar las consecuencias ambientales” (César Nombela a Bravo, 1999: 70).

“Afortunadamente, podemos gestionar el desastre si limpiamos el área contaminada. Doñana volverá a ser en pocos meses lo que fue antes de la riada” (Bravo, 1999: 77).

Aquesta planificació sembla comptar amb força consens. Tothom, incloses les agrupacions ecologistes, els conservadors del Parc, els agricultors i els veïns de la zona, tenen clar que cal enretirar de forma segura, ràpida i completa el rastre letal de la riuada. Pel Conseller de Medi Ambient, Jose Luis Blanco, un cop això s'hagi realitzat, tot *haurà passat*. La zona estarà neta i preparada per l'arribada de les pluges. El maldecap, afortunadament, s'haurà acabat.

L'Instituto Tecnológico Geominero (ITGE) estima que el total de llots a enretirar puja fins als 1,981.999 m³. Aquesta és la quantitat, segons els seus càlculs, que s'ha dipositat a la planura d'inundació del Guadiamar, com a conseqüència directa del vessament. En aquest sentit, per assegurar la descontaminació i l'enretirada dels llots, es fan servir sofisticades mesures i sistemes de detecció que permeten una cartografia permanent dels llots. Es compta amb punts de mostreig, amb personal desplaçat sobre el terreny, amb minucioses analítiques, amb sofisticats laboratoris i fins i tot amb satèl·lits que ajuden a radiografiar la taca negra que els llots han deixat (Imatges 49, 50 i 52 de l'annex fotogràfic).

³⁵⁶ Veure els 5 primers informes del CSIC (29 d'abril, 5, 12 i 22 de maig, i 5 de juny del 1998). Dedicats especialment a l'estudi dels llots i a donar consells sobre la seva neteja i retirada. <http://www.csic.es/hispano/coto/aznalco.htm>

El primer i més important per netejar efectivament la zona, recomana el CSIC, és immobilitzar els llots. Aquests es mouen, i per tant, el primer, abans de ser enretirats, és controlar-los. Compactar-los. El risc resideix, en bona part, en la possibilitat d'aquest moviment descontrolat.

"Los resultados de los tests de lixiviación de los lodos indican una elevada movilidad para la mayor parte de los metales, lo que confirma la importancia de retirar los vertidos lo antes posible y de acuerdo con el plan de prioridades" (Informe del CSIC emès el 12 de Maig de 1998)

Per això, les primeres anàlisis parlen de la velocitat, la composició, les fluctuacions, els desplaçaments i les barreges dels llots. L'estratègia per a contrarestar aquest perill potencial dels llots, és bàsicament el que els científics anomenen *homogeneïtzació*. Aquesta operació permet equilibrar els efectes indesitjables del moviment dels llots. És a dir, és necessari executar mesures prèvies de dispersió i dissolució dels contaminants que permetin igualar els nivells de contaminació, dissolent així molts efectes i riscos no desitjats. L'homogeneïtzació aconsegueix, així, contrarestar el moviment, la barreja perillosa, ja que transforma de manera controlada l'ocorregut en una massa homogènia i fàcil de monitoritzar i d'enretirar. Amb L'homogeneïtzació, les potències es contraresten per simple indiferenciació, per igualament³⁵⁷. Aquest treball químic, doncs, assegura que l'extensió substitueix la intensió dels llots, que l'estabilitat es sobreposa a la potencialitat destructiva i que el control substitueix el descontrol inherent al moviment potencial dels llots. La contaminació amb aquesta mesura, argumenten, perdrà la seva principal potència destructiva. Visible i controlat, el vessament, aviat serà un malson.

En aquest sentit, per evitar conseqüències no desitjades, el CSIC recomana en principi una neteja manual. Tot i ser lenta, aquesta promet no perjudicar encara més el fràgil equilibri ecològic de la zona. En això també estan d'acord els ecologistes. Una neteja amb pales, asseguruen científics i ecologistes, ajudarà a que la situació no empitjori. Greenpeace, de fet, oferirà una petita mostra amb voluntaris mobilitzats de com creuen que s'ha de produir aquesta delicada enretirada de llots. Amb l'ajuda de voluntaris, treballadors i si cal també de l'exèrcit es pot encarar una neteja efectiva. Les altres organitzacions també es mostren partidàries d'aquesta solució i ofereixen les seves bases d'activistes i els múltiples voluntaris que s'han ofert per portar-ho a terme (Imatge 52 de l'annex fotogràfic).

³⁵⁷ "Las zonas no quedan igualmente descontaminadas, unas zonas quedan más descontaminadas que otras y es lo que paseándose por el terreno no se ve, en fotos aparece perfectamente e, y se ven zonas en las cuales pues, conviene por ejemplo añadir algo como se ha hecho, aditivos y arar y mezclar para homogeneizar y no tener zonas diferentes" (Entrevista a Emilio Custodio, director general de IITGE).

A les Administracions, no obstant, els preocupa la lentitud que la recollida a manual pot comportar. El perill de la vinguda de les pluges plana sobre la zona. Per les Administracions és absurd plantejar una enretirada manual, lenta i costosa. La comarca sencera necessita recuperar la normalitat quan abans millor³⁵⁸. Per aquestes, és urgent desplaçar maquinària pesada a la zona, principalment excavadores. Les excavadores asseguren una intervenció ràpida i segura, ja que permeten mobilitzar grans quantitats de llots. Aquí es trenca el consens. Pels grups ecologistes, en canvi, amb aquesta decisió s'està incomplint una de les principals directrius del Comitè Científic³⁵⁹. L'ús d'excavadores no està justificat des d'un punt de vista ecològic, ni tan sols tècnic. Com assegura la comunitat científica, l'ús de maquinària pesada pot agreujar el dèbil equilibri ecològic de la zona afectada, ja que no assegura una descontaminació eficient i definitiva. No obstant, les Administracions tenen clar que el temps és or i que la maquinària pesada és la millor solució tècnica al problema que planteja la permanència dels llots sobre la zona afectada. Amb aquestes mesures, asseguren, és més fàcil controlar el risc potencial de moviments imprevisibles dels llots, i es pot portar a terme una enretirada ràpida. L'acció de les excavadores, a més, afavoreix el control de les aigües del riu i la contaminació que, en petita quantitat, es manté encara en una condició més líquida. La decisió està presa. Amb operacions a gran escala, abans que arribin les pluges, s'haurà enretirat una gran part de la contaminació, assegurant, així, una primer condició bàsica per a la posterior restauració i regeneració de la zona afectada. Gràcies a elles:

"Se retirará en torno al 98% de la contaminación y un 1,5% quedará fijado de forma inmovilizada como sedimentos" (3er informe del CSIC)

Pels grups ecologistes, però, les excavadores no són una solució. Més aviat són un problema afegit. Primer de tot perquè, tal i com planteja Greenpeace poden provocar un problema de contaminació important, associat directament, a la presència de maquinària pesant. Sobretot durant els mesos d'estiu. La presència d'excavadores accelera la (re)suspensió de partícules contaminants a l'atmosfera. Les operacions d'extracció, com demostren els informes encarregats pels ecologistes, generen unes boires de partícules contaminants que corresponen a la fracció respirable i que per tant constitueixen un risc potencial.

"En Aznalcóllar (uno de los municipios afectados por el vertido, cuyo núcleo urbano está situado a escasos metros del río Guadiamar) se ha registrado una media diaria, a lo largo de un mes, de 201.5 ug/m³ de partículas totales en suspensión, con valores que oscilan entre 60.8 y 490 ug/m³. El 85% de los

³⁵⁸ "Mineros en peligro de extinción", El Mundo, 28 d'abril del 2002.

³⁵⁹ "Decenas de excavadoras inician la retirada del lodo de Doñana", El Mundo, 4 de maig del 1998. "¿Quién limpia Doñana?", El Mundo 6 de maig del 1998.

días han superado los 150 ug/m³, nivel normativo para las medias diarias anuales, y el 14% de los días se han superado los 300 ug/m³ (Informe de Greenpeace, 1999: p. 14).

Per això, argumenten, la neteja no pot fer-se de qualsevol manera. No es pot fer desconsiderant formes de contaminació que també afecten la zona afectada, ni desatenent els coneixements que parlen de com es metabolitza i s'estén aquesta contaminació. Les altres organitzacions, després d'una reunió conjunta, decideixen sumar-se també a aquest oposició a l'ús de maquinària pesada. No té cap sentit, denuncien, plantejar solucions a partir, únicament, del trasllat de grans volums de terra. No n'hi ha prou amb accions ràpides i desesperades. Hi ha perills de contaminació que no estan sent contemplats i que poden afectar a les espècies, a les cadenes tròfiques, als agricultors i fins i tot pels propis treballadors que participen en les activitats de neteja, ja que aquests no estan prenent les mesures de protecció adequades en relació a les dades de contaminació atmosfèrica aixecada per les pròpies excavadores³⁶⁰. Així, els grups ecologistes denuncien que no s'està alertant suficientment a la població propera a la zona de treball de les possibles conseqüències per a la salut pública del material contaminant atmosfèric. Si el que es vol és descontaminar efectivament la zona, conclouen, s'ha de fer un pla d'actuació diferent, més manual, menys agressiu, més responsable, capaç de gestionar els riscos d'una contaminació que s'estén de formes més líquides, imprevistes i fluïdes que el que contempen les administracions:

“... insistimos en que la retirada de los lodos se realice cuando sea posible mediante métodos manuales, utilizándose la maquinaria solamente en aquellas zonas donde el espesor de los lodos o las características del terreno hagan imprescindible su utilización” (Greenpeace, 1999: 13).

Al seu entendre, amb l'acció de les excavadores es busca reduir la catàstrofe, convertir-la en una simple taca negra sobre el sòl. Un cop enretirat allò que és visible s'acaba el problema i es tranquil·litza la indignada opinió pública. Però com s'ha demostrat al llarg de l'episodi no té cap sentit circumscriure l'ocorregut a quelcom local, actual i fàcilment delimitable. Hi ha un munt d'elements que escapen al nostre control. Per què, ens diuen, no s'està fent cap acció concreta per descontaminar el llit del riu?

Per les administracions i per l'empresa Boliden, però, la majoria d'aquests arguments són alertes sense fonament. La maquinària pesada continua imposant-se com la millor solució tècnica possible. Per això,

³⁶⁰ “El CSIC acredita la grave toxicidad del vertido y apunta al Ejército para una rápida limpieza”, La Vanguardia, 14 de maig del 1998. “El CSIC aconseja que se extrema la seguridad”, Diario de Andalucía, 14 de maig del 1998.

malgrat l'oposició dels ecologistes i de bona part de la comunitat científica, les Administracions ordenen que comenci l'enretirada efectiva del sòl contaminat. Les excavadores treballen dia i nit (Imatge 50 de l'annex fotogràfic). Fruit d'això, al mes de juliol, la Comissió de Coordinació fa públic que els materials traslladats a la Corta de Aznalcóllar són ja pràcticament el 50% dels llots vessats. A principis de setembre, calculen, el problema s'haurà acabat. No obstant, pels ecologistes aquestes dades no són fiables. Segons els seus càlculs, la quantitat de llots enretirats, tot i l'ús de maquinària pesada, és molt menor. No arriba ni tan sols el 10% dels llots³⁶¹. Tot sembla indicar que els llots continuen a la zona afectada i com a conseqüència d'això s'està produint una penetració progressiva de metalls pesants al sòl, causant efectes i conseqüències irreversibles per la majoria d'ecosistemes de la zona. L'arribada de les altes temperatures estivals, a més, amenaça amb agreujar encara més la situació. Amb la calor, diuen, es forma una crosta sobre la terra que acumula i cimenta els metalls pesants, de manera que s'eleva el risc que les possibles pluges mobilitzin els metalls més solubles d'aquesta crosta i ajudin a escampar i dispersar la contaminació. Calen més mesures i més dotació per accelerar la descontaminació.

Un informe del propi CSIC sembla donar-los la raó³⁶². Aquest revela, amb dades extretes un mes després d'haver iniciat les mesures de neteja, que la neteja no és del tot eficaç. Tot i l'enretirada, encara es detecta una entrada important de contaminants en els sòls. Sobretot en els més argilosos, on la penetració arriba als 5 centímetres. En els més arenosos i en els dipòsits al·luvials, els metalls arriben a nivells de més de 50 centímetres de profunditat. És més, es mostra que aquests residus són *més significatius quan s'efectua l'enretirada amb màquines*. En canvi, quan es realitza de forma manual, la neteja és molt més eficaç i deixa menys residus. I el mateix passa amb el 7è informe del CSIC. En aquest, també la comunitat científica certifica algunes dades avançades per les anàlisis dels grups ecologistes³⁶³. Efectivament, hi ha preocupants nivells de contaminació atmosfèrica a la zona de neteja. Això de nou fa reviure la polèmica sobre l'acció de les excavadores. Altre cop es demana que s'aturi l'enretirada amb maquinària pesada i que es faci de forma manual³⁶⁴. Les

³⁶¹ Pels ecologistes, les Administracions faciliten dades de neteja tenint en compte únicament el volum de material enretirat. No obstant, aquest càlcul no dona una idea massa exacte de l'eficàcia real dels treballs de neteja. Amb aquest càlcul és fàcil barrejar llots, terra i vegetals en un mateix còmput. Si en comptes de parlar de volum de material es parla d'hectàrees netes, la xifra minva ostensiblement.

³⁶² 5e informe del CSIC sobre l'Emergència Ecològica del Riu de Doñana.

³⁶³ "Doñana, en estado grave, según el director de la Estación Biológica", noticia apareguda a "El Mundo", 27 de juny 1998.

<http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1998/06/27/sociedad/448433.html>

³⁶⁴ "Doñana: el CSIC vuelve a exigir que los lodos tóxicos se retiren de forma manual", El Mundo, 7 de juny del 1998.

Administracions, però, qualifiquen d'alarmistes i d'exagerats els diagnòstics i pronòstics que argumenten els grups ecologistes. Per ells, les tasques de neteja i recuperació s'estan portant a terme de forma correcta, sota la supervisió d'experts, i amb la clara voluntat d'arreglar el més ràpid possible la situació.

La pressió dels principals sectors agrícoles i turístics de la zona semblen coincidir amb les Administracions. Per aquests, és important tornar a la normalitat quan abans millor, i totes aquestes polèmiques, extremadament tècniques, no fan més que aturar el que ha de ser una actuació ràpida. Un cop perduda la collita d'aquest any, i un cop ja s'ha perjudicat la imatge dels productes de Doñana, fins ara tan associats a un segell de natura i qualitat, l'important és recuperar quan abans millor la calma i donar una sensació de normalitat que permeti recuperar les quotes de mercat perdudes. També els treballadors de Boliden estan inquiets. Necessiten que tot acabi quan abans millor perquè la mina està tancada, esperant la reobertura. Aquesta no es produirà fins que la situació no estigui normalitzada. Per tant, són els primers interessats a recuperar els seus llocs de treball.

Per resoldre aquesta situació, la Comissió de Coordinació de la Recuperació de la Conca del Guadiamar, proposa la necessitat d'aportar constantment dades de la neteja i anàlisi que ajudin a certificar l'evolució dels fets i oferir garanties i dades que permetin anar prenent les millors solucions possibles. Això és l'únic que assegura, afirmen, que la neteja avanci a bon ritme. Les Administracions, no obstant, insisteixen a dir que les operacions segueixen el ritme previst i que s'estan posant tots els recursos necessaris per controlar la situació. La neteja és efectiva i completa.

Així a principis de setembre anuncien solemnement que la zona està neta i preparada per l'arribada de les pluges. Els ecologistes no triguen a reaccionar:

"El Ministerio de Medio Ambiente (MIMAM) dio por concluidas las tareas de limpieza el 1 de setiembre. Pero las organizaciones ecologistas y conservacionistas denuncian que se ha dado por limpias zonas en las que la contaminación residual es muy elevada y que, por tanto, no se ha evitado totalmente el grave riesgo de dispersión de contaminantes que supondrán las próximas lluvias. Además, las operaciones de limpieza han causado un considerable impacto ecológico" (Bravo, 1998, p. 1).

Pels grups ecologistes, en efecte, les solucions proposades són del tot insuficients. Improvisades i perjudicials. Greenpeace, per exemple, denuncia que al Vado del Quema, al Paso del Rocío, els llocs únicament

s'han recobert amb terra. I denúncia, també, que la neteja només s'ha aplicat en els punts que les administracions consideren estratègics per mostrar una àrea menys contaminada. Més que descontaminar la zona, afirmen, sembla que interressi portar a terme una operació de maquillatge. Les mesures, protesten, l'únic que han buscat en tot moment ha estat tranquil·litzar l'opinió pública, donar una imatge de normalitat i minimitzar al màxim els efectes de la catàstrofe. Les proves així ho confirmen:

“Las consecuencias de la mala gestión de las labores de limpieza y la falta de coordinación por parte de la Administración central, autonómica y la empresa Boliden, se traducen en la permanencia de la contaminación a lo largo de toda el área afectada” (Greenpeace, 1999: 17).

La contaminació, pels ecologistes, lluny de desaparèixer roman com proven la majoria d'anàlisis i estudis que segueixen realitzant a la zona afectada³⁶⁵. La neteja ha estat imprudent, errònia i ineficaç:

“El contenido en metales pesados del volumen de agua retenido en Entremuros es significativamente alto, debido a diversos factores entre los que se destaca la carencia de una planta depuradora que limpie a un ritmo adecuado y en volúmenes suficientes el agua contaminada” (Fuentes, 1999: 4)

“Descoordinación e ineficacia en el trabajo realizado por las administración central y regional. Tratamiento lento e inadecuado de las aguas. Deficientes operaciones de limpieza. Falta de medidas preventivas para evitar que un gran número de aves se alimenten en las áreas contaminadas” (Greenpeace, 2000: 8).

“Greenpeace considera que no se han limpiado el 95% de los lodos, como afirma el gobierno, por lo cual, es necesario intensificar las labores de limpieza, pues la contaminación ya se está introduciendo en la cadena

³⁶⁵ Com reconeix SEO, aquest treball de camp minuciós és molt important, imprescindible, per continuar mantenint oberta la controvèrsia i evitar que les dades oficials tapin el que realment està passant. Els contactes, els laboratoris, les dades pròpies són imprescindibles com s'està posant de manifest al llarg de la controvèrsia: “*Todas las críticas pues se han basado en trabajos nuestros de campo particulares como pueden ser a lo mejor pues el primer aviso que dimos de la zona de Entremuros que estaba contaminada, pues cogimos una muestra de vegetación, la mandamos al laboratorio, nos cobraron un dinerito porque cuesta carísimo hacer análisis y vimos que había, pues, estaban 40 veces por encima de muestras patrón que habíamos recogido en la misma zona, entonces, pues, lógicamente ahí dimos la voz de alarma de la zona de Entremuros que ha habido una recuperación y un trabajo de restauración fuertísimo... eh lo mismo pasó pues con el tema de algunas zonas que se vieron afectadas en un principio que dei, comentaban, que no estaban afectadas y que, bueno, se ha visto que sí y que estaba afectada; y el tema de depuraciones en el cual cuando se hacían proyectos de depuración de las aguas contenidas, aguas ácidas y tóxicas en la zona de Entremuros, pues ya avisábamos que bueno que habían métodos muchos, bueno a través de trabajos de búsqueda bibliográfica o en conexión con gente que trabajaba sobre el tema*” (Entrevista a Fernando de SEO/Birdlife).

alimentaria. Tambien es necesario estabilizar la balsa rota, pues todavía sigue filtrando material contaminado” (Fuentes, 1999: 4).

La neteja és un frau! Així ho posaran de manifest en les mobilitzacions organitzades, altre cop, en contra de les administracions i la seva gestió de la crisi (Imatge 54 de l'annex fotogràfic). Res del que afirmen les Administracions és fiable³⁶⁶. Tot el que fan sembla encaminat a buscar una solució realment viable i efectiva per la zona. L'únic que els importa és tranquil·litzar l'opinió pública, clausurar quant abans millor aquest trist episodi. Tanta irresponsabilitat, es queixen, no fa sinó augmentar la preocupació i prolongar encara més els greus impactes ecològics:

“La retirada de los lodos se realizó de forma lenta e ineficaz, con maquinaria pesada, a pesar de las recomendaciones de los científicos del CSIC y de los grupos ecologistas para que se retiraran de forma manual. Como consecuencia de la mala gestión de las labores de limpieza y la falta de coordinación por parte de la Administración central, autonómica y la empresa Boliden, la situación actual sigue siendo preocupante por la permanencia de la contaminación a lo largo de todo el área afectada”. (Greenpeace, 1999: 13)

“Con este hecho, el Ministerio de Medio Ambiente reconoce el fracaso de las tareas de limpieza de la zona afectada por el vertido, intentando proteger y aislar con esta medida la Marisma de Doñana de las posibles avenidas de agua cargadas de materiales tóxicos. Entre otras actuaciones, contemplaba el recrecimiento y prolongación de la Montaña del Río hasta Entremuros, el recrecido de los diques en Entremuros, así como la construcción de muros, diques de cierre y compuertas” (Greenpeace, 1999: 16).

El CSIC també sembla reconèixer els problemes derivats d'aquesta recollida ràpida i indiscriminada de llots. Per això proposa una possible solució per minimitzar aquests efectes perjudicials i alhora desfer-se de tota contaminació residual. La col·laboració d'aliats naturals, argumenta, pot ajudar-nos a l'hora de resoldre aquesta polèmica. En aquest sentit, proposa portar a terme una innovadora experiència que passa per posar a prova un conjunt de mesures, menys invasives que les anteriors, que tenen com a base els recursos naturals i els propis processos biològics i ecològics de la zona³⁶⁷. No és fàcil, argumenta, eliminar completament els metalls pesants del sòl. Un bona solució a aquesta situació pot ser aplicar

³⁶⁶ !Chaves, «satisfecho» con el trabajo de la Junta, ignora la nueva filtración de la balsa de Boliden!, El Mundo, 7 d'emaig del 1999.

<http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1999/05/07/andalucia/665628.html>

³⁶⁷ A més, ens diu el CSIC, aquesta situació permet provar l'eficàcia dels coneixements científics i constitueix un banc de proves interessant en accident d'aquest estil. El CSIC es proposa, així, com un actor imprescindible per acabar de planificar la restauració i la reparació total de la zona afectada.

els darrers coneixements en matèria de descontaminació. En efecte, un cop enretirats els llots, les excavadores han de deixar pas a l'acció de sistemes menys pesants però igualment eficaços. Així, pel CSIC la millor manera d'assegurar l'equilibri i restitució de la zona passa per combinar una sèrie de mesures que poden aprofitar-se dels cicles naturals i dels processos biològics propis de la zona.

En una reunió internacional, patrocinada per la European Science Foundation, feta a Sevilla, diferents grups científics presenten i discuteixen les diferents anàlisis i dades disponibles sobre que ha passat a Doñana. També hi participen representats de les Administracions i representats de les agrupacions ecologistes. La funció de la reunió no és altra que discutir les mesures a aplicar i proposar, com a òrgan consultiu, les millor mesures a prendre per tal determinar l'evolució i neteja de la contaminació i per restaurar completament la situació. Al final de la trobada s'arriba al consens que les possibilitats per recuperar la zona passen, en bona part, per la biologia i pels coneixements que aquesta ens proporciona. És a dir, s'arriba a la conclusió que Doñana constitueix una oportunitat inestimable per provar l'eficàcia de les darreres tecnologies biològiques en matèria de descontaminació. Per aquests, l'episodi constitueix un estudi de cas molt valuós per la comunitat científica internacional, especialment perquè permet provar experimentalment una sèrie de model de neteja que posteriorment poden ser utilitzats per a episodis semblants. És possible i necessari, diuen, introduir experimentalment una sèrie de mesures tècniques que ajudaran a restituir completament la zona.

Bàsicament, parlen de plantar a tota la conca afectada espècies vegetals especialment dissenyades per enfrontar-se i metabolitzar els metalls pesants. Pels científics, aquestes tecnologies, anomenades de *fitorremediació*, són menys invasives amb l'entorn i asseguren una neteja més a llarg termini:

“Actualmente disponemos de un extenso abanico de especies vegetales con una capacidad de extracción de metales ampliamente contrastada internacionalmente y que podrían cumplir este doble objetivo de forma inmediata” (8è Informe del CSIC)³⁶⁸

La utilització d'espècies vegetals, conclou el CSIC, pot aportar avantatges considerables: d'una banda, afirmen, les plantes es troben perfectament adaptades a les condicions de la zona, fet que contribueix a que produeixin grans quantitats de biomassa i s'afavoreixi la capacitat d'emmagatzematge de metalls pesants. Evidentment, les plantes han de ser utilitzades de manera eficient, és a dir, segons els diferents tipus de sòls i

³⁶⁸ <http://www.csic.es/informe8.do>

de necessitats que es presentin³⁶⁹. No obstant, per millorar aquest ajustament, es compta també amb la possibilitat de combinar aquests tractaments amb suports físics i químics (acidificants, etc.) que permetin optimitzar encara més l'extracció de metalls pesants. D'altra banda, sostenen, es compta també amb les més innovadores tècniques de modificació genètica que permeten millorar en qualsevol moment l'acció d'aquestes espècies vegetals:

“En efecto, el mundo natural está hecho de una compleja red de ciclos, a menudo conectados entre ellos, que son catalizados por una variedad de bacterias. Estos ciclos transforman metales en función de las condiciones medioambientales (ph, presencia o ausencia de agua, anaerofóbicas, aeróbicas...). Por eso, ya están disponibles tecnologías que aprovechan esto para limpiar y reciclar grandes volúmenes de basura tóxica” (Seminario Bases científicas para remediar el vertido tóxico de la Mina de Aznalcóllar)³⁷⁰

Aquesta línia de pensament, centrada en l'aprofitament dels recursos naturals per revertir la situació, tindrà els seus efectes en les decisions de les Administracions. Aquestes, a part d'immobilitzar els metalls pesants, d'enretirar-los, també es proposarà reforestar la zona afectada amb plantes que permeten l'extracció dels metalls del sòl i que la protegeixen contra possibles erosions que contribuirien a l'extensió futura dels contaminants. De la mateixa manera, acordarà utilitzar l'experiència que té lloc als entorns de Doñana com a exemple de neteja i restauració per a episodis semblants. Conseqüentment, hi haurà una important dotació econòmica encaminada a assegurar la viabilitat d'aquestes mesures així com per desenvolupar futurs materials, encara més especialitzats, de bio-regeneració, contribuint així a la millora de les plantes que actualment s'utilitzen i optimitzar a seva capacitat d'extracció de metalls (Imatge 51 i 53 de l'annex fotogràfic). L'actuació, tot i que no ha estat provada amb anterioritat, pot servir de model per a catàstrofes futures:

“Nombela argues that the 'molecular analysis of genes and biochemical mechanisms of absorption of pollutants offers and obvious path for scientific exploration that may also contribute to the development of new technologies" (Nature, 1999: 398).

³⁶⁹ “Los científicos proponen utilizar la biotecnología para salvar Doñana” (El Mundo 30 abril 1998). “Aviones y bacterias contra los lodos tóxicos” (6 de maig del 1998).

³⁷⁰ Conclusiones del Seminario Internacional sobre “Bases Científicas para Remediar el Vertido Tóxico de la Mina de Aznalcóllar” que es celebrà a l'Hotel Al Andaluz de Sevilla durant els dies 7-9 de gener del 1999 organitzat per Víctor de Lorenzo, del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) de Madrid, i J. Gijs Kuenen de la universitat tecnològica de Delft, President del Comitè EERO/ESF (Fundación Europea de la Ciencia) <http://www.csic.es/hispano/coto/19esf.htm>

Els ecologistes, malgrat l'acord inicial, de seguida mostren el seu desacord amb la direcció que van prenent aquestes mesures proposades, amb el que consideren és una inadmissible *naturalització del desastre*. Per ells, els perillosos i temibles metalls pesants, continuen sent tan pesants i perillosos com al principi³⁷¹. El que està en perill és la natura però també l'equilibri global i integral de la zona. Aquestes mesures, lluny d'aconseguir allunyar o disminuir la contaminació, poden contribuir a escampar encara més els riscos i els perills del vessament.

"Las operaciones mecánicas de limpieza han decapitado los suelos y la posterior roza manual ha hecho desaparecer la vegetación herbácea y de matorral, lo que supondrá un enorme impacto ecológico en el hábitat. (Bravo, M. J., 1998:2)

A més, veuen en el recent i sobrevingut interès del CSIC, una inoportuna vocació *experimental* i una actitud *oportunist*a que per res respon a un desig real de solucionar el que ha passat.

"CSIC's strategy is controversial, Luis E. Santamaria-Galdón, an ecologist at the Netherlands Institute of Ecology, says he cannot understand why CSIC insists on using transgenical plants and microorganisms: 'The problem is too urgent to start developing previously unknown techniques' (Luis Santamaria-Galdon, 1998³⁷²)

Pels ecologistes, les veritables mesures que necessita l'entorn afectat són unes altres.

La necessitat d'una gestió integral

En efecte, per als ecologistes tan d'optimisme està fora de lloc. És una mostra més del desinterès i la irresponsabilitat amb la que s'ha gestionat aquesta crisi dels del primer moment:

"El MIMAM anunció que la limpieza había finalizado antes de los plazos previstos, con un optimismo totalmente fuera de lugar. Como si hubiera hecho todos los deberes, cuando realmente lo peor está por venir... Después de la explosión ruidosa de los primeros meses del desastre se está iniciando la explosión silenciosa, cuyas repercusiones a largo plazo son aún impredecibles (Bravo, 1998: 1).

³⁷¹ "El vertido deja el área contaminada más grande de Europa", El Mundo, 25 d'abril del 1999. <http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1999/04/25/sociedad/656371.html>

³⁷² Luis Santamaria-Galdon, un ecologista al Netherlands Institute of Ecology, va declarar a *Nature* que no entenia perquè el CSIC insistia en utilitzar plantes transgèniques i microorganismes en un cas així. Aparicio, A., Escartín, J., Santamaría, L. & Valverde, P. (1998). Toxic Spill Caught Spain Off Guard. *Nature* 395: 110.

Descoordinació, maquillatge, imprevisió, mentides, desinformació, improvisació, presses... les mesures de neteja no fan sinó reflectir el desconcert general i regnant des del dia en que la bassa va trencar-se. El més preocupant de tot, afirmen, és que amb tot aquest discurs el que es fomenta en darrera instància és l'oblit, la minimització del que veritablement ha passat³⁷³. Malgrat les bones paraules, la preocupació inicial, ningú sembla tenir un veritable interès per esbrinar les responsabilitats civils, administratives, polítiques, penals que es deriven d'un episodi així. Ningú aposta seriosament, entenen aquesta organitzacions, per fer una veritable evolució dels efectes del vessament en els ecosistemes de la zona. Domina la incompetència i la irresponsabilitat. El panorama no pot ser més trist, es lamenten. Quin futur li espera a la zona? Què s'ha de fer un cop els llots més superficials s'hagin enretirat? Com han de continuar convisquent una mina i un parc natural? El que ha passat no té només a veure amb ocells, aiguamolls, vegetació, sinó també amb els camperols de la zona que no podran continuar els seus cultius de blat de moro, tabac, remolatxa... que hauran d'abandonar les seves terres i amb elles tot el que representa cultural i tradicionalment la seva presència a la zona. El que ha passat compromet les formes de vida la comarca, el seu equilibri social, cultural, econòmic, ecològic... Qui s'està fent aquestes preguntes? Algú té aquestes dimensions al cap? S'estan pensant les solucions a llarg termini? Pedaços, fins ara, consideren, només s'han aplicat polítiques de *pedaços. Maquillatge i mesures cosmètiques*. Queda la poderosa sensació, afirmen, que encara que s'apliquin les més sofisticades tècniques i s'aportin ingents mitjans econòmics per pal·liar els efectes del desastre, serà difícil a curt i llarg termini pal·liar veritablement les greus conseqüències del vessament (Greenpeace, 2000; WWF 1999, 2000, 2003; WWF/ADENA, 2002, 2004).

Per les organitzacions ecologistes, com hem vist, els efectes tenen i tindran un abast global i integral. Impliquen alhora natura i societat. Demanen d'un compromís i una col·laboració més gran i efectiva entre ciència i política. És tota una gestió integral, integrada, coordinada, responsable la que s'ha de posar en pràctica per tal de resoldre la situació, aprendre del desastre, trobar mecanismes que permetin fixar unes condicions favorables pels diferents interessos en joc. Com creuen haver demostrat, estem davant d'un desastre que desborda les dimensions geogràfiques, les figures jurídiques, les polítiques, les tècniques de les que disposem:

³⁷³"*Dont forget Doñana*" nota de premsa enviada per Greenpeace, l'abril del 1999. <http://www.greenpeace.se/norway/english/3media/pr/990422.htm>

“Doñana es un todo. Es un río: el Guadimar que transporta la vida a la marisma en forma de agua, son unas aguas subterráneas, es una comarca hoy plagada de arrozales y balsas para acuicultura que sustentan a muchas familias y dan cobijo y alimento a muchas aves, es una tierra en la que muchas personas han nacido, crecido y habían depositado sus ahorros y esperanzas “(Vega i Bartolomé, 1998: 4-5).

No obstant, cap administració, tampoc el CSIC, preocupat com està per experimentar amb noves tècniques, semblen ser conscients d'aquesta situació. Malauradament, més que buscar solucions efectives, molts dels actors polítics competents únicament alimenten disputes estèrils, que si ànecs o persones, que si l'interior o l'exterior del parc, que si ciència o política... Mentrestant, ningú acaba de fer-se càrrec de les múltiples *víctimes silencioses* del desastre! Ningú sembla interessat en restaurar completament la zona i, el més important, emprendre mesures per evitar que això torni a passar.

Per això els ecologistes posen sobre la taula la necessitat de dissenyar uns mecanismes diferents, més integrals, capaços afirmen de fer-se càrrec d'aquesta complexitat. Aquesta, declaren, és l'única manera d'afrontar amb èxit un episodi com aquest. L'única d'aprendre de l'experiència i vetllar perquè no es torni a repetir. Equilibri, responsabilitat, indeterminació, gestió de riscos, comitès d'avaluació integrals... les pàgines web i els comunicats oficials de les organitzacions s'omplen de conceptes com aquests, de reivindicacions i exigències d'aquesta mena i que desvetllen la profunda preocupació que genera dins d'aquests col·lectius la gestió portada a terme les administracions. Per la majoria de grups és urgent iniciar accions de conscienciació de tota la ciutadania, de protesta i mobilització per tal d'aconseguir trencar aquesta inèrcia. És hora de trobar una altra solució per Doñana! És hora de forçar una acció conjunta, d'elaborar una estratègia global i integrada, si cal internacionalment. No es pot abaixar la guàrdia! L'episodi no pot quedar així:

F. Bueno en todo en en en todo el proceso de de Doñana hemos, los grupos ecologistas, hemos llevado, digamos, una una vista común, hemos tenido un frente común y toda todas las ruedas de prensa han sido comunes y todos los comunicados (...) ecologistas en acción, ADENA, Greenpeace (...) vamos todas las actuaciones en ese sentido hemos sido... cada uno digamos un poco especializándose en lo que realmente trabajo, nosotros más en lo que es la biodiversidad, y pues otros en cuanto al tema de la contaminación pura y dura como es el caso de Greenpeace o cuestiones sociales, etc.” (Entrevista a Guido Schmidt, responsable d'ADENA/WWF a la zona).

Sota aquesta consigna, les principals organitzacions ecologistes reinicien un procés de coordinació i d'actuació conjunt. Intercanvien coneixements, es reuneixen, comparteixen contactes i recursos, acorden accions conjuntes... En aquest sentit, SEO/Birdlife, serà de les primeres organitzacions a treballar per proposar polítiques a llarg termini per la zona³⁷⁴. A través de la *Campanya per Doñana*, aquesta organització es proposa elaborar mapes i planificacions que permetin albirar el futur de la zona a 20 anys vista. L'objectiu no és altre que disposar d'informació fiable per proposar un model de gestió diferent, innovador i integral de la zona afectada³⁷⁵. Greenpeace i ADENA/WWF també faran el mateix. Tallers, seminaris, recerques, fòrums... fins a una oficina de coordinació³⁷⁶ a la zona dels fets, les diferents organitzacions, veuen en el que ha passat una oportunitat ineludible de posar sobre la taula un model de gestió diferent, més integral i horitzontal³⁷⁷. Totes busquen, des de fòrums locals però també des de fòrums internacionals, on eleven moltes de les seves inquietuds, posar sobre la taula mesures i programes de restauració i de desenvolupament sostenible per la comarca. Una reclamació, d'altra banda,

³⁷⁴ Aquesta campanya naixerà amb una voluntat d'integrar diferents elements. Per una banda, accentuar la necessitat de continuar investigant què ha passat i què pot passar a llarg termini a la zona. A més, aprofita la situació creada, amb molt de ressò mediàtic, per intentar vincular i articular una consciència verda més àmplia, i alhora, per difondre parts del treball i de les idees conservacionistes que té la organització. A més neix com un projecte encaminat a realitzar un treball específic: el treball dels diferents membres i voluntaris s'havia de dirigir cap a la consecució d'un document extens i prospectiu (de nom Doñana 2020) que permeti posar les bases per a un futur de gestió. Un futur de gestió diferent i innovador respecte dels aplicats fins ara. Així doncs, el moviment ecologista SEO proposa operar a Doñana a través d'una tasca de monitorització, de treball integrat, de conscienciació i de creació de coneixement que permeti crear una consciència crítica amb el que passa, i alhora elaborar uns models de gestió i de planificació estables i sostenibles per a la zona i suplir així alguns dels problemes que el curt termini, la precarietat de mitjans, les polítiques encobridores i la manca de coordinació han creat per tal de trobar solucions eficients i estables per a la zona.

³⁷⁵ "Gracias a la colaboración de Birdlife Internacional, a través de la RSPB y a través del Bobermechinen Netherland, que son las dos organizaciones más fuertes de Birdlife dentro de, dentro de Europa, pues empezamos u programa que le denominamos pues campaña Doñana. Campaña Doñana era una campaña de concienciación, una campaña de investigación, una campaña de preparación en la cual pues concluía en la redacción de un libro que nosotros lo titulamos: Doñana 2020, hacia un futuro de gestión..." (<http://www.seo.org>)

³⁷⁶ L'oficina en qüestió es diu Oficina de Doñana (inaugurada l'any 2000) i és coordinada per WWF/ADENA. Està situada al Parque los Centenales, Carretera de Hinojos-Almonte, km 1. s/n 21740. Hinojos (Huelva). Mail: wwfhinojos@wwf.es Web: www.panda.org/europe/donana.

³⁷⁷ Tot i que inicialment les diferents organitzacions busquen cadascuna un model de restauració i de planificació de futur per la zona, de seguida s'adonen que constitueix un problema evident la multiplicació de propostes. No només constitueix un dispendi innecessari de recursos, sinó també perquè transmet una imatge competitiva i poc coordinada. Si es volen aportar solucions veritablement integrades no es pot treballar de forma particular i autònoma. D'aquí la necessitat de sumar esforços i coordinar-se a través d'oficines i reunions conjuntes. Aquesta és la millor manera, tot i les possibles diferències internes, d'assessorar als organismes competents en la presa de decisions pel futur sostenible de la comarca.

força històrica de les reivindicacions de moltes d'aquestes organitzacions³⁷⁸.

En efecte, atenent a la interpretació de l'esdeveniment que fan aquestes organitzacions, sembla poc més que urgent revisar les polítiques i figures de protecció ambiental. Connivència de governs, poc resposta jurídica, fràgil protecció ambiental, polítiques industrials irresponsables... la necessitat d'un canvi, afirmen, és més que justificada³⁷⁹. En aquest context, quan la complexitat i la codependència són tan evidents, no té sentit continuar mantenint polítiques cosmètiques i aïllades en relació al medi ambient. No té sentit mantenir, per exemple, un *hipòcrita* gestió de la natura a partir de Parcs Naturals³⁸⁰:

“Lo de Parque Nacional, natural o entorno es sólo un artificio inventado por el hombre para encubrir o autorizar el expolio de un área natural de extraordinaria importancia biológica que comenzó a perder valor en los años sesenta cuando se prodigó la política de desecación de humedales, conservando una mínima porción del pastel en forma de joya de la corona protegida en una invisible, asfixiante y percedera burbuja proteccionista. (Vega, I; Bartolomé, J. 1998, p. 4-5).

No té sentit tampoc separar natura de societat, ni infravalorar el poder d'elements ecològics en el manteniment d'un equilibri també social i econòmic. Ni a l'inrevés. Amb la desfeta, és tot un complex sistema – polític, social, econòmic, ecològic- el que trontolla. Conseqüentment,

³⁷⁸ “Otro de los objetivos de nuestro proyecto es evitar que Doñana se Doñanice, es decir que los problemas de Doñana, un lugar tan importante eehh, a nivel mundial se quede esencialmente en la comarca de Doñana o en un ámbito de, puro, solamente autonómico, creemos que el proyecto y sobretodo que Doñana tenga una repercusión internacional continuamente y al menos europea porqué este proyecto que nosotros desarrollamos es un proyecto que tiene un engarce importante con nuestro programa europeo, con nuestro equipo que trabaja en, a nivel europeo (...) y otro de los objetivos del proyecto, como decía es intentar en la medida de lo posible lubricar siempre que nos sea posible las relaciones eehh, para facilitar ciertos procesos que se produzcan en el entorno de Doñana y fundamentalmente participar en todas aquellas instituciones que puedan contribuir a este objetivo del desarrollo sostenible en Doñana, ya pueda ser el patronato de Doñana donde estamos representados ya pueda ser las diferentes fundaciones que trabajan en torno, los ayuntamientos, es decir toda aquel foro donde ADENA pueda aportar, pueda contribuir a eso, son objetivos de, del proyecto. Ese es también el objetivo de la oficina que vamos a inaugurar” (Entrevista a Guido Schmit en la inauguració de la Oficina de Doñana d'ADENA/WWF a Hinojos, novembre del 2000)

³⁷⁹ “En cuanto a los problemas de gestión de los espacios naturales, podemos destacar la presión ganadera y las molestias causadas por la Romería del Rocío... Por otro lado hay que decir muy claramente que los problemas de Doñana están íntimamente ligados a los usos de su entorno, por los efectos de extracción y contaminación del agua y la erosión y sedimentación de arenas en la marisma. A estos efectos se suman las dificultades en una gestión integral para mantener los procesos naturales y las especies amenazadas, los escasos medios para la gestión y una cierta falta de coordinación entre la administración del Parque Nacional, la del Parque Natural y la de la Estación Biológica de Doñana” (Vega, Bartolomé, 1998: 4).

³⁸⁰ Per a una profunda discussió sobre aquest aspecte es pot consultar Pedreño, A. Ci, J. F. (1998). Conflictos entre localidades y protección de espacios naturales en España. *Ecología Política*, 15, pp. 79-88.

afirmen, és moment de posar sobre la taula la necessitat d'un canvi cultural, legislatiu, administratiu. La protecció ambiental, en aquest país, ha d'aprofitar el desastre de Doñana per *aprendre la llicó*.

“Desde hace décadas se ha considerado al Parque Nacional de Doñana –el espacio natural más emblemático de toda Europa– como un “isloté” aislado de su entorno, como si las fronteras burocráticas hubieran constituido alguna vez límites para el agua, el suelo, los seres vivos... o para 5 millones de metros cúbicos de lodos tóxicos. Una balsa de residuos mineros, que nunca debió estar en aquellas condiciones y en aquel lugar, dañó el ecosistema de Doñana, dejando al descubierto los graves problemas de la gestión administrativa existente. El frágil equilibrio entre aguas dulces, marismas, riberas agrícolas, pesca de desembocadura, seres salvajes y población humana quedó roto bajo los lodos tóxicos de la multinacional Boliden-Apirsa (Olano, 1998: 7).

Aquest però no els erà fàcil de comunicar. Tot i el ressò mediàtic que tenen moltes de les protestes ecologistes, la majoria de mitjans els retraten com uns activistes preocupats especialment pel futur del Parc. Ànecs, ecosistemes... tothom sembla entendre que la seva principal preocupació és la protecció i la conservació de la natura, la protecció i la conservació sobretot del Parc Nacional. Per això la majoria d'organitzacions, conscients d'aquest retrat, s'esforçaran per explicar en què consisteix concretament la seva proposta. Tot i no tenir una única posició al respecte, són conscients que aquesta imatge els allunya de sectors importants i els resta suport en moltes de les seves tesis. La seva, afirmen, no és una proposta només preocupada pel futur del Parc. Evidentment que els preocupa el futur d'ecosistemes valuosos, però també els preocupa el desenvolupament social i econòmic de la comarca³⁸¹. El Parc no deixa de ser un element més en un complex sistema social, laboral, econòmic, ecològic. No es poden establir, afirmen, falses fronteres. De fet, al seu entendre, si alguna cosa ha posat de manifest l'episodi viscut és

³⁸¹ Un membre de SEO reflexa en una entrevista aquesta preocupació dels ecologistes pels interessos econòmics de la comarca: “de hecho la apuesta que nosotros hemos hecho de la de la organización de las jornadas en Doñana es una apuesta también en parte porque entendemos que somos entre comillas el culpable de que haya sectores afectados como serán el sector turístico sobretodo pues evidentemente nosotros no nos podemos callar las cosas que están pasando y eso afecta no solo el territorio directamente afectado sino a todo Doñana y entendemos que bueno pues esta jornadas que se celebran cada dos años en cual en un sitio de Espa en cualquier sitio de España en donde se organice pues hayamos hecho el esfuerzo de organizarlas en Doñana y yo creo sobretodo por la cantidad de participación ten en cuenta que normalmente estamos teniendo una participación de unas 300 personas eeehh en las jornadas y vamos a tener alrededor de 500 personas, vamos a duplicar la la eso teniendo en cuenta además que hemos hecho el esfuerzo que además sean internacionales que sean también con compartidas con los portugueses con lo cual eeh da un ambiente a Doñana que lo ya el sector turístico con el cual nos hemos reunido pues se ha visto pues agradablemente sorprendido por esta por esta actuación y no se que te cuento más? ja ja ja ja” (Entrevista a Guido Schmit en la inauguració de la Oficina de Doñana d'ADENA/WWF a Hinojos, novembre del 2000).

l'absurditat i el sense sentit que suposa actualment mantenir zones de protecció ambiental, suposadament, aïllades del seu context immediat. Per això, el que defensen no és un augment de les mesures de protecció del Parc, ni un aïllament més gran d'aquest. El que propugnen és la necessitat de repensar precisament els models de protecció ambiental, la necessitat de figures administratives i polítiques més eficaces i integrals. Això si més no, és el que promulguen des dels seus informes i memòries.

ADENA/WWF, per exemple, serà una de les organitzacions més actives a l'hora d'elaborar propostes que vagin més enllà del *clàssic conservacionisme*. Atenent a la complexitat econòmica, social, ecològica i política de la zona, aquesta organització farà arribar una sèrie de directrius a les administracions i als òrgans de govern i decisió de la restauració. També a la UE. És important, afirmen, buscar fórmules imaginatives, arriscades, més integrals. Si el desastre ha servit per alguna cosa, conclouen, és per posar sobre la taula la necessitat d'un model de conservació més global, més horitzontal, més coordinat³⁸²:

“La historia enseña que, desde Yellowstone, hasta recientemente, la política de delimitación de espacios protegidos ha servido para conservar mejor, pero no eficazmente en la mayoría de los casos, ciertos retazos del territorio donde se reconocen valores naturales excepcionales. La conservación basada en la consideración de procesos “verticales” hace tiempo que está anticuada. Realmente, la conservación de la naturaleza –la gestión racional de los recursos naturales- exige un planteamiento “horizontal”: las armas no deben usarse ni dentro ni fuera de Wichita City. Porque los procesos ecológicos –los ecosistemas que mantienen la fauna y la flora y generan el paisaje- se basan en ciclos materiales, flujos hídricos y energéticos y mecanismos de transportes biológicos que requieren normativas de gestión que nada tienen que ver con los límites de un mapa” (Díaz Pineda, 1998: 10)

No té cap sentit continuar considerant el Parc Natural com un jardí, com un zoològic aïllat del seu exterior³⁸³. Només una postura més integrada i global, que tingui en compte tant la situació econòmica de la comarca, com els cicles hidrològics, com la situació laboral dels treballadors, podrà plantejar-se realment el futur de la zona. Els ecologistes busquen així, d'una banda elevar propostes que puguin ser considerades i incloses en el pla de restauració que s'està elaborant, i d'altra banda, desmarcar-se –inclosa ADENA/WWF que recordem és una organització especialment vinculada al model conservacionista de Parcs Naturals- de la imatge que els redueix a mers *protectors de la natura*, ser

³⁸² Per més informació i documentació sobre aquestes propostes “horizontals” i integrades es pot consultar: Ginige, T (2001) i Montes, C. (1998).

³⁸³ “*El fundamento de las leyes ambientales no puede ajustarse a la superficie de un espacio dado, sino a la gestión de los procesos naturales que permiten reconocer altos valores naturales en ese espacio*” (Díaz Pineda, 1998: 10).

vistos per la opinió pública com uns actors més *conciliadors*, d'arguments més sofisticats³⁸⁴. No venen a defensar *únicament als ànecs*. La seva és una preocupació molt més integral i responsable amb el futur global de la zona afectada.

L'esforç de les organitzacions ecologistes per redefinir l'abast, la dimensió, del desastre, per evidenciar emmarcar l'accident en una sèrie de problemes de fons que són importants de posar sobre de la taula, per resituar la seva imatge pública, sembla tenir efectes sobre l'esdevenir de la controvèrsia. Les administracions, lluny de continuar definint-les d'alarmistes, accepten algunes de les seves propostes, en especial de les organitzacions més moderades, i decideixen ampliar les mesures de restauració amb la construcció d'una planta de tractament d'aigües que eviti que la contaminació continuï estenent-se, ara o en futurs episodis de contaminació, dins i fora del Parc. De la mateixa manera, forcen a que l'empresa assumeixi, com a exigència ineludible de les autoritats, que per la reapertura de la mina s'instal·lin mesures de registre periòdiques i neutrals, d'aigües i de l'atmosfera, o aires propers, a la mina. Igualment s'accepta que es multipliquin les anàlisis científiques periòdiques per saber què està passant. El perill, com han demostrat ecologistes i han certificat posteriorment els científics del CSIC, no s'ha esvaït del tot. El risc de contaminació per Doñana, continua estant allà. Cal per tant continuar monitoritzant el que ha passat. Una oportunitat que el CSIC, d'altra banda, veu amb molt bons ulls. No es pot clausurar la situació amb tanta celeritat, afirma. El que ha passat és una bona oportunitat per investigar, per plantejar nous reptes i per ajuntar una sèrie d'esforços que normalment no és possible coordinar³⁸⁵. *El que està en joc no demana rapidesa, urgència i improvisació.*

³⁸⁴ Tant Greenpeace com ADENA/WWF, per exemple, faran un considerable esforç per desmarcar-se de la imatge tradicional de ser grups que defensen únicament la natura. En els seus informes i propostes polítiques buscaran recollir arguments i fer propostes de caràcter més ampli i integral. Aquest moviment es pot apreciar amb més detall a: Greenpeace (1999). *Doñana: un año después del vertido de Aznalcóllar*. Madrid: Greenpeace. Greenpeace (2000). *Doñana: dos años después del vertido de Aznalcóllar*. Madrid: Greenpeace. Menor de Gaspar, Y. Clavero, J. (1999). Doñana, un año después. *Ecologista*, núm. 17, 42-47. Royo, E WWF (2003). *Position paper on the European Commission proposal for a Directive on the management of waste from the extractive industries*. Brussels. Hernández, E. Carmona, J. Schmidt, G. (2004). *Report of the situtation of the Aznalcóllar Mine and the Guadiamar Green Corridor*. Doñana's Office: Hinojos. www.panda.org/europe/donanaSchmidt, G.; de Stefano, L.; Robles, P.; Royo, E. (2002). *Mining in Doñana. Learned Lessons*. Madrid: WWF Spain.

³⁸⁵ "Se sumaron esfuerzos y bueno yo creo que ha sido uno de los ejemplos en los cuales podemos estar contentos de que en un país en el cual tenemos fama de cada uno ir por su lado eh, pues el accidente de Aznalcóllar ha sido una especie de bendición que nos ha permitido conocer eh, e investigar una serie de temas si no al poco tiempo pues, abonar una serie de esfuerzos que en este país de otra forma es difícil, pero no todo es malo eh, en lo que ha sucedido" (Entrevista a Emilio custodio, director general de ITGE).

Però és en la discussió sobre el model de gestió i recuperació de la zona on es pot apreciar més l'efecte de les accions dels grups ecologistes al llarg de tot aquest temps. Les solucions per la comarca, argumenten els grups ecologistes, no poden venir de polítiques parcials, sectorials ni superficials. És tota la comarca la que ha de replantejar-se el futur. El desastre de la mina ha de servir precisament per recordar aquesta necessitat de models de protecció ambientals més integrals i horitzontals. Només aconseguint un compromís col·lectiu, integral i responsable, només deixant de parcel·lar i aïllar encara més el Parc, és possible restaurar amb èxit la desfeta provocada pels llocs contaminants (Greenpeace, 2000; ADENA/WWF, 2004). Doñana, diuen, només sobreviurà si aconsegueix articular un programa de futur, participat per múltiples actors i interessos, que tingui en compte aquesta complexitat i que sigui coordinat i liderat per actors polítics i científics veritablement compromesos amb un altre model de protecció ambiental:

“Hay muchos proyectos pero pocas acciones. La fase en lo que se dice lo que se tiene que hacer (valorada como excelente) se ha terminado, ahora hay que hacer, concretizar, localizar y realizar en esa localización” (Entrevista a Guido Schmidt responsable d'ADENA//WWF a la zona)

“Reiteramos nuestra disposición a colaborar en todo lo necesario para paliar la situación”³⁸⁶

Les administracions, també alguns sectors importants de la comarca, tot i no estar d'acord en molts d'aquests arguments, veuran en aquestes propostes un possible punt de consens, una oportunitat per tancar una llarga i complexa discussió i, sobretot, una oportunitat de tranquil·litzar l'alterat equilibri mediàtic, polític i social que ha desfermat el vessament. La posició del CSIC, en aquest sentit, també és clau per reorientar les mesures de restauració cap a un model més integral, més experimental, que serveixi d'exemple per a d'altres catàstrofes, per a d'altres projectes de restauració. Doñana, més que un problema, és una oportunitat, una ocasió irrepètible de mobilitzar esforços, coneixements, acords i mesures a gran escala. Una ocasió immillorable per posar a prova solucions i millores més *arriscades*, originals i *verdes*.

Aquest punt d'acord al voltant d'unes mesures de restauració exemplars, més integrals i sofisticades, és el que explica que apareguin dues propostes, cadascuna vinculada a una administració, com les del Corredor Verde del Guadiamar³⁸⁷, presentada per la Junta³⁸⁸, i la proposta

³⁸⁶ <http://archive.greenpeace.org/majordomo/index-press-releases/1998/msg00129.html>

³⁸⁷ El corredor Verde, en paraules del seu coordinador científic, Carlos Montes, pretén transformar xarxes administratives en xarxes ecològiques, ordenar el territori en funció de criteris més integrals. Així ens ho explica: “*redes que actualmente son redes administrativas, son como una especie de archipiélagos dentro de un mar de sistemas naturales muy alterado, el modelo de*

d'un ambiciós projecte pilot sustentat en un turisme ecològic que reforci el potencial naturalístic de la comarca, anomenat Doñana 2005 i presentat pel Ministeri de Medi Ambient. Ambdós són projectes amb els quals les administracions pretenen reforçar les inversions i les infraestructures que afavoreixin no només la protecció i l'equilibri ecològic de les zones naturals afectades sinó també reconvertir l'economia de la comarca. El potencial naturalístic de la zona sembla un pilar indispensable a partir del qual desenvolupar un model econòmic alternatiu. Turisme de qualitat, productes ecològics i destinats a un públic selecte... s'ha d'aprofitar el segell de qualitat que l'entorn de Doñana proporciona. Apostar per l'atractiu i el poder simbòlic que el propi Parc projecta. Si es fa una bona restauració dels entorns més afectats, si s'aprofita en positiu la tràgica situació provocada pels llots, argumenten, tota la comarca en pot sortir beneficiada. Els agricultors poden trobar una via alternativa de producció (reconvertir els seus cultius en cultius més ecològics, destinats a la producció d'energies renovables com el biodiesel), el turisme pot desenvolupar-se amb èxit i el Parc pot ser un actiu d'un valor incalculable per tota la zona. El que fins ara havia estat un desgraciat i tràgic accident pot acabar sent, a més, un exemple per altres països, per altres episodis semblants. Doñana pot mostrar al món que una greu situació de contaminació pot acabar transformant-se en una exitosa operació política que porti justícia ambiental i sostenibilitat econòmica a tota una comarca (Imatge 55, 556 i 57 de l'annex fotogràfic).

Malgrat els recels³⁸⁹ que desperta aquest canvi d'actitud de les administracions en la majoria d'organitzacions –el consideren *partidista, poc creïble i oportunista*– veuen amb bons ulls aquests projectes, sobretot perquè els valoren com una oportunitat de posar en pràctica algunes *reivindicacions*

espacios naturales protegidos como la herramienta para salvaguardar la funcionalidad de sistemas naturales de un campo ecológico es algo que está obsoleto, no podemos mantener la funcionalidad de sistemas naturales a base de esos museos, a base de esas burbujas de, que dan lugar a todo el territorio, desde hace tiempo se trata de cambiar estas redes administrativas a redes ecológicas, también las redes ecológicas significa recuperar flujos de especies y de procesos biofísicos, no solamente de especies moviéndose para intentar que esta red, para este caso sea funcional' (Entrevista a Carlos Montes, assessor científic del projecte Corredor Verde de la Junta de Andalucía, novembre del 2000). Per més informació veure els documents oficials de la Consejería de Medio Ambiente (CMA 1999, 2000 i 2001).

³⁸⁸ Junta de Andalucía (2000). *El río guadiamar y su cuenca*. Medio Ambiente, 34.

³⁸⁹ "Las organizaciones ecologistas (Ecologistas en Acción, Greenpeace, SEO/BirdLife y WWF/Adena) consideran que existe una gran descoordinación entre las Administrar acciones encargadas de los proyectos Doñana 2005 y Corredor Verde del Guadiamar, a pesar de la estrecha relación existente entre ellos. Falta un marco común que estructure las actuaciones de estos dos proyectos, muchas de ellas indispensables para la recuperación de Doñana, como una limpieza eficaz del Guadiamar, reconversión de Boliden hacia una minería limpia y segura, depuración de las aguas residuales e industriales, adopción de medidas antiterroristas en las cuencas vertientes a la Marisma, entre otras" (Greenpeace, 2000: 21).

*històriques del moviment*³⁹⁰. D'aquí que els donin suport i s'ofereixin per col·laborar en el disseny i la planificació d'aquests innovadors projectes. És hora, diuen, de sumar esforços:

“Bueno, las administraciones eeh depende del momento y depende de la situación eh... a habido momentos tensos en los cuales pues la administración tanto local bueno local como autonómica comooo nacional pues las hemos puesto en la espada, entre la espada y la paret criticándolas duramente y ha habido otros momentos en la que ha habido que a a apoyarla como es el caso del de la restauración del corredor del Gu del corredor verde o el proyecto el Doñana 2005 con, bueno, al margen de que haya mejoras mm del al proyecto lo que es el proyecto el proyecto global pues si la verdad es que si hace falta una unas inversiones pero no un inversiones que es lo que siempre hemos criticado y siempre e siempre comentamos no unas inversiones sobre ee yy en infraestructuras sino unas inversiones realmente que ayudan a la conservación de Doñana (...) (Entrevista a Fernando, activista de SEO/Birdlife)

En efecte, tot i que la polèmica no ha acabat del tot –hi ha processos judicials oberts, responsabilitats per depurar, la mina continua sent un perill potencial que ningú està abordant...– aquestes mesures són significativament positives pels interessos de les organitzacions ecologistes. També per les admnistracions i pel propi del CSIC. La solució, aputen tots, passa per un pla de millora integral i a llarg termini de la comarca, sustentat en els coneixements científics i els interessos locals però també en un equilibri ecològic i en una major protecció jurídica i política dels interessos ambientals (Montes, 2002). No està tot fet, és cert. Hi ha un munt de polèmiques encara obertes, de responsabilitats per depurar, però també és cert que sembla que l'episodi no quedarà en l'oblit, que s'han arrencat compromisos científics, administratius, socials importants³⁹¹. Tan

³⁹⁰ “veo un poco positivamente en cuanto a que em, por fin se ha retomado una historia que ya veníamos pidiendo, sobretudo pues, algunos otros grupos ecologistas que era el tratamiento integral del territorio yel, sobretudo y la, la utilización de lo que serían lo, los cauces de ríos y arroyos como corredores para interconectar todos los espacios protegidos de Andalucía (...) en ese sentido si veo eso positivo” (Entrevista a Fernando, activista de SEO/Birdlife).

³⁹¹ “fueron dos años muy intensos a nivel administrativo porque eran muchas las luchas que había que llevar a cabo sobretudo con la administración central que, quizás, sea la más cabezona en ese sentido... eh, lucha mucho con la, con lo, con la minería... Es un poco en ese tema, gracias al apoyo de esta campaña y de otras campañas de otros grupos pues se consiguió que hubiera un proyecto de restauración del Guadiamar bastante interesante, y bueno tiene sus partes críticas pero que también gracias a eso, y gracias al eco social que se, que hubo, yo creo que hubo el efecto, la fuerza social suficiente sobretudo popular para que la administración se diera cuenta de que tienen que hacer algo y eso fue la limpieza que hicieron de Guadiamar. Ha sido, no voy a llamarle una limpieza ejemplar porque ha tenido fallos, pero si bastante interesante, buena. Si no hubiera habido esa presión estoy seguro de que los lodos tóxicos todavía estarían por ahí, dando vueltas. De eso no me cabe duda” (Entrevista a Bertran, activista de WWF/ADENA, novembre del 2000).

a nivell estatal com internacionalment³⁹². Doñana, afirmen els més optimistes, pot acabar sent un punt d'inici, un punt d'inflexió, en la *tràgica història de la justícia ambiental a Espanya*:

“¿Habrà un antes y un después del vertido de la noche del 25 de abril en la protección del medio ambiente en nuestro país? Esperemos que todos hayamos aprendido esta lección. Pero una cosa está clara, Doñana y su entorno han perdido y todos debemos trabajar duro para que nosotros y las generaciones venideras no se olviden. No te olvides de Doñana”. (Greenpeace, 2000: 17).

Això és precisament el que es dirimirà durant els 4 anys posteriors a l'accident, en un període de més baixa intensitat que el que acabo de presentar i en el que la controvèrsia romandrà encara oberta. Processos judicials, projectes de restauració, investigacions científiques, batalles polítiques, mobilitzacions i tasques de conscienciació ambiental... l'escenari i els actors es mantindran actius encara un temps més, batallant i dirimint bona part dels arguments aquí esquemàticament presentats. Doñana, per tant, encara serà notícia un llarg període de temps més³⁹³. No obstant, les forces i les posicions ja no canviaran gaire més. Tampoc les consecucions. L'escenari romandrà força igual. Amb aquest principi d'acord sobre el pla de restauració, tothom coincideix, es tanca bona part de la controvèrsia desfermada pels llots. El que he explicat fins ara, doncs, dóna una idea prou ajustada i plural, penso, de la incertesa que destapa aquest accident i de les posicions i les accions que emprenen els diferents actors al llarg de la controvèrsia. Aquest serà, doncs, el material que rependré al proper capítol per posar a prova l'experiment que m'he proposat portar a terme en aquesta tesi.

³⁹² “El desastre ecológico del Guadiamar marcará un antes y un después en el conocimiento de este tipo de desastres, pero también será el punto de referencia para legislar de otra forma menos contemplativa con las empresas y para elevar el nivel de exigencia a las industrias y las compañías mineras, tratando de evitar nuevos desastres medioambientales”. <http://www.agrodigital.com/Horizontal/Horizontales/ALIMENTACION/Escandalo%20ambiental%20por%20el%20cierre%20de%20la%20mina%20en%20Donana.htm>

³⁹³ Curiosament serà un altre malaurat episodi, el vessament de fuel provocat pel trencament del vaixell *Prestige*, a les costes gallegues, el que descentrarà Doñana com a focus d'atenció de l'opinió pública i el que portarà a reubicar moltes de les forces ecologistes en una nova campanya, prioritzant la urgència i la gravetat d'una nova catàstrofe ecològica.

La controvèrsia de Doñana i la redefinició simètrica de l'acció col·lectiva

“Incluso si pudiera realizarse de manera satisfactoria, [...] probablemente toda clasificación de colectividades, no servirían de gran cosa para explicar los fenómenos que en ellas se producen” (Stoezel, 1965: 238).

“Siempre se necesitan correctores cerebrales para deshacer los dualismos que no hemos querido hacer, pero por los que necesariamente pasamos. Lograr la fórmula mágica que todos buscamos: PLURALISMO = MONISMO, pasando por todos los dualismos que son el enemigo, pero un enemigo absolutamente necesario (Deleuze i Guattari, 1988: 25).

Si recordem, la idea central d'aquesta tesi, tal i com ha quedat reformulada al segon capítol, ens diu que els problemes endèmics que circumden l'estudi de l'acció col·lectiva deriven de posar en pràctica un *mode* de conceptualització dualista i típicament modern. Aquest *modus operandi*, excessivament *sociologista*, seria, en darrera instància, el responsable de les limitacions identificades al primer capítol. Conseqüentment, postulo, només defugint les ambicions purificadores associades a aquesta pràctica sociològica, només si prescindim d'aquest sociologisme asimètric i essencialista, és possible superar les limitacions i els debats estèrils que circumden històricament l'estudi de l'acció col·lectiva. Per això, penso, pot ser útil apropar l'estudi de l'acció col·lectiva al bagatge teòric i metodològic desenvolupat al llarg de les darreres dècades per l'ANT. Crítica amb la modernitat, aquesta teoria ha fet una aposta sistemàtica i original per desmarcar les ciències socials dels perills d'un pensament excessivament dualista i purificador. Una experiència, per tant, que pot ajudar-nos molt a l'hora de renovar l'estudi d'un objecte d'anàlisi tan important com poc problematitzat. Aquesta és justament la hipòtesi de treball que pretenc posar a prova en aquest capítol. Amb la controvèrsia de Doñana com a vehicle, com a inestimable material empíric, dedicaré les properes pàgines a contrastar si l'ANT és un enfocament útil per tal renovar l'estudi de l'acció col·lectiva.

Les mobilitzacions contra el vessament tòxic d'Aznalcóllar

Tornem a Doñana. Només produir-se el trencament ens adonem de la complexitat i de la transcendència de l'accident. Tothom sembla consternat, preocupat, alarmat per les possibles conseqüències d'un esdeveniment com aquest. Les discussions, els conflictes no triguen a esclatar. La proximitat del Parc Natural complica encara més la situació. Al voltant de l'accident s'acumulen paratges naturals, zones de protecció especial, finques privades, àmplies zones hortofrutícules, bancs de pesca. Preocupa el futur econòmic, polític, social de la zona. També les conseqüències ecològiques a llarg termini. Sobretot per la singularitat naturalística del Parc de Doñana, un enclavament ecològic especialment rellevant perquè és un punt de pas obligat de les migracions d'aus que es mouen entre Europa i Àfrica. Els discursos i notícies mostren des de ben aviat aquesta singularitat i complexitat al voltant de l'accident. Constantment barregen i entrelliguen qüestions ecològiques, polítiques, històriques, econòmiques, etc. També des del primer moment es manifesta un problema de competències, de responsabilitats i d'acció política. La zona afectada implica a actors, interessos, institucions i afectats molt diferents. El Govern Central, a través del Ministeri de Medi Ambient, principal gestor del Parc Nacional i de les grans conques fluvials afectades; el Govern Autònom, a través de la Consejería de Trabajo i de la Consejería de Medi Ambient, responsables l'un de la política industrial i econòmica de la zona i l'altre de la gestió del Parc Natural; el CSIC, responsable de la Reserva Biològica de Doñana, els ajuntaments de les poblacions afectades o la pròpia Unió Europea, encarregada també de supervisar les ajudes europees que rep la zona i d'algunes de les mesures de protecció ambiental que s'apliquen al Parc, com la Zona d'Especial Protecció per a les Aus (ZEPA). Davant d'aquesta situació d'incertesa no és estrany que esclati una forta polèmica. Polítics, científics, veïns, periodistes, activistes ecologistes, molts són els actors i els interessos que es mostren afectats per l'esdeveniment. Tots reclamen saber què ha passat, conèixer l'abast i les conseqüències del vessament, aclarir les responsabilitats i acordar mesures per restituir la zona. Estem davant d'un desastre sense precedents o davant d'un accident reversible? Fins on arriba la contaminació? Com afectarà? Qui és responsable d'aquest vessament? Què s'ha de fer per restaurar la zona? Les preguntes no paren de multiplicar-se. La definició de l'accident, la valoració de les seves conseqüències, l'atribució de responsabilitats, les propostes de neteja, tot és font de polèmica.

En aquest context no triguen a formar-se corrents d'opinió diferents. Malgrat el CSIC, reclamat per tothom com un actor clau per esbrinar què ha passat, prova de tancar la polèmica, reduir la incertesa i la indeterminació que pesa sobre l'esdeveniment, crear un consens estable li resulta una tasca més que difícil. Dues són les visions contraposades de

l'esdeveniment que van consolidant-se. D'una banda, sobretot a través de les administracions, sentim dir que “no ha passat res”. Que tot està sota control. De l'altra, sobretot de la mà de les agrupacions ecologistes, sentim pronosticar tot el contrari, que “el pitjor està per venir”. Les primeres, malgrat estan enredades en una forta disputa política i competencial, estan unides en la voluntat de restablir immediatament l'activitat econòmica de la zona, aturada com a conseqüència del vessament. Cal mirar endavant, aportar solucions que permetin que la Comarca recuperi ràpidament la normalitat. Les segones, tot i tenir mostrar diferents graus d'implicació amb el que ha passat, es mostren unides en la indignació davant del que ha succeït, igualment alarmades i espantades davant del més que probable potencial devastador del vessament. Ben aviat aquests dos corrents es veuen més i més enfrontats en els seus judicis i determinacions. Als ecologistes se'ls acusa d’“alarmistes” i de preferir “els ànecs a les persones”. Aquests, de la seva banda, es presenten com els únics capaços de gestionar la situació. Acusen d’irresponsabilitat, de deixadesa, de connivència a les administracions competents. Assenyalen culpables i demanen que es faci justícia. Pels uns, tot apunta a un *desafortunat corriment de terres*. A un *accident* que ràpidament serà netejat. Pels altres, estem davant d'una autèntica *catàstrofe* ecològica, de dimensions colossals, silencioses i a penes albirades. Davant d'un *delicte* en tota regla, conegut, documentat i consentit. Mentre les administracions es centren en els llots, en la seva ràpida *neteja*, gràcies sobretot a l'ús de *maquinària pesada*, les agrupacions ecologistes recullen mostres, visiten pous, publiquen denúncies prèvies, emmagatzemen ous i testimonis de la catàstrofe. El que ha passat no pot ser netejat com si res, quedar oblidat i reduït a quelcom *visible, local i contingent*. La contaminació és molt més *global i diferida*. La catàstrofe s'estén i es propaga per vies i agents que per res estan sent considerats. L'abast i la complexitat del desastre demana d'una implicació, una consideració i una atenció molt més gran. Així ho testimoniaran amb la seva pròpia acció.

En efecte, si analitzem l'actuació d'aquests grups en el la controvèrsia arrel del vessament d'Aznalcóllar de seguida ens adonem que rere els seus judicis, darrera les seves acusacions, hi ha un esmerçat treball per esbrinar i definir què ha passat. Un enorme desplegament de recursos. Una gran quantitat d'accions i procediments. Un complex i profús joc d'aliances i contraaliances. En definitiva, una interessant acció col·lectiva, complexa i tremendament productiva, que aconsegueix, a mida que avança la controvèrsia, esdevenir més i més imprescindible a l'hora de determinar què ha passat i què cal fer. Ara bé, com podem explicar que un actor inicialment poc significatiu, a mida que avança la controvèrsia, esdevingui clau per entendre com es produeixen determinats efectes i processos? Per què es fa imprescindible en la configuració de l'espai públic i col·lectiu que

apareix després de l'accident? Ens serveixen les interpretacions i teories disponibles?

La teoria dels moviments socials i les protestes ambientals.

D'entrada, el més obvi, és dir que la protesta que s'articula a Doñana excedeix, o desborda, molts dels aspectes o les característiques comunament atribuïdes a aquests fenòmens i a moltes de les condicions per a la mobilització identificades per la literatura especialitzada. Així és, malgrat bona part d'aquesta literatura qualificaria de *moviment social* el que passa a Doñana, el cert és que la protesta no satisfà, per exemple, la definició integradora que ens ofereix Della Porta i Diani (1999) per identificar aquests fenòmens³⁹⁴. La protesta té antecedents clarament institucionals i es caracteritza en bona part pel consens i l'establiment d'aliances més que no pas pel conflicte i la protesta. Una altra particularitat és el fet que aquesta acció aglutina una àmplia varietat d'actors i organitzacions, en alguns casos representants del que podríem qualificar d'idearis força diferents³⁹⁵. Igualment, destaca que les activitats d'aquesta protesta no es limiten a una geografia, a una delimitació espaciotemporal concreta. Les accions del moviment de protesta que s'aixeca a Doñana s'estenen per tot el país, prenen fins i tot dimensions europees. Com també és singular que utilitzi i mobilitzi una àmplia varietat de repertoris o formes d'intervenció –des de demandes judicials a accions directes, des d'accions exemplars, espectaculars i mediàtiques a protestes i manifestacions, passant per la recollida i anàlisi de mostres *in situ*, etc. És cert que tots aquests aspectes són poc importants si tenim en compte que estem interessats en explorar l'acció col·lectiva en les diferents formes que aquesta pren (Melucci, 1996). No obstant, no és tan intranscendent que aquesta *indefinició* coincideixi amb la dificultat històrica de la teoria dels moviments socials per afrontar aquests fenòmens. Una revisió ràpida a la literatura sobre aquests fenòmens és suficient per adonar-se que són protestes, *moviments*, especialment *difícils*, peculiars, fins i tot podríem dir

³⁹⁴ "(1) informal networks, (2) based on shared beliefs and solidarity, which mobilise out of (3) conflictual issues, through (4) the frequent use of various forms of protest" (Della Porta i Diani, 1999: 16).

³⁹⁵ La controvèrsia, com veïem, desperta l'interès de grups molt diferents. Des de grups vinculats a la conservació de la natura, dedicats a la protecció de zones d'alt interès natural i paisatgístic i al seu estudi científic (SEO/Birdlife, ADENA/WWF) a grups vinculats amb la mobilització de comunitats locals, amb un pòsit més ideològic i vinculat sobretot a la protecció de l'entorn local i la salut pública (CEPA). També trobem grups vinculats a combatre el desenvolupament global incontrolat, compromesos amb la sostenibilitat del planeta (Greenpeace) o fins i tot grups relacionats amb l'anomenada política verda, és a dir amb grups polítics o partits polítics més institucionalitzada (Los Verdes de Andalucía). Contaminació, irresponsabilitat industrial, capitalisme salvatge, protecció local, espècies protegides, salut pública.... els temes i interessos, els debats i èmfasis a la controvèrsia són múltiples i variats.

particularment incòmodes per a les ciències socials, un fet que justificaria d'altra banda la poca atenció que han rebut històricament per part d'aquestes (Martín-Crespo, 2000; Rootes, 1999). De vegades menystinguts, en alguns casos sobrevalorats, el cert és que aquests *moviments*, generalment resumits sota el nom d'*ecologisme*, han estat força estereotipats per part de les ciències socials, convertits massa ràpidament en un seguit de valors concrets, en una resposta determinística a certes condicions estructurals, en l'expressió nítida de les creences d'un conjunt d'activistes, de llunàtics, d'extremistes, d'*outsiders*... identificant-los massa fàcilment amb un moviment que busca una defensa a ultrança i força romàntica de la "natura salvatge". Fins i tot els enfocaments més recents, tot i estar compromesos amb una comprensió més contingent i diferenciada d'aquests³⁹⁶, han topat amb aquesta dificultat a l'hora de caracteritzar-los (Jamison et al. 1991; Riechmann i Fernández-Buey, 1994; Szerszynski, 1996; Castells, 1998; Plows, 2000).

Boggs (1989), per exemple, els ha vist com una continuació de l'agitació de principis de segle que es concreta en una acció col·lectiva a partir dels 70. L'ecologisme, afirma, més que l'expressió d'un nou moviment seria la continuació d'una política iniciada als anys 60, i que lluny de ser irracional, destructiu, hedonista i fútil, estaria relacionat amb les perspectives i propostes del que anomena nova esquerra, un llegat que es veuria clarament en el manteniment de les preocupacions per la lluita de classes, en l'adopció de perspectives marxistes i en l'herència de l'efectivitat política per qüestionar la burocratització contemporània i el centralisme del poder. Yearley (1996), en canvi, ha posat l'accent en la condició científica –paracientífic o pseudocientífic– de la majoria de lluites ambientals per donar comptes del moviment. Per aquest, estem davant de l'expressió i el reflex de la importància de la ciència, també dels valors i implicacions d'aquesta, per a les nostres societats. Beck (1994), des d'una visió semblant, ha destacat també la condició reflexiva que envolta a

³⁹⁶Aquests s'han encarregat de destacar que l'ecologisme a part de defensar certes singularitats naturalistes ha estat important també per transformar moltes pràctiques industrials, per cercar noves maneres de governar, per definir de manera diferent els nostres col·lectius, les relacions amb l'entorn, el funcionament de les societats, per reflexionar i transformar algunes de les nostres pràctiques científiques i tecnològiques, per restar algun dels optimismes apassionats sobre els que es construïa la invulnerabilitat de la modernitat i del projecte de la raó. I també ha permès entendre alguns canvis de valors, creences, coneixements, sentiments i pràctiques que s'han donat a nivell més psicosocial. Darrerament a més, els canvis tecnològics els han dotat de noves reivindicacions, i de nous formats per donar sentit a l'ecotopia que propugnen i això ha fet que molts científics socials s'hi hagin adreçat, restituint part del greuge i l'oblit que pesava sobre aquesta forma d'acció política, científica, social i cultural. Retrobar l'interès sociològic per una formació col·lectiva tan singular com inhàpensable, és una de les fites d'aquest llibre. Per més informació veure: Agarwal, 1992; Faber, 1998; Low i Gleeson, 1998; Novotny, 1998; Pinderhughes, 1996; Szasz, 1994; Shiva, 1998.

mobilitzacions d'aquest estil. Vivim, ens diu, en una societat en el que el desenvolupament tecnològic, la ciència, i el propi progrés, generen tant condicions no desitjades com solucions per resoldre aquestes mateixos problemes. Davant les condicions de risc que genera el nostre present, davant la labilitat dels contractes i institucions que ens mantenen, davant dels perills dels nostres avenços sorgeixen brots de normativitat, atacs de suplència, que pretenen retornar a aquests contractes moderns l'estabilitat que els pertoca. L'ecologisme, en aquest sentit, no seria més que l'expressió d'aquesta dinàmica, l'actor sorgit d'aquesta reflexivitat que demanen els nostres temps (Beck, 1992).

També la perspectiva dels NMS, malgrat no sempre ha inclòs l'ecologisme dins dels seus estudis, ha dedicat esforços a explicar la condició d'aquest moviment, precisament a partir d'aquest retrobament del sentit d'allò col·lectiu, d'allò identitari, d'allò simbòlic que estaríem perdent en les noves societats (Jamison et al. 1991; Reichmann, 1994; 2001). Castells (1997), per exemple, els ha vist com uns actors privilegiats de la societat de la informació, com a expressió i resposta dels principals fenòmens i vectors que donen sentit a la societat de la informació. Com a emissaris d'un nou món, ens diu, ens permeten veure les principals implicacions dels canvis tecnològics que afecten les nostres societats i es converteixen en subjectes que proposen canvis i futurs diferents per a la vida en comú³⁹⁷. Brown i Materson-Allen compartiren també aquest optimisme de Castells. Moviments com aquests, afirmen aquests autors, serien la base d'un nou "*moviment global que vincula l'experiència local a una crítica més àmplia dels processos industrials*" (1994: 282, traducció pròpia). La base per a una nova política i per a una nova societat³⁹⁸. Jamison, des d'una

³⁹⁷ Per aquest autor, l'ecologisme seria l'exemple perfecte d'una nova novíssima forma d'acció col·lectiva especialment adaptada a les problemàtiques i reptes actuals, a la societat xarxa (Castells, 1999). Un actor, doncs, exemplar precisament per com s'adapta i com combina els nous mecanismes de comunicació i de poder amb la política a l'era informacional: per com és capaç de resistir al poder dels fluxos, de la riquesa, de la tecnologia, de les abstraccions i les globalitats despersionalitzades i alhora projectar una identitat creativa, innovadora, integradora. Per com és capaç de traduir en la seva lluita les dimensions fonamentals de la nova estructura social, per com és capaç d'articular un fòrum global, de superar els exhaustos moviments provinents de la societat industrial. "*Gran parte del éxito del movimiento ecologista obedece al hecho que, más que ninguna otra fuerza social, ha sido capaz de adaptarse lo mejor posible a las condiciones de la comunicación y la movilización en el nuevo paradigma informacional*" (Castells, 1997: 153).

³⁹⁸ Szasz (1994) és qui probablement més ha estudiat aquestes novíssimes formes de l'ecologisme contemporani. Sobretot l'anomenat "*ambientalismo populista*" (*environmental populism*). Les peculiaritats d'aquesta forma d'acció col·lectiva, comenta Szasz, provenen del seu caràcter local, específic, i del seu repertori d'acció, especialment destinat a influenciar la opinió pública. Així és com aquest tipus de moviments, sorgits sobretot a partir dels anys 80 com a resposta a alguns dels canvis provocats per la desregulació i la transferència creixent de poder públic a l'interès privat de les empreses, per la fragilitat legislativa i per la debilitat d'alguns agents socials tradicionals com són els sindicats, aconsegueixen vincular un tema extremadament local amb preocupacions de caire més general, creant les connexions

perspectiva més constructivista, ens ha explicat aquests protestes bàsicament com un aprenentatge, una interpretació diferent, una alternativa, en relació a les maneres dominants, d'entendre la nostra relació amb la natura, la tecnologia i allò no humà. Com si fos l'efecte, l'expressió, d'amalgames de coneixements, de discursos i pràctiques, sorgides la majoria de les vegades de desarrelaments i emocions diverses, que conformen un marc cognitiu, un marc d'interpretació, des del qual aplicar una altra manera d'entendre el món Jamison (2001; 2003)³⁹⁹.

En aquest sentit, tampoc la TMR s'ha volgut perdre l'oportunitat d'analitzar aquest tipus de protestes. Des d'un punt de vista més estratègic s'hi ha adreçat per dir-nos bàsicament que els veu com a nous actors que cerquen determinats beneficis o quotes de poder. Com actors que enuncien noves formes instrumentals –sovint neoliberals– d'organització. Formes més rizomàtiques, més policèntriques, en xarxa, científiques i alhora polítiques. Fins al punt que els caracteritza com les noves empreses de la *contracultura* (Gerlach, 2001). Una interpretació semblant la fan també els estudiosos de la *integració* de teories. Diani, per exemple, veu en l'ecologisme contemporani l'expressió d'una complexa, àmplia i variada xarxa de persones i organitzacions associades sota el propòsit d'aconseguir determinats beneficis ambientals (Diani, 1990; Diani et al. 2007). Un fenomen, d'altra banda, especialment incliusiu i innovador, complex i tàctic, que recull, trenca i articula des de formes organitzacionals altament institucionalitzades i professionalitzades a formes radicalment informals, des de temàtiques locals i singulars a qüestions més globals i holístiques.

Per tant, pràcticament totes les teoritzacions relatives a aquestes fenòmens, des de les teories de la modernitat reflexiva a les de l'antimodernitat, han provat en un moment o altre d'explicar les protestes ambientals: ja sigui apel·lant a tendències socials, a contradiccions dins del

necessàries amb altres moviments i causes com per establitzar el que en principi és precari o incipient. Aquests moviments, comenta l'autor, busquen sobretot mesures de regulació i a diferència d'altres formes d'acció col·lectiva no es caracteritzarien per tenir una forta base ideològica, tot i que si que hi ha una certa definició compartida dels enemics i les seves causes. En aquest sentit, gràcies a la seva capacitat per aglutinar actors, sensibilitats i interessos molt diferents, actuals i pretèrits, des de d'interessos de qualitat de vida fins a demandes materials concretes, des de reformes a crítiques més radicals, des de qüestions de risc fins a accions més contundents, alguns veuen en aquest moviment, en la seva flexibilitat i intel·ligència tàctica, el candidat perfecte per liderar la propera fase de l'ampli moviment de canvi social.

³⁹⁹ El discurs de la *sostenibilitat*, afirma Jamison (2003), és probablement el que té més pes actualment en la producció de coneixement dels moviments ecologistes, el que millor dibuixa la seva tènue coherència interna. En efecte, més que parlar de singularitats i reialmes externs i aïllats, l'ecologisme contemporani ens parla de desenvolupament socioeconòmic, de justícia, de democràcia, de pau i sobretot de sostenibilitat. Això li permet desbordar els marges clàssics de la protecció ambiental: el moviment es projecta així en àmbits tan dispars com són el sector industrial –publicitat, consum, producció– a la modernització ecològica –*green business*–, la política –ecologitzant partits polítics– o el tercer sector –institucionalitzant certes lluites i mesures de protecció.

mode de producció de capitalista, a canvis socials o polítics, condicions estructurals claus per a la mobilització o a poders de les noves societats. Ja sigui remetent-nos a pautes, contextos, oportunitats polítiques, signes o discursos; interaccions humanes, valors, dinàmiques o conflictes socials. En totes, però, ha aparegut la condició esmunyedissa i tradicionalment difícil d'aquest tipus d'accions. Part d'aquesta incomprensió, però, probablement derivi, com argumenten diversos autors, del fet que les teories dels moviments socials s'han apropiat, generalment, a aquest tipus de protestes preservant una de les més bàsiques assumpcions del pensament social clàssic: "*els fets socials*" han de ser explicats per altres "*fets socials*" (Durkheim, 1938). Així és, generalment aquest tipus de moviment ha estat conceptualitzat, encaixat podríem dir, entre el ventall de processos socials i causes que fins al moment ha anat desenvolupat aquesta llarga tradició i que va des de canvis estructurals a nivell macrosocials, a la incapacitat de les institucions per fer front al canvi social, els conflictes sobre l'accés als recursos, les noves oportunitats polítiques, fins a les motivacions individuals. En totes, elles, però, el medi ambient passa a ser bàsicament una entitat passiva sobre la que s'imposen les voluntats i accions humanes, les dinàmiques o els conflictes socials. En totes elles, doncs, es pren partit per una sèrie d'elements o variables i se'n descuren d'altres⁴⁰⁰. Alguns factors, es pressuposa són més explicatius que d'altres. D'aquí la dificultat, argumenta Goodman (1999), que troben la majoria de teoritzacions a l'hora de donar comptes d'aquestes formes de protesta. És justament aquesta desconsideració, aquest oblit, aquesta presa de partit, la que ens incapacita per comprendre bona part de les lluites i conflictes ambientals actuals -com per exemple l'enginyeria genètica, on constantment queda reflectida la inseparabilitat, la coevolució constant entre humans i no humans (Sutton, 1999). És justament l'assumpció d'aquesta distinció ontològica de base, que situa els humans -i la societat- d'una banda i de l'altra la natura, aquest "altre" passiu i sense agència, la que explica bona part de la incomprensió, de la dificultat per conceptualitzar aquestes formes de protesta.

Aquest és un argument que també sosté Latour en parlar de l'ecologia política (1998). Per aquest, l'ecologisme contemporani, malgrat la caracterització habitual que s'ha fet de la seva acció, no estaria interessat en preservar uns determinats valors, una determinada naturalitat, una singularitat natural aïllada de qualsevol societat. Al contrari, demostra estar més interessat en la preservació d'un tot més global, imbricat, complex i variat. En mostrar i defensar l'estret compromís que existeix entre allò humà i no humà. Per tant, més que ser portaveus d'un discurs profètic i isolat, són actors interessats en qüestionar bona part de les relacions entre natura i societat, entre ciència i política a les nostres societats. Més que reaccionar davant d'un determinat greuge, més que

⁴⁰⁰ Algunes crítiques poden trobar-se a l'obra de Dordoy i Mellor (2001) i Epstein (1997).

protegir una determinada singularitat, semblen estar interessats en mostrar la imprescindibilitat que certes entitats i sistemes complexos tenen per les nostres vides i que la nostra vida té per les seves. En alertar de la necessitat de tenir cura i regular la vida en comú i per tant en qüestionar la capacitat dels dispositius democràtics, científics, jurídics actuals per representar una sèrie de relacions, de silencioses multituds que sovint són deixades de banda en l'administració d'allò comú⁴⁰¹. Per això, argumenta Latour, l'ecologisme és un *moviment* tan difícil d'aprehendre, tant en termes polítics com en termes sociològics⁴⁰², perquè es comporta com un autèntic *laboratori* sociològic que busca i ens força a repensar els propis límits, les formes de conceptualitzar i administrar allò col·lectiu (Latour, 1998: 2004). Perquè més que aportar una alternativa en termes de continguts, de propostes polítiques –tal i com normalment les entenem–, es comporta com una *transversal* que arrossega i desborda moltes de les distincions tradicionalment assumides⁴⁰³.

⁴⁰¹ Seguint la definició de Latour (1998; 2004), l'*ecologia política* seria una concepció que beu directament de les fonts de les ciències cibernètiques i que bàsicament mostra que resulta completament absurd centrar-se i analitzar agents aïllats quan el que es vol és comprendre processos tan complexos com les reaccions naturals i humanes que sorgeixen de l'entramat natura-societat. No té sentit analitzar d'una banda el problema de la capa d'ozó i de l'altra els greus desequilibris econòmics que condueixen a certs països a la sobreexplotació dels seus recursos naturals. El problema s'ha d'analitzar conjuntament i les solucions han de contemplar les complexes relacions que connecten ambdues dimensions (Guattari, 1989). En l'anàlisi d'aquestes relacions l'ús de recursos tecnològics i científics juga un paper de primer ordre. Permet, entre d'altres coses, determinar combinacions noves entre ciència i política. De la mateixa manera, l'acció política es conforma amb el desplegament de les articulacions col·lectives que possibilita l'ús d'aquesta tecnociència. Conceptes com equilibri, responsabilitat, indeterminació, gestió de riscos, comitè d'avaluació... fonen ambdós aspectes i els tornen indiscernibles. Les aus d'una zona, les dunes, els rius, la biodiversitat... són elements a considerar en el moment de formular propostes de convivència i vida quotidiana. I a la inversa: el nostre dia a dia està marcat pel que passa amb aquestes entitats: els problemes de marginació, misèria, excés de població... atur són determinants en la formulació de protecció medi ambiental. L'ecologia política, per tant, presta una atenció privilegiada a una definició de l'ordenament social com a una madeixa de relacions que fusiona allò polític i allò científic, que connecta éssers humans i éssers no humans en teixits d'accions indiferenciats. Efectivament, humans i no humans compartirien estatus en l'ecologia política.

⁴⁰² Argumenta Castells que l'ecologisme és un moviment difícil de caracteritzar, primer, per l'enorme variabilitat interna que presenta, perquè s'ha modificat molt al llarg dels anys i perquè és difícil establir una línia de continuïtat i de coherència interna i, segon, perquè malgrat ha estat qualificat de nou moviment social no guarda massa semblances amb els altres moviments fins al punt que sovint és vist com un moviment a part (Castells, 1997).

⁴⁰³ No és només una alternativa en termes de continguts, de propostes polítiques, a la política formal. De fet, és difícil d'ubicar dins de la política formal –és de dretes, és d'esquerres, és progressista, és conservador?-. Tampoc és un moviment únicament naturalista, que busqui preservar una natura ancestral i virginal, al contrari, com alguns posen de manifest cada cop més aglutina i interconnecta interessos i lluites més complexes i diferenciades –justifica ambiental, racisme ambiental, seguretat alimentària, drets de propietat intel·lectual de la tradició Ni és un moviment clarament científista, com alguns han comentat, que busqui socialitzar la ciència i fer política a través d'aquesta, o que busqui justament el contrari, és a

La inclusió d'allò no humà: ANT i protestes ambientals

Com a la majoria de protestes ambientals, a Doñana conflueixen un seguit de particularitats i elements que fan que ens trobem davant d'un episodi especialment complex, incòmode per a les ciències socials. L'episodi es mostra indòmit i rebel davant els eixos i categories habitualment mobilitzades pel pensament social per explicar aquests fenòmens. Rius, ocells, activistes, científics i polítics es troben reunits en un mateix enrenou. Actors, entitats, accions i coneixements, elements tots ells poc comparables, es troben compromesos en una mateixa i incerta història. Doncs bé, és justament aquesta capacitat per qüestionar molts dels supòsits del pensament social que té l'ambientalisme, que té la controvèrsia que ens ocupa, sobretot en relació al paper de la natura i d'allò no humà en la vida en comú, el que considero rellevant. En efecte, és aquest caràcter incòmode, transversal als calaixos de la modernitat⁴⁰⁴ el que em fa porta a refermar el compromís de que pot ser interessant explorar positivament els beneficis que pot tenir incorporar un enfocament no dualista a l'anàlisi del fenomen d'acció col·lectiva⁴⁰⁵.

En aquest sentit, si bé és cert que hi ha hagut força intents per incloure conceptualment la natura dins de la teoria social –inclòs el marxisme ecològic, el coevolucionisme o el metabolisme societal– la majoria d'ells han fracassat perquè han pres com a referència un enfocament bàsicament dialèctic. Això és, han atribuït a la natura una capacitat per actuar independentment de, i independentment amb, els humans (O'Connor, 1998; Harvey, 1996). En conseqüència, en el seu intent per harmonitzar i balancejar els dos pols, evitant tant un determinisme social com un determinisme natural, les aproximacions dialèctiques s'han vist obligades a articular visions força reificades i monolítiques tant de la “natura” com de la “societat” (FritzSimmons i Goodman, 1998; Haraway,

dir defensar una posició anticientífica davant la vida retallar-li poder a la ciència, democratitzar-la (Yearley, 1996).

⁴⁰⁴ L'aposta per l'ecologia política, destaca Latour, suposa un canvi de coordenades per a l'acció social, natural i política, sobretot perquè trenca amb els postulats de la modernitat (Latour, 2004; Lipietz, 1999). Aquesta, com diu l'autor francès, no parla ni ha intentat parlar mai de la natura. Més aviat fa referència a complicades formes d'associació entre éssers i entitats: regulacions, equipaments, consumidors, institucions, hàbits, vaques, ecosistemes... fent completament superflu per veure aquí la reivindicació per una natura inhumana i ahistòrica. La natura no és qüestionada, doncs, per l'ecologia. Al contrari, esborra les fronteres i redistribueix els agents, els mitjans i les finalitats. Això, com diu Latour, ens remet inevitablement a una antropologia *premoderna*. No en va les separacions societat/entorn natural, humanitat/animals, tecnologia/societat, tecnologia/natura, ciència/política són el seu principal focus d'atenció, el seu principal motiu de crítica i malestar.

⁴⁰⁵ “So it seems we need to modify our use of terminology. More fluid terms are needed: dialectical, open-ended terms to characterize the ebbs and flows, nuances and subtleties and the ambiguities of environmental politics” (Jamison, 2001:178)

1991; 1999). Per això, tot i que no és l'únic, penso que un enfocament relacional com el de l'ANT⁴⁰⁶, pot ser especialment útil per dissoldre aquesta distinció ontològica i avançar en l'explicació d'un fenomen com aquest.

“Transcending this barren modernist/antimodernist, culture/nature dichotomy requires us to find a new set of terms which reflect the co-construction of nature and culture, and which in so doing may provide the grounds for a renewal of public agency and identification with environmental and related public policies” (Szerszynski et al. 1996: 5).

En aquest sentit, el principi de simetria radical, que com hem vist dissolt la distinció entre natura i societat, que considera els humans i no-humans actants igualment importants sobre el paper en la constitució d'allò social, promet ser un principi interessant per abordar, des d'un altre angle, una acció col·lectiva com aquesta. És més, pot ser un punt de partida interessant per superar altres dualismes existents en el pensament social i que també afecten a la conceptualització dels “*moviments socials*”. Així és, com dèiem al segon capítol, la concepció radicalment relacional d'allò social permet no només adduir que les xarxes d'allò social comprenen agençaments d'elements humans i no humans sinó també que és possible reconceptualitzar des d'una visió més monista, relacional i pràctica conceptes tan importants per aquest àmbit d'estudi com són l'acció, la intencionalitat, la subjectivitat i l'agència, la identitat d'un determinat col·lectiu. Així enlloc d'apel·lar a individus o totalitats preconcebudes podem passar a tractar-los com a productes relacionals –simultàniament reals, discursius i socials (Latour, 1993)–, conseqüència de la interacció entre entitats heterogènies. Més que considerar-los atributs o definicions apriorístiques, podem començar a analitzar-los com a efectes emergents, fenòmens que poden prendre diferents formes (Callon i Law, 1994; Latour, 1999). De la mà d'aquests capgirament ontològic, en efecte, corre paral·lela una dissolució més àmplia dels dualismes moderns. Per exemple entre estructura i agència. O entre micro i macro nivells d'anàlisi. Des d'aquest punt de vista el focus es centra en la relacionalitat, un fet que implica que no hi ha causalitats ni regnes ontològics privilegiats, tampoc canvis d'escala, en el domini social (Latour, 1999). Un fet, doncs, que reforça la hipòtesi de que hi ha un gran nombre d'eines conceptuals de l'ANT que poden contribuir a interrogar millor el procés a través del qual determinades xarxes expressen poder i agència. Sense anar més lluny, la pròpia noció de *traducció*. Entesa com a alineament de propietats, d'accions,

⁴⁰⁶ Tot i que no és l'únic intent dins del pensament social per incloure la natura, o allò no humà, dins de la teoria social, si que ha estat, com hem vist al segon capítol, un dels que més activament ha provat de dissoldre, entre d'altres, el dualisme entre societat i natura (Kortelainen, 1999).

interessos i preocupacions entre actants per enrolar-se en una xarxa, albira ara la possibilitat d'explicar, si més no provar-ho, bona part de les peculiaritats que envolten una controvèrsia ecològica com aquesta. No en va la traducció fa referència sobretot al desplaçament dels altres i a l'expressió “*en un llenguatge propi*” del que els “*altres diuen i volen, del perquè fan el que fan i de com s'associen entre ells*” (Callon 1986: 223). Fa referència per tant a un procés prenyat de política: d'exclusions, redefinicions, i subversions (Leigh Star, 1991).

Així doncs, atesa la llarga tradició d'aquest enfocament en l'estudi social de la ciència i la tecnologia, hem de pensar que l'ANT pot ser un enfocament especialment útil per estudiar episodis en els que la ciència és tan present i tan determinant a l'hora de configurar i proposar accions. Entre d'altres coses perquè les disputes ambientals, com apunta Lockie (1999, 2004) rarament són conflictes entre una ciència tecnocràcia i un ambientalisme romàntic. Més aviat són conflictes sobre quina ciència ha de prevaldre, quines finalitats són les que han de guiar la seva acció (Beck, 1992). En aquest sentit, les disputes ambientals, les controvèrsies ecològiques, són sobretot conflictes que giren al voltant de la ciència, sobre qui pot parlar en nom dels ocells, la contaminació, les preses, els sediments, els ecosistemes, els arbres... i sobre com aquestes entitats responen als diferents intents d'enrolament en les xarxes i accions proposades. La composició d'agència en aquests contextos, per tant, és tremendament dependent de la capacitat per obrir la “*caixa negra*” de la ciència i enrolar els seus *actants* en la pròpia xarxa. Així també, un concepte aparentment llunyà com és el d’“*acció a distància*”, proposat per Latour per articular el mode en el que pràctiques científiques localitzades (controlades en laboratoris) aconseguen tenir un aire d'aplicabilitat universal gràcies a la seva extensió en l'espai i en temps a partir de la seva inclusió en determinades xarxes, pot ser-nos molt útil per explicar, precisament, aquesta extensió del poder i de l'agència en l'espai i en el temps a partir de xarxes en les que els *actants* científics juguen un paper tan determinant. Com s'estableixen, en definitiva, “punts de pas obligatori” o “centres de càlcul” en aquestes xarxes de gestió d'allò natural (Callon, 1986). En qualsevol cas, més enllà del concepte utilitzat, més enllà també d'oferir una base definitiva per articular una nova teoria dels moviments socials, l'ANT, penso, pot ser un molt bon punt de partida per tractar de manera innovadora una realitat complexa com és la protesta contra el vessament tòxic de Doñana. En aquest sentit, retornant a l'argument inicial, més que orientar *sociològicament* la qüestió, entendre-la en funció de les variables tradicionalment mobilitzades, prefereixo orientar la investigació cap a un *mode més simètric*, menys dicotòmic, en el sigui possible explicar aquesta mobilització sense apel·lar a diferenciacions ontològiques de base i en el que sigui possible explicar com certes pràctiques localitzades performen allò social, és a dir, “agreguen” i “ordenen”, sustenten, interaccions en

l'espai i el temps. Aquest gir, a més d'aportar una reconceptualització menys moderna de l'acció col·lectiva, albira importants implicacions per l'atribució d'agència i la comprensió de la dimensió col·lectiva de l'acció col·lectiva⁴⁰⁷.

La construcció de la protesta: un punt de vista simètric

Tornem a la controvèrsia. És en aquest escenari incert, dens i bigarrat, on m'interessa començar l'anàlisi. A Doñana després del vessament ens trobem un escenari ple de lluita i treball, d'esforç per reduir la incertesa i de (re)definir els límits i els col·lectius que la contaminació ha esborrat. El fet de tractar-se de quelcom relacionat amb la natura no assegura la seva objectivitat. Actors, coneixements, recursos, per res comparables, es troben compromesos en una mateixa història. Ciència, política, economia, tècnica... tot es troba barrejat. La controvèrsia esdevé una madeixa complexa que relaciona, barreja i uneix elements i actors molt diferents, que mobilitza coneixements molt diferents, que dibuixa xarxes difícils de compartimentar. Estem davant d'una d'aquestes situacions "estranyes" que tant agraden a Bruno Latour (1993), un d'aquests episodis incòmodes que desarmen la cultura intel·lectual occidental. Bàsicament perquè, com ens diu l'autor francès, no sabem com afrontar-lo, no sabem com estudiar-lo. Híbrid, tant pels diferents coneixements que fa servir, com pels recursos i actors que mobilitza, l'objecte en qüestió desborda els espais compartimentats de la modernitat. Com abordar analíticament la barreja? Aquest és el repte sembla plantejar-nos una situació així. Aquest és el context, també, que més afavoreix l'exercici que m'he proposat portar a terme. Enmig del bullici tot el que puc fer és descriure. Ser agnòstic. Provar de donar comptes d'aquest procés d'ordenament, d'aquest esforç d'estabilització, definició i representació que procura des de diferents fronts combatre la incertesa i reduir la inquietud provocada pel vessament. Aquest és de fet el tret que justifica la inclusió d'una controvèrsia en el context d'aquesta tesi. Aquest dens i complex bullici d'accions m'obliga, més que a d'altres situacions, a descriure més que a suposar, un fet que obre la possibilitat de fer cartografies diferents de l'ordre social⁴⁰⁸.

⁴⁰⁷Una precaució per al lector: el text que segueix funciona com un laboratori, és a dir, busca fer plausible, probable, un relat en el que empírica i teòricament el monisme sigui plausible. És important, com argumentava en anteriors seccions, portar la conceptualització d'aquests fenòmens més enllà del marc metafísic i essencialista en el que tradicionalment ha estat reduït (Melucci, 1996). Per aquesta raó, a partir d'ara, el protagonisme el tindran les relacions i no els actors, és a dir, les pràctiques que permeten apreciar, més que suposar, com es conforma un actor, com està articulat, com és capaç de fer coses.

⁴⁰⁸Així és, és en les crisis ecològiques on és més fàcil posar en evidència la ideologia i la maquinària moderna. Aquesta, encarregada constantment de diferenciar i discernir essències, no pot fer res davant d'episodis tan incerts, polèmics i indeterminats. L'aparell dicotòmic

En efecte, en un escenari com aquest, on tota competència per actuar, per dir i decidir, és discutida, on qualsevol afirmació ha de ser defensada i sustentada, veiem més clarament com els diferents actors mobilitzen una gran quantitat de recursos, informacions, contactes i coneixements. Com lluiten i vetllen per la seva legitimitat i posen en qüestió la dels altres. Com treballen, en definitiva, per constituir-se en portaveus i articular una definició més o menys sòlida del que ha passat. A diferència de situacions més estabilitzades, quan els coneixements i els fets no estan assegurats, tota aquesta activitat es torna més visible. Quan la controvèrsia està tancada, la situació apareix normalment com un conjunt d'enunciats estabilitzats, en el que és fàcil veure actors clars i definits, separar contextos i decisions, reconstruir intencions i estratègies, repartir èxits i fracassos, talment com si parléssim d'un guió que ha estat executat. Però en plena controvèrsia, els actors i coneixements es relacionen i comprometen indiscriminadament. És difícil, en una situació així, simplificar, reinterpretar, puntualitzar o purificar ràpidament el que està passant. Cap *caixa negra* és capaç de dominar clarament la interpretació dels fets i les accions, les negociacions i disputes que hi tenen lloc. A *peu de catàstrofe*, la martingala, la barreja i la disputa dominen la narració⁴⁰⁹.

s'encalla davant de híbrides i impures com aquestes, davant polèmiques i pràctiques que reconstrueixen constantment els límits del que és natural, social, científic, polític, públic o privat... És aquest moment, doncs, quan s'obre la possibilitat de fer cartografies diferents de l'ordre social, quan es visibilitzen millor les tensions i actors que elaboren la societat, és a dir, que configuren i endureixen certes associacions en situacions altament indefinides, barrejades i viscoses (Lockie, 2004).

⁴⁰⁹ Deu anys després, la controvèrsia és representada d'una forma ben diferent. Tot i que encara queda contaminació als marges del Guadiamar, tot i que encara hi ha disputes obertes i interrogants per respondre, la situació és força més tranquil·la que en aquells mesos posteriors a l'accident. La restauració, tothom coincideix, ha estat un èxit, un esforç sense precedents, un exemple de col·laboració entre científics, polítics i societat civil. La quantitat d'informes, estudis i anàlisis que s'han fet per avançar en la recuperació de la comarca avalen aquest esforç i evidencien l'èxit d'una escomesa que no s'havia fet abans, en intensitat i recursos, a cap altre lloc. La remediació dels sòls, la repoblació de les espècies aquàtiques, la colonització de les aus són avui mateix bons indicadors d'aquesta col·laboració que ha portat a una recuperació ecològica de la zona. Les àrees protegides han augmentat, el Guadiamar ha aconseguit la figura de Paisatge Protegit i la bassa sinistrada està segurament clausurada i inertzada. També la recuperació econòmica comença a notar-se: a la zona. Ara hi ha plantes fotovoltàiques i Aznalcóllar, poc a poc, ha deixat de ser una localitat minera per passar a ser un pol de producció d'energies renovables (aviat albergarà un dels projectes de tecnologia solar més importants del món, el Parque de Actividades Medioambientales). Malgrat encara hi ha disputes importants, acusacions i polèmiques obertes des del dia del vessament, podríem dir que l'episodi està tancat, definit, estabilitzat. Així ho reflexen els llibres, les declaracions i fins i tot les exposicions organitzades per commemorar la primera dècada posterior a l'accident. Doñana s'ha salvat! És cert que l'accident va ser de proporcions enormes, més grans de les que en principi es pensava, però també les mesures i els recursos mobilitzats van ser de proporcions enormes, iguals o superiors a l'accident. Administracions, científics, veïns, tots han col·laborat, unit esforços i pres decisions, en molts casos difícils i arriscades, que s'han demostrat exitoses, pioneres, exemplars, per a la recuperació integral de la zona. Només els grups ecologistes es desmarquen d'aquest retrat. Segons apunten, l'equilibri ecològic de la

En aquest context, el *desastre d'Aznalcóllar* apareix bàsicament com una definició que s'aconsegueix després d'un xoc de definicions, de debats i lluites entre diferents actors implicats. El que ha passat és quelcom que es qüestiona i es redefineix constantment en funció de l'actor implicat. Així és, malgrat la forta presència científica, cap coneixement sembla capaç de solucionar i tancar d'un cop i per sempre les polèmiques que envolten el vessament. Al contrari, més que introduir objectivitat al debat, més que resoldre i tancar polèmiques, la presència de la ciència multiplica els focus de discussió i de debat. Més que produir fets incontestables, alimenta i fomenta que les posicions es redefineixen, s'afirmin i es transformin constantment. En efecte, malgrat tothom coincideix a pensar que la seva sola presència ajudarà a clausurar les diferents polèmiques, el cert és que els científics tampoc es lliuren del fet d'haver de clausurar les seves pròpies controvèrsies⁴¹⁰. Constantment, ja sigui parlant de contaminació, de metalls pesants, d'afecció al llit dels rius o del PH de les aigües, les dades científiques introdueixen incertesa, creen més que no tanquen polèmiques. Creen identitats. Són objecte de negociació. Origenen diferenciacions constants –tant en termes del que està passant com en termes d'identitat, de la definició i competència dels diferents actors involucrats. Què contenen els llots? Que passarà amb els fràgils ecosistemes que envolten la zona? Què és el que s'està estudiant? Qui ho està fent? Com s'està fent? Qui parla en nom dels ocells? Qui en nom dels aqüífers? Quina ciència ha de prevaldre? Quines finalitats han de guiar la seva acció? Al llarg de la

zona continua sense estar assegurat. El desastre d'Aznalcóllar continua contaminant. Ningú sembla haver après la lliçó. No només perquè roman contaminació al Guadiamar o perquè no s'ha connectat el corredor del riu amb el Coto del Rey de Doñana –sense aquesta connexió, el Corredor Verde, podríem dir, no compleix amb la funció fonamental amb la que es va crear que era connectar el nord de Sierra Morena amb Doñana–, també perquè continuen havent-hi noves filtracions, noves urbanitzacions i caçadors que retornen a la zona. Com si res hagués passat. L'experiència, lamenten, no ha servit per augmentar la consciència ambiental de les administracions ni el control sobre altres explotacions mineres. O perquè Boliden, l'empresa responsable del vessament, es faci càrrec com a mínim, un cop descartada la via penal, del cost de la neteja –300 milions d'euros–. Sigui com sigui, sembla que el pitjor desastre ecològic de la història d'Europa, afortunadament, és ja un episodi del passat, una actuació de resultats notables, un exemple de col·laboració entre administracions i científics. Més informació de l'exposició "*Guadiamar. Ciencia, técnica y restauración*" a: www.guadiamar.es/

⁴¹⁰ En principi a la controvèrsia podríem dir que es treballa des d'un paradigma de la complexitat amb l'esperança que a través d'aquests mitjans, confiant en els coneixements científics, s'arribi a una determinació aproximada del que ha passat, s'aconsegueixi articular a una solució segura per a la recuperació de la zona. Sembla com si l'acumulació de dades i més dades hagués de portar a generar models d'anàlisi més complexos i per tant més encertats. Aquesta, de fet, és una solució habitual de les societats actuals per a circumstàncies imprevistes. Sembla que la ciència hagi de ser el portaveu habitual d'aquests accidents que desborden les previsions i els principals mitjans de control, que per ella sola la solució hagi de proporcionar una solució al que està passant. Ara bé, aquest model de solució integral, basat en la complexitat i l'acumulació, en el consens i les solucions unívocues, no és suficient (Collins i Pinch, 1996).

controvèrsia, veiem, la ciència més que introduir objectivitat introdueix constantment perplexitat. Esdevé un element clau, un llenguatge comú però per res és suficient per conjurar les polèmiques d'un episodi tan complex i bigarrat⁴¹¹.

Un exemple: la polèmica al voltant de la definició de contaminació. El vessament, tothom està d'acord, és altament tòxic. Ara bé, què vol dir això? Fins a quin punt és contaminant? Com afectarà a les diferents espècies i ecosistemes? Fins on arriben els llots? En aquest punt els desacords es multipliquen, les interpretacions i els posicionaments varien. És en aquests moments, quan la incertesa creix, que acostumem a pensar que la ciència és la millor solució. El millor, tendim a pensar, és recollir mostres, prendre mesures, solucionar la situació a partir d'anàlisis i investigacions. Deixar-ho en mans dels experts. No obstant, no sempre funciona aquest esquema. De vegades, més dades, més mostres, més anàlisis no asseguren l'objectivitat, no resolen la incertesa ni clausuren del tot la polèmica. Al contrari. A la controvèrsia, de fet, en un tema com és la definició de contaminació, la intervenció científica fa aixecar una forta polseguera i enfronta a tot tipus d'actors: grups de científics, ecologistes, administracions. No només perquè es produeixen desacords en termes d'interpretació –fins on arriba el vessament- o en termes d'anàlisi –què conté realment el vessament?- també perquè es multipliquen els desacords en relació als mètodes d'observació i registre que han de ser utilitzats –com mesurar-ho?. Cada informe del CSIC és discutit, rebutat i ampliat per altres informes. Cada analítica és contra-analitzada. Cada interpretació reinterpretada, ja sigui per altres equips científics que segueixen l'accident o per part de diferents agrupacions ecologistes. Més dades, més anàlisis, més mitjans en aquest sentit no necessàriament comporten un major consens. Definir d'una o altra manera la contaminació té conseqüències per als diferents actors, també per la pròpia controvèrsia. És diferent agafar mostres del tram inicial del riu que fer-ho d'altres parts menys contaminades. És diferent el retrat que surt d'analitzar el cos dels llagostins que el que surt d'analitzar el seu cap. És diferent prendre mesures en vuit punts diferents que fer-ho en quinze. Mentre pels uns és important contemplar la dimensió econòmica, les implicacions per a la salut pública del vessament, per altres l'important és l'afecció ecològica,

⁴¹¹A Doñana això es veu clarament: malgrat l'acord inicial perquè el CSIC sigui el portaveu oficial del desastre, al llarg de la controvèrsia veiem que aquest organisme és discutit i rectificat per diferents actors. El seu paper d'àrbitre i certificador és profundament qüestionat tan pels grups ecologistes, que a través d'anàlisis i informes *independents* posen en evidència molts dels resultats publicats pel CSIC, com per altres científics espanyols que des de tribunes significades, per exemple la revista *Nature*, posen en entredit la tasca i els protocols utilitzats per analitzar la desfeta. Fruit d'això, el CSIC, es veu obligat a modificar i rectificar molts dels seus diagnòstics i pronòstics, a reajustar els seus mètodes i protocols. La constatació d'aquesta indeterminació científica provoca no només la demanda de més investigació, sinó la també multiplicació de debats i de *portaveus científics*.

l'impacte diferit i bioacumulat dels metalls pesants en les cadenes tròfiques⁴¹². En funció dels sabers, dels especialistes, dels mètodes implicats, el retrat que surt de l'esdeveniment és diferent. Malgrat en tots ells, la ciència és un llenguatge comú, un coneixement indispensable, no és suficient per articular un consens clar i unívoc. A cada pas varia la interpretació. Amb cada discussió es dirimeixen efectes i dimensions diferents. A cops la natura és quelcom local i circumscrit, a cops quelcom global i profundament interconnectat⁴¹³. De cada visió se'n deriven, doncs, jocs de posicions, rols i identitats diferents. A cops el CSIC és *imprescindible*, a cops *interessat*, *conservador*, o fins i tot *inexpert*⁴¹⁴. L'estabilitat, per tant, és quelcom preuat i difícil d'aconseguir. No hi ha una sola lògica possible. La ciència no és suficient.

Aquest és el context en el que actuen els ecologistes, on proven de convertir-se, ells també, en actors legitimats per parlar en nom del que està passant. En aquest context fan analítiques dels llocs, mobilitzen i relacionen dades disponibles, fan fotografies, parlen amb els mitjans de comunicació, emeten comunicats de premsa, qüestionen i discuteixen les anàlisis i els informes del CSIC⁴¹⁵, s'entrevisten amb responsables polítics... porten a terme una densa i frenètica activitat per tal d'aconseguir articular

⁴¹²Al capítol 3 parlo abastament d'aquestes polèmiques. Una mostra d'aquesta polèmica definició de contaminació, de tota manera, la trobem a la següent cita: "*Lo que no es 'contaminación legal' no existe. Es decir, todo lo que no está tipificado en la legislación, sobra. Así, por ejemplo, se toman muestras para detectar los metales pesados en el agua, pero no sabemos nada de cómo se distribuyen y acumulan por las redes tróficas, no sabemos nada de cómo se van infiltrando en el suelo, no sabemos si ya han empezado a afectar a quienes retiran los lodos. Y, sin embargo, el aún escaso conocimiento que tenemos de los procesos naturales nos sugiere que todos esos procesos y muchos otros están teniendo lugar ya*" (Álvarez Cobelos, 1998).

⁴¹³"La Naturaleza se tragará lo demás, y las afecciones que se darán a largo plazo serán por ahora desconsideradas por improbables o indeterminables, o incluso caerá sobre ellas el interés científico fructificando en numerosas investigaciones" (Esteve, 1998).

⁴¹⁴"The Association for the Advancement of Science and Technology in Spain (AACTE), and most Spanish citizens, were shocked by the inability of official bodies to tackle the public health and environmental issues, which were worsened by their conspicuous efforts to minimize the political consequences. One of the few positive actions was by César Nombela, president of the Spanish National Research Council (CSIC), who created a 'commission of national experts' to provide guidelines for the treatment of the toxic spill and the monitoring of its effects. But the commission includes at least 17 members. Many are academics without much experience of deoxygenation, ecotoxicology and monitoring of soils, rivers and ecosystems following mine spills. The AACTE strongly suggests that the commission should be smaller and incorporate international engineers and scientists with relevant expertise" (Nature, 1998, vol 395. P. 110)

⁴¹⁵Com ens recorda Yearley (1995), la relació de l'ecologisme amb la ciència és paradoxal. D'una banda, la ciència i la comunitat científica en general apareixen com a aliats, i fins i tot sovint apareix com un oracle indiscutible, gairebé sagrat. Ara bé, també apareix sovint com a quelcom profà, pertanyent a conxorxes i interessos polítics. Aquest és un fet evident mentre a l'episodi. Allà no sabem massa bé el destí d'aquesta coalició. La relació dual, de doble vincle, es manté mentre dura la controvèrsia.

una definició alternativa del que ha passat, per parlar *en nom* de l'accident, resistir als intents de minimització del desastre que es deriva de les definicions fetes per les principals administracions governamentals. Com ells, molts altres actors combaten per reduir la incertesa. Treballen també per restablir la situació per esbrinar què ha passat. Cadascú mobilitza dades, recursos i coneixements. Tots emprenen accions i produeixen definicions. El lloc dels fets es converteix així en un improvisat laboratori, en un estrany parlament replet de representants i de definicions, on diferents actors negocien i discuteixen l'abast i la naturalesa de l'accident, la qualitat i la necessitat d'emprendre certes accions i mesures. Experts, profans, polítics, afectats, activistes i científics, jutges i periodistes... un vast joc de relacions i posicions va prefigurant-se al voltant de l'esdeveniment. Científic, polític, natural, social, econòmic... Urgits, tots combinen creences i pràctiques, coneixements i força de treball en una unitat d'acció empíricament indissociable.

Doncs bé, com, en un context així, els grups ecologistes aconseguen trenar accions comunes, evidenciar que el país viu una de les pitjors crisis ecològiques de la seva història? Com arriben a consolidar-se fins a arribar a construir un contrafort poderós i creïble, capaç de resignificar el contingut de l'activitat política i resistir als intents de localització que operen sobre l'esdeveniment? Com deia anteriorment, si apel·lem a les variables tradicionalment utilitzades en l'anàlisi de l'acció col·lectiva, podem explicar-ho remetent-nos als recursos i estratègies utilitzades per mobilitzar, enrolar i convèncer a altres grups. És una qüestió podem dir de destresa, de capacitat, d'intel·ligència tàctica per aconseguir uns majors beneficis, un millor encaix en el difícil i competitiu món de les forces socials i polítiques. O bé, podem interpretar-ho com un gest d'oportunisme, d'aprofitament d'una conjuntura política –macro, meso, tan se val– per mobilitzar i fer arribar una sèrie de protestes i demandes a l'opinió pública, a la societat en general. També podem explicar-ho a partir de les conviccions ideològiques, dels valors o de les motivacions individuals dels propis activistes. La perseverança, la capacitat per produir i compartir una mateixa visió, per projectar una identitat inclusiva, atractiva, capaç de conciliar les frustracions, els malestars d'una determinada societat o moment històric. Podem resumir aquesta densa activitat apel·lant a moltes categories diferents: discursos, retòrica, motivacions, valors, estructures, contextos, recursos, identitats... Moltes d'aquestes variables, soles o combinades, poden servir-nos per donar comptes de l'episodi que ens ocupa. Tanmateix, com deia també, cap explica de forma convincent el que succeeix a les ribes del Guadiamar. Certament, a Doñana se'ns fa difícil explicar el que passa atenent únicament a les variables disponibles, atenent únicament a variables “socials” –és a dir, seguint els preceptes durkheimians. No estem davant d'un grup de persones clarament definit, amb una sèrie d'imaginariis i de

valors compartits que busquen projectar una sèrie d'identitats, transmetre una particular i sòlida visió del món a la resta de la societat, o aconseguir una sèrie de beneficis socials o polítics. De la mateixa manera, a la controvèrsia és difícil diferenciar l'actor del context, o contextos, en els que actua. En plena controvèrsia es fa difícil distingir el fons de la forma, el rerefons dels actors. Res és essencial ni previ. Tot emergeix i es produeix, tot necessita d'un munt d'accions i aliats per consolidar-se, per assegurar una mínima existència, per precària que sigui. La situació aboleix, per tant, qualsevol possibilitat de diferenciar d'entrada clarament l'actor del context. És en plena controvèrsia on es dirimeixen els móns possibles, on es conformen es propis actors, on s'articulen els contextos rellevants. És a partir de l'esforç de diferents actors per definir la situació, doncs, que es perfomen i delimiten aquests contorns. No té sentit, en aquest context, diferenciar taxativament causes de conseqüències. Tampoc sostenir que "sota", "damunt" o "fora" la controvèrsia hi hagi actuant un context "més ampl". Ni que hi hagi *actors* predefinits, amb idearis, creences i repertoris d'acció clarament identificables. Com tampoc diferenciar oportunitats de limitacions, mitjans de finalitats. Ni tan sols és fàcil diferenciar enunciats contraposats, o dirimir què són identitats i què recursos. És la ciència un recurs? Què diferencia a un científic d'un activista? A peu de catàstrofe, és difícil contestar a una pregunta així. Multitud de persones recullen mostres. Poden ser tècnics de l'administració, personal del Parc, investigadors del CSIC, ecologistes, veïns... Per a qui treballen? Quins interessos tenen? Quines motivacions l'orienten? Quins sistemes de creences els guia? Aparentment les accions són força semblants, tot els actors, d'una manera o altra estan interessants en acumular dades, en fer analítiques, en determinar què ha passat. Tots fan ús dels informes, tots apel·len a fets objectius, tots aposten per crear coneixement, per resignificar científicament què està passant. Qui és l'actor aquí? De qui la intenció? Quin és l'element causal que ens porta a entendre el sentit que pren aquesta acció? És d'hora per delimitar les identitats, per resumir tan fàcilment tota aquesta activitat.

En efecte, és obvi que les narratives habitualment aportades per la teoria dels moviments socials poden dir-nos coses interessants al respecte. Per explicar la mobilització, per exemple, podem apuntar a les oportunitats polítiques que ha obert la disputa entre administracions, o a les que ha la dèbil i ambigua legislació ambiental espanyola en matèria de Parcs. O centrar-nos en l'oportunitat mediàtica que obre la proximitat de l'espai protegit més emblemàtic del sud d'Europa. O per contra, en les possibilitats que obre la forta presència científica a la zona. Podem també centrar-nos en la coherència interna del discurs dels grups ecologistes presents a la zona. Parlar dels seus valors, de les seves creences, de la posició crítica enfront els discursos economicistes i tecnocràtics de les

administracions. Remetre'ns a les contradiccions vinculades als modes de producció capitalista, o a certes condicions estructurals i històriques pròpies del context polític espanyol. La llista és extensa. Cadascuna d'aquestes narratives reflecteix i recull, sens dubte, aspectes centrals, importants per explicar aquesta mobilització. Seria absurd dir el contrari. El meu objectiu no és deixar-les de banda, ni substituir-les per una narrativa pretesament superior, més acabada i omnicomprensiva. Tot el contrari. És evident que una combinació d'oportunitats polítiques, de canvis històrics, materials, culturals en la gestió dels ecosistemes, en la conscienciació ambiental, a la que se li agreguen recursos científics, testimonis, mitjans de comunicació, coneixements locals, pot explicar la mobilització aixecada arrel de l'accident. Ara bé, també és evident que l'aparell conceptual tradicional, capficat en la tasca de diferenciar i discernir els elements més essencials, s'encalla cada cop que prova d'encarar un episodi tan incert, ambigu i poblat com aquest. A la controvèrsia, els contextos, els actors, els coneixements, els ecosistemes, tots tenen límits difosos. Tots combinen creences i pràctiques, recursos, coneixements i força de treball en una unitat d'acció empíricament indissociable.

La controvèrsia desborda, en aquest sentit, tot intent de simplificació o de demarcació definitiva. Com abordar, doncs, aquesta realitat complexa i barrejada? Com explicar que un actor inicialment poc significatiu, a mida que avança la controvèrsia, esdevé clau per entendre com es produeixen determinats efectes i processos? Que es fa imprescindible en la configuració de l'espai públic i col·lectiu que apareix després de l'accident? La clau, postulo, està en posar en pràctica un enfocament més relacional, menys apriorístic. En efecte, si en comptes de suposar ens cenyim únicament al procés pel qual el col·lectiu esdevé col·lectiu, amb independència del nombre i la naturalesa de les entitats involucrades, s'obre una interessant possibilitat de fer una cartografia diferent, alternativa, de la mobilització que s'aixeca arrel del vessament⁴¹⁶. Si activem una mirada més agnòstica i simètrica pot ser més fàcil, penso, recollir i seguir les accions, les polèmiques i el complex procés d'estabilització que segueix a un episodi com aquest. És llavors quan ens adonem que l'acció dels ecologistes es trenca, bàsicament, a partir d'una miriade d'accions, de petites accions, no sempre coordinades ni relacionades entre si. És gràcies a aquestes que, poc a poc, va prenent cos

⁴¹⁶Melucci ja ens havia recomanat un procediment sembla al primer capítol: "son los actores sociales quienes producen el sentido de sus actos a través de las relaciones que establecen entre ellos (...) Los conflictos actúan como señales que nos indican el carácter construido de la acción social y su tendencia a cristalizar en estructuras y sistemas" (Melucci, 1994: 127). No obstant, tot i apostar per un punt de vista relacional, el seu punt de partida epistemològic no pot ser qualificar d'agnòstic ni simètric. Més endavant tindrem ocasió de discutir amb profunditat aquesta qüestió.

una acció més global. És gràcies a aquestes que es coordinen diferents associacions. Que es mobilitzen altres actors socials i que s'aconsegueix resignificar i renegociar certs límits de l'esdeveniment. Com? Bàsicament creant i mantenint obertes certes tensions la resolució de les quals porta a la configuració del mencionat espai. La més important segurament és la tensió que els porta a globalitzar allò local, a desterritorialitzar allò localitzat, a parlar d'un esdeveniment i efecte global davant d'un de local i situat. En fer-ho, però, no només mobilitzen discursos, identitats, recursos, oportunitats polítiques, tal i com clàssicament hem entès aquestes categories. L'anàlisi de l'actuació dels ecologistes mostra clarament que aquesta és bàsica i completament dependent d'articulacions entre entitats humanes i no humanes. Dos conjunts de pràctiques poden servir-nos, en aquest sentit, per il·lustrar aquest punt: les que tenen a veure amb el seguiment de les aus del Parc i les que impliquen un ús massiu d'Internet.

El seguiment de les aus

Com hem vist a l'anterior capítol, pels ecologistes no hi ha dubte: la contaminació ha entrat a Doñana. El desastre és d'una magnitud molt més elevada del que les administracions públiques, siguin del signe polític que siguin, estan disposades a reconèixer. La contaminació, ens diuen, difícilment podrà netejar-se. Romandrà eternament. És probable que successives generacions arrossequin els efectes desoladors d'aquest trist episodi. El desastre amenaça de ser global, diferit en el temps, extens en l'espai. Per conèixer l'abast real de l'accident, per constatar també moltes d'aquestes afirmacions, posen tots els seus recursos a disposició. Envien bucs laboratori, desplacen voluntaris i activistes experts en contaminació. No escatimen en esforços ni recursos econòmics. Realitzen anàlisis i experiments de tot tipus, molts d'ells certament sofisticats. Busquen el recolzament de científics *independents*, de laboratoris i organismes universitaris. Fan ús de recursos tecnològics d'avantguarda.

Gràcies a això, poc a poc aconsegueixen posar al descobert la potencialitat destructiva dels llots, dels metalls pesants que aquests contenen. Però no és l'únic que fan. Enrolen a més actors importants. Impliquen a més entitats. Sense anar més lluny, les pròpies aus migratòries que habiten el parc. Aquestes, com hem vist, són fonamentals per l'equilibri de la zona, són extremadament importants, molt valorades per la seva singularitat i pel seu valor ecològic. Són, per tant, elements claus, estratègiques a l'hora de significar el que està passant. Així és, Doñana gaudeix d'un estatus de protecció molt elevat gràcies, precisament, al fet que és un enclavament d'aus molt important. Constitueix un punt de pas, de niuament i d'abeurament de multitud d'espècies d'aus migratòries,

moltes de les quals són aus extremadament protegides per convenis i legislatures tan estatals com internacionals⁴¹⁷. Per això probablement, només esclatar la controvèrsia, els ecologistes es fixen en les aus. Demostrar l'abast real de la catàstrofe és una de les seves màximes preocupacions i les aus constitueixen un element central per posar de manifest la dimensió global del que ha passat a Doñana. Per aquesta raó, de seguida, encarregaran un estudi detallat, longitudinal, i recolzat en centres científics d'excel·lència, perquè es segueixi el vol de les aus, perquè es detalli si aquestes estan enverinades, contaminades i si escampen aquesta contaminació. Aquesta investigació és bàsica de fet per demanar la intervenció d'altres organismes polítics, per exemple la Unió Europea, i exigir responsabilitats a les administracions espanyoles.

ADENA i SEO, dues de les organitzacions més actives, són les primeres a llançar el crit d'alarma: les aus del Parc, segons apunten els estudis realitzats, estarien greument afectades pel vessament tòxic. El potencial destructiu que això significaria per a les pròpies colònies d'aus i el perill i risc que significa per altres espècies amb les que aquestes conviuen és incalculable. Però les administracions semblen més preocupades en netejar de seguida els llots, en enretirar-los, en deixar neta la zona, que en escoltar aquests arguments. Les aus no semblen ser una de les seves principals preocupacions. La UE no obstant sí que està preocupada. Segueix atenta els potencials efectes del vessament sobre les espècies protegides. Els científics del CSIC afirmen no obstant que l'afecció, tot i ser important, no serà letal. Malgrat hi ha espècies importants –protegides– afectades pel vessament, sembla que no convé preocupar-se. Si s'assequen certes zones d'abeurament, si es restringeix el moviment d'algunes aus, la qüestió no té perquè anar a més. El més important és que els camions i les excavadores no deturin la seva activitat. Convé fer una neteja eficient. Davant d'això els grups ecologistes no trigaran a incrementar la seva pressió. Per ells està clar que és l'equilibri de tota la zona el que està en perill. Així ho confirmen conjuntament en una important roda de premsa en la que anuncien la més que previsible contaminació de les oques del Parc. Dos mesos més tard el CSIC certifica la notícia i aporta noves dades que confirmaran les tesis dels grups i informes ecologistes i que revelen que més de l'11% de les aus estan afectades (prop del 30% d'oques, cigonyes i garcetes). La catàstrofe, es demostra, no és quelcom que pugui ser reduït únicament al visible, a la terra que ocupa el vessament. No és quelcom local i contingent. Ni quelcom fàcilment monitoralitzable. Poc a poc es demostra que és una afecció molt més global, un desastre més ampli i incert, perdurable i mòbil. La contaminació és dins de les aus! Aquestes han ingerit metalls pesants a través dels vegetals que han ingerit durant i

⁴¹⁷ Només cal recordar que hi ha prop de 361 espècies censades a Doñana, la majoria delles protegides per la legislació de la UE.

després de l'accident. Això els afectarà a curt termini però també a llarg termini ja que els metalls pesants són difícilment metabolitzables i segurament afectaran també a generacions futures ja que és molt probable que passin a les cries a través del procés reproductiu. D'altra banda, existeix també el risc que aquestes aus contaminin de metalls pesants als depredadors que les devorin. La natura és un complex sistema integrat, interdependent i és probable que vegetals, aus, depredadors vagin traspasant el poder contaminant de Doñana, ja sigui a prop de la zona directament afectada pel vessament o en d'altres zones més allunyades. Les aus migratòries, argumenten, no entenen de límits burocràtics. Amb el seu transporten el desastre per l'aire, convertint-se elles mateixes en font de contaminació mòbil, escampant els efectes del vessament per allà on passen⁴¹⁸.

L'important a destacar, però, és com l'acció dels moviments ecologistes poc a poc s'alinea amb, i a partir de, les aus i els seus moviments. En efecte, aquestes es prefiguren com a actors essencials i principals en la controvèrsia, sobretot per determinar l'abast d'aquesta. Generen dades i informacions que dirigeixen la mirada de tota la opinió pública. Desplacen la controvèrsia del riu i els fangs a l'aire i els mapes de vol, de la contenció i territorialització dels dics i murs al que es mou de forma incerta i global. Gràcies al moviment d'aquestes aus, el signe de la protesta canvia. Els ecologistes elaboren mapes dels seus trajectes que designen i detallen un abast d'indole global. Exigeixen i demanen responsabilitats. Justifiquen les seves demandes de protecció ambiental. Reactiven i augmenten els contactes i les aliances amb altres grups i organitzacions i, especialment, posen sobre la taula una sèrie de relacions que s'estableixen entre humans i no humans, o dit d'una altra manera, una sèrie d'interconnexions que uneixen humans i animals, ecosistemes i salut pública, ecologia i política internacional, dibuixant una societat-natura més enredada del que s'afirma des de les administracions. Amb el vol de les aus, en efecte, la contaminació s'estén més enllà de Doñana. S'escampa per tot arreu. És un vol que desborda fronteres, que trenca les divisions geogràfiques, que supera continents i implica a diferents països. Amb elles, el context de la controvèrsia canvia. S'internacionalitza. Les aus es converteixen en aliades dels ecologistes, en amplificadors mediàtics del desastre, en portadores de la contaminació.

Fruit d'això, la dimensió del desastre canvia: els riscos són més globals i diferits. També ho fan els actors: les administracions espanyoles no són suficients. Les futures subvencions, argumenten, els recursos

⁴¹⁸"Los efectos a largo plazo para la región y el parque nacional, hogar de 6 millones de aves migratorias así como hábitat para especies raras como el lince, la nutria y el águila imperial, podrían ser desastrosos cuando los metales pesados encuentren el camino para llegar hasta las aguas freáticas y la cadena trófica" (Greenpeace, 1998).

destinats per a zones protegides han de dependre en el futur d'una acreditació externa, d'una monitorització feta directament pels estaments internacionals competents en matèria de conservació ecològica. I també canvien les solucions: la socionatura que habitem, fluïda i profundament interconnectada, necessita d'actors internacionals, dotats a més d'una mirada més global. Cal apostar per polítiques, per aliances que protegeixin adequadament aquestes combinatòries, aquestes impredecibles relacions de dependència. Els mapes de vol, per tant, són imprescindibles en l'acció dels ecologistes. Gràcies a aquests, veiem, les principals organitzacions actives a la zona redefeixen les dimensions de l'esdeveniment i el converteixen en una sorollosa catàstrofe global d'efectes diferits. Gràcies a les aus migratòries, impliquen a multitud d'actors diferents, els interrelacionen. Articulen una protesta de ressò global. Despleguen, en definitiva, la seva particular ecologia política.

Convé destacar però un altre element important. Tot aquest treball no seria possible sense l'ús de determinats dispositius tecnològics. L'articulació entre ecologistes i aus és possible gràcies a l'acció d'una tècnica molt concreta: l'*anellament*. Aquest és un conegut mètode de seguiment i registre científic que permet traçar mapes de vol de les aus migratòries i seguir així el desenvolupament de les diferents espècies i colònies. En aquest registre hi participen organismes científics, universitats, organitzacions conservacionistes, voluntaris de diferents països, així que l'anellament condensa l'acció i l'associació d'un munt d'organismes, entitats i pràctiques molt heterogènies... L'important a destacar però és que l'anellament assegura que una monitorització constant de l'accident, dels seus efectes globals i diferits. De fet, permet que els ecologistes, també els científics, *volin* amb les aus. En efecte, amb la utilització d'aquest procediment es crea una nova *articulació*⁴¹⁹. S'aporta una novetat a la controvèrsia. S'inaugura una acció que fins ara no era possible: desplaçar-se amb les aus. Fruit d'això canvien les dimensions de l'esdeveniment, s'impliquen a multitud d'actors diferents en la controvèrsia, se'ls interrelaciona d'una altra manera.

Així és, les aus, impliquen i transformen un ampli i heterogeni col·lectiu de persones i institucions. En aquest sentit són molt més que un recurs. Molt més que un mer intermediari al servei dels interessos ecologistes. Quelcom més que entitats sense agència i irrelevants per a l'anàlisi social. Participen de la conformació d'un determinat ordre.

⁴¹⁹ Tal i com passa en el cas del concepte de traducció, el concepte d'articulació pretén ocupar el buit que deixa la dicotomia objecte/subjecte o, el que és el mateix, la dicotomia entre el món extern i la ment. L'articulació no és una propietat de la parla humana sinó una propietat ontològica de l'univers. Prenent com a referència la filosofia de Whitehead, Latour argumenta: la qüestió ja no es redueix a saber si les afirmacions fan referència o no a un estat de coses, sinó que es limita únicament a determinar si les proposicions estan ben articulades o no (Latour, 1999).

Reuneixen allò dispers, ajunten relacions, permeten que es coordinin pràctiques. Asseguren relacions. Ambivalents en les seves direccions i efectes, connecten l'interior i l'exterior del Parc en una espiral que borra les distincions que les administracions, amb l'acció de les excavadores i els dics de contenció, procuren mantenir (veure imatges 41, 42 i 43 de l'annex fotogràfic).

Les aus, en aquest sentit, permeten oferir una versió alternativa a la oficial, multiplicar els espais afectats i bifurcar el coneixement produït sobre el desastre i implicar a actors i entitats no reconeguts com a interlocutors per les institucions públiques. Alhora permeten, també, articular una protesta diferent. Gràcies als mapes de vol, també l'acció i la mida del moviment ecologista es transforma. L'anellament transforma les aus en activistes, en amplificadors mediàtics del desastre. Aquestes esdevenen pancartes que airegen internacionalment els "*secrets bruts i inconfessables*", d'unes administracions entretingudes a silenciar el que ha succeït. Gràcies a l'anellament, als mapes de vol, és més fàcil denunciar el que està passant més enllà de les fronteres espanyoles. És possible articular una protesta més àmplia i global. Amb l'enrolament de les aus, doncs, tot canvia. Canvia la controvèrsia però també el moviment que hi actua. Com canvien les pròpies aus, que passen de ser simples "animals a protegir", "víctimes innocents de l'accident", a ser part de la catàstrofe, *activistes* d'un moviment que crida i alerta sobre els efectes contaminants de la indústria minera⁴²⁰. La importància d'aquesta articulació és cabdal per entendre la mobilització que es gesta als voltants de Doñana. És només a través d'aquest procés d'enrolament, del complicat procés per produir i estabilitzar aquestes relacions, d'interconnectar aquestes successives cadenes d'associacions i de competències, que aconseguim veure l'autèntica dimensió de la mobilització. En efecte, és a través d'aquesta singular capacitat per unir i franquejar els límits entre signes i coses que practiquen els ecologistes, per relacionar humans i no humans, per establir lligams de dependència entre ells -com en el cas de l'anellament-, que entenem la dimensió del que ha passat, que es visibilitzen les entitats oblidades, que apareixen contextos d'actuació fins ara inèdits i que s'articulen actors, macroactors (UE) fins ara desconnectats de Doñana. És a través de l'anellament que el missatge dels ecologistes, que la denúncia del que està passant a Doñana, es pot traslladar en forma de matèria que vola. I a l'inrevés. És a través d'aquesta vinculació que les aus deixen de ser *natura* -aïllada i singular- i passen a ser activistes, ecologistes, *societat*, desplaçant-

⁴²⁰ "No pasamos por alto que este impacto ambiental no es local, pues las poblaciones de aves migratorias tanto de África como del Ártico, tendrán en este lugar una tumba segura, con lo que también se verán afectados los ecosistemas de esas zonas naturales de la Tierra, ya que perderán estas poblaciones de aves, alterando toda la biocenosis" (Cobelas, 1998).

se i trucant a la porta d'organismes internacionals per denunciar l'oblit respecte les interdependents relacions entre natura i societat.

Vull dir amb això, doncs, que es transmeten propòsits a través de silencioses accions? Si, vol dir això que els ecologistes a Doñana practiquen una magnífica i paradoxal forma d'articulació. Els ESCT, vèiem al segon capítol, ens han ensenyat molt al respecte d'aquest tipus d'operacions, però no la sociologia tradicional que continua sense poder donar cabuda a aquest tipus de vincles. L'estudi de l'acció col·lectiva, en aquest sentit, ha heretat més de la segona que de la primera. Per això només ha pogut estudiar aquestes vinculacions des del punt de vista de la relació entre actors i recursos, reduint aquests elements no humans a simples intermediaris, *esclaus* dels humans, portadors transparents de les voluntats d'aquests, expressions en brut de les consciències i identitats que pensen per darrera, simples elements tàctics que són articulats per una ment estratègica. Vulgars elements desproveïts d'entitat ontològica. Simples neutralitats o productes humans. Ara bé, com veiem en aquest cas, més que intermediaris, els ocells, són mediadors. Entitats que aporten relacions, que bifurquen i afegeixen realitat. Que tenen capacitat per traduir i ser traduïts. Que inauguren esdevenirs amb la seva sola presència⁴²¹. En aquest sentit, perquè juguen un paper important, perquè un munt de dimensions del propi col·lectiu depenen d'aquestes articulacions, cal reservar-los un lloc en l'elaboració d'explicacions socials. No podem continuar desconsiderant-los, marginant la seva contribució a aquest trenat.

Ara bé, l'interessant d'aquesta imbricació és que no només ens trobem amb una permuta de metes i funcions entre actors heterogenis. Convé anar una mica més enllà si volem entendre la profunditat de l'acte de *traducció* que es produeix. El fons mateix sobre el que s'expressa l'acció col·lectiva també canvia. Això és l'interessant. Es produeix un fenomen que, emulant a Latour (1998), podríem anomenar de delegació. En efecte, davant el "*no ha passat res, només són fans contaminats que aviat seran enretirats deixant el lloc com si res*" els ecologistes contraposen un altre enunciat, el dels ocells anellats: "*la contaminació desborda els límits pensables, els límits geogràfics, els límits administratius*". No és que els ocells siguin els que ho enuncien en forma de discurs. No és només discurs el que aquests traslladen. Els ecologistes deleguen accions i significats en el propi

⁴²¹Latour (1999) sosté que el terme mediador, en contrast amb el d'intermediari, fa referència a un esdeveniment o actor que no pot ser definit a través dels seus "inputs" i "outputs". Si bé un intermediari està completament definit pel que el causa, un mediador sempre excedeix la seva pròpia condició, és a dir, no és ni una causa ni una conseqüència, ni completament un mitjà ni del tot una finalitat o propòsit. Deleuze (1995), amb un argument semblant, ens recorda que els mediadors no remetent a una pregunta sobre l'origen o el final, sinó que plantegen un interrogant sobre el que passa "enmig"; per a que serveixi el mig, què possibilita o impossibilita aquest. Pensar, explicar, des del mig. Aquesta és l'aposta dels mediadors. Per un treball més exhaustiu sobre aquesta noció veure Tirado, Rodríguez, Vitores (2000).

anellament, en el marc de referència que és el propi anellament d'aus migratòries. En efecte, amb aquest gest es produeix una identificació que creua els límits entre paraules i coses, entre signe i matèria. Es produeix, com diria la pròpia ANT, una articulació significativa que crea una disjunció *actorial, temporal i espacial* (Latour, 1999). *Ego, hic et nunc* comencen a traslladar-se gràcies a aquestes articulacions, gràcies a aquestes delegacions. Subjecte i objecte intercanvien posicions, fonen els seus papers, en temps i espais inèdits. Gràcies a aquesta combinatòria és possible, pels ecologistes, volar a través de les aus. Ser absents i alhora presents. Protestar de forma activa i alhora de forma latent. És a dir, d'aquesta articulació depèn que els ecologistes puguin actuar al mateix temps que es *posen en mans* dels ocells. Sense aquestes accions, per tant, sense parar atenció a aquestes traduccions, a la profunditat de les mateixes, difícilment podem explicar la mida, la forma, les articulacions, els vincles, el context en el que actua el moviment. És aquesta *articulació* profunda la que ens permet entendre com es prolonga la seva acció política, com es conforma un determinat actor, com aconseguen els ecologistes estirar els seus tentacles, modificar-se i fer-se globals. La que ens permet explicar com és que aquests grups aconseguen denunciar, malgrat no dir res, constantment la catàstrofe. Sense aquesta *modificació de forma* difícilment podem entendre que el moviment es prolongui i propagui través d'un estol d'ocells, canviï l'ordre espacio-temporal de la controvèrsia, redefiniu l'estatus ontològic i les formes relatives dels actants, intercanviï objecte i subjecte, identitat i recurs. És gràcies a aquestes operacions, en definitiva, a aquestes accions delegades, que els ecologistes són capaços de sentir i fer sentir coses, de veure i fer veure coses, d'explicar i posar de manifest una condició sospitada però no demostrada que desborda els intents de les administracions per localitzar el que està passant.

Així doncs, de la mà de l'anellament ens endinsem en una forma diferent de cartografiar l'activitat dels ecologistes a Doñana. Poc a poc, abandonem la miopia del visible, dels significats, la metafísica de l'actor i ens endinsem en un espai inèdit, desconegut, on signes i matèries intercanvien lògiques, fites i competències, on s'articulen móns nous, col·lectius heterogenis, complexos, capaços de portar a terme accions remotes, perdurables, globals. El mateix podem dir si ens centrem en el segon conjunt de pràctiques del que volia parlar. M'estic referint a l'ús massiu d'Internet per part dels diferents grups ecologistes durant la controvèrsia de Doñana. Anem-ho a veure amb més detall.

L'ús d'Internet

Tornant a la controvèrsia resulta interessant parar atenció al procés a través del qual s'integren i articulen els diferents coneixements

produïts al llarg de l'episodi. Gràcies a l'ús i construcció de pàgines web els ecologistes troben una forma de mantenir viva la controvèrsia, de connectar informacions, de digitalitzar informació i de coordinar la seva activitat. Les diferents dades generades, les analítiques fetes, els informes, les denúncies prèvies, les fotografies preses a peu de catàstrofe, tot passa a ser publicat, articulad i integrat en un cos de coneixement més o menys coherent. A través de les pàgines web és possible consultar les darreres dades, les anàlisis, les editorials fins al moment realitzats, els comunicats de premsa que es van acordant, conèixer les manifestacions convocades, afegir-se a campanyes programades, signar manifestos, fer donatius o allistar-se com a voluntari. Doncs bé, en aquest espai virtual, el vessament de Doñana, experimenta una nova transformació. Alterna i es converteix en un flux continu de dades, d'informacions, de coneixements, de fotografies i textos que són compartits, publicats en portals, difosos per llistes de correu, reenviats en una cadena interminable de comunicacions. En aquest sentit, podem dir que Internet també juga un paper de primer ordre en l'articulació de l'acció col·lectiva d'aquests grups. Ignorar-lo, considerar-lo un mer instrument, un recurs, seria mutilar l'anàlisi d'aquest important paper.

En efecte, a través d'aquestes webs, vídeos, recursos hipermèdia que es fan servir, la catàstrofe es produeix i reproduceix una i altra vegada. Gràcies a aquestes articulacions cibernètiques, a la digitalització del que ha succeït, a la seva traducció en codis fàcils de compartir i combinar ràpidament, el que potser hagués estat un esdeveniment força local agafa l'embranchida necessària per convertir-se en un esdeveniment de ressò internacional⁴²². La digitalització de l'accident, la seva conversió en informació fàcilment combinable, apropiable i comunicable, permet que la catàstrofe viatgi per innumerables pàgines web, circuli de forma imprevisible i sigui inclosa en innumerables publicacions electròniques, en notes de premsa, en notícies i informes diversos, a través d'imatges, de textos, de declaracions, de vídeos... Així, una de les conseqüències més evidents d'aquesta traducció, de nou, és la transformació de la pròpia controvèrsia. De la mà d'aquestes tecnologies, en efecte, veiem com la polèmica s'allarga, es prolonga, es manté viva. Les tensions, lluny de tancar-se, es recreen i mantenen obertes en aquests espais virtuals. Per exemple, fruit d'això, l'episodi es desterritorialitza. Es torna global.

⁴²² Seguint a l'anàlisi de Deleuze i Lévy podem considerar la virtualització com una mutació de la identitat, com un desplaçament del centre de gravetat ontològic d'un determinat objecte. En comptes de que aquest sigui definit per la seva actualitat (solució), l'entitat troba la seva consistència essencial en un camp problemàtic. Per a una discussió més àmplia del concepte virtualització es pot consultar l'obra del filòsof Pierre Lévy (1995). També el treball de Tirado i Domènech (2006). *Lo social y lo virtual. Nuevas formas de control y transformación social*. Barcelona: EdUOC.

Virtualitzada⁴²³, la catàstrofe de Doñana viatja i es propaga per multitud d'espais i canals diferents. Convertida en notícia, en registre, en informe, esdevé un operador que articula i trenca constantment relacions. Cada cop de forma diferent. Fluïda i difícil de localitzar, tan temporal com espacialment, esdevé un element indispensable per a la mobilització. Aquí i allà, el que ha passat circula, crea aliances, es vincula a altres episodis i interconnecta espais, sensibilitats i organitzacions, des del quarter general d'una organització amb vincles a tot Europa a una pàgina web personal. Fluctuant, la catàstrofe de Doñana deixa de ser així quelcom estable i actual. Allunyada del més concret, passa a convertir-se en un element que produeix noves relacions, que afegeix problemes, que inventa noves realitats, nous programes d'acció i pensament. Mòbil i difosa, esdevé un nus de tendències i forces, ajunta i diferencia, crea i transforma allò que toca, esculpint nous col·lectius. Reinventant i redefinint noves socialitats fluctuants cada cop que és recreada.

Però també és important per a la coordinació entre els diferents grups. Per articular i consolidar encara més aquesta acció col·lectiva. En efecte, gràcies a aquesta articulació, l'acció col·lectiva transmuta i es converteix en un fenomen coordinat i alhora descentralitzat. A través de les webs, de les llistes de distribució, la catàstrofe de Doñana és utilitzada per coordinar accions, per informar o difondre l'accident. Per mobilitzar de forma àgil i dinàmica a diferents actors i protagonistes. Digitalitzada la catàstrofe es torna material per a una notícia, per a una campanya o per una crida a l'acció. Com a conseqüència d'això esdevé un element indispensable per coordinar una acció més global. En efecte, gràcies als vincles compartits, a les imatges que circulen, als correus que constantment s'envien els diferents grups, el moviment ecologista és capaç de coordinar una acció molt més policèntrica, descentralitzada i flexible. Molt més horitzontal. Esdevé així una forma d'acció molt més difícil de controlar, capaç de desbordar les constriccions mediàtiques que empobreixen la representació de l'esdeveniment i de fer front a la territorialització que impulsen les administracions.

Convertit en un trenat organitzat però sense un centre clar, el moviment és capaç de reunir, associar i articular allò local i allò global. Capaç d'enrolar i mobilitzar una àmplia i variada gama de grups, actors i sensibilitats. Capaç, en definitiva, de crear i actuar com una xarxa de xarxes. En efecte, les TIC a Doñana esdevenen una infraestructura, força

⁴²³ Per més informació sobre aquest punt es poden consultar l'article: "Ecological crisis and nature management: the virtualization and actualization tension in Doñana's disaster" de Rodríguez i Caussa (2002). <http://psicologiasocial.uab.es/athenea/index.php/atheneaDigital/article/view/30/30> i : "L'efecte de les TIC en l'organització de l'acció col·lectiva: la virtualització dels moviments socials", disponible a <http://www.uoc.es/web/cat/art/uoc/irodriguez0602/irodriguez0602.html>

intangibles però material, per articular una protesta diversificada però d'abast global. A través dels links compartits entre organitzacions, pàgines i activistes veiem com es redefineix espacial i temporalment la mobilització. A partir de les fotografies, les interconnexions, els reportatges, veiem trenar-se seqüències, produir-se documents dinàmics, establir relacions d'associació entre diferents actors. A mida que passen els dies, aquestes no deixen sinó d'augmentar en densitat i dimensions. Internet es va convertint així en una nova estructura organitzativa per al moviment, en una solució sobrevinguda per a certs problemes relacionats amb la coordinació d'una acció global i descentralitzada, capaç de superar els intents de minimització i localització que operen sobre el desastre. Aprofitant la possibilitat que ofereix Internet de transmissió pràcticament instantània d'idees en un marc ampli, els grups ecologistes troben una forma de coordinar les seves accions sense renunciar alhora a les diferents especificitats i èmfasis de cada organització. Permetent i fonamentant la coalició, l'agregació i la identificació en un espai comú. Desbordant les constriccions i limitacions mediàtiques que pesen sobre l'esdeveniment. Gràcies a aquesta articulació, l'acció col·lectiva es torna una madeixa heterogènia, tremendament densa, molt més difícil de controlar. Un productiu espai públic alternatiu, un mode d'informació⁴²⁴ capaç de documentar, difondre i discutir tot el que va passant.

Què és el que confereix, doncs, aquest mitjà a la mobilització social que estem estudiant? De la lectura dels fets es deriva que no podem continuar considerant les TIC com a simples mitjancers, instruments o simples recursos, elements o entitats sense agència, irrelevants a l'anàlisi de l'acció social dels moviments socials, tal com habitualment les considera la teoria dels moviments socials basada en una concepció tradicional de la política⁴²⁵. Al contrari, aquestes tecnologies, com veiem, actuen com a mediadores i participen decisivament de la formació d'un determinat ordre. Apleguen el que està dispers, ajunten relacions, asseguren aliances, impliquen i compliquen altres actors amb el seu ús. Ambivalents en les seves direccions i efectes, connecten l'interior del parc amb el seu exterior, en una espiral que esborra les distincions que les excavadores desplegades per les institucions públiques intentaven assegurar. Composen una

⁴²⁴Per una discussió més profunda sobre el concepte *mode of information* consultar l'obra de Mark Poster (1990, 1995).

⁴²⁵No són pocs els teòrics que des de diferents enfocaments teòrics s'han preguntat això darrerament davant la forta eclòsió d'aquestes tecnologies en el si d'aquests col·lectius. Malgrat molts, sobretot inicialment, han destacat el paper d'Internet de forma excessivament hiperbòlica, la majoria han servit per constatar que les xarxes sociotècniques contemporànies són una part nuclear, substancial de les formes de mobilització contemporànies, responsables en bona part de les característiques que presenten les formes de mobilització contemporànies (Bennet, 2003; Castells, 2001; Cleaver, 1997; Doherty, 1999; Dordoy i Mellor, 2001; Gerlach, 2001; Hill, 1998; Jordan, 1999; Kellner, 1998; Klein, 2001; Myers, 1994; Rootes, 1999; Scott i Street, 2000; Zelwietro, 1998).

globalitat. Teixeixen sense descans el que és local i el que és global. Tornem a presenciar per tant una modificació de forma. Una disjunció com la que hem vist en el cas de les aus. Un cop més el col·lectiu es prolonga, parla, es propaga a través d'un peculiar intercanvi entre signes i matèries. Altre cop el context, l'actor, els recursos es defineixen a partir d'associacions complexes, de compromisos, vincles, transformacions, traduccions de metes, funcions i potencials d'acció. Altre cop la mida, la forma, l'ordenament resultant, el poder d'aquest col·lectiu és intrínsecament depenent d'una llarga i laberíntica cadena d'associacions entre entitats materialment heterogènies, d'exercicis de condensar elements diferents, de traduir entitats en altres. En aquest cas, a través de xarxes sociotècniques. És des d'aquest agençament, i no més enllà d'ell, per tant, des d'on podem resseguir aquesta lluita que s'aixeca després del trencament de la presa.

La producció de col·lectius híbrids i el desplegament de l'ecologia política

Seguiment de les aus i ús massiu d'Internet: dos conjunts de pràctiques que van donant forma a un col·lectiu d'acció i sentit compostat per múltiples entitats. Mobilitzar voluntaris, simpatitzants, connectar missatges, agències ambientals, organismes oficials, nacionals i internacionals, anellar aus, traçar el seu vol... totes aquestes accions formen part, integren aquesta particular *acció col·lectiva*. L'activitat dels ecologistes, podem dir, produeix i és produïda gràcies a la generació d'articulacions, de compromisos, entre elements humans i no humans. Prenent altre cop com a referència un concepte ANT, podem dir que és una acció sustentada en la producció, en l'articulació, de *col·lectius híbrids* (Callon i Law, 1995). En efecte, protagonistes molt diversos, científics, rius, mitjans de comunicació, portals, ocells anellats, formen part d'aquesta mobilització, d'aquesta acció social. L'entramat d'acció i de significat que es desplega a la zona no té sentit sense aquestes múltiples entitats, sense aquest esforç per articular, per enrolar i estabilitzar una determinada xarxa d'entitats heterogènies que interactuen. La mida, la mesura en termes d'influència i efectes, d'aquesta acció col·lectiva, doncs, està estretament emparentada amb l'èxit d'aquests imbricacions, d'aquestes negociacions, d'aquestes composicions. L'acció ecologista apareix, doncs, bàsicament com el resultat, com el producte d'un *col·lectiu híbrid*. De l'acció d'aquest. Fora d'aquesta madeixa híbrida, que relaciona i uneix elements i actors molt diferents, difícilment podem explicar el sentit i l'orientació que pren el moviment. Traiem qualsevol dels elements i en és tremendament difícil articular aquest actor que s'aixeca a Doñana. Aquest és un punt important, sobretot per les

implicacions que té a l'hora de conceptualitzar i comprendre aquestes manifestacions socials.

En efecte, de la lectura que fem dels fets, se'n deriva una visió força innovadora de l'acció desplegada pels ecologistes. Aquesta, més que com un producte acabat, perfectament organitzat i planificat, més que com un individu o una totalitat preconcebuda, apareix com l'efecte, no sempre orientat, d'un complex i dens procés d'enginyeria *heterogènia*. Fan falta coneixements científics, activistes professionals i voluntaris, aus anellades, cadenes tròfiques, Internet, mitjans de comunicació, coneixements legals, contactes polítics, denúncies, informes, suport de veïns i confraries per conformar un actor com aquest, global i/o alhora local, capaç de problematitzar i tenir certa incidència a l'hora de conformar, de resignificar, un determinat ordre social, natural, científic, polític. És així, produint col·lectius híbrids constantment com despleguen la seva particular *ecologia política*, com articulen identitats, com aconsegueixen ser portaveus d'una densa i descurada socionatura. Sense aquest procés difícilment es pot explicar perquè un actor aparentment poc significatiu aconsegueix mobilitzar i produir efectes de realitat, dir-nos que el que ha passat no és ni natural ni social: és social i natural al mateix temps ecològic i humà, científic i polític.

Des d'aquest punt de vista la protesta esdevé bàsicament l'efecte d'una arranjament de materials, accions i relacions entre entitats molt diverses. Alhora *discursiva, material i col·lectiva*. Profundament heterogènia. Irreductible, per tant, a una sèrie de factors socials, estructures o sistemes anteriors. Res més que el propi trenat explica la forma, el sentit, l'actor mateix que s'està gestant a Doñana. Bona prova d'això és que no és fàcil, a la zona, diferenciar entre actors i contextos. Ni l'actor és homogeni i estable ni ho és el context. A la controvèrsia, actors, contextos, i accions tàctiques, esdevenen més aviat efectes, productes precaris d'aquesta profusa i constant activitat de mobilització. El moviment que s'hi desplega, per tant, no és l'expressió directe de quelcom precedent ni el reflex d'elements apriorístics. No és quelcom fàcilment identificable. Ni té objectius i estratègies clares, no d'antuvi. No pot ser caracteritzat, per tant, com habitualment s'ha fet, com un actor social amb objectius i estratègies clares, com un grup de persones amb determinats valors o identitats. A Doñana difícilment trobem unitats centrals o monovocals. L'acció opera més aviat de manera fraccional i està repleta de coherències canviants: ara científiques, ara polítiques, ara tecnològiques, ara naturals... En aquest sentit, la protesta emergeix com el resultat d'articulacions contingents entre entitats profundament heterogènies. És cert que podem trobar un grup que domina o una visió que s'imposa però aquesta difícilment ve donada. Darrera hi ha sempre una cadena de traduccions que explica el que passa com un efecte. Podem pensar que el que passa té a veure amb un context previ, amb unes condicions inherents a aquests grups, amb uns

imaginariis que estan per sobre els nostres caps... però si seguim la controvèrsia ens adonem que són les relacions, els entramats i les interaccions el que expliquen el que està passant. Així és, tota estabilització, tota diferenciació, mostra la controvèrsia, és producte d'un esmerçat treball, no un antecedent previ. Tota explicació, per tant, resideix en aquest complex procés d'ordenament, no fora d'aquest, no més enllà d'aquest. Tot efecte i influència depèn en aquest sentit de l'èxit d'aquestes articulacions híbrides.

Això, si més no, és el ens apareix si observem la intensa activitat que es dona a Doñana. Allà, el que passa, s'explica millor com a deriva, com a esdeveniment, com a immanència que com a expressió de certes condicions prèvies o d'elements apriorístics. Són les pràctiques, les aliances i els trenats que incorporen i impliquen a actors, agències i dominis molts diferents, alguns tradicionalment desconsiderats en l'explicació sociològica, el que explica l'orientació i el sentit que pren aquesta acció. Són els complexos processos d'execució, d'articulació, d'agençament que inclouen també, i sobretot, elements "no socials": ocells, cadenes tròfiques però també xarxes sociotècniques, els que permeten entendre aquest *moviment*. En efecte, és a partir de la necessitat per definir la relació entre societat i natura que veiem com una determinada xarxa de relacions, d'associacions entre entitats heterogènies, va donant lloc a una protesta. Va orientant una protesta. Per tant, ni els recursos ni les identitats ens serveixen massa per explicar el que allà s'hi desenvolupa. Únicament la xarxa de relacions, aquest agençament singular de pràctiques i entitats heterogènies que veiem trenar-se, explica aquesta actuació, perquè uns determinats actors aconsegueixen redefinir les funcions i els rols d'altres actors fins al punt d'enrolar-los en una determinada mobilització. És aquest esforçat i precari procés de construcció de compromisos entre humans i no humans, doncs, de producció de *col·lectius híbrids*, el que en darrera instància dona comptes d'aquesta complexa forma de protesta. I dic esforçat i precari perquè, com hem vist, en molts casos aquests enrolaments no són estables. A la controvèrsia, el curs de l'acció és impredecible. Els ecologistes es posen en mans d'altres. Depenen de que les aus arribin, que no es desviïn. No saben tampoc quin serà el destí d'una notícia penjada a Internet, com seran utilitzades les fotografies ni per qui. L'agència, l'orientació de l'acció, la pròpia identitat, per tant, és quelcom parcialment obert. Constantment negociat. Bàsicament perquè és un col·lectiu híbrid el que actua, el que *acciona*, el que poc a poc determina l'orientació d'aquesta acció, la seva identitat i poder. En aquest sentit, és bo apuntar que cada conjunt d'operacions, cada nou enrolament, transforma profundament el context, l'actor i la pròpia controvèrsia. Res està per tant prefixat ni delimitat d'antuvi. La protesta de Doñana esdevé en aquest sentit una mena de superfície sense límits, una superfície de connexions infinites, de geometria

variable, creixent en extensió i que es transforma a mida que se li afegixen dimensions, a mida que és articulada i redefinida per noves mediacions, rearticulada en nous aplegements.

La consistència d'aquesta acció no es mesura, per tant, per un determinat ideari, o una identitat sòlida i coherent que els reuneix i els empeny en una mateixa direcció ètica, ideològica, política o social. Tampoc, però, la seva ambivalència, la seva flexibilitat, la seva geometria variable ens ha de portar a identificar-la amb una mobilització irònica, tàctica i poc estructurada dels seus objectius. Senzillament, la seva acció no pot ser ubicada ni en pol dels moviments identitaris ni en el de la mobilització de recursos. No depèn, no és propietat del subjecte, de l'actor; però tampoc de l'objecte ni dels instruments que són posats en joc. La definició de la seva coherència passa per contra per altres vectors, depèn bàsicament del grau d'articulació que ofereix la pròpia acció, és a dir de la seva capacitat per coordinar i gestionar aquesta heterogeneïtat que reuneix i genera. De la seva capacitat per aconseguir que certes pràctiques o entitats "agreguin" i "ordenin" d'altres entitats, facin perdurables certs interessos en l'espai i el temps. En efecte, a la controvèrsia, aconseguir trenar aquest *nosaltres* no és fàcil, i menys diferenciar-lo dels *altres* -un altre concepte imprescindible en la pròpia definició del nosaltres (de fet en la dialèctica que va definint un *nosaltres* i uns *altres* es constitueix la pròpia identitat col·lectiva que donarà sentit a l'acció). Menys encara si aquest posicionament és relatiu a les causes, als moments, a les accions i als objectius que tàcticament va prenent o es va trobant el *moviment*. Això queda molt patent en el propi transcurs de la controvèrsia. Es requereix molt d'esforç per trenar aquest *nosaltres*. Es necessita també de molts elements diferents per consolidar i solidificar aquesta acció col·lectiva, per conformar un indispensable dispositiu de coordinació, enrolament i manteniment de l'acció. En un context canviant, qualsevol bifurcació, qualsevol nou element, transforma l'estat de les coses anterior. Per això no ens ha d'estranyar que apareguin identitats, que es posin en joc també un munt de recursos. Ara bé, també és important destacar que per quallar aquest col·lectiu els ecologistes estableixen associacions amb un munt d'elements que sovint són descurats en les explicacions d'aquests fenòmens. Tecnologies, cadenes tròfiques o fins i tot ocells migradors són transformats per l'acció dels activistes i voluntaris en una cadena complexa de traduccions, en curiosos i imprevisibles actors de la protesta, capaços de fer arribar una sèrie d'efectes desconeguts a sectors desconnectats aparentment del que passa a les ribes del Guadiamar.

En efecte, si prestem atenció al paper de les aus en l'esdevenir de la controvèrsia és evident que no podem considerar *associal* el paper d'aquests *no humans*. L'anellament, la seva inclusió dins una xarxa científica d'observació desplegada per tot Europa, en *actants* importants per determinar la dimensió, el sentit i la orientació de l'acció col·lectiva que es

va trenant. No només confirmen una sèrie de dades, demostrant que la taca penetra i s'escampa més enllà d'allò visible, donen també una solidesa i una dimensió inusitada a la protesta que s'articula a Doñana. Li donen una consistència i una dimensió molt més global, reforçant així una visió més internacional del que està passant. I el mateix podem dir del paper de les TIC. Bona part de l'acció col·lectiva, el nosaltres i els altres, que es constitueix a Doñana, més enllà també dels cercles motivacionals més forts, té molt a veure amb l'enrolament d'aquestes tecnologies i la inclusió de dinàmiques de distribució i difusió d'informació. A la controvèrsia, davant la multiplicació d'enunciadors i d'audiències, dels múltiples jocs que es donen o es poden donar, de les causes i les seves interrelacions, les TIC permeten articular, fer confluïr l'acció, en un *marc comú* tant flexible en les seves concrecions com robust en els seus objectius⁴²⁶. Un fet que té efectes tant en les dinàmiques de *constitució interna* d'aquest actor, com les dinàmiques de relació *externa* d'aquesta acció⁴²⁷. Així és, convertida en un flux de dades, d'informacions, de fotografies que circulen per llistes de distribució, la catàstrofe de Doñana es converteix en una representació, en una definició, però també en una superfície potencialment articulable, connectable a problemàtiques, incidències, sensibilitats, grups, esdeveniments i reivindicacions diferents. Risc tecnològic, indústria minera, les multinacionals, els buits legals, la contaminació de zones protegides, la política internacional de conservació del medi ambient, el capitalisme, la biodiversitat mundial, el poder de les administracions... Doñana esdevé una superfície d'agençament tan prolífica i polivalent que pot ser associada i connectada a un munt de *circum-stantias*, a un munt de contextos o esdeveniments, de grups i col·lectius, que reinterpreten el que ha passat, prolongant així, estenent i introduint esdevenirs a la pròpia localitat. Gràcies a això les TIC, considerades habitualment simples instruments, es transformen en importants dispositius de coordinació, d'enrolament i de manteniment de l'acció, capaços d'estendre i ampliar una determinada xarxa de relacions, de virtualitzar *l'acció col·lectiva*, de procurar nous *modes d'actuar* a la protesta en qüestió –donant-li per exemple una

⁴²⁶“For collective action to be effective and achieve political outcomes, it is not better to work together on the basis of a broader oppositional politics in which one does not worry about “who we are” but chooses a common ground, on which many people can work together? Theoretically, the question is then whether and how it is possible to affirm both unity and difference simultaneously” (Melucci, 1996: 187)

⁴²⁷ El lector interessat en aquesta discussió pot consultar alguns dels articles que he publicat en relació a l'ús de les TIC en aquest episodi (Rodríguez et al. 2003 i Causa, Rodríguez i López, 2004). L'argument central d'aquests és que les TIC no només són recursos, mers instruments, sinó mediadors que afecten i modifiquen la dinàmica i les consecucions de constitució del nosaltres que dona sentit a un moviment social. Són, en aquest sentit, *tecnologies virtualitzants*, (Tirado i Domènech, 2006).

fluïdesa, i una *liquiditat*, que la converteix en una innovadora i diferent *maquinària expressiva*⁴²⁸.

Ambdós feixos de pràctiques, en qualsevol cas, constaten que l'acció col·lectiva és un complex procés d'enginyeria, formada per quelcom més que *humans*⁴²⁹. És més, constaten que aquesta és una falsa distinció. Una distinció que res ens diu a priori. Com tampoc la diferenciació entre identitats i recursos. En una mobilització d'aquest estil calen identitats, és cert, però també recursos. De fet, l'episodi demostra que per articular una *bona* acció col·lectiva cal fer de les identitats recursos i dels recursos formes expressives. Que quelcom sigui recurs o identitat, de fet, depèn de les competències i les atribucions que en el transcurs de l'acció, en funció de les articulacions, allò acabarà tenint. No pot ser determinat *a priori*. Depèn de si queda ubicat com a mitjà o com a finalitat. Com a actor o com a context. És important, en aquest sentit, mantenir una indecisió activa sobre la importància i el paper de cada element que intervé en un determinat ordenament. Només la pràctica, només l'estabilització final d'aquestes articulacions, dona informació sobre això, sobre el valor i les funcions, sobre la naturalesa mateixa de les entitats implicades. Analíticament parlant, el paper de cada entitat, la seva identitat, la seva funció, només pot ser determinada de forma retrospectiva. A la pràctica cap de les entitats, cap dels *actants*, executa un paper prefixat. Al contrari, aquest sempre depèn de les relacions, de les distribucions, de les estabilitzacions que s'aconsegueixen establir. Què és un activista a Doñana? Qui ho és? Què és un recurs? Com diferenciar-ho? La controvèrsia constantment ens ensenya que hem d'abstenir-nos de prendre partit a priori. Únicament veiem entramats híbrids, amalgames heterogènies. Res diferencia, d'entrada, a un científic del CSIC d'un activista de Greenpeace. Ambdós s'acosten al riu proveïts de provetes i instrumental tècnic per analitzar l'efecte dels llots. Tenen la mateixa voluntat? S'acosten al riu per les mateixes raons? Utilitzen igual la ciència? No ho sabem d'entrada. L'únic que tenim són accions. Pràctiques i associacions. Híbrids. Són ecologistes-cièntífics, científics-ecologistes, científics-polítics o polítics-cièntífics? El cert és que

⁴²⁸Una *forma* que ara no exploraré amb detall però que ens recorda a les interessants caracteritzacions que altres autors han fet sobre la debatuda "novetat" de les formes d'acció col·lectiva contemporànies (veure Sheller 2001 i Hetherington, 1997; 1998).

⁴²⁹Precisament la construcció d'aquest marc comú és el que ha estat estudiat amb més insistència per autors com Eyerman i Jamison (1991) o pel propi Melucci (1996). Aquest procés, com diuen, és imprescindible per descriure un moviment social, per parlar-ne i per comprendre'l. No obstant tant Melucci com Eyerman i Jamison, en molts dels seus textos hereten una dicotomia molt pròpia de les ciències socials: simbòlic/material. Aquí és on és bo tornar a recórrer als ECTS. Aquests ens ensenyen a salvar aquestes preconcepcions sobre la condició d'allò social. En efecte, malgrat és imprescindible per a comprendre un moviment social, res ens diu que en tinguem suficient centrant-nos només en les parts simbòliques, cognitives, de codis i significats, que envolten la construcció d'aquest marc comú. Com l'ANT ens recorda, és bo partir de l'heterogeneïtat constitutiva, és a dir, assumir que allò no material pot estar jugant un paper molt important en la constitució d'un fenomen social.

tots van equipats amb el mateix instrumental, produint i acumulant dades semblants. Trobem identitats dins d'aquests entramats? Per descomptat. També recursos. Però no tenim d'entrada identitats i recursos clarament diferenciats. No veiem identitats vehiculant-se, expressant-se. Tampoc un grup d'humans movent i organitzant instrumentalment una sèrie de recursos. D'arguments o de dades. Diferenciar identitats de recursos té sentit només en l'entramat de relacions concret, quan han tingut èxit un seguit de costoses articulacions. És llavors, un cop certes associacions han reeixit, que és possible delimitar i identificar certes connexions, certes capacitats, diferenciar unes entitats d'unes altres, que som capaços de dir quines entitats tenen una funció més instrumental, quines en canvi puntualitzen i localitzen més clarament l'agència i el sentit de l'acció que emergeix d'aquest col·lectiu. El cas dels ocells torna a ser aclaridor en aquest sentit. Que aquests es tornin activistes, té a veure amb una sèrie de mediacions, amb un costós procés que els torna portaveus de l'accident. No obstant, la dificultat per assegurar i solidificar aquesta articulació, aquesta sèrie de mediacions, fa també que aquests esdevinguin quelcom més que un recurs. No són mers instruments al servei dels ecologistes. Més aviat el contrari. Com hem vist anteriorment, per moments fins i tot sembla que són els propis ecologistes els que es posen en mans del vol d'aquestes aus, els que deleguen la seva acció en una peculiar *modificació de forma* que permet que la protesta es prolongui i propagui a través d'un estol d'ocells⁴³⁰.

Aquest és un altre punt important. Objectes i subjectes, recursos i identitats, veiem, intercanvien propietats, agències i funcions en un feix de pràctiques, en un procés d'ordenament que implica elements materialment heterogenis. Tota diferenciació és conseqüència, per tant, d'aquesta madeixa híbrida en acció, de l'èxit de les articulacions que s'estableixen. En

⁴³⁰ En aquest sentit, cap element ha de ser desconsiderat, desvirtuat, ja d'antuvi. Per exemple, no té sentit com fa la TMR convertir determinades entitats en meres eines o instruments. La natura, però també la tecnologia, són quelcom més que emplaçaments passius. Al llarg de la controvèrsia evidencien tenir un paper decisiu en l'articulació de determinades xarxes i en la producció de determinades realitats, tan polítiques, com científiques i socials. No té sentit, per tant, separar d'entrada el paper, el pes, la participació del que és natural i del que és social. En un cas així, aquesta hauria estat sense cap mena de dubte una de les primeres distincions o dicotomies mobilitzades per "aclarir" i "ordenar" el panorama, per repartir i demarcar què pertany a l'anàlisi sociològic i què a un altre tipus d'anàlisi. No obstant, el que s'està articulant a Doñana, veiem, és més complex, híbrid i barrejat del que aquesta distinció permet explorar. Les associacions que es conformen dibuixen un híbrid replet d'interaccions i de compromisos entre elements molt heterogenis. En efecte, en l'explicació de l'acció col·lectiva emergent de Doñana són tan importants el comportament dels bulbs i dels cicles hidrològics com les identitats que trenen i negocien els diferents grups ecologistes presents a la zona. És més, no té sentit separar les unes de les altres. Les relacions d'interdependència que estableix la pràctica, les relacions i els vincles que s'activen, lliguem de forma indisociable aquests elements heterogenis. Són de fet els que acaben definitiu què és natura i què societat en aquestes xarxes.

aquest sentit, no té sentit suposar que són els *ecologistes* els que parlen a Doñana. Els que actuen a Doñana. No cal que assumim que són aquests els que *s'expressen* –el llenguatge habitual per parlar dels moviments socials fàcilment construeix “caixes negres” d'acció i subjectivitat col·lectiva. De fet, el que passa a Doñana no té necessàriament res a veure amb *l'ecologisme*. Res ens porta a suposar l'entrada d'aquest actor en joc. És més, res indica que hi hagi un actor prefiguradament darrera les accions que es porten a terme. Ni una identitat prèvia que busca expressar-se. Més aviat, al contrari. És a partir d'un treball, d'una mediació, de l'articulació complexa d'un determinat col·lectiu híbrid que aquest *actor* es va fent evident i necessari. És a partir d'un llarg i costós procés de problematització, difícil d'estabilitzar, que la identitat es torna més concreta, visible, important. No a l'inrevés. Conseqüentment, tampoc té massa sentit preguntar-se per si hi ha unes condicions determinades –històriques, polítiques, ideològiques...– que permeten l'entrada d'aquestes organitzacions, d'aquest actor en la controvèrsia. Sense aquest esmerçat treball col·lectiu de problematització, de redefinició del que està passant, de producció d'interessos i ambigüitat, difícilment els *ecologistes* haurien pogut entrar en acció. Difícilment la categoria *ecologista* hagués esdevingut rellevant. Només l'èxit de determinades accions, de determinades mediacions, permet que identifiquem determinades configuracions, que algunes entitats es facin més fortes que altres, més visibles i evidents que d'altres. Que alguns actants aconseguixin enrolar i traduir a d'altres aliats i afegir-los a la seva pròpia xarxa. Per ser portaveus o representants d'una determinada causa, els *ecologistes*, han de fer mans i mànigues perquè una la ciutadania, les administracions, les confraries de pescadors... acceptin una sèrie de dades, de diagnòstics, d'arguments. Perquè una sèrie d'entitats implicades en la controvèrsia acceptin també una sèrie de regles de funcionament. Han de destinar molts recursos i esforços a convèncer altres actors de que les cadenes tròfiques són un element que estructura i determina el futur de la comarca, que la relació entre natura i societat és molt més complexa del que pregonen els pulpits oficials. En definitiva és necessari molt d'esforç, moltes associacions, en molts casos costoses i difícils de consolidar, perquè una xarxa de pràctiques heterogènies i localitzades performin una protesta com aquesta, és a dir, perquè els *ecologistes* es converteixin en aquest *punt de pas obligat*, en aquest *centre de càlcul* de la controvèrsia. Una funció, d'altra banda, que per res està assegurada com demostren els molts debats que es produeixen durant l'episodi i que busquen desautoritzar i qüestionar l'acció d'aquests grups.

Siguí com sigui, es pot resumir aquesta profusa acció, aquest esforç per estabilitzar actors –*actants*– tant diferents adduint a representacions més o menys esquemàtiques de formes organitzacionals de solidaritat o a canals més o menys convencionals de representació política? De poder podem, però a risc de perdre molts dels aspectes centrals que

expliquen la composició i l'orientació d'aquesta acció social que estem estudiant. Tot aquest seguit d'associacions que performen contextos d'acció tenen una especificitat difícilment traduïble a una representació apriorística. El que tenim són règims d'activitat, cadenes de traducció, pràctiques associades, negociacions permanents, agençaments col·lectius i precaris. No un grup de persones que es reconeixen en una identitat comuna, o que comparteixen un greuge comú. Com entendre llavors l'acció propositiva, la intencionalitat del moviment, el que orienta la seva acció? Aquest, com hem vist ha estat, sempre un tema molt controvertit dins de l'estudi dels moviments socials. Un tema de debat que sempre ens ha portat a decantar-nos i a mobilitzar formes d'explicació dicotòmiques i força essencialistes. Ara bé, com evidencia la controvèrsia, aquesta *acció* no depèn pròpiament ni dels humans ni dels no humans. Ni dels contextos ni dels actors. Ni de la identitat ni dels recursos. Més aviat, és una propietat que emergeix d'un complicat i laberíntic procés de traducció. Un efecte del propi trenat, és a dir, dels diferents cursos d'acció que són alineats en aquest procés d'enrolament, composició i estabilització del que parlàvem. Per tant, més que una competència preestablerta, atribuïble a un determinat autor, l'acció apareix com una propietat emergent que en darrer terme designa i fa referència únicament al col·lectiu que la sosté. És aquest, el col·lectiu, el que acciona. El que actua. No són ni els ecologistes - humans, subjectes- dotats d'intencions, creences o raonaments els que actuen⁴³¹. Ni els objectes, els ocells o els elements tecnològics que participen de la protesta. No és una qüestió d'apostar per un dels extrems. Només els engranatges, aquests engranatges col·lectius, complexos, materialment heterogenis, replets de vincles i llaços dels que parlo poden absorbir la constant proliferació de mediadors, regular la seva expressió, gestionar l'heterogeneïtat que es desplega, reorganitzar destreses, negociar interessos, consignar, traduir, plegar temps i espai d'una altra manera i després de molt d'esforç. Només *col·lectius híbrids* curosament articulats poden portar a terme, de fet, accions tan complexes com les que hem vist. En aquest context, doncs, l'acció estratègica apareix més com una propietat col·lectiva que com quelcom preestablert per les persones que formen el col·lectiu, quelcom que s'aplica i s'explica només en un arranjamant.

I el mateix podem dir a l'hora d'entendre l'escala del conflicte, els rols que s'estableixen, el poder del col·lectiu, la jerarquia, la mida que aquest té. Cap d'aquestes dimensions té sentit com a límit apriorístic, com a element preexistent, com a competència que emana naturalment d'actors i dominis diferenciats ja d'antuvi. Més aviat, com demostra la controvèrsia, emergeixen com a efecte d'aquests trenats complexos, d'aquest col·lectius

⁴³¹ Un fet que refuta, d'altra banda, la interpretació clàssica de l'acció: en aquest context, l'acció estratègica i reflexiva, en la que l'agència és atribuïda a un sol actor (o persona) apareix, com a molt, com una possibilitat però mai com una assumptió prèvia.

materialment heterogenis. Sense la participació d'elements no humans, com les aus, la materialització, l'escala, el context d'actuació del moviment ecologista desplegat a Doñana seria completament diferent. En efecte, la mida, la forma, la força, el poder dels actors no pot ser establert d'antuvi, sinó que depèn dels enrolaments, de l'èxit de les articulacions que es porten a terme⁴³². Depèn per tant d'equilibris molt precaris (evidentment no es donen en el buit ni comencen sempre de nou, hi ha un pòsit de pràctiques passades però és evident que en aquestes pràctiques es dirimeix en cada moment quin és el pes de cada actor, de cada *actant*). Això és quelcom que ja ens havia alertat Callon en el seu estudi clàssic sobre les vieires de Saint Brieuc (1986). Contra pronòstic allà vèiem com la comunitat científica acabava per no tenir cap mena de pes. O Law, quan ens il·lustrava que la mida dels actors, macro o microactors, era quelcom relatiu, vinculat a un règim d'activitat i no quelcom preexistent. O Latour quan ens alertava de que a l'hora de parlar de poder no es podia reificar als que tenien èxit i alhora projectar una ombra sobre els mètodes a través dels quals aquests aconseguïen mantenir un cert control social a gran escala. El poder, argumentava aquest autor, s'ha de tractar com un efecte de bigarrades i exitoses estratègies per enrolar a altres abans que com a causa de l'èxit: no es guanya perquè es té poder, es té poder perquè es guanya (Latour, 1986). Doncs bé, a Doñana també podem fer afirmacions semblants. Els ecologistes, per exemple, esdevenen poderosos perquè aconsegueixen convèncer a actors amb certa influència i escala, gràcies sobretot al fet d'aconseguir ser portaveu de noves i poderoses entitats. Així és, gràcies a la capacitat guanyada de parlar per les cadenes tròfiques, aquests alteren profundament la relació i els vincles entre multitud d'actors, aconseguir incidir en organismes com la Unió Europea i per tant ser capaços d'influir en decisions que afecten al futur de la zona. Deduïm d'aquí que sota certes circumstàncies, sempre i quan determinades articulacions resultin un èxit, una acció col·lectiva pot establir connexions entre allò micro i allò macro, reajustar el paisatge natural, social, econòmic, polític de la controvèrsia. Ni allò macro ni allò micro per tant han de ser considerats límits a priori, categories essencials de l'anàlisi sociològic d'aquestes realitats. La pràctica ens mostra que són sempre efectes, productes relacionals, transformacions de llindar d'un *col·lectiu híbrid en acció*. És més, com ens deixa veure el cas, aquestes articulacions exitoses impliquen la introducció i representació de noves entitats híbrides, que no són ni científiques, ni polítiques ni naturals ni socials. No en el sentit clàssic. Són poderosos híbrids que convé seguir, re-traçar, ja que tenen la capacitat de connectar realitats d'una forma realment diferent i innovadora.

⁴³²A tenor d'aquesta interpretació és possible repensar la noció d'enrolament, un concepte molt important en la conceptualització de l'acció col·lectiva: a diferència de com normalment l'entendem, com un procés d'un sol sentit, l'ANT ens recorda els enrolaments són sempre relacions de doble sentit. Un procés que, com tota traducció, té lloc enmig, en un punt cec.

Certament, és a través d'aquestes traduccions que un actor aparentment insignificant, des d'una localització no massa gran, pot controlar un gran número d'actors, gestionar un seguit de definicions... és dependent de la solidesa d'aquestes articulacions, de la seva capacitat d'enrolament, que un pot continuar convenent a altres actors de "*la necessitat d'una visió més holista del desastre*" o implicar a una comunitat científica més gran en la monitorització de l'accident. La naturalesa i l'èxit de les articulacions és, doncs, el que a posteriori crea un determinat actor – una determinada agència. La mida, la solidesa, la composició, la distribució interna d'aquest agençament, per tant, és quelcom que resollem a posteriori no a priori. Aquesta és la principal diferència entre un enfocament simètric i l'enfocament més *sociologista* que tradicionalment ha dominat l'estudi de l'acció col·lectiva. A diferència dels enfocaments clàssics, amb un enfocament simètric, la pregunta important ja no és essencial, metafísica. No recau en una discussió sobre la naturalesa de l'actor, que inevitablement ens porta a les dicotomies i a la presa de partit, o sobre els trets més essencials i definitoris del que s'assumeix que és una realitat empírica manifesta i amb entitat pròpia. Partint d'una presa de partit monista, la teoria simètrica afronta aquestes qüestions d'una forma més agnòstica, menys essencial. Això és l'interessant. Des d'aquest punt de vista, allò important a explicar són sempre els mecanismes, els engranatges, les relacions. Són aquests els que ens diuen quin tipus d'actor s'està conformant, no a la inversa. Són aquests els que ens diuen quines característiques, quina conformació, té aquest cos *col·lectiu*⁴³³.

Des d'aquest punt de vista també, res diferencia essencialment l'acció col·lectiva d'altres formacions socials. No hi ha quelcom que taxativament sigui un moviment social. No d'antuvi. La única diferencialitat sobre la que té sentit fundar l'exercici analític d'identificar accions col·lectives, prové de la pròpia especificitat que emergeix d'un entramat únic, concret, particular de relacions. Conseqüentment, tampoc té massa sentit continuar buscant el cas paradigmàtic, el model, el fragment que dóna comptes de la totalitat. Les accions col·lectives s'efectuen, s'executen i es defineixen *in situ*. Això si més no, és el que ens deixa veure

⁴³³En efecte, només pot haver-hi una acció col·lectiva quan hi ha un *cos* col·lectiu, un *cos* que implica elements molt heterogenis. Latour ja ens alertava de quelcom semblant quans ens deia que no volen els avions, ni els pilots, que el que volen són les *corporacions* (Latour, 1999). Aquest és un argument interessant per a la teoria de l'acció col·lectiva ja que d'alguna manera entronca amb un dels debats clàssics d'aquest àmbit d'estudi: hi ha veritablement acció col·lectiva? És el col·lectiu el que pensa? Hi ha una ment col·lectiva darrera les accions? És tot plegat una suma d'individus? A diferència dels enfocaments més individualistes i més psicologistes, que hi hagi una acció col·lectiva, com veiem, depèn de que hi hagi una intel·ligència col·lectiva. El que passa és que aquesta no pren la forma d'un gran cervell (en això tenia raó Allport, 1924). Més aviat, aquesta ànima col·lectiva té lloc només com a, a través de, un *cos* col·lectiu. És un col·lectiu híbrid en acció, no una munió de cossos, el que protesta (Le Bon, 1899).

la controvèrsia estudiada. Estem davant d'un agençament, d'un agençament més podríem afegir, i com a tal ha de ser estudiat, defugint la necessitat de constituir un camp d'estudi propi amb teories i conceptes propis i aïllats de les reflexions que afecten al pensament social contemporani. Per aquesta raó, com avançava només començar aquest treball, més que proposar un concepte nou i diferent amb el que anomenar aquesta realitat paradoxal i elusiva que m'he proposat estudiar, proposo que seguim parlant d'acció col·lectiva, de moviments socials, perquè no, però que ho fem des d'un altre punt de vista, és a dir, abandonant els perills vinculats a aquesta *metafísica de l'actor* que, com bé ens alertava Melucci al primer capítol, ha estructurat històricament l'estudi d'aquests fenòmens. En efecte, massa vegades pensem que les aportacions teòriques passen per oferir conceptes nous. Amb això però l'únic que fem sovint és reprendre amb noms nous polèmiques antigues o generar-ne de noves que tenen molt a veure amb les que es vol deixar enrere. Per això, més que inventar, més que deixar enrere, o sintetitzar el precedent, prefereixo que la funció d'aquest treball sigui la de redefinir, és a dir, la de renovar el punt de partida habitualment utilitzat per parlar d'aquests fenòmens. Aquesta en definitiva és l'aportació més honesta que puc fer però també la que considero més pertinent per donar continuïtat a un canvi de perspectiva com el que proposo. En aquest sentit, més que per aportar gaires conceptes més, voldria aprofitar les properes pàgines per consolidar algunes de les principals implicacions derivades d'aquest desplaçament conceptual que m'he proposat fer només començar aquest treball.

Els moviments socials com a actors-xarxa

Tantes vegades ens hem preguntat què és el que ens manté units i gairebé sempre hem oblidat elements cabdals! Gairebé sempre, moguts per una ancestral i gairebé mítica concepció d'allò social –aquella que restringeix la societat a creences, estructures i relacions de força– ens hem limitat a considerar la naturalesa del llaç social en termes estrictament humans. Però no estem sols! Mai ho hem estat. Com evidencia l'episodi, en la regeneració de la controvèrsia, en la recomposició del llaç social, hi intervenen elements no humans, elements naturals, tecnològics, elements tots ells exclosos habitualment del discurs de les ciències socials. El paper de la natura, per exemple, és decisiu pels ecologistes a l'hora de produir efectes globals des d'activitats locals. Com imprescindible és establir certs compromisos amb no humans, amb dispositius tecnològics, per exemple, per resignificar el contingut de l'activitat política i teixir una globalitat capaç de fer front als intents de localització que operen durant les controvèrsies. Tanmateix, la teoria social tradicionalment ha obviat o marginat aquestes relacions. L'heterogeneïtat constitutiva de les formes d'acció col·lectiva és en aquest sentit un buit, una incògnita, un blanc per a

la majoria de teories, fins i tot pels enfocaments més sintètics i integradors, pels més relacionals i processuals (Della Porta i Diani, 1999; Melucci, 1994, 1996). En efecte, quan hom es refereix a la composició d'un moviment social difícilment troba respostes que vagin més enllà del que tradicionalment s'ha considerat matèria d'allò "social": relacions entre humans, estructures socials, processos cognitius, macro condicions polítiques, relacions de poder, codis, creences, ideologies, significats... Cap però ofereix eines, conceptes, mecanismes intel·lectuals amb els que articular una explicació que reculli i doni un paper explicatiu a aquests elements *no socials*⁴³⁴.

Ara bé, en la resignificació de la controvèrsia, l'heterogeneïtat és clau. És un fet, una realitat, que no pot ser obviada, de la qual no podem prescindir, i que objecta profundament aquesta formulació tradicional (Stengers, 1997). L'heterogeneïtat que dona forma a aquest col·lectiu no es redueix a una plurivocitat de visions, a una participació de diferents grups socials, a una multiplicitat de creences i significats, a una complexa trama de relacions intersubjectives. No fa referència a aquesta concepció d'heterogeneïtat de *curt abast*. No és una simple barreja. Com hem vist, l'activitat d'aquests actors es sustenta i es desplega en una heterogeneïtat *tout court*: humans i no humans (animals, artefactes tècnics, científics...) formen part en igualtat de condicions del mateix entramat d'acció i significació. L'esdeveniment dibuixa constantment una madeixa híbrida que uneix elements molt diferents, actors molt diferents. Estem davant de l'efecte d'un entramat híbrid, d'un producte interaccional complex que dibuixa una xarxa d'elements i entitats de diferent naturalesa. Una xarxa que és molt difícil de compartimentar perquè fusiona allò polític i allò polític, allò humà i allò no humà en teixits d'accions indiferenciats. Traiem qualsevol dels elements i ja en és tremendament difícil explicar i seguir el destí que segueix aquest actor. L'heterogeneïtat en aquest sentit és *un tot*. Però què fer davant d'aquest fet? Com ocupar-nos d'això que malgrat ser obvi sembla que no preocupa pràcticament a ningú? La majoria d'analistes normalment dividirien i segmentarien el que ha passat en tants segments com variables pures o disciplines pures hi ha. Ara bé, difícilment aquesta

⁴³⁴ Aquesta és una de les aportacions més clares que pot fer l'enfocament simètric a la concepció d'heterogeneïtat que prové de l'estudi clàssic de l'acció col·lectiva, incloent també a les propostes de renovadors com Alberto Melucci. No n'hi ha prou, com fa Melucci, amb apostar per un enfocament no essencialista i profundament relacional si amb això esquivem la pregunta pel paper d'allò no humà en la producció d'acció col·lectiva. Com es constata en l'anàlisi de la controvèrsia, és important ampliar aquesta concepció psicosocial de l'acció col·lectiva amb una visió de la relacionalitat materialment més heterogènia. És a dir, és important redefinir simètricament el propi concepte de relacionalitat perquè aquest inclogui una aposta més radical per l'heterogeneïtat. Sinó, com ja havíem detectat en el cas de Melucci, difícilment podrem superar els problemes que suposa alternar entre el *sociologisme* estructural i l'*individualisme* metodològic.

anàlisi donaria comptes del que passa a Doñana. Ho acabem de veure: aquesta acció no s'ajusta a la definició clàssica de *moviment social*. No és ni un actor homogeni, ni un objecte nítid i clar. Tampoc l'expressió de quelcom antecedent. El que veiem no és un mer comportament o deriva d'estructures, creences o recursos previs. No és una realitat oculta que pot ser descodificada i analitzada apel·lant a un context, a una estructura o a factors socials subjacents. Ni tampoc quelcom que ser explicat apel·lant únicament a un procés relacional únicament conformat per relacions socials entre humans. Ni tan sols topem amb una unitat empírica observable i diferenciable ja d'entrada. Sociologitzar, essencialitzar, aquesta realitat, reduir-la a condicions anteriors, a suposicions prèvies, a estructures subjacents, implica oblidar-se d'elements importants. La mobilització de Doñana difícilment pot ser simplificada, tractada com un *personatge*, assumida com un punt de partida empíric inqüestionable i fàcilment identificable, com una unitat substancial que podem atribuir bé a actors o bé a accions observades. Per comprendre el que passa a Doñana, sembla, convé ser més tortuosos, més corbats. Desviar-nos de la línia recta que imposa la sociologia moderna. Prendre un punt de partida més agnòstic, menys apriorístic. Recórrer en definitiva a conceptes més flexibles i capaços de recollir aquesta idea de la multiplicitat i de l'heterogeneïtat que vertebrava tot aquest esdevenir i que ens allunya tant l'anàlisi estructural com de la primàcia dels actors i del llenguatge intencional i psicologitzant. D'aquí que reivindicui l'ANT com un enfocament especialment útil en aquest context. Com he provat de demostrar al segon capítol, aquesta és una teoria especialment inclinada a la comprensió de la complexitat i l'heterogeneïtat constitutiva de les societats contemporànies. Una proposta especialment compromesa amb la producció d'una sensibilitat sociològica diferent, *menys essencialista*, més agnòstica i imparcial. Amb la redefinició tant de la noció mateixa d'allò col·lectiu com amb la tradicionalment fantasmagòrica noció d'acció social, o d'agència, aspectes tots ells cabdals per a l'estudi dels fenòmens d'acció col·lectiva. En aquest sentit, el concepte que dona nom a la teoria, l'*actor-xarxa*, esdevé una potent eina conceptual per entendre aquesta heterogeneïtat agençada que s'expressa a la controvèrsia.

Així és, com hem vist, en l'univers conceptual que descriu aquesta teoria, els objectes tenen una estranya condició heterogènia, relacional i distribuïda. Són unitats d'anàlisi que no poden enquadrar-se en cap categoria usual ja que són "*simultàniament naturals, discursives i socials*" (Latour, 1993: 64). Processos i alhora estats. Mitjans i alhora finalitats. Quelcom que queda a mig camí entre *actors* i *xarxes*. És a dir, entitats que no són reductibles a la condició d'actor però que tampoc són només xarxes. Són *actors-xarxes*. *Xarxes* perquè es componen d'elements molt diferents i, *actors*, perquè incorporen activitat i acció. Tanmateix, no són reductibles a cap dels dos. Analíticament, doncs, l'*actor-xarxa* qualifica el producte (i el

procés) de compromisos i efectes relacionals d'una xarxa que aglutina i combina altres entitats (sempre heterogènies). Fa referència al complex entramat d'actants, entitats, interessos, objectes, humans i/o materials diversos que es troben relacionats i imbricats *en i per* l'acció social. Un actor-xarxa és en aquest sentit una xarxa d'entitats simplificades, que actuen conjuntament, com un actor, malgrat són, alhora, altres xarxes. El procés i alhora el producte d'on s'extrau constantment acció social. Doncs bé, ateses les condicions que presenta la mobilització, aquest és un concepte que sembla especialment pertinent, especialment útil per analitzar un objecte híbrid, borrós, incomplet i en transició com la protesta que s'aixeca a Doñana. D'una banda, perquè com l'ANT ha demostrat al llarg de dècades, és un excel·lent concepte, un magnífic instrument a l'hora de resseguir operativament l'heterogeneïtat constitutiva d'allò social. Però no només per això. La metàfora de l'actor-xarxa no és només interessant perquè sigui la forma analítica predilecta que l'ANT troba per parlar d'entitats híbrides, del resultat precari i obert d'un complex procés d'imbricació relacional, materialment heterogeni; el concepte que li permet desfer-se i trencar amb els prejudicis i les dicotomies modernes. També ho és per l'evident proximitat que manté amb conceptes propis de la teoria clàssica dels moviments socials. Actores i xarxes, per separat, són conceptes i pols de discussió clàssics i tremendament importants en l'estructuració d'aquest camp d'estudi. Conceptes que pertanyen, a més, a enfocaments força enfrontats⁴³⁵. A una banda acostumem a trobar els actors, a l'altra les xarxes. En aquest sentit, apostar per un concepte com el d'actor-xarxa per qualificar una acció col·lectiva com la que hem analitzat és interessant no només perquè permet descriure una realitat polièdrica i complexa, sinó també perquè ho fa a partir d'una sèrie de conceptes que entronquen directament amb la tradició que pretenc redefinir. Aquest és un element, una coincidència, que considero positiva, productiva. Sobretot perquè únicament amb l'ús d'un *guió* podem fer bo un dels principals anhels d'aquest treball: redefinir més que inventar. Posar-se *enmig* més que no pas decantar-se. Prendre, en definitiva, aquest punt de partida diferent a l'habitual com a alternativa per superar un context de treball problemàtic i replet de dualitats. Ni actors ni xarxes. L'actor-xarxa ens permet parlar alhora d'ambdues, superant la tramposa disjuntiva que ens porta a haver de triar entre accions sense actors o actors sense accions. En efecte, el que veiem bé pot ser alhora una xarxa i un actor. *Xarxes*, perquè anomena el producte, la instanciació, d'un agençament de pràctiques, d'accions,

⁴³⁵Mentre l'un ens remet a una determinada tradició –més centrada en les dimensions ideològiques, estructurals, d'arrels històriques, que dona preeminència al component simbòlic, cultural i expressiu dels moviments socials– l'altre ens remet a una tradició totalment diferent, fins i tot oposada –una tradició més centrada en la dimensió tàctica, organitzativa, en el capital, en els recursos i instruments que permeten articular una acció col·lectiva amb èxit.

d'interaccions entre entitats diverses, heterogènies, però també *actors* perquè aquestes xarxes veiem que mobilitzen el món, el reordenen, l'executen d'una determinada manera. Podem caracteritzar, llavors, el moviment com una *xarxa* complexa i múltiple, plena d'actants heterogenis que *activament* mantenen o desmunten certes estabilitats⁴³⁶.

En efecte, un cop assumim aquest postulat analític, tot té a veure amb actants, relacions i efectes. Tot té a veure amb *actors-xarxa*, un concepte que ve a anomenar l'entramat relacional que compon i en el qual s'articulen els diferents actants. Aconseguint així una conceptualització molt més interessant per superar els problemes vinculats a un pensament dicotòmic. No només perquè permet qüestionar el dualisme natura/societat, tan important a l'hora d'entendre una protesta com la de Doñana, també perquè permet posar en quarantena un bon grapat de conceptes analítics utilitzats habitualment en l'anàlisi d'aquests fenòmens. Especialment aquells relacionats amb les precondicions estructurals per a la mobilització i amb les concepcions més *descorporalitzaades* dels subjectes col·lectius. Des d'aquest punt de vista, l'acció col·lectiva esdevé una xarxa que uneix temps i espais heterogenis, una realitat dinàmica, làbil i rizomàtica. Una configuració plural radicalment relacional, immersa alhora en heterogeneïtats irreductibles, ja que la forma que pren cada element que conforma aquesta xarxa és, a més, canviant. Depèn de la manera en la que s'estableixen relacions entre els diferents elements, entitats o actants que conformen la xarxa. En aquest sentit, la teoria de l'actor-xarxa conté i desenvolupa l'argument de la multiplicitat, endinsant-se a més en els mecanismes a través dels quals aquesta multiplicitat és teixida i posada en relació. Aquí probablement és on la noció de traducció pren més força per a una anàlisi de l'acció col·lectiva. Entesa com a "*desplaçament, deriva*,

⁴³⁶ En aquest sentit és important puntualitzar que no és que estigui afirmant que els ecologistes són un actor-xarxa. Afirmit més aviat el contrari, a un determinat actor-xarxa l'acabo anomenant ecologisme, bàsicament com una forma de caracteritzar una xarxa activa i profundament heterogènia i per això mateix tan difícil de simplificar i de representar. Tota distinció des d'aquest punt de vista és un efecte relacional, res que hagi de ser suposat o considerat un element preestablert. Pensar el contrari és apropar-se a una lògica que tot i ser diferent de la precedent guarda encara certes reminiscències de l'essencialisme que volem deixar enrere. Aquest seria el cas per exemple de l'aposta relacional i en xarxa que fa Castells (1997). Malgrat centrar-se en la metàfora de la xarxa, afirmar que aquesta esdevé un element clau, central, a l'hora de caracteritzar els moviments contemporanis, en el seu anàlisi la xarxa guarda una relació d'externalitat, d'exterioritat, amb el moviment. Quelcom que desapareix en canvi si prenem un punt de vista radicalment relacional com el que ens aporta la teoria de l'actor-xarxa. Des d'un punt de vista simètric, no hi ha moviments i xarxes, sinó més aviat una actor-xarxa que es torna moviment. De fet, la xarxa és moviment, el que li dona sentit i el que el defineix. Aprofundint més en aquesta discussió, podríem dir que més que considerar el moviment social com un centre de càlcul, un punt de pas obligat que coordina i gestiona amb èxit organitzacions, recursos i materials diferents que es troben enxarxats, el que tenim són certs operadors que enxarxen, relacionen i en la seva interacció performen un moviment. Són un conjunt de vincles entre xarxes diferents, entre punts de pas obligat -xarxes científiques, voluntaris, elements mediàtics, aus volant...- el que forma un moviment.

invenció o mediació, aquesta noció fa referència una acció de problematització dels entramats relacionals existents, dels ordres establerts, que té com a finalitat (no intencional) alterar els espais i temps dels actants i les entitats implicades en una controvèrsia. En aquest sentit, aquell o aquells que desencadenen una *problematització*, en el nostre cas els ecologistes a Doñana, poden ser vistos, redefinits, com aquells que busquen *traduir* a d'altres actants o entitats, això és, transformar la seva pràctica (que podem entendre sota el paraigües conceptual de la identitat) mitjançant l'establiment d'uns nous objectius que farien modificar les formes de pensar i de fer imperants, a fi de promoure una nova definició de la realitat en la qual els esmentats actors quedarien enrolats, facilitant així una mobilització conjunta, un actuar coordinat. Desencadenant una "*mobilització del món*", una transformació semiòtica i alhora material d'aquest, de l'estat d'aquest, de les relacions en les que s'actualitza i s'instancia aquest (Mendiola, 2001). Ara bé, i això és també és important de destacar, aquesta mobilització del món per res és segura. Té una geometria variable. Hi ha un pòsit sempre d'imprevisió que té a veure amb la provisionalitat mateixa de la traducció. És a dir, amb la insuperable dificultat per mantenir enrolats els actors traduïts, per conformar un actuar conjunt estable i permanent.

En efecte, com veïem, l'actor que *problematitza* activa sempre una incertesa indefugible sobre el grau d'incorporació dels altres a la seva visió de la realitat. És inevitable. La traducció conviu, per tant, amb aquest pòsit de traïció, d'abandonament, de retirada, d'evasió. Sempre remet a una incorporació parcial més o menys provisional. Aquest és un fet, destacable perquè ens mostra com de desencaminats anaven els teòrics de l'acció col·lectiva quan pensaven aquests fenòmens des d'un model de difusió mecanicista. El moviment social, des d'aquest punt de vista, és un decurs de traducció permanent, paradoxal i ambivalent (Singleton i Michael, 1998; Michael, 1996). Certament, res ens ve donat. Assegurar aquest decurs, *mobilitzar el món* no és gens senzill. Cal un esforç considerable. Aquest aspira sempre, d'una manera o altra, a mobilitzar el món i a afectar a un conjunt social –col·lectiu– important. Aspira, doncs, a articular un conjunt creixent i enorme de relacions i mediacions. Quan més gran és aquest anhel més solidesa (entès en termes d'*institució*⁴³⁷ i de consolidació social) acostuma a tenir el moviment. Però també quan més articulat està més difícil és mantenir l'equilibri entre tantes mediacions. Es torna cada cop més inestable o procliu al canvi. Segurament, en aquest punt ens sigui útil repescar una noció tan antiga com la d'actor xarxa, em refereixo al

⁴³⁷ En la seva accepció corrent una institució fa referència a un lloc i a unes lleis, a persones i costums que es prolonguen en el temps. En un sentit negatiu es relaciona institució a rutina. Per Latour, però, les institucions són allò que proporciona totes les mediacions necessàries perquè un actor conservi una substància perdurable i sostenible (Latour, 1999).

concepte *macroactor*. El concepte de macroactor apareix en un estudi ja clàssic (Callon i Latour, 1981) sobre la construcció d'un vehicle elèctric a França; malgrat ser un concepte que no ha estat mantingut pels propis autors en els seus posteriors escrits, crec que pot ser útil per la discussió que estic mantenint⁴³⁸. El macroactor en aquests primers treballs al·ludeix sobretot a un tipus específic d'actor-xarxa que no es defineix ni per la seva mida ni per la seva complexitat intrínseca, sinó per la seva potencialitat per activar "*mobilitzacions simbòliques i materials*"⁴³⁹. Els macroactors, ens diu Law, són *enginyers de l'heterogeni*, sense un centre clar i que s'expandeixen teixint constantment allò humà i no humà, construint i alterant vincles, immiscint-se en controvèrsies que amaguen relacions de poder (Law, 1986). Són actors intersticials que tenen poder per intervenir, interrompre, interpretar i interessar a d'altres actors. A diferència d'altres tipus d'actors-xarxa, però, el macro actor sorgeix amb pretensions d'alterar profundament la realitat en la qual emergeix. El mou un desig d'*informar*, d'afectar a la resta, d'alterar allò social, de tenir possibilitats de desencadenar ordenaments capaços de transformar el règim de relacions vigents. Transformar i reorganitzar els espais i els temps. Passar a ser fonamental dins un procés de reorganització.

Més enllà de la definició exacte, l'important a destacar és que la noció del *macroactor* obre la possibilitat, de nou, de fer un transvasament de la sociologia de la ciència i la tecnologia al camp dels moviments socials. D'una banda perquè l'acció col·lectiva analitzada pot ser identificada com un *macroactor* dels que ens parlen els autors abans citats ja que té també aquesta pretensió *informativa*. És a dir problematitzadora però alhora estratègica, massiva, mobilitzadora i propositiva. Busca, d'alguna manera, afectar i instituir la seva mirada, la seva proposta, la seva realitat. Transformar les regles del joc. Crear noves associacions entre persones i coses. Així és com podem entendre, per exemple, el desplegament d'aquesta *ecologia política* que s'interposa estratègicament enmig de les produccions d'altres actors-xarxes, buscant instituir-se i instituir ritmes i regles de joc diferents⁴⁴⁰. Això, però, no ens ha de fer caure de nou en una

⁴³⁸El sociòleg Ignacio Mendiola és qui, probablement, ha explorat amb més detall aquesta hibridació entre la teoria del macro actor, present als primers estudis socials de la tecnologia, i la teoria crítica dels moviments socials. Per més informació veure Mendiola (2000, 2003).

⁴³⁹ Un macro actor ens diuen Latour i Callon: "es cualquier elemento que moldea el espacio a su alrededor, hace a otros elementos depender de sí mismo y traduce su voluntad en un lenguaje propio. Un actor produce cambios en un conjunto de elementos y conceptos habitualmente empleados para descubrir los mundos sociales y naturales. Al afirmar lo que pertenece al pasado y en qué consiste el futuro, al definir lo que viene antes y lo que viene después, al construir sus "balance sheets", al configurar cronologías, impone su espacio y su tiempo. Define el espacio y su organización, los tamaños y las medidas, los valores, las normas del juego—la misma existencia del juego" (Callon y Latour, 1981: 286).

⁴⁴⁰Notis el fort paral·lelisme que aquesta redefinició guarda amb algunes definicions clàssiques, en molts sentits afins, com la que fa l'interaccionisme simbòlic: "*Social movements*

lectura excessivament intencional, racional i “centrada” de les xarxes de les que parlem (Lee i Brown, 1994). No cal caure en els tics d’una lectura unívoca de la traducció que homogeneïtzi l’actor-xarxa i passi, de nou, a centrar-se només en actors privilegiats i en les nítides trajectòries d’aquests. Llavors cauríem en el mateix de sempre: tot hauria canviat perquè res ho fes. No convé abandonar l’argument de la multiplicitat, ni descuidar la incertesa ineludible que té tota posada en relació⁴⁴¹. Per això també cal tenir en compte que aquestes xarxes es troben en una reforma permanent i que són làbils i contingents, rizomàtiques i multidimensionals (Mendiola, 2000; Michael, 1996). Dificilment, tot i les pretensions, eludirem l’ambivalència continguda en tot entramat relacional. Tal com afirmàvem anteriorment, la traducció conviu amb la traïció, les incorporacions a les problematitzacions preteses mai són completes. Sempre hi ha una resta que la traducció no assimila, un marge en el qual la traducció sempre pot posar-se en entredit⁴⁴². Aquest esment és important ja que ens permet entendre la problematització estratègica del present, del passat o del futur, desencadenada pels moviments socials, com un entramat relacional que no acaba de funcionar mai com a totalitat completa. L’ambivalència recorre la problematització, l’acompanya, i ens permet explicar perquè les incorporacions, les adhesions, molt poques vegades esdevenen definitives. És una *formació en procés*, sempre en tensió amb la seva pròpia dissolució. Per això és interessant mirar-se el *macroactor* en termes del que fa, del que agença i articula, del que institueix en termes de solidesa i d’estratègia, però també en termes de mobilitzacions i

can be viewed as collective enterprises to establish a new order of life. They have their inception in the condition of unrest, and derive their motive power on one hand from dissatisfaction with the current form of life, and on the other hand, from wishes and hopes for a new scheme or system of living (Blumer, 1939: 199)

⁴⁴¹ El moviment social apareix, tal i com Melucci argumenta (1999), com una multiplicitat d’elements sincrònics i diacrònics. Com un sistema d’acció obert, complex, que articula, en el que convergeixen, una composició d’elements diversos, en el que s’involucren diferents nivells d’estructura social i en el que trobem temporalitats diverses. No obstant a diferència de la proposa el pensador italià, convé matisar que l’heterogeneïtat que desplega i gestiona l’acció col·lectiva va molt més enllà de trenar i articular grups i individus, de construir socialment una “identitat col·lectiva” a partir de la definició compartida, negociada del camp d’oportunitat i constriccions ofertes a aquesta acció. Aquestes sistemes d’acció, aquestes xarxes difoses, dinàmiques, són molt més complexes del que postula el teòric italià. En efecte, articulen un principi d’organització en una situació de conflicte o aliances, coordinen una determinada expressivitat, enxarxen i creen solidaritat. Mobilitzen. Però en aquest procés trobem elements que Melucci descarta en la seva anàlisi: allò no humà. Aquest oblit no només ens porta a descuidar el paper d’aquests elements extra-socials en l’ordenament, en la consolidació i la producció d’agència i de poder d’aquestes xarxes, fa que sigui difícil també eludir la divisió d’escales en allò social.

⁴⁴² “Toda totalidad es siempre tensión, la realidad sólo se puede implementar y describir como tensión, nunca es posible aprehenderla como un todo” (Tirado y Domènech, 1998: 41-2).

problematitzacions, sense finalismes ni consignes intencionals clares. Això és de fet el que el converteix en macroactor.

En efecte, no hem de caure aquí en la inclinació sociologista que assumeix que hi ha macro i microactors d'antuvi. El macroactor no indica quelcom preestablert, delimitable ja d'entrada. Indica més aviat una consecució, un producte, l'efecte d'un procés exitós d'enrolament i mobilització. És important destacar aquesta dimensió reeixida del macroactor ja que no sempre un *moviment* aconsegueix convertir-se en macroactor, és a dir en un centre fort, capaç de mobilitzar el món. En punt de pas obligat. Molts cops no és centre de res. Constitueix, en tot cas, una línia de fuga, una mediació, una operació d'acoblament amb altres actants que inaugura altres espais i temps però no un *macroactor*. La noció de macroactor, per tant, no té a veure amb la mida prèvia d'un actor sinó més aviat amb l'èxit d'un determinat procés, amb la capacitat –en termes d'agència i de poder– que adquireix un determinat entramat a partir de seves articulacions. Amb el que és capaç de mobilitzar i d'accionar. Així mentre la teoria clàssica diferencia d'entrada i clarament entre macro i microactors, per l'ANT aquesta distinció no té sentit a priori. No té sentit per exemple diferenciar a Doñana entre macro actors (l'Estat, la Unió Europea, el propi CSIC) i microactors (grups ecologistes formats per 10 o 15 activistes, com la CEPA). Com demostra l'ANT el que aparentment és un microactor pot ben bé arribar a ser un macroactor després d'un esmerçat i reeixit treball d'articulació, d'enrolament, de mobilització. 10 o 15 persones d'aquí, 15 o 20 d'allà, 5 de més enllà, tan se val, connectats amb uns quants ordinadors, anellats a les aus migratòries, vinculats a laboratoris científics, mobilitzats i articulats de forma densa i creixent be poden arribar a ser un macroactor capaç de resignificar la controvèrsia, de reorientar la neteja i les polítiques de la zona.

L'esdevenir de tota acció col·lectiva, doncs, està subjecte a aquestes tensions, a la determinació i a la major de les indeterminacions. Aquesta treballada *accionalitat* no pot deslliurar-se mai de les emergències (no intencionades) que es produeixen en la seva relació amb els altres elements o actors-xarxa. El seu és un esdevenir en tensió, sempre en procés, inacabat, sempre fent-se, refent-se i desfent-se. Informant i transformant. Sent informat i transformant-se. La trama entre expectatives i realitats, per tant, segueix sempre la lògica d'una geometria variable. Són enginyers de l'heterogeni obligats a fer un bon ús de la *metis* i del *kairos* (de Certeau, 1988), sobretot si volen continuar mobilitzant, accionant, esdevenint un *moviment social*, és a dir *associat*. Com a tal és interessant estudiar-los, com un esdevenir, un desplegament paradoxal, incert i tremendament pràctic i específic. Com un *intent* per aconseguir una mediació, una *bona articulació*, fita de tota acció que pretengui tenir efectes de transformació. Així és, a diferència dels postulats més essencialistes, doncs, són les immanències, les topologies configurades, els plecs que

construeix, els entramats pels que s'escola i s'articula, el que defineix una acció col·lectiva. És la vivència d'aquesta tensió indefugible el que és veritablement definitori.

En qualsevol cas, l'important a destacar d'aquest desplaçament que m'he proposat fer és que si prenem com a referència l'ANT, el moviment social es transforma en un *actor-xarxa*, en un entramat de recursos que s'expressa identitàriament, que performa una identitat. Aconseguint així una redefinició simètrica, i el més important no eclèctica, tant de la idea d'actor com de la idea de xarxa, tant de la idea de recursos com de la idea d'identitat. Amb aquest gir, doncs, ens situem *enmig dels pols*, aconseguim redefinir el punt de partida habitualment utilitzat per estudiar aquests fenòmens. En efecte, enfront la tradició *sociologista* i moderna del pensament social, aquesta contraposem la necessitat d'un enfocament més monista, més agnòstic, més materialista i relacional d'allò social. Un estil d'explicació més simètric, allunyat per tant dels problemes d'un pensament dicotòmic modern. Només així, afirmo, podrem resoldre, més ben dit esvaïr, alguns d'aquests endèmics debats que veïem al primer capítol. Des d'un punt de vista radicalment simètric, en efecte, deixen de tenir sentit certes preguntes, certes formulacions teòriques. Deixa de tenir sentit, per exemple, la tasca mateixa de definir o explicar *els* moviments socials. Des d'un punt de vista simètric no té sentit continuar pensant l'acció col·lectiva com un fet, un personatge, un punt de partida empíric fàcilment identificable, una unitat substancial atribuïble bé a actors, bé a accions observades; parlar d'aquesta com d'un actor, d'una realitat més o menys oculta i encriptada que ha de ser descodificada i analitzada a través de variables *socials*; preguntar-se, com històricament hem fet, per la clau que darrera de tot plegat explica l'origen d'aquests actors, el motiu d'aquests comportaments, les raons d'aquestes accions o el perquè d'aquests subjectes col·lectius⁴⁴³. Des d'un punt de vista simètric l'important és visualitzar els moviments socials com a trajectes sociològics al marge d'una teoria de l'acció (instrumental o normativa) i de la diferenciació funcional. Per tant, més que partir de la base de que hi ha un moviment social que s'expressa a través d'un actor que comunament s'etiqueta com a *ecologisme*, l'existència del qual es dona com un fet i l'analista es dedica a explicar i analitzar què fa aquest actor, l'important és fer un pas enrere i descriure *com* un seguit de pràctiques locals, portades a terme per una sèrie d'actors concrets, d'organitzacions concretes, arriben a conformar un actor col·lectiu, arriben a conformar una acció col·lectiva. Des d'aquest punt de vista, el veritablement important, el teòricament rellevant, és sempre el dispositiu, el mecanisme, el *com* es construeix aquest entramat, el *com*

⁴⁴³Aquest conjunt de suposicions, com hem vist al primer capítol, serien les responsables de la majoria de problemes que hem identificat en la conceptualització tradicional de l'acció col·lectiva.

s'articula aquesta alternativa. A diferència dels enfocaments clàssics, l'important ja no és suposar, desxifrar, deduir variables sinó descriure i abordar aquesta dimensió més pràctica, local, híbrida, agençada i heterogènia que dona comptes de l'acció, de la conformació i composició d'un *col·lectiu híbrid*. L'important és explicar com determinades pràctiques localitzades ordenen interaccions en l'espai i el temps. Com es produeix una *acció col·lectiva*, és a dir com es compona, com s'ordenen, com s'estabilitzen interaccions complexes a través de l'espai i el temps. En altre termes, *com* algunes xarxes heterogènies són capaces de performar moviments socials.

Des d'un punt de vista simètric, doncs, l'acció col·lectiva s'assimila a un complex producte interaccional, és l'efecte emergent de *col·lectius híbrids en acció*. El producte del compromís precari que s'estableix en una xarxa d'elements i entitats de diferent naturalesa. Per tant, ni actors ni estructures, ni identitats ni recursos. Ni individus ni col·lectius. La clau per entendre l'emergència d'una acció col·lectiva s'allotja en la capacitat per crear bones i sòlides articulacions, en l'habilitat per establir compromisos, per aconseguir transformacions globals des de pràctiques locals, és a dir, per mobilitzar amb èxit el món a partir d'operadors que aconseguixin resignificar l'activitat política. Des d'aquest punt de vista, el locus d'estudi esdevé molt més local, més pràctic, més circumscrit i material del que pensàvem. És aquesta activitat de traducció, de conformació d'agregats, de producció i orquestració de col·lectius híbrids el que ens interessa. Això no vol dir que els patrons tradicionalment identificats, estructures socials, cicles de protesta, canvis històrics, hagin de ser deixats de banda. Però si que indica que aquests més que ser interpretats com a precondicions per a la mobilització han de ser considerats productes, resultats, conseqüències generatives d'aquestes xarxes d'acció i interacció⁴⁴⁴. En efecte, més que per les atribucions, que inevitablement ens remetent a les essències, des d'un punt de vista ANT, l'interessant és preguntar-se per les distribucions, per les composicions; abandonar l'interès per les substàncies, les propietats i les correspondències i ocupar-se més de les relacions, els esdeveniments, les singularitats, els mediadors. Apostar, en definitiva, per una lògica del predicat, de la inclusió més que no pas de la pertinència, dels subjectes. Aquesta és la millor forma, com demostra el cas analitzat, d'evitar els problemes vinculats a la mobilització d'un pensament dual, d'evitar per tant les limitacions derivades de la tendència històrica a privilegiar una mirada eminentment reflexiva, representacions, distant i atòpica sobre aquests fenòmens. Sinó, com hem vist, probablement desembocarem, en un

⁴⁴⁴ Law conceptualitza aquestes coherències com a "*modes of ordering*" que "*speak through, act on, and recursively organize the full range of social materials*" (1994: 109). Amb clares reminiscències foucaultianes, aquest concepte emfasitza la durabilitat, la consistència, la permanència de determinats patrons de relació, d'activitat, fins al punt que molts acaben per semblar inevitables.

moment o altre, en el mateix punt d'arribada que volem evitar: és a dir, consolidant i naturalitzant una sèrie de pressuposicions epistemològiques, emfasitzant mètodes i pràctiques de recerca que busquen el que aquest fenomen té d'essencial, d'homogeni, d'unitari, d'originari, de social. Remetent de nou l'explicació sociològica a una matriu conceptual rígida i repleta d'aprioris irrenunciabls.

El col·lapse de la modernitat i l'aposta per una simetria generalitzada

“Solíamos mofarnos de los pueblos primitivos que creían en un desorden en la sociedad, una polución, podría amenazar el orden natural. Ya no reímos a carcajada limpia, más bien nos abstenemos de usar aerosoles porque tememos que el cielo pueda caer sobre nuestras cabezas. Como los primitivos, tenemos la polución causada por nuestra negligencia” (Latour, 1993: 286).

Vivim un moment convuls. Un present replet d'episodis, controvèrsies i col·lectius que desborden moltes de les dimensions habitualment utilitzades per comprendre la realitat social. Lluny de desaparèixer, les criatures impossibles, les barreges, fins fa poc considerades alteritats inquietants, amencaces o personatges de ficció, pul·luen i omplen les pàgines dels nostres diaris. Què fer davant d'això? És suficient l'arreu conceptual, polític, metodològic que tenim? Com afrontar el garbuix que destapen episodis com l'analitzat? Som capaços de comprendre i conduir els reptes que el present ingereix? Què poden aportar les ciències socials a la construcció d'un present i un futur millor? Aquestes i altres preguntes són les que, d'alguna manera, ens llença a sobre un episodi com el de Doñana.

En efecte, l'emergència d'una realitat tan convulsa, conflictiva, indefinida i complicada com aquesta, com he provat de mostrar, obre un bon nombre d'interrogants, de pors i d'inseguretats que són bàsiques per obligar-nos a buscar, cada cop de forma més irrenunciable, noves categories conceptuales. Noves propostes i solucions pràctiques, que ens permetin anar més enllà dels estrets marges que fins ara han delimitat l'arreu teòric, metodològic i polític tradicional. Ho hem vist a l'hora de pensar i conceptualitzar de forma diferent, de formes més engrescadora, les formes d'acció col·lectiva. Però no és la única implicació que en podem extraure. D'aquest objecte rebel, difús i imprecís, en podem extraure encara una mica més. D'aquesta productivitat associada a l'estudi d'una realitat com aquesta, així com del necessari moviment de renovació que precipita, és precisament del que vull parlar en aquest capítol. Per acabar aquesta tesi, doncs, m'agradaria dedicar un últim capítol a explicitar amb més amplitud les principals reflexions que m'ha suscitat l'anàlisi d'aquest episodi, l'autèntic motor ocult, d'altra banda, d'aquest treball.

Com m'agradaria argumentar a continuació, l'episodi estudiat, més enllà d'obrir un interessant sobre les formes de conceptualitzar l'acció col·lectiva, posa de manifest un repte, tanmateix, més substancial pel nostre

temps. Constata, de fet, que l'esquema modern teòricament, però també política i filosòfica, constitueix una base de treball obsoleta, caduca i problemàtica pel conjunt del pensament social. Evidència en aquest sentit que adaptar-se a un present híbrid i complex com el nostre no és només un repte teòric innovador i excitant per als teòrics de l'acció col·lectiva, és també i molt especialment un repte polític i filosòfic, tan necessari com ineludible per al conjunt de les ciències socials.

La comprensió d'allò social

"Quien pretenda hablar teóricamente de sociedad tiene que operar fuera de la obnubilación del nosotros" (Sloterdijk, 2006: 49).

La catàstrofe de Doñana, en efecte, en tot moment ha demostrat tenir una gran potencialitat, com a objecte d'estudi, per modificar i qüestionar bona part de les nostres creences més assentades. Un enorme poder a l'hora d'objectar els coneixements més consolidats i atribolar les nostres confiançaes més fermes. Aquesta, de fet, és una característica, ens diu Latour (1998), que comparteixen les catàstrofes i controvèrsies del nostre temps. En especial les crisis ecològiques. Quan les coses van malament, ens diu, és quan més fàcil és adonar-se de la complexitat que ens envolta. És més simple adonar-nos d'allò que som i d'allò que ens fa ser el que som. És a dir, d'allò que ens manté units⁴⁴⁵. A diferència de situacions on la incertesa no juga un paper tan determinant, les crisis i les controvèrsies ecològiques, fan visible l'esforç, sovint desconsiderat, que hi ha darrera d'allò social, de l'estabilització i constitució d'allò social. Aquesta potencialitat per mostrar el garbuix de pràctiques i mediacions que caracteritzen les nostres societats és molt important i valuosa sociològicament. Sobretot perquè ens obliga a preguntar-nos constantment per la naturalesa mateixa del vincle social, per la pròpia composició d'allò social, impeding que *caixanegritzem*, que suposem i simplifiquem ràpidament, com tradicionalment s'ha fet, allò que ens manté units. Així, de la mà d'episodis controvertits com aquests, ens veiem obligats a obrir una productiva pregunta per l'objecte d'estudi mateix de les ciències socials. A

⁴⁴⁵ A partir de les situacions de pànic, Jean-Pierre Dupuy (1999), traça una interessant reflexió sobre les principals teories sociològiques que han abordat l'ordre social. L'interessant del seu plantejament, però, és precisament l'angle d'anàlisi que utilitza per tractar aquesta temàtica. Quan l'ordre social s'esfondra, ens diu, quan l'estupor paralitza i petrifica la multitud, quan el pànic s'apodera de tot, és més fàcil veure, constatar què és allò que manté unida una societat. En situacions d'incertesa, doncs, és més fàcil respondre a la important pregunta de: *què és allò que ens manté units?*

explicar el que, excessivament reïficat i naturalitzat, sempre hem tendit a donar per descomptat.

Aquest és un argument que es fa més pertinent quan més ens endinsem en el que passa a Doñana. La controvèrsia, com hem vist, és un objecte que disloca, bifurca, trastoca, constantment, qualsevol context donat. A Doñana hi ha un munt d'elements extra-socials que formen part d'aquesta realitat. Que en són una part substancial i activa i que no podem desconsiderar. De la mateixa manera, s'hi donen associacions ben peculiars que desborden i sobrepassen els estrictes límits del pensament social tradicional. Hi trobem composicions i col·lectius de formes i mides que difícilment encaixen amb les rígides taxonomies i formes de representació d'allò social que ha fet servir històricament el pensament social. En efecte, a Doñana la realitat social se'ns mostra tan densament poblada, tan complexa, que fa molt evident les limitacions d'un pensament social de caire modern. És quelcom que hem vist amb profunditat a l'analitzar l'acció col·lectiva que es desferma després de l'accident. Quin sentit té explicar el que passa a Doñana fent referència únicament a variables o elements "*pròpiament socials*"? Partint només d'humans i relacions "*socials*"? Com hem demostrat, si volem explicar el que passa a Doñana, no podem deixar de banda certs elements tradicionalment marginats pel pensament social, elements "extra-socials" que juguen un paper clau i molt actiu en l'esdevenir de la mateixa i que són substancials a l'hora d'explicar la formació de certs actors socials. Allà, la sociabilitat no té massa a veure amb un contracte social abstracte. El que uneix i preserva els col·lectius que allà s'aixequen és l'elaboració permanent i precària de compromisos constant entre elements molt heterogenis, humans i alhora no humans.

Aquesta però no és una dada aïllada. Doñana no és una excepció. La realitat social s'assimila cada cop més a aquesta realitat densament poblada que evidencia una controvèrsia com aquesta. Cada cop més formem part de col·lectius que no paren d'articular-se, d'estendre's, de mobilitzar, d'enrolar, d'intercanviar propietats amb no humans. Vivim en un món cada cop més densament poblat, complex, en permanent transformació. En efecte, com ens diu Latour (1999), si parem atenció a les mediacions que caracteritzen els nostres col·lectius actuals, al número de mediacions, als elements que són enrolats, a la solidesa de les seves connexions, ens adonarem que estem força a prop del que podríem anomenar com l'adveniment d'una nova època. Que som davant d'una situació històrica especialment densa i atapeïda pel que fa a mediacions. Cada cop tenim més mediacions, no menys. Formem cada cop més part de col·lectius que no paren de créixer, d'articular-se, d'estendre's, de mobilitzar, d'enrolar, d'intercanviar propietats amb no humans. Igualment, el grau d'articulació dels nostres col·lectius és cada cop més alt, sobretot en relació a altres èpoques. No parem d'*afegir realitat* (Latour, 1999; 2005b). Tantes són les

mediacions, tants híbrids els nostres col·lectius, que ens és difícil diferenciar artefactes de corporacions, objectes de subjectes, recursos d'identitats. Els nostres col·lectius franquegen, en aquest sentit, cada cop de forma més visible i ostensible els límits coneguts. Vivim el que alguns han vingut a qualificar com una *transformació de llindar*, com una autèntica *proliferació d'allò social* (Strathern, 1991)⁴⁴⁶.

Aquest és, de fet, l'aspecte que m'interessa destacar de la discussió sobre el cas analitzat. Com es posa de manifest a Doñana, cada cop més difícil diferenciar allò humà d'allò no humà, la ciència de la política, els objectes dels subjectes, la natura de la societat, les identitats dels dispositius sociotècnics. La nostra és una època caracteritzada per aquesta madeixa de xarxes heterogènies profundament imbricades, per la producció i articulació ingent de col·lectius híbrids com els que evidencia la controvèrsia. Episodis com l'analitzat, de fet, evidencien fins a quin punt la controvèrsia i la incertesa que caracteritza les societats actuals estan íntimament relacionades amb aquesta proliferació d'allò social, amb aquesta indiferenciació creixent que caracteritza els temps actuals⁴⁴⁷. Però encara més important que això, evidencien fins a quin punt, aquesta creixent densitat en les connexions, aquesta multiplicació d'articulacions de tot tipus –especialment sociotècniques–, ens obliguen a actualitzar la nostra concepció d'allò social. En efecte, si alguna cosa posen de manifest aquest tipus d'episodis és fins a quin punt la nostra forma de representar allò col·lectiu s'ha tornat obsoleta, *històrica*. I això, com ja anticipaven els propis

⁴⁴⁶ Més endavant tornarem a aquest interessant concepte proposat per l'antropòloga Marilyn Strathern (1991) i que Callon (2001) recupera en un dels seus darrers treballs per caracteritzar un món híbrid i incert com l'actual.

⁴⁴⁷ Aquesta dada històrica, la producció i l'articulació ingent i profunda de col·lectius híbrids, dona comptes de fet del perquè de la martingala i el garbuix que caracteritza a les societats contemporànies. La hipòtesi que esbossa Latour (1999) per justificar aquest argument és molt interessant i contrainuïtiva. És habitual, ens diu, assumir des de la teoria social que vivim una època de canvis, d'incertesa, de risc, d'instabilitat. Com habitual és associar aquest diagnòstic amb la tecnificació de la societat, amb la creixent introducció d'objectes i artefactes entre nosaltres. Cap problema respecte això, ens diu Latour. Els problemes comencen, al seu entendre, quan veiem que la teoria social comunament associa aquest augment de les mediacions amb una suposada desubstanciació, amb una distància creixent, amb una pèrdua de vincles. Quan associa les relacions amb artefactes amb un suposat deteriorament d'allò social. Aquesta creixent contaminació, s'argumenta, provoca una disminució progressiva del teixit social i aquesta és, s'afirma, la causa final d'aquesta creixent instabilitat que detectem. Per la teoria social, per tant, sempre hi ha una correlació més/menys (més mediacions/menys socialitat) que explica la situació actual. Per Latour, però, la cosa no va així. Aquest autor considera, en canvi, que aquest esquema és erroni. Per ell més mediacions no indica menys, sinó al contrari. Cada cop, ens diu, els nostres col·lectius tenen articulacions més i més profundes, més complexes. Aquestes articulacions varien i creixen a una velocitat molt més ràpida que mai. Aquest seria el fet rellevant al seu entendre. Més mediacions provoca un augment, no una pèrdua, de socialitat. De fet, és aquesta densitat creixent, aquesta producció incessant i exponencial de teixit social, la que explica l'augment constant d'incertesa, d'instabilitat i de risc a les nostres societats. No a l'inrevés. Per Latour, a diferència de la teoria clàssica *més és més* (més mediacions/més socialitat).

ESCT, implica quelcom més que acontentar-se amb aportar un nou concepte o proposar una teoria nova més. Comporta, sobretot, qüestionar el propi quefer del pensament social. Repensar les premisses tradicionals, els implícits, sobre les que aquest s'aixeca. Novament replantejar i perfilar, ineludiblement, la sempre elusiva definició d'allò social.

Certament, no té sentit aplaçar per més tard la pregunta per la composició de la realitat social, deixar per més endavant la sempre difícil qüestió pel mode mateix en el que es forma i es transforma allò social. Aquest aspecte, a tenor de les circumstàncies, esdevé central. Clau per al conjunt del pensament social. Un cop i un altre, com hem vist, trobem elements "extra-socials", entitats que demostren ser importants en l'articulació, el manteniment i la transformació de la socialitat contemporània. Tradicionalment, marginats o exclosos del discurs sociològic, aquests elements, reduïts al paper de mer decorat o de simples portadors dúctils de les autèntiques voluntats humanes, ara es mostren cabdals per explicar justament aquesta *proliferació* d'allò social. Per copsar la mida, la composició, les dimensions que prenen els nostres col·lectius actuals. Per això, si volem fer cap als problemes i reptes que planteja el nostre present, evitant caure en errors i debats estèrils del passat, el millor, sembla, és posar en dubte alguns dels mites i supòsits que fins ara han caracteritzat i orientat l'anàlisi sociològica. Sense aquest gest crític, sense abandonar la política de talls tradicionalment aplicada, sense deixar enrere la voluntat de simplificació i purificació característica del pensament social modern, difícilment podrem abordar la ineludible i important pregunta per l'heterogeneïtat actual d'allò social.

Les ciències socials faran bé, en aquest sentit, d'abandonar la posició complaent i còmode de les darreres dècades⁴⁴⁸. En efecte, avui no té sentit continuar considerant allò social com un adjectiu que puguem aplicar a certes realitats, professions o interessos. No és un domini apart ni una matèria particular i diferenciada. Més aviat, veiem, és un substantiu inexplorat, inquietant, que designa un conjunt d'operacions, de processos, d'entramats i d'accions que vinculen, associen i estableixen elements molt heterogenis, configurant i donant sentit a un determinat ordenament. No

⁴⁴⁸ Com alertava Latour (2000) no són només les ciències naturals les que han de desidealitzar-se, baixar del pedestal i desmitificar els seus supòsits. Aquestes no són les úniques que han de reconciliar-se amb el seu objecte d'estudi, ser més realistes del que l'epistemologia positivista prescrivía. També les ciències socials es troben en una situació problemàtica. També aquestes han de desmitificar i reconsiderar profundament molts dels seus supòsits. Desidealitzar la "realitat" que estudien. Prendre mesura del seu temps, i deixar de considerar allò social com un domini apart, autònom i propi de la realitat. També aquestes han de deslliurar-se de la metafísica moderna, de la divisió de sabers que aquesta va instaurar, de les consignes i pilars que prescrivía. En unes societats tan poblades i viscoses com les actuals sembla inevitable afrontar la qüestió sobre la composició d'allò social d'una altra manera.

té sentit, per tant, continuar amb els supòsits i les formes de representació modernes. Allò social no pot continuar sent allò suposat, una fortalesa sòlida que explica i planeja sobre cadascun dels nostres actes. En un present tan densament poblat, el projecte de veure "allò social" com un material separat o un domini propi de la realitat deixa de funcionar, cancel·la més que ajuda a entendre i explicar les condicions actuals. En efecte, avui en dia allò "social" és més part d'un problema que la base d'una resposta segura. És més una pregunta per afrontar que no pas una certesa sobre la que recolzar-nos. En aquest context, més que persistir en els mètodes i formes de conceptualització tradicionals, la reacció sembla que passa per assumir el repte, i prendre's seriosament, la necessitat de qüestionar i redefinir, sense dilacions, el seu veritable objecte d'estudi. Deixar-se de suposicions i herències passades -tot i que això signifiqui, com s'anticipa, que hagin de transformar-se profundament, fins al punt de veure's obligades a qüestionar la seva pròpia naturalesa.

En efecte, si volem entendre què ens manté units, probablement la pregunta clau del nostre temps (Dupuy, 1999), hem d'estalviar-nos les dreceres i les simplificacions que fins ara s'han imposat a l'hora de pensar el fet social. Ja no té sentit ambicionar el poder de la línia recta, suposar un món ontològicament diferenciat, susceptible de ser endreçat per ciències diametralment oposades. Escenaris com Doñana ens conviden a fer un camí molt més serpentejant i arriescat. Ens conviden a endinsar-nos en un món de barreges, de conspiracions, de mediacions, laberints i híbrids monstruosos fins ara poc explorats per les ciències socials⁴⁴⁹. A diferència de les ciències socials d'arrel moderna, doncs, necessitem unes ciències socials més capaces de parlar-nos dels vincles, de les associacions, dels efectes, de les composicions que caracteritzen el nostre particular "*viure en comú*". Més capaces de catalogar i descriure les composicions i els col·lectius, els mecanismes, les estratègies i els operadors a través dels quals es manté, es transforma, la socialitat avui en dia. Unes ciències

⁴⁴⁹ Com ens diu Serres (1987), a les ciències socials -a la filosofia en general- sabem molt de substàncies, de noms, d'adjectius, fins i tot de verbs. Sabem bastant d'història i tradició, d'interpretar i dividir, d'extraure i d'analitzar. Sabem d'hàbits, significats, rols, identitats, patrons, sistemes i estructures. Però no sabem res sobre la composició, el producte, la suma, la integritat d'individus, de diferències, o millor encara, de singularitats. No sabem res de preposicions ni de conjuncions, d'elements que orienten, uneixen, condensen, contaminen, separen, integren, aïllen, ajunten. Ens hem preocupat molt d'explicar tot allò que té a veure amb lo social, amb la societat, amb els contractes, amb les representacions compartides. Però no sabem res de què ens manté units ni, sobretot, de com ens mantenim units. Sabem explicar molt bé perquè passen certes coses, a què ens remeten o què representen. Però no sabem explicar què precipita un acord, com es conformen relacions entre elements que no són iguals, com arranquem elements heterogenis, com establim continuïtats malgrat les diferències. Tant se val com anomenem les societats, els ordenaments que ens ha interessat explicar, habitualment, han passat molt lluny del que seria una teoria de les composicions. Només tenim una imatge cosmètica de la novetat i de la diferència, apressada sota el pes de la repetició, la identitat, l'ordre, l'estabilitat i els hàbits.

socials, en definitiva, més modestes (Haraway, 1997), més riques i reals (Law, 2000), capaces de revertir l'actual situació de bloqueig i de comprendre millor realitats complicades i imbricades com les que exemplifica Doñana.

Com als inicis, doncs, el repte de les ciències socials ha de tornar a ser, bàsicament, explicar aquest incert conuiu, provar de reconstruir els col·lectius que habitem, traçar-los de nou. Veure com operen i com estan organitzats. Com s'estabilitzen i es transformen. Descriure, sense prejudicis ni supòsits previs, les seves mides, formes i composicions. Els seus efectes i poders. Com als inicis, doncs, tenim el repte de donar sentit a una sèrie d'innovacions i traçats, actors i fenòmens inquietants, imprevistos i del tot desconeguts⁴⁵⁰. A diferència de llavors, però, ara tenim també el repte inèdit de comprendre i integrar allò híbrid, allò heterogeni, en tota la seva magnitud i extensió. Els antics grups (assemblees, partits, nacions... els petits pobles de les ciències socials) han quedat obsolets, minimitzats davant els reptes i els canvis actuals. És més important que mai, per tant, posar l'accent en aquests "nous col·lectius híbrids". Trobar propostes, explicacions, representacions que siguin capaces de descriure millor aquest nou món, més complex, heterogeni i poblat del que imaginaven les antigues ciències socials. Això és de fet el que referma la controvèrsia ecològica de Doñana. Són unes desconegudes i enormes plaques híbrides les que cal estudiar. Les que cal representar.

L'ANT, en aquest context, esdevé de nou una teoria tremendament útil i interessant. Estratègica. Més enllà d'ajudar-nos a renovar l'estudi de l'acció col·lectiva, aporta una sèrie de postulats molt interessants per capgirar, per reestructurar, aquest llegat precedent, per desplaçar-nos i trobar una noció diferent de "societat", d'allò "social", més simètrica i que permeti revertir aquesta situació d'estancament; que permeti també integrar i recollir de forma més harmònica aquesta proliferació, aquesta extrema densitat i híbridesa que caracteritza les formes socials actuals. Així és, per donar comptes de manera més efectiva d'una realitat que es manifesta i s'expressa sobretot a com a efecte de composicions heterogènies, materialment heterogènies, és indispensable

⁴⁵⁰ Latour (2005b) ens diu que com totes les ciències, les ciències socials també les originà la curiositat, en aquest cas per desvetllar allò social. Al segle XIX, segueix dient, l'emergència de masses, multituds, indústries, ciutats, imperis, higiene, mitjans de comunicació i invencions de tot tipus desvetllaran la curiositat de molts estudiosos, fascinats per aquest desplegament de grups. Per la presència de forces invisibles però tangibles. La socialitat es constituí així, primer, com un fort sentiment, com un esdeveniment. Una novetat que aixecava una fascinació irrefrenable. Es convertiria, poc a poc, després en una inquietud i en una preocupació política. Naixerien així les ciències socials. Aquestes havien de ser les ciències encarregades d'inquirir aquestes qüestions, de donar comptes d'aquests grups. Les que havien d'intentar definir allò social, caracteritzar aquestes associacions, aquests col·lectius. Dirimir quins eren aquests misteriosos lligams que ens mantenien units. Perquè érem empesos a fer coses per forces ocultes, per forces mundanes però invisibles.

trobar una teoria com aquesta, capaç de refermar un doble i necessari compromís de renovació, d'una banda, a través de la investigació minuciosa i agnòstica, simètrica, d'allò social. És a dir, buscant constantment formes de representació del que som, d'aquest inquietant "nosaltres", més acurades i adaptades als nous relleus contemporanis. D'altra banda, a partir de l'exercici imprescindible de deslligar les ciències socials de la seva imatge moderna. Aquestes ja no tenen l'encàrrec de *desxifrar* allò social, d'entreveure què es reflexa o s'expressa darrera de certes situacions o comportaments. La tasca de les ciències socials, per contra, s'ha de dirigir per l'ANT a rastrejar el mode, la manera, com es produeixen associacions, com es produeixen agençaments, efectes, col·lectius en els que ens veiem implicats, i complicats, quotidianament.

L'oportunitat que ens brinda un episodi com el Doñana, doncs, és doble. No només esdevé un escenari interessant en el que posar a prova una sèrie de desplaçaments teòrics interessants, esdevé també una circumstància privilegiada, una autèntica revelació dels límits, que permet localitzar i evidenciar el col·lapse i el declivi de la matriu filosòfica que ha servit de jaç al pensament social durant bona part de la seva història. Més enllà d'una il·lustració acolorida d'un present espectacular i televisiu, la controvèrsia de Doñana, esdevé un escenari estratègic per constatar la necessària renovació del pensament social.

La comprensió d'allò polític

"No parlàvem i era el cel" Miquel Bauçà (Els Somnis)

Certament, ara més que mai, se'ns fan patents moltes de les limitacions del pensament social tradicional. Els fenòmens actuals per escala, per magnitud desborden i disloquen els esquemes ensembla plausibles. Obrint una pàgina qualsevol d'un diari qualsevol és fàcil trobar notícies que il·lustren aquesta proliferació de teixit social, aquesta inquietant naturalesa híbrida i complexa del vincle social de la que parlàvem fa un moment. Contaminacions, pol·lucions, escalfaments... crisis i conflictes inèdits. Assistim a una autèntica desfilada de fenòmens i efectes imprevistos. D'innovacions, de col·lectius i articulacions cada cop més complexes i globals. Monstres i catàstrofes. Crisis i associacions inèdites. Riscos i reptes inesperats. A mida que creixem en densitat, doncs, sembla que creix també la indiferenciació d'un món que ja no entén de canvis d'escala ni de regnes ontològics separats. A mida que es multipliquen les conspiracions i els efectes imprevistos creix també la urgència de solucions i fórmules, teòriques i també pràctiques, que permetin comprendre i fer front a aquestes noves coordenades. A mida que enrolem i aprofundim els vincles entre entitats heterogènies, sembla que augmenten també les

incerteses, creixen els riscos i, per tant, també la necessitat de qüestionar la mirada pròpia heretada de la modernitat (Campillo 1985, 2001). De posar en dubte les distincions, les promeses i esperances que ens ha llegat.

En aquest sentit, a banda de la (re)definició d'allò social, a banda de repensar també el quefer sociològic en el seu conjunt, un dels aspectes que segurament més qüestionen els canvis actuals sigui la noció de política que ens ha llegat la modernitat. Les articulacions profundes i complexes, creixents, aquestes de les que parlem, qüestionen fortament *com* tradicionalment hem entès i practicat la *política*. Això és, de fet, el que deixa entreveure també la controvèrsia ecològica de Doñana. Sota moltes de les discussions que s'hi articulen es pot escoltar un interessant combat, una batalla que enfronta concepcions molt diferents de com entendre i exercir la política. Un debat que apunta la necessitat cada cop més urgent de renovar, també, la concepció tradicional, moderna, d'allò polític.

Limitacions de la concepció clàssica de política

Certament, cada dia més presenciem episodis que permeten veure com l'ordre polític i social contemporani està replet de barreges, de col·lectius híbrids, de controvèrsies més i més complexes de gestionar. Vaques boges, contaminacions, innovacions tecnològiques, conflictes ambientals globals... Els escenaris contemporanis cada cop van més plens d'heterogeneïtat i d'històries possibles fins al punt que un pot sentir el vertigen que provoca tanta barreja, sobretot si enyorem la capacitat analítica i discriminatòria de la modernitat. D'aquí que sota nostre no parin de multiplicar-les les controvèrsies, els debats i les crisis inacabables. Però també és cert que vivim una època molt interessant en termes polítics, rica en controvèrsies inèdites, excitant en debats, en discussions sobre la millor forma de conuiu, de regular aquesta singular vida en comú, d'administrar aquesta cada cop més visible condició híbrida i barrejada del nostre present. Això fa, malgrat les angoixes, que ens trobem en un excitant moment per a la reflexió sociològica, en especial des d'una clau política. Què ha de ser la política en temps de barreja i controvèrsia? Què s'espera d'ella?

En efecte, a mida que acceptem aquesta condició heterogènia de la realitat social sembla evident també que anem canviant la forma com pensem la *vida en comú*, la forma com encarem una de les preguntes claus del pensament social: el fet polític, és a dir la regulació de la vida pública, la pregunta per les formes de coexistència comú. El cas de Doñana, de nou ens és molt útil per il·lustrar aquesta reflexió. Si algun poder tenen les controvèrsies d'aquest estil, on tot s'ha d'articular de nou, on convé definir i regular, trobar solucions per un món complex i en desordre, és que en elles veiem com es reactiva la preocupació política per excel·lència. Aquesta no és altra que la discussió al voltant de la pròpia condició política, és a dir,

la discussió per definir i delimitar precisament en què consisteix la política, què és fer política, quins són els límits i les possibilitats per a la política avui. En elles, el procés d'exploració i de construcció d'allò social és tan evident i manifest que és inevitable plantejar-se també qüestions sobre la vida en comú. A mida que es fa visible que vivim en un societat híbrida, tecnocientífica, densament mediada, es fa més visible també la necessitat d'una pregunta per l'ampliació dels nostres col·lectius, per la forma de gestionar els móns possibles, els conflictes potencials que les múltiples mediacions generen. Així a mida que es fa visible l'esforçat, i actiu, procés d'exploració, de conformació i estabilització dels col·lectius híbrids, es fa més i més urgent trobar formes polítiques que assegurin una certa harmonització, una bona coexistència, d'aquests col·lectius híbrids. D'això, de fet, és del que parla la controvèrsia que acabem de veure. En efecte, bona part de la controvèrsia gira sobre aquesta necessitat de problematitzar els límits de la política. L'episodi enfronta en aquest sentit, dues grans formes d'entendre la política. Una, que podem qualificar de *clàssica*, on la política fa referència a una activitat molt específica, que concerneix i s'ocupa bàsicament del que els hi passa als humans. I una altra visió, que està en consonància amb el discurs de la majoria de moviments ecologistes presents a la zona, que problematitza i demana alternatives a aquesta visió tradicional de la política. De fet, aquesta darrera és la més interessant per la discussió que estem mantenint en aquest capítol ja que posa sobre la taula la necessitat, ineludible, d'anar més enllà dels paràmetres de la modernitat i ampliar, si volem donar resposta als problemes contemporanis, la concepció i els límits de la política. En societats híbrides i densament poblades com les nostres, s'argumentarà, cal fer alguna cosa per ampliar les formes de representació públiques, per assentar i millorar els dispositius i les garanties democràtiques, per incloure dins la política actors i relacions fins ara oblidades.

Però no anem tan ràpid. Tornem a la controvèrsia. Allà trobem una llarga cadena de controvèrsies, un enfrontament obert entre diferents actors que intenten dirimir què ha passat, quina és l'extensió de l'accident, qui ha estat responsable, com actuar per solucionar aquesta incerta situació. Aquesta darrera polèmica, sobretot, és la que ens permet veure més clarament aquest sord però evident enfrontament sobre la noció de política. Què cal fer a la zona? S'han d'aplicar solucions tècniques, polítiques? Qui ho ha de fer? Com hem vist, cadascú manifesta una manera d'entendre i solucionar el desastre ecològic. Els polítics, els científics, els ecologistes, cada actor proposa i defineix solucions, distribueix drets i obligacions, separa i uneix entitats diferenciades. Subterràniament, però, va prenent forma una interessant discussió que tematitza i debat els propis límits de la política en temps incerts i barrejats com els actuals, que qüestiona els actors legítims, les condicions necessàries per fer política i que es pregunta pels millors dispositius democràtics per representar i

regular el que ha passat, les millor solucions tornar la pau a desordre com el que han provocat els llots. Com es pot gestionar una situació complexa com la que ha passat? Ens quins sabers hem de confiar? Des de quins dispositius? Des de quins parlaments? Què s'espera de la política? Fins on arriba aquesta? Fins on la ciència? Quines són les veus legítimes i més informades per explicar-nos què està passant? Qui pot dir-nos què cal fer? Com s'ha d'arreglar això? Quina és l'extensió del cos polític en un cas com el de Doñana? Fins on arriba? Què inclou? Què depèn de la ciència? Què de la política? Quins són els actors que han de (o poden) liderar i administrar una situació complexa com aquesta? Com afrontar el "viure en comú"?

No és fàcil donar respostes a aquestes interrogants. Com hem vist des del principi la complexitat del desastre fa molt difícil clausurar totes les polèmiques des de coneixements, des de solucions estables i unívokes. A la zona s'acumulen paratges naturals, aus migratòries, espècies protegides, zones de protecció regional, finques privades, explotacions agràries, mineres, poblacions humanes, sectors econòmics... La singularitat i complexitat de l'episodi reuneix a actors, institucions i afectats molts diferents. El problema polític està servit: qui és competent per gestionar això? Qui és responsable del futur de la zona? Quines accions polítiques s'han d'emprendre? Què han de fer els sabers experts? L'enfrontament està servit.

Les administracions, encarregades *oficialment* de la protecció del bé comú, seran les primeres a reaccionar. Per aquestes, cal separar el que ha passat. Una cosa és allò que concerneix a les poblacions, als sectors econòmics, a les responsabilitats civils i humanes. Una altra cosa és el que fa referència al Parc Nacional, a la conca del riu, a les aus afectades. Les institucions polítiques: els ajuntaments, la Junta, el propi Govern, juntament amb els mecanismes judicials, han de procurar resoldre i depurar les responsabilitats que fan referència a tot allò humà. Els científics, els tècnics, són els que han de parlar i aportar solucions per tot allò natural. El CSIC és qui ha d'efectuar un dictamen tècnic sobre les solucions naturals per a la zona. Ciència, dret i política no es poden barrejar. Cadascuna té competències i responsabilitats separades. Cadascú té el seu fòrum, la seva jurisdicció, el seu particular parlament o dispositiu per representar i gestionar els diferents elements, els diferents reialmes, que d'alguna manera es troben vinculats a l'accident. Una cosa és el que concerneix a la societat, l'altra el que fa referència a la natura. D'una banda està la feina dels polítics, que són els qui han de vetllar per l'equilibri social, polític i econòmic de la zona. D'altra banda, tenim el dret que és qui ha d'avaluar les responsabilitats penals i civils de l'accident. Per últim, tenim la ciència, encarregada de peritar i emetre un judici sobre l'afecció natural dels llots contaminants.

Segons aquesta posició, cadascun d'aquests actors ha de fer la seva feina. És tan important assegurar la neutralitat de la ciència com que els polítics s'assegurin de recollir el sentir de la ciutadania. Aquesta sembla una posició força compartida només iniciar-se el debat públic sobre els efectes i les conseqüències de l'accident. També els científics semblen estar d'acord en que ciència i política no han de barrejar-se. Les solucions, afirmen, provindran precisament d'aquesta independència, d'aquesta separació. D'aquesta escrupolosa diferenciació entre sabers i poders, doncs, depèn la solució. Com a molt podem pensar en fer que aquestes activitats siguin complementàries però mai hem d'intentar confondre-les. Les passions i la neutralitat, l'objectivitat i la subjectivitat, els poders i els sabers, han de mantenir-se separats. La política, en aquest context, fa referència sobretot a una activitat formal, separada de la ciència i bàsicament orientada a representar i vetllar pels interessos col·lectius, entenent aquests col·lectius com a col·lectius eminentment humans. Aquesta és de fet la definició clàssica de política, la noció que històricament s'ha fet forta en les societats occidentals i que la modernitat ha ajudat a consolidar⁴⁵¹.

Però aquesta no és la única proposta que es fa per pal·liar i gestionar l'accident. Els grups ecologistes, si és que encara podem parlar així després del que hem comentat a l'anterior capítol, són imprescindibles en aquest sentit. Des de ben aviat, aquests, es mostren contraris a aquesta repartició de responsabilitats i de competències. Per ells, la situació d'indeterminació és suficientment greu i complexa com perquè es faci un esforç per buscar solucions més imaginatives, més integrals, més arriscades. Per aquests actors sembla clar, atesa la magnitud del desastre, que cal fer alguna cosa més que convocar els sabers i els poders com s'ha vingut fent de històricament. Que cal fer alguna cosa més que mantenir aquesta absurda divisió entre ciència i política. La ciència oficial, protesten, no ha de ser la única apoderada de la natura. La política, reclamen, no ha de fer referència només als interessos humans. Aquestes rígides distincions no representen la complexitat ni la barreja que apareix a les seves gràfiques. Des d'aquesta posició, asseguruen, no s'aconseguirà comprendre ni trobar solucions per a l'accident. En efecte, per aquests sembla clar que el pitjor està encara per venir. Com ens recorden un cop i un altre hi ha multitud de víctimes silencioses, de conseqüències imprevisibles que se'ns escapen. El desastre, alerten, no ha de ser reduït a unes dimensions geogràfiques, ni resolt des de procediments i figures jurídiques que semblen caduques per copsar l'abast i l'extensió dels fets. Els efectes tenen i estan tenint un abast global, incontrolat. Impliquen alhora natura i societat. No té cap sentit, per

⁴⁵¹ Es pot repassar la genealogia d'aquesta definició d'allò polític en l'interessant debat entre Sócrates i Cal·icles al *Gorgias* de Plató i que Latour (1999: 282-318) reproduceix de forma magistral.

tant, continuar alimentant disputes i debats estèrils: els ànecs o les persones, l'interior o l'exterior del parc, la ciència o la política... res d'això ens servirà per copsar la veritable magnitud del que està passant. Més que agents aïllats, ens diuen, el que està en joc són processos i fenòmens complexos, imbricats. Plaques híbrides i enredades que demanen d'una altra forma d'entendre i practicar la política. La salut pública, alerten, depèn de la bonança de la natura. I a la inversa. Per ells, humanitat i naturalesa no són diferents. Són la mateixa cosa. Per tant, és tot un entramat el que ha de defensar-se, el que ha de ser representat i vetllat. No té sentit que la ciència s'ocupi d'una cosa, que la política s'ocupi d'una altra. Calen unes altres propostes, més arriscades, més combinades. Més integrades. Sinó, ens alerten, el futur de la zona està en perill.

De fet, aquest és el valor de l'ecologisme a la controvèrsia. Gràcies a una esmerçada tasca de visibilització i exploració fan evidents amalgames i imbricacions que d'altra manera passarien desapercibudes. Així, aconsegueixen que les posicions més clàssiques i oficials no triomfin immediatament. Al contrari, les obliguen a qüestionar-se. En aquest esforç s'evidencia, també, aquesta necessitat de replantejar els límits de la política en societats cada cop més denses i barrejades⁴⁵². Això és de fet el que evidencia la controvèrsia. Per l'ecologisme, la solució que requereix un cas com aquest és molt més complexa que el que recull aquest esquema clàssic que activen les administracions. La contaminació no pot ser tractada com quelcom únicament natural, ni únicament social, ni com un fet científic aïllat de la política, però tampoc com quelcom que únicament concerneix als interessos humans o a les institucions polítiques vigents. La matèria contaminant travessa límits geogràfics, científics, polítics, ontològics que ens obliguen a abordar la qüestió des d'un punt de vista més ampli, heterogeni i integral. És un problema ecològic, però també social, científic però també polític, social i tanmateix natural, humà i alhora afecta a un munt d'entitats no humanes i igualment importants. Equilibri,

⁴⁵² Aquest és de fet una de les grans aportacions que històricament ha fet l'ecologisme, com a moviment polític i com a forma de pensament. A la seva manera, aquest, sempre ha estat un moviment orientat a fer visibles els llaços, els vincles, les interdependències entre natura i societat, ciència i política. Un moviment orientat, per tant, a representar unes relacions, unes silencioses multituds, que normalment queden fora del joc polític. Així és, l'ecologisme, malgrat la caracterització habitual que s'ha fet de la seva acció, no busca preservar una determinada localitat, un singularitat natural aïllada de qualsevol societat (Latour, 1998). Al contrari, sembla buscar la preservació d'un tot més global, imbricat, complex i variat. Mostrar i defensar l'estret compromís que existeix entre allò humà i allò no humà. Més que ser portaveus d'un discurs profètic i isolat, per tant, són actors que busquen qüestionar les nostres formes de convivència, les relacions entre natura i societat, entre ciència i política que som capaços d'articular per fer front els reptes de viure en comú. Equilibri, responsabilitat, indeterminació, gestió de riscos, comitès d'avaluació integrals... són conceptes tots ells que posen de manifest aquesta sensibilitat ecològica que qüestiona profundament els dispositius habituals des dels que es representa, dirigeix i administra allò públic.

responsabilitat, indeterminació, gestió de riscos, comitès d'avaluació integrals... són conceptes tots ells que posen de manifest com al llarg de la controvèrsia es va activant aquesta sensibilitat ecològica que qüestiona profundament els dispositius habituals des dels que es representa, dirimeix i administra allò públic. La separació de càmeres que proposen polítics i científics, afirmen, no ens ajudarà a resoldre ni comprendre la veritable naturalesa del que està passant. Si volem entendre què està en joc, afirmen, és necessari variar aquest equilibri sustentat sobre una antiga, i poc pràctica, divisió de poders. Sense reunir ciència i política en una mateixa taula, sense considerar la condició imbricada i relacional, heterogènia, d'una crisi ecològica com aquesta, difícilment podrem copsar què està passat ni, consegüentment, aportar-hi solucions intel·ligents.

Aquesta capacitat per qüestionar els límits imposats per la divisió de poders moderna és, de fet, el que m'interessa destacar. En efecte, la seva protesta no busca únicament avantatges o drets socials en el sentit clàssic, busca, bàsicament, posar sobre la taula la necessitat de considerar els compromisos que s'estableixen entre humans i no humans, els seus agençaments, els riscos que aquests despleguen i les possibilitats que aquests tanquen i obren al mateix temps. D'aquesta manera tornen obsoleta la definició mateixa de política, la definició moderna d'allò polític. Pels ecologismes presents a la zona, no té sentit que aquesta continuï fent referència només als humans. Continuí sent vista com una activitat aliena al món i a la natura (Latour 2004, Serres, 1990). Al contrari, aquesta visió de la política, a més de ser restrictiva, com ens mostren, amenaça de col·lapsar precisament la possibilitat mateixa de la política. Amenaça d'anul·lar, de fet, tota política democràtica. Un munt d'entitats, de relacions, de combinacions importants queden soterrades sota la rígida separació de càmeres que aquesta definició actualitza i protegeix. Per entendre un present convuls i densament poblat com el nostre, afirmen, cal articular una altra noció de política. Allunyada d'aquesta definició clàssica. Per ells la política és, i ha de ser, una altra cosa. Especialment si volem abordar un cos polític híbrid i complex com el de Doñana. Per això ens parlen de considerar seriosament un món integrat, que conspira, que té vincles i que està compost per reialmes i entitats molt diferents, totes elles amb dret de ser representades pública i políticament.

Així és, la condició actual, semblen afirmar, torna històric el contracte social que fins ara protegia la noció clàssica de política. Igualment, torna històric el contracte natural que sustentava la imatge i el paper tradicionalment autònom de la ciència. Els problemes actuals no poden ser entesos a través d'aquestes falses distincions. Ni la política, ni la ciència per separat poden afrontar els reptes que tenim davant. L'important, el terreny de joc on es dirimeixen les línies estratègiques del nostre destí, queda enmig d'aquestes distincions. Soterrat. Ni ciència ni política per separat poden entendre els vincles, les conspiracions, les

imbricacions, les conjuncions, les topologies que dibuixa la barreja que ens caracteritza. La política que necessita una controvèrsia com la de Doñana, conseqüentment, no és la política que treballa des de la clàssica divisió de poders, des de les escorrialles deixades per la modernitat. S'ha d'acostar, per contra, a un art més precari, difícil, integral, també més col·lectiu, capaç de gestionar la composició d'un món comú, d'abordar un món complex, tremendament poblat. Afrontant de forma més valenta la possibilitat d'harmonitzar un cos polític, efectiu i real, tan complex com el que trobem a Doñana. Cosseqüentment, els dispositius democràtics s'han de renovar per tal de reconèixer i donar drets a aquestes amalgames i interdependències de les que ens parlen, per representar col·lectius complexos, per híbrids i aliens que semblin⁴⁵³.

Aquesta posició, per exemple, es reflexa en la controvèrsia que genera la definició i administració del propi Parc Nacional de Doñana després de l'accident. Què fer amb ell? Està contaminat? Ho estarà? Com gestionar una *perla ecològica* com aquesta amb una mina potencialment, i efectivament, contaminant? Pels ecologistes sembla clar que després de l'accident, el Parc, no pot continuar sent administrat com abans de l'accident. Com s'ha demostrat les fronteres que separen l'interior i l'exterior del mateix són del tot absurdes. No té cap sentit administrar-lo com un jardí, tancat. Com una figura jurídica aïllada del seu entorn més immediat. Com una anomalia política on només la ciència té dret a determinar què està passant. No té sentit considerar-lo únicament natural, tancar-lo per límits, portes i figures administratives del tot inútils. Aquesta solució ofega i condemna al Parc a una agonia llarga però segura. Enfront la voluntat conservacionista de científics, polítics, i alguns grups ecologistes, trobem una postura transversal que el que ens demana és tenir una visió molt més global del problema, molt més integral del que significa aquesta coexistència d'una zona d'alt valor ecològic amb una activitat minera, econòmica, tan important. Que busca harmonitzar els cicles hidrològics, les espècies protegides amb les problemàtiques dels treballadors de la mina, amb el futur econòmic del conjunt de la comarca. Que busca reunir en una mateixa taula conservacionistes, ecologistes radicals, científics, ciutadans, representants de sectors econòmics importants, polítics... El model de Parcs naturals, aïllats i tractats com a singularitats, ens diuen, no només no funciona, com s'ha demostrat, sinó

⁴⁵³ Fins on arriba el cos polític a Doñana? És limitable només als humans? En queda exclosa la natura? I el món? A qui estendre la condició de ciutadania? Què fem amb els cicles hídrics que connecta aqüífers, conques i maresmes? I amb el mapa de vol que dibuixen els estols d'ocells migratoris? Què hem de fer amb els metalls pesants? Són suficients les arquitectures, les *atmosferes polítiques* (Latour 2006) i institucionals tradicionals per fer front als reptes que se'ns plantegen? A les constants interdependències que ens fan sentir que res depèn de nosaltres? Qui o quins han de ser el o els portaveus que han d'informar-nos del que està passant?

que és altament problemàtic. Per evitar que això torni a passar s'ha d'apostar, per tant, per models més oberts, integrats i comunicatius. Prou de jardins i purgatoris. De reserves, diferenciacions i comportes. Vivim en una socionatura que actua com un complex sistema, obert, interrelacionat. Un teixit indiferenciat fet de moviments i barreges constants. Enfront la política de singularitats, d'essències, ens diuen, convé contraposar un altre model, una mirada més transversal, simètrica, integral, global i ecològica de la política⁴⁵⁴.

Aquest però no és l'únic episodi. Tota la controvèrsia de Doñana es converteix en un espai de discussió política privilegiat. En una nova assemblea, estranya però tremendament interessant, que ens porta qüestionar constantment els límits de la noció clàssica de política. Mentre per la modernitat la resposta era clara: la política és l'activitat, l'esfera encarregada, bàsicament, de la representació dels humans, del govern dels humans. És l'art de representar, escenificar i fer convergir els interessos i propòsits d'aquests, a la llum del que passa a Doñana, aquesta definició ja no és tan clara. Ni restrictiva. A mida que els ecologistes fan forts els seus arguments, es fa més obsolet l'esquema clàssic que situa assemblees, persones, parlaments i partits polítics a una banda i laboratoris, científics, provetes i ocells de l'altra. La política, semblen dir-nos aquests, és quelcom més ampli que l'activitat que té lloc només als parlaments⁴⁵⁵. No té sentit, per tant, considerar-la més allò altre de la natura. Al contrari, de la seva activitat es desprèn que la política ha de ser vista més aviat com un exercici, un procediment, una pràctica per gestionar l'heterogeneïtat circumdant, alhora social, alhora natural, científica i política. Una forma de representació, a través de la qual poder construir espais, parlaments (quasi-parlaments) operatius i capaços de resoldre els problemes, de governar els col·lectius, els interessos, les múltiples entitats que poblen les nostres bigarrades societats, encara que això impliqui en molts casos construir procediments que desbordin els oficials, que busquin pal·liar problemàtiques que la política en un sentit estricte no pot abordar.

De la política a la cosmopolítica

En efecte, al llarg de la controvèrsia, *l'ecologisme* actua com una *minoria activa* que porta a repensar els límits de la política⁴⁵⁶. Aquesta,

⁴⁵⁴ "Doñana necesita abrirse al exterior para garantizar su futuro. La actual política de cercado [...]no puede provocar más que su lenta agonía" (Verdes Andalucía, 1998: p. 2). www.interbook.verdeandaluz/doñana.htm Referenciar aquesta discussió Article sobre els models de parcs.

⁴⁵⁵ Quelcom que té a veure amb ocupar-se, més àmpliament, d'"allò que ens preocupa" més que no pas amb una activitat vinculada a actes concrets, puntuals, tècnics i locals (Latour, 2006).

⁴⁵⁶ El punt de vista ecologista que allà es gesta, actua com a esca, com una autèntica minoria activa (Stengers, 2002) que es preocupa, a l'hora que proposa pràctiques concretes per ajudar a renovar –a millorar– les complicades relacions entre societat i natura, entre ciència i política, a

venen a dir-nos, ja no pot continuar sent una activitat circumscrita únicament a la defensa dels interessos i valors humans. En unes societats cada cop més denses, cal convocar els sabers i els poders d'una altra manera, abandonar la visió de la política *oficial*, basada en essències i substàncies discretes i apostar per una política valenta, que recuperi el culte pels vincles, les conjuncions i les proximitats, les topologies i les conspiracions que *oficiosament* tenen lloc en les nostres societats. Ara més que mai, convé repensar i ampliar els subjectes polítics, dissenyar processos per encabir entitats i interaccions que es mostren claus per dirimir les línies estratègiques del nostre destí. Millorar els dispositius democràtics disponibles per tal que ens permetin representar i assegurar l'estabilitat d'aquests ingents col·lectius híbrids que els ecologistes posen sobre la taula.

Aquest rol problematitzador, de fet, és el principal valor que històricament ha tingut l'ecologia, el pensament ecològic en general, pel conjunt del pensament social i polític: obligar-nos a qüestionar la majoria de definicions heretades de la modernitat. La política, la natura, la societat tot sembla transformar-se davant d'un pensament que ens porta a pensar natura i societat, ciència i política al mateix temps⁴⁵⁷. En efecte, gràcies a la seva acció i redefinició del món ens adonem de la necessitat, cada cop més urgent, de plantejar de forma diferent la vida en comú, de construir nous i millors dispositius per administrar unes societats tan complexes i densament poblades com les actuals. El que està en joc, ens diuen, és el paper de l'heterogeneïtat en la vida en comú, la seva representació pública i política, la possibilitat de donar forma a un nou, i més harmònic *sentit comú* (Latour, 1999). De la mà dels ecologistes, doncs, ens adonem de la importància de trobar nous conceptes, noves formes de representació, solucions més arriscades i imaginatives que permetin alimentar i millorar les formes polítiques actuals, enriquir la democràcia i millorar les estructures de participació i de representació d'allò oblidat⁴⁵⁸. Atès que aquest és, segurament, un dels reptes més importants que encara el pensament social i, probablement, una de les seves principals fonts

trobar contractes per a una complicada societat del coneixement, del risc, de la incertesa i de la martingala.

⁴⁵⁷ L'ecologia és interessant en aquest sentit perquè: a) ha modificat poc a poc les relacions de l'exterior i l'interior de les nostres accions; b) ha modificat les relacions de duració dels fenòmens compromentent l'acció política a temporalitats no només llargues –mil·lennis, generacions– sinó també heterogènies, és a dir que poden portar a irreversibilitats; c) ha subvertit completament els problemes d'escala compromentent alhora a milers de milions de persones, dibuixant unes conflictes que ni els polítics ni els científics estaven preparats per pensar.

⁴⁵⁸ L'acció col·lectiva que hem repassat al capítol 4 actua com un actor-xarxa que treballa per representar i estabilitzar aquest col·lectiu híbrid. En si mateix, doncs, la pròpia acció col·lectiva és ja un d'aquests costosos dispositius que busca assegurar la representativitat de les mediacions actuals, articular superfícies immanents com la que desvetlla el desastre.

d'innovació en els propers anys⁴⁵⁹, no m'agradaria finalitzar sense abans presentar una sèrie de nocions i autors que han provat de traduir teòrica i empíricament aquesta necessària extensió del principi de simetria que d'alguna manera reivindiquen els ecologistes a la política. Així és, prenent com a referència la reflexió ecològica, aquests autors han provat d'articular una interessant base de treball amb la que afrontar aquesta necessària renovació de la vida pública que es posa de manifest a Doñana i que ens convida a trobar mecanismes de representativitat i de comprensió més arriscades i millor per aquests complicat i ineludible *viure en comú*.

El contracte natural de Michel Serres

La natura, ens diu Michel Serres, irromp amb força en la nostra cultura. De la mà d'aquest fet emergeixen una sèrie de consideracions importants que el filòsof no vol deixar passar. En efecte, abans, els humans podien ignorar la natura en tant que la seva activitat, localment circumscribida, no abastava una dimensió amenaçadora pel planeta. Dissolt en allò local, l'ésser humà resultava un ens insignificant davant la immensitat del món que l'acollia. El preu que pagava per no tenir en compte aquest món mundà era relativament petit. Podia continuar pensant que la política i la societat era quelcom que incumbia, exclusivament, als humans sense que això tingués cap mena de conseqüència fatal. No obstant, acuí en dia l'ésser humà ha esdevingut cada cop més equipotent al món, superant allò local i abastant una dimensió cada cop més global. En aquest context, afirma Serres, el risc de seguir ignorant el món és enorme. Està en joc la pròpia desaparició –com fan palès molts dels conflictes ecològics globals que afecten a les societats contemporànies. Per això, ens diu, és indispensable renovar l'antic contracte social, actualitzar-lo amb un contracte que inclogui el món entre les seves consideracions. Ara bé perquè això sigui possible la política ha de transformar-se profundament, aquesta

⁴⁵⁹ El creixement i el guany en importància de l'anomenada sociologia ambiental o ecològica en els darrers anys testimonia aquesta necessitat d'afrontar nous reptes per a una sociologia acadèmica cada cop més oberta i per tant allunyada de la clàssica disciplinabilitat i autonomització del que ensems ha estat el seu principal objecte d'estudi, la societat (Yearley, 1996; Inglis et al. 2005. Shiva, 1991; Irwin, 2001, Sutton, 2004). Aquesta ecologització del pensament social, tot i alguns fracassos, assumeix que humans i no humans estan connectat i són interdependents i com a tal reivindica una aproximació simètrica, allunyada de les premisses més modernes. En aquest sentit els darrers anys han presenciada una progressiva imbricació entre la sociologia ambientalista i la pròpia tradició ANT que promet ser molt productiva a l'hora d'explorar aquesta visió monista de la realitat social (Star, 1995; Star et al 1998; Latour, 1993; Law, 1992). Més que modernitzar, com ens diu Latour (1998), es tracta d'ecologitzar el pensament social i deixar de privilegiar certs actors sobre d'altres. Creuar fins esborrar la línia que separa natura de societat, humans de no humans, ciència de política i explorar en profunditat aquestes noves unitats d'anàlisi, prendre en consideració aquestes ecologistes, els complexos agençaments sacionaturals actuals (Latour, 1999). És el que Sylvan i Bennet (1994) anomenen *el repte ecològic* del pensament social.

no pot continuar sent l'activitat que incumbeix i fa referència únicament als humans:

“[...] las cosas han cambiado. En lo sucesivo consideraremos inexacta la palabra política, porque sólo hace referencia a la ciudad, a los espacios publicitarios, a la organización administrativa de los grupos. Pues bien, nada conoce del mundo aquel que habita en la ciudad, antaño llamado burgués. De ahora en adelante, el gobierno debe salir de las ciencias humanas, de las calles y de los muros de la ciudad, hacerse físico, emerger del contrato social, inventar un nuevo contrato natural al volver a dar la palabra naturaleza su sentido original de la condiciones en las que nacemos, o deberemos nacer mañana” (Serres, 1990: 77)

Segons argumenta Serres, cap període històric, cap amb tanta força, havia posat de manifest aquesta necessitat de repensar profundament les condicions per a la política i deixar enrere l'obsolet llegat modern. Però com podem afrontar aquesta necessària renovació de la política? Com fer front a aquest oblit del món? Com traduir-lo políticament? Per Serres la resposta és clara, a través d'un nou contracte natural, hem d'assegurar-nos de perllongar el dret de ciutadania més enllà d'allò estrictament humà. Si el món està imbricat, si poble i som poblats per híbrids heterogenis i complexos, perquè la política hauria de cancel·lar la possibilitat d'una explicació i d'una pràctica més heterogènia? És que les nostres relacions amb no humans no tenen validesa quan parlem de qüestions polítiques? Hem de continuar considerant-los ciutadans de segona classe? Hem de continuar excloent-los de les decisions sobre el bé comú? Malauradament, la resposta habitual ha estat que sí. De fet, no és estrany que aquesta hagi estat la resposta si tenim en compte la caracterització habitual dels no humans: muts, indolents, dòcils, mal·leables i mancats d'agència. Però se'ls fa justícia així? Serres sosté que no. Només un raonament apressat pot ignorar el protagonisme dels no humans i adjudicar-lo, única i exclusivament, als humans:

“Cuando indicaba la hora del equinoccio y la posición, en latitud, del lugar, el eje del cuadrante solar escribía, en otros tiempos, sobre la tierra, él solo, unos resultados que nos adjudicábamos nosotros: esta inteligencia sutil, ¿tenemos que llamarla propia, interior a nuestras neuronas y vinculante de una sociedad de cerebros, o remitirla a las herramientas, artificial, pues; o referirla al mundo, que traza, automáticamente, sobre sí, la longitud sombreada de su propia luz? ¿Cuál de las tres, cultura, técnica o naturaleza, goza de esta función? ¿Elija si se atreve?” (Serres, 1994: 125).

Així enfront la concepció de la política com allò altre de la natura, com el seu contrari, Serres contraposa una visió més simètrica que passa per atorgar el dret de ciutadania al món i a les coses. Enfront les filosofies i

les polítiques acòsmiques, Serres, aposta per repensar la política des d'una visió reconciliada on es reuneix allò que la modernitat havia escindit.

L'ecologia política de Bruno Latour

Aquest és també el camp de treball que obre l'ecologia política de Bruno Latour, probablement l'autor que més ha reivindicat aquesta necessitat de qüestionar la política en el seu sentit més *modern* (1998). En efecte, Latour utilitza la noció d'ecologia política no per referir-se a una pràctica que tindria com a objecte la preservació de la natura, sinó més aviat per designar el que seria un projecte polític que busca reunir els humans i els no humans en un mateix col·lectiu. Es tracta, doncs, d'una tasca molt complicada. Sobretot si tenim en compte que durant segles les nocions de societat i política han estat utilitzades justament pel contrari, és a dir, per fer impossible qualsevol aproximació entre aquests àmbits. En el període històric de la modernitat, ens diu, s'assenta definitivament la idea de que la natura i la societat constitueixen dos dominis absolutament diferents. D'una banda tenim la natura: muda, governada per lleis que són accessibles només a través de la tasca científica –que aconsegueix fer que la veritat es faci patent i sigui de domini públic per tot el món. D'altra banda, la societat, composta d'humans apassionats, xerraires, que a dures penes aconsegueixen posar-se d'acord gràcies a es àrdues discussions i lluites de poder que caracteritzen el joc polític. Mentre els procediments d'un i altre àmbit no es barregen, tot va bé, tot està sota control.

Però no sempre és possible mantenir separats aquests dos reialmes. Què passa quan un reialme incumbeix a l'altre? Quan la ciència passa a ser política i la política a ser científica? Quan això passa, com evidencia la controvèrsia de Doñana, la polèmica està servida. En efecte, en aquestes controvèrsies és fàcil veure quin grau de tolerància tenim a la contaminació d'aquests reialmes tradicionalment separats. I el primer que constatem, quan això passa, és que la tolerància a la contaminació està desigualment repartida. Mentre qualsevol intent per introduir allò social en l'explicació de la pràctica científica (ja sigui en forma d'interessos, ideologia, etc.) és considerat una intromissió inadmissible, un autèntic atac a la raó, el contrari no suscita mai reaccions tan enceses, i això que el recurs a la ciència acostuma a significar un punt i final en tota controvèrsia, fent que es cancel·li la pròpia política⁴⁶⁰. Efectivament, quan els experts participen en les controvèrsies públiques, no acostumen a donar opinions (el material del que tradicionalment es fa la política). Més aviat, manegen

⁴⁶⁰ A Domènech; Feliu; Garay; Íñiguez; Peñaranda i Tirado (2002) es pot trobar plantejada la difícil relació entre ciència i política, mostrant, contràriament al que es creu, el fructífer que resulta per a ambdues la seva hibridació en algunes reivindicacions actuals.

dades, mostren evidències o desmunten falses creences i impressions⁴⁶¹. En aquest sentit, la possibilitat de que el que en un primer moment era una discussió oberta desemboqui en una valoració tècnica és gran. És llavors quan la vida política és impracticable i es buida de sentit. Quan no hi ha lloc per a una discussió pública.

Aquesta celeritat a l'hora de cloure certs debats, lluny de ser vista de forma negativa sosté Latour, sembla que ha seduït també a molts polítics. Aquests, temptats per la senzillesa amb la que els científics solucionen les discussions en un àmbit tecnocientífic, sovint es lliuren a la mateixa causa i aspiren, desacreditant les opinions discordants, a acabar amb certes discussions a partir de dictàmens tècnics. Quan això és així, no ens sembla que hagi passat res extraordinari. Més aviat al contrari. No obstant, la diferenciació i la purificació que hem aplicat ha cancel·lat la capacitat dels ciutadans de participar en la presa de decisions que els impliquen profundament. Afortunadament, però, no sempre podem possible eludir, depurar ni solucionar ràpidament aquesta barreja i contaminació. Si més no, això és el que segons Latour posen de manifest les crisis i controvèrsies tecnocientífiques actuals⁴⁶². La suposada separació entre naturalesa i societat, entre les coses i les persones, és només una explicació possible del món. Una explicació que respon a una cosmovisió moderna. Una cosmovisió, d'altra banda, que no serveix per aportar solucions. És més, en molts moments, fins i tot contribueix a augmentar els problemes, els riscos i els conflictes.

Per això no ens ha d'espantar buscar una alternativa. Aquesta és més necessària que mai. Per fer-ho, només ens cal acabar amb la idea de la natura com un altre de la política, com un exterior que no intervé en allò pròpiament humà, i alhora, com un exterior que fa d'àrbitre i jutge en les

⁴⁶¹ A alguns científics els agrada afirmar públicament que la ciència no és democràtica, com a molt és discutible únicament de portes a endins, sempre en els límits que proporcionen els fòrums experts i especialitzats. A diferència de la política, afirmen, la ciència tracta amb fets i aquests són immutables, no tenen política i estan al marge de desitjos, punts de vista o opinions.

⁴⁶² En efecte, en el món postindustrial les veritats de la natura s'han convertit en temes controvertits que produeixen més desacord que consens. El conflicte no prové de dissensions sobre alguns valors o interessos humans, el desacord sorgeix a partir i en nom de la natura. Les estratègies a les que ens havíem acostumat per arribar a acords davant de controvèrsies culturals i socials, com la negociació, el contracte, la tolerància i el reconeixement, no sabem si funcionen davant dels fets de la natura. Estàvem tan acostumats a recórrer a la natura com a recurs per arribar a la univocitat i a la veritat que ara no sabem a què apel·lar quan els fets naturals que ens produeix la ciència provoquen dissentiment respecte al seu ús i significat. La naturalesa coneguda per l'experimentació empírica ja no unifica. Només fa falta donar un cop d'ull a la premsa per adonar-nos immediatament que avui en dia la naturalesa provoca més discussió que consens. Es requereixen procediments jurídics i polítics innovadors per aconseguir acords sobre aquests fets. Es constitueixen comissions bioètiques per conèixer exactament els límits de les investigacions, i la societat necessita noves lleis per fer ús d'aquests nous fets de la naturalesa.

disputes entre humans. Deixar de considerar la política com allò que només fa referència a humans, evitar tant naturalitzar com socialitzar la política. Això és de fet el que aconsegueix fer la proposta de l'ecologia política. Aquesta, tal i com l'entén Latour (2004), és una pràctica, un projecte polític que, més que preservar la natura, el que busca és ocupar-se, sense excepcions, del conjunt de la vida pública. L'ecologia política, en efecte, ens obliga a repensar natura i societat, ciència i política al mateix temps. Aquesta proposta desmunta així un estat de coses heretat de la modernitat, alhora que promet clarificar alguns dels seus problemes més greus⁴⁶³. Si les formes de representació política poden progressar en algun sentit i ampliar l'espectre dels representants, argumenta Latour (2004), el moviment passa per no entendre per separat ecologia i política. La gran preocupació de l'ecologia política, conseqüentment, és com fer possible allò social, allò col·lectiu, com produir agregats, com articular conglomerats, dificultant alhora la temptació moderna de trencar el llaç que ens manté units en una amalgama de components heterogenis. Per això la seva alternativa passa, sobretot, per reunir en una mateixa discussió ciència i democràcia, per articular ponts entre formes de representació que fins ara s'havien considerat diferents⁴⁶⁴. La solució passa per convocar, més que proposar, unes formes institucionals oficials per a un parlament invisible però ja operatiu, les línies del qual han de ser discernibles empíricament.

Segons Latour, aquesta ambició té dos moments:

- El primer consisteix a definir aquest parlament, distingint-lo d'altres formes de política i de ciència que hagin pogut existir –o que encara existeixin actualment.
- El segon consisteix en investigar en els garbuixos polítics-científics actuals la prefiguració oficiosa d'aquest parlament.

⁴⁶³ En efecte, això és el que les crisis ecològiques posen de manifest. Aquestes han estat el punt d'inflexió necessari per vindicar aquestes propostes polítiques que la modernitat ha vetllat amb tant insistència perquè no es donessin. Ha calgut que els objectes de la política integrin un contingent cada cop més enorme de problemes procedents de les ciències, i que els propis humans siguin suficientment nombrosos per convertir-se en una massa d'efectes físics, climàtics, biològics, de conseqüències i devastacions que atrauen i preocupen als científics. Malgrat la modernitat va evitar aquest xoc, la doble deriva dels objectes als quals es dirigeixen –ciència i política– les fa confluïr de forma inevitable. La multiplicació de problemes límit, la modificació profunda de les escales espacials i temporals dels fenòmens mixtes, ha fet xocar, coincidir, amb urgència ciència i política.

⁴⁶⁴ En efecte, l'ecologia política es proposa emprendre un doble moviment per acostar el que la modernitat havia dividit: democratitzar la ciència alhora que democratitzar a través de la ciència. Busca en definitiva, aportar una forma innovadora de reunir en un mateix debat aspectes que fins ara es discutien en fòrums i àmbits diferents.

Per aquest autor, no es tracta tant de prefigurar una utopia de reconciliació ideal sinó de fer evident, de manifestar de forma oficial, el que ja existeix de forma oficiosa⁴⁶⁵. Aquí és on han de trobar-se els sabers i els poders, en l'esforç conjunt per preparar amb paraules, conceptes, terrenys, textos, el reconeixement d'aquestes línies essencials que puguin més endavant, o amb posterioritat, ser reforçades, canviades o fundades per una institució. Per tant no és un simple pas de l'oficiós a l'oficial el que es proposa. Aquesta tasca requereix quelcom més que expressar l'existent, que ratificar les pràctiques actuals sense modificar-les. Instituir és més que això. Instituir és transformar, actuar. En aquest sentit, sembla que l'important, més que prefigurar una solució global i homogènia, és tenir en compte, tenir cura (apel·lant a la política, el dret i al coneixement), del que ja està entre nosaltres. Estendre a les coses el privilegi de la representació, la discussió democràtica i el dret⁴⁶⁶. En efecte, si la constitució moderna es caracteritzava per no reconèixer els híbrids, per anul·lar-los, encara que paradoxalment els feia proliferar de forma descontrolada, la constitució *amoderna* que necessitem ha de prendre el repte de plantejar, i actuar sense por, la transformació completa i absoluta de les condicions de negociació dels híbrids. La qüestió important per tant, és com representar aquestes coses, com fer públiques les *coses*, és a dir, com tornar al significat original de la *res pública* i poder decidir amb elles en una *democràcia orientada a l'objecte*, en comptes de provocar una nova guerra per purificar els objectes i separar-los de les nostres vides (1999, 2006).

La cosmopolítica d'Isabelle Stengers

En aquest context, també m'agradaria rescatar l'aportació d'Isabelle Stengers. En concret a través de la seva noció de *cosmopolítica*, una noció que ofereix un marc per entendre aquesta vida en comú de la que constantment parlem i que vincula constantment humans i no humans dins un mateix col·lectiu. L'interès d'aquesta noció, precisament, radica en la seva potencialitat per articular una alternativa no moderna a les nocions habituals de política. Així, mentre la noció moderna de política, com hem vist, fa referència a valors, interessos i relacions de forces entre éssers humans, la noció de cosmopolítica situa en un primer pla els efectes generats per qualsevol tipus de relació entre qualsevol tipus de cos (Rodríguez, Tirado, Domènech, 2001). De tota manera no m'agradaria

⁴⁶⁵ "En efecto, la tarea ya no es inventar mediante una utopía una política ideal reconciliada, como por ensalmo, con las ciencias, sino manifestar de forma oficial lo que ya existe de forma oficiosa" (Latour, 2006, 190).

⁴⁶⁶ La proposta de Latour en aquest sentit és l'anomenat "Parlament de les Coses" (2004). Aquest és bàsicament una proposta política i filosòfica que el que busca és estendre a les coses el privilegi de la representació, de la discussió democràtica i del dret.

anar massa ràpid a l'hora de caracteritzar aquesta alternativa. La riquesa semàntica del concepte, segurament, demana d'una explicació més profunda i entretinguda sobre les seves implicacions.

La primera dificultat amb la que podem topar, si intentem definir aquesta noció, ve de la pròpia definició d'Stengers. Aquesta no vol proporcionar-nos una aproximació "generalista" a un concepte concebut, sobretot, per tenir significat "*només en les situacions concretes en les que operen els practicants*" (Stengers, 2005: 994). És a dir, no hem d'entendre la cosmopolítica com una proposta teòrica sinó més aviat d'una proposta pràctica. Matisar això és important ja que aquesta noció pot portar a possibles confusions i malentesos, per una banda perquè se la pot associar massa fàcilment a les nocions de política clàssiques i per altra perquè se la pot confondre amb la noció més kantiana de cosmopolítica. Com recorda Stengers, la cosmopolítica es diferencia tan de la política -entesa com a govern dels homes i dones- com de l'homònim que proposa l'ètica kantiana. D'una banda, perquè la seva pregunta pel viure en comú no implica només als humans. Implica també a les coses i al món. D'altra banda perquè, com l'autora manifesta, declara sentir-se més propera a la figura deleuziana de l'idiota que al cosmopolitisme kantianà⁴⁶⁷. L'idiota, argumenta Deleuze, és aquell que fa que els altres hagin d'alentir-se, que es resisteix a la presentació consensual de l'estat de les coses. L'idiota exigeix parar-se a pensar, perquè sempre hi ha "*alguna cosa més important*", encara que ni ell mateix sàpiga què és. Per tant, al contrari dels valors universals i transcendents del cosmopolitisme kantianà, que es basen en l'homogeneïtat i la possibilitat d'un consens global del gènere humà, la noció d'Stengers, defuig, com l'idiota de Deleuze, tant de l'ambició essencialista com de la possibilitat d'una estabilitat, d'un principi últim que permeti articular un projecte vàlid per a tot. No hi ha cap clau universal. Tampoc cap possibilitat de prescindir d'aquests elements no humans amb els que estem agençats. La cosmopolítica s'assimila, més aviat, a la traducció pràctica, concreta, també política, de la conducta de l'idiota. És a dir, esdevé una proposta que accentua la necessitat d'alentir i qüestionar les nostres certeses, sobretot per evitar caure en la trampa que instaura la il·lusió d'una pau perpètua entre humans.

⁴⁶⁷ El cosmopolitisme kantianà està relacionat amb la consecució d'una pau perpètua basada en el reconeixement per part de tots els humans d'un *jus cosmopolitanum* universal i transcendental. La noció d'Stengers, per contra, es basa en dos supòsits força allunyats d'aquest universalisme. Per una banda, rebutja la possibilitat de construir un món millor, un futur millor, deixant de banda a tots aquells no humans amb els que estem agençats d'una o altra manera. D'altra banda, la proposta cosmopolítica qüestiona també la manera com s'acostuma a concebre, en la modernitat, les relacions entre humans, basada en la creença de l'existència d'un gènere humà amb una naturalesa homogènia que tot el món hauria de ser capaç de reconèixer. En un context modern, la definició del món comú ens remet sempre a la consecució d'un consens global, situació de la que defuig Stengers.

En aquest sentit, Stengers (1996) planteja la cosmopolítica com l'estudi atent, alentit, d'aquests constants i inevitables compromisos que constantment es generen entre cossos, pertanyin aquests al regne ontològic que pertanyin⁴⁶⁸. A diferència de la noció moderna, aquest concepte –d'origen estoic– emfasitza, sobretot, els efectes generats per qualsevol tipus de relació entre qualsevol tipus de cos. Igualment, el cosmos del que parla la cosmopolítica no fa referència ni a un món particular ni participa de cap projecte de cosmos que compregui totes les versions possibles. Al contrari, fa referència a allò desconegut, constituït per móns múltiples i divergents i per les articulacions d'aquests, de les que aquests siguin, eventualment, capaços de produir.

Ens trobem per tant molt lluny de la noció moderna –també de la pau kantiana. La cosmopolítica, a diferència de la política d'arrel moderna, fa seva la premissa de que el govern té a veure, sobretot, amb la producció de realitats. Per això emfasitza, més que les essències, les potencialitats que generen diferents nuats d'entitats heterogènies. Més que d'un món preexistent, ens parla de governar complexitats, d'harmonitzar híbrids, de produir realitats millor articulades. Parla, per tant, de riscos i virtualitats. De poders, però molt especialment de potències. De superfícies d'agencament. En efecte, si d'alguna cosa va la noció de política que aquesta autora recupera és de distribuir atraccions i repulsions, odis, forces, noves intensitats, generar ontologia i delimitar superfícies d'agencament.

Això és l'interessant d'aquesta noció: que aconseguix ampliar i redefinir la nostra visió sobre allò polític⁴⁶⁹. Acostar-nos a una visió i administració monista, simètrica del món que vivim. Aportar una solució innovadora i interessant, en termes pràctics i concrets, per molts dels riscos, problemes i reptes que afrontem. Així, mentre per la filosofia moderna era important saber distingir entre els humans i els no humans –

⁴⁶⁸ “El prefijo ‘cosmo’ tiene en cuenta que el uso de la palabra común no debería estar restringido a nuestros prójimos humanos, tal i como la política, desde Platón, ha venido haciendo. Más bien, debería comprender la problemática reunión de las muchas concretas, heterogéneas y duraderas formas de valor que componen la realidad, incluyendo, pues, seres tan dispares como los “neutrinos” (una parte de la realidad de los físicos) o los ancestros (una parte de la realidad para aquellos cuyas tradiciones les han enseñado a comunicarse con los muertos)” (Stengers, 2002: 248. He omès les referències).

⁴⁶⁹ Així, per exemple, sota el paraigües de la cosmopolítica, ens adonem que s'amplia la nostra noció de què és un actor polític. Aquest pot ser tot allò que marca una diferència. Un riu n'és un. Però també ho poden ser les cadenes tròfiques. També té sentit parlar dels ocells com a actors polítics, per exemple, quan és important, i preocupant, el seu discurs. O quan discutim sobre les conseqüències de les seves accions, del seu vol. Quan ens preguntem per la relació entre la seva migració i l'extensió de partícules contaminants que afecten a altres éssers vius i comunitats humanes situades a milers de quilòmetres del lloc dels fets. Podem parlar també dels ocells com a actors polítics quan veiem que el discurs sobre els ocells és important per la gestió d'un determinat esdeveniment, com en el cas de Doñana. Quan ens adonem que aquest discurs juga un paper entre la gent implicada en la gestió de l'episodi. Quan aquestes qüestions són importants, i urgents. Per una il·lustració pràctica de la utilització d'aquest concepte en les ciències socials es pot consultar Rodríguez, Tirado i Domènech (2001).

és a dir construir la política sobre aquesta diferenciació-, des de la visió cosmopolítica, és més important resoldre i preguntar-nos per moltes altres aspectes. Per la cosmopolítica l'important és plantejar la necessària i problemàtica relació entre la ciutat i el món, mostrar les concomitàncies entre ciència i política, ambdues abocades a debatre sobre el problema de la representació, i obligar-les a dialogar, ineludiblement i per primera vegada, en un mateix espai comú. Més que un punt de convergència, doncs, el cosmos de la cosmopolítica designa un espai de dubte, d'indeterminació, un espai on es precisa la discussió més que el consens, la controvèrsia abans que l'acord. Més quer parlar-nos de trobar el "bon món comú", de trobar la resposta definitiva, integral, la cosmopolítica ens parla d'una pregunta, d'una cautela que cal activar. D'una precaució que ens porta a deixar de desconsiderar els híbrids que habitem, que ens porta a renovar la política, a repensar els drets de ciutadania les formes de participació i els mecanismes democràtics a través dels quals podem representar les martingales i imbricacions contemporànies.

En definitiva, del que es tracta des del punt de vista cosmopolític és de passar d'una *Realpolitik* a una *Dingpolitik*. En efecte, davant les amenaces i els riscos actuals, ens diu Stengers, no té sentit continuar desconsiderat els híbrids, oblidar les enredades existències que ens componen. Per contra, convé apostar decididament per renovar la política, per repensar els drets de ciutadania, per establir els mecanismes democràtics i científics que permetin representar i administrar millor aquest món complex i intricat, construint un veritable espai públic i comú. Convé, en definitiva, firmar un nou contracte que reconegui subjectes de dret oblidats, que reparteixi de nou les competències, que (re)administri causes i conseqüències de manera més responsable.

Els fòrums híbrids de Michel Callon

Callon, Lascoumes i Barthe (2001) parlen finalment dels *fòrums híbrids* en uns termes que encaixen perfectament amb aquests dispositius que Stengers reivindica per fer front als reptes actuals. Aquests autors utilitzen la noció de *fòrum* perquè rememora l'espai obert de discussió de les antigues places romanes, i la *d'híbrid* perquè tant els convocats com els temes que s'hi tracten constitueixen una amalgama heterogènia. Des del seu punt de vista, les controvèrsies sociotècniques, serien focus d'interès per aquests fòrums híbrids: la incertesa que les caracteritza fa necessari aprofundir en la recerca de nous coneixements permetin acotar-les i generar solucions adients. L'interessant de l'anàlisi que fan aquests autors de com funcionen aquests fòrums híbrids resideix en que la recerca de coneixements ha d'anar acompanyada, també, d'una exploració en l'àmbit de les formes de vida. És a dir, els nous coneixements contribueixen, és cert, a la solució de les controvèrsies sociotècniques però, igualment, es

necessita de noves configuracions de la vida en comú per fer que una solució sigui veritablement efectiva. En aquest sentit, un fòrum híbrid és un espai en el que es discuteix, al mateix temps, tant dels coneixements que necessitem per comprendre millor el món com de les possibles composicions del col·lectiu per aprofundir en la millora de la vida en comú. En el que es discuteix tant l'ampliació de col·lectius com dels món possibles. Per tant, la discussió que hi té lloc permet superar dues de les grans fractures que caracteritzen les nostres societats occidentals: la que separa a especialistes de profans i la que separa als ciutadans ordinaris dels seus representants institucionals. Efectivament, les dinàmiques que propicien els fòrums híbrids, en reconèixer el valor dels coneixements específics de tots i cadascun dels actors "afectats" alhora que la capacitat de cadascú d'ells per parlar per si mateixos, pot dir-se que democratitzen tant la ciència com a la democràcia mateixa. Així és, enfront l'autonomia científica, enfront la democràcia representativa, contraposen un interessant model de democràcia dialògica (Callon, 2001).

Contractes naturals, ecologia política, cosmpolítica o fòrums híbrids, tampoc és important la noció que fem servir. L'important en tots els casos és que es fa palès la necessitat actual d'articular una forma de pensar allò públic, allò polític, que superi la concepció de la política com un joc buit que deixa de costat tot allò que està, realment, en joc. L'important és que en tots aquests autors trobem un intent interessant i productiu per contemplar teòrica i políticament la barreja que cada dia pràcticament, segurament el bastió més difícil que quedava per enderrocar en el pensament occidental. Gràcies a aquest esforç, de fet, ens és més fàcil adonar-nos que per governar un món com l'actual cal alguna cosa més que refugiar-se en les clàssiques distincions modernes. Tal com mostren els ecologistes a Doñana, els reptes actuals demanen d'una altra *política*, nova i alhora antiga, capaç en d'activar una nova i més generosa sensibilitat⁴⁷⁰, una més gran d'hospitalitat, capaç de contemplar i harmonitzar col·lectius híbrids i d'operar sobre multiplicitats⁴⁷¹. De dissenyar dispositius robustos veritablement capaços de fer front a unes condicions canviant i heterogènies com les actuals, millorant així la resolució de molts problemes actuals vinculats a aquesta complexa vida en comú i

⁴⁷⁰Per exemple, trobem una definició molt semblant de política en autors "clàssics" com Spinoza (Tirado, 2001). La seva ja és una definició trencadora en el sentit que qüestiona la imatge habitual de la política. Per una banda, perquè defensa que no hi ha diferència entre política i ontologia. Ambdós terrenys es barregen fins a confondre's. Per altra banda, perquè defensa que aquesta política-ontologia té a veure amb els compromisos que s'estableixen entre humans i no humans, amb els seus agençaments, amb els riscos que despleguen, amb les possibilitats que obren o tanquen, amb les potències que activen o desactiven.

⁴⁷¹ "[La política es] *El acto de garantizar colectivamente que el colectivo formado por cantidades cada vez más enormes de humanos y no humanos pueda configurar un cosmos*" (Latour, 1999)

salvaguardant, al mateix temps, la qualitat democràtica de les nostres societats.

Com posa de manifest la pròpia controvèrsia estudiada, sense una política veritablement arriscada, és a dir sense una política capaç d'interessar quantes més sensibilitats, quantes més racionalitats i actors millor, difícilment trobarem solucions comuns en un món densament mediat com l'actual (Stengers, 1996). Sense aquesta "*bona política*", alliberada de la por ancestral a la disputa, disposada a augmentar l'exigència sobre els seus sistemes democràtics, capaç d'interessar a minories actives crítiques i de replantejar-se el paper dels coneixement experts⁴⁷², difícilment podrem copsar i gestionar un món tan atapeït d'hibridacions i barreges com l'actual. La nostra no és ja, si mai ho ha estat, una societat sustentada en el consens dialogat entre homes i dones intel·ligents i de voluntats lliures (Habermas, 1987) ni on la ciència exercici de pal de pallar com a promesa d'emancipació i de raó (Beck 1992, 1998). Per tant, tota política avui s'ha de dirigir a allò col·lectiu, al mateix temps que té el repte de comptar constantment amb allò col·lectiu. Aquest és un fet, indubtablement, que augmenta l'exigència sobre els dispositius democràtics. Sobretot perquè ens alerta de que cap solució comú pot passar per allunyar o desconsiderar la competència dels altres. En efecte, malgrat l'articulació de consensos sigui complicada, precària, malgrat es multipliquin les disputes, cada cop sembla més necessari i inevitable haver d'articular dispositius polítics capaços d'acollir aquesta nodrida representació social. Ja sigui activant fòrums híbrids, aixecants parlaments per les coses, signant contractes naturals o activant la cautela de cosmopolítiques vàries, cada cop sembla més evident que convé augmentar l'exigència i activar fórmules teòriques i empíriques capaces de polititzar els híbrids, de representar aquestes amalgamades i articulades que ens caracteritzen, de forma més harmoniosa⁴⁷³.

⁴⁷² Els coneixements experts, ara més que mai, funcionen sota lògiques de recombinació obertes i incomplertes (Lyotard, 1989). Enrere queda el somni del paradigma de la complexitat en el que les ciències, desunides en disciplines i objectes d'estudi discrets, serien reunides per un desig comú: combinades aconseguirien l'explicació definitiva i complerta de la realitat. Com avui es demostra, més estudi i més unió no portarà més coneixement ni més veritat. Quan més investigació, de fet, més perplexitat es desencadena. Quan més detallats són els mapes del nostre món, aquest més imperfecte es torna. Quanta més jurisprudència es construeix, més difícil és controlar la pau i la consistència d'un territori. Això és precisament el que li passa al coneixement expert avui. No pot evitar entrar en cadenes de transformació ni haver d'assumir la seva pròpia precarietat per articular consensos.

⁴⁷³ "[la política es] *El arte de organizar encuentros y desencuentros, de operar sobre multiplicidades para producir multitudes o extraer novedades*" (Tirado, 2001: 643).

La possibilitat d'un règim d'enunciació amodern

“Del mismo modo que la constitución moderna actuaba sobre el mundo haciendo proliferar los híbridos, también la constitución no moderna actuará mediante la transformación completa de las condiciones de las negociaciones de los híbridos” (Latour, p. 2).

Com es posa de manifest al llarg de la controvèrsia, estem davant d'una important transició. Enmig d'un important debat que convoca sabers i poders d'una forma inèdita. Que advoca, més enllà d'inventar noves polítiques i noves tècniques de representació, per transformar la pròpia idea de política. Aquest canvi en la concepció de la política està estretament lligat, o és co-depenent, també del moviment que porta a les ciències socials a reconsiderar el seu paper i encaix en l'entramat de qüestions claus que ens afecten. Això és el que es deriva, si més no, del que hem vist en els dos punts anteriors. Ambdós canvis estan justificats per les limitacions que plantegen les concepcions modernes, sustentades com hem vist en prejudicis i dicotomies que dificulten més que faciliten la comprensió de les societats contemporànies. En efecte, com ja haurà notat el lector, sota la tesi principal d'aquest treball corre subterrània una altra tesi. Un secret poc dissimulat. Un fil invisible que relliga els diferents capítols entre si. Estic parlant del supòsit que em porta a qüestionar el llegat de la modernitat i, conseqüentment, a vindicar una proposta alternativa, sistemàtica i innovadora del que considero és l'estricta, rígida i obsoleta cotilla moderna. En efecte, en el fons la tesi pren com a tema d'estudi i de reflexió principal una pregunta sobre les possibilitats efectiva d'adaptar-nos filosòfica, política i sociològicament als canvis ocorreguts en els col·lectius, en les comunitats i polítiques actuals, sense entrebancar-nos altre cop amb les apories i paradoxes que planteja la modernitat. Assumeix i explora, en aquest sentit, el diagnòstic força estès de que ens trobem històricament en un moment de canvi, de transició, marcat per l'evident i generalitzat col·lapse de les promeses, confiances i esperances pròpies de la modernitat. Un moment de declivi que ens aboca, inevitablement, a qüestionar-nos el més assumit, assentat i acceptat. Aquesta tesi, en aquest sentit, fa seva l'advertència llançada en diferents moments i per diferents autors, sobre els perills, tant reals com evidents, del pensament essencialista i purificador propi de la modernitat.

Així és, al meu entendre, assistim a un ocàs generalitzat i global dels preceptes moderns, de la seva metafísica i de la seva filosofia de la història, dels seus supòsits i correlats més importants, accelerat segurament pel naixement de nous tipus històrics de societats, però ja

visible des de fa temps⁴⁷⁴. D'aquí que assistim a un ball tan evident de preguntes i alternatives. D'incerteses i conflictes. D'aquí que es multipliquin els problemes, les polèmiques i la necessitat de crítiques sòlides. D'aquí, també, que es reivindiqui, cada cop amb més força, la necessitat d'articular un nou *logos*, és a dir, de donar forma a una nova constitució, filosòfica i política, capaç de conjurar i harmonitzar millor allò que la modernitat ha ignorat durant anys⁴⁷⁵. Sobre aquest supòsit, de fet, és sobre el que treballa el conjunt de la tesi: sobre la possibilitat de fer nostra la crida feta per molts autors a una nova convocatòria, a una mena de *segona* modernitat, el més diferent i allunyada possible de les ambicions puristes i hipòcrites de la primera (Latour, 1993; Boltanski i Thévenot, 1991). En efecte, com hem pogut veure al llarg de la tesi, molts dels reptes intel·lectuals contemporanis, molts dels problemes pràctics actuals demanen formes diferents, no modernes, de pensar i comprendre allò social, les relacions entre natura i societat, o ciència i política, o de promoure noves formes polítiques i ètiques de cosmopolitisme. Sembla que cada cop som més conscients, en aquest context, que s'acosta l'hora d'explorar noves aproximacions, de defugir els perills i riscos d'un pensament essencialista i dicotòmic com el que ens ha llegat la modernitat. Com bé ha interpretat la tradició ANT, de res ens serveix mantenir activa la sospita i la indignació típicament modernes. És moment de posar en pràctica una moral més flexible. Més exigent. Ateses les circumstàncies, cada cop és més necessari endinsar-se, sense por, en aquest remolí d'elements monstruosos fins ara soterrats pel pensament dualista. Fer plausible un pensament més monista, menys arrogant i condescendent. Capaç de posar sobre la taula solucions i models per afrontar, entendre i/o administrar les complexes realitats contemporànies, els col·lectius i agençaments híbrids que cada cop més trobem i poble.

Doncs bé, aquí segurament és on més pot continuar inspirant-nos el pensament desenvolupat per l'ANT. Més enllà dels conceptes i explicacions particulars que ens llega, aquesta tradició ens deixa una orientació, una consigna molt més interessant. Com he provat de posar de

⁴⁷⁴ La modernitat, entenc, es constitueix i desplega en dues fases de desenvolupament: una primera que s'inicia en el Renaixement i perdura fins la Il·lustració, i una segona que s'inicia en l'època romàntica i arriba fins la Segona Guerra Mundial. A partir de llavors, i en escaïa a partir de la dècada dels setanta, comença a entrar en crisi el conjunt de la cultura moderna. Això no vol dir que la idea o la cultura moderna no estigués en crisi molt abans: pensadors com Nietzsche, Heidegger o Dewey ja havien parlat d'aquesta necessitat d'explorar nous camins en relació a la modernitat. Però és en aquesta època quan es revela la seva decadència de forma més àmplia i manifesta. Per aprofundir en aquesta discussió es pot consultar: Campillo, A. (1985, 2001); Maravall, J. A. (1986).

⁴⁷⁵ La locomotora de la modernitat, ens diu Campillo (1985), necessita cada cop més llenya. Desconeix on va i amenaça de descarrilar en qualsevol moment. És aporètica i nihilista. Quant més moderns hem intentat ser, quan més lliures, més savis, quant més alliberats hem intentat estar del regne de la necessitat i de la barreja, més perversitat, més dominació, més subjugació, injustícia i risc descontrolat hem generat.

manifest al llarg de la tesi, l'ANT ens convida també a explorar, a seguir explorant, la possibilitat d'un pensament social més arriscat. En efecte, en parlar-nos d'agencaments, d'actors-xarxes... del paper polític dels no humans, fa alguna cosa més que un ús metafòric, al·legòric o literari del llenguatge. Porta a terme un productiu acte filosòfic, un ús conceptual, i també polític del llenguatge, que ens porta a (re)crear els sentits del més assumit, a preparar un terreny conceptual que faci més visible la complexitat derivada d'un seguit d'enrolaments i composicions que normalment quedarien oblidades (Deleuze i Guattari, 1980). En aquest sentit, podem dir que l'ANT no s'accontenta només amb dir que cal repensar certes nocions o buscar altres lògiques, també es dedica a *fer-ho* i d'aquesta manera proposa i inaugura noves coordenades per a la pràctica sociològica. Fa possible un règim d'enunciació *no modern*. Això és l'interessant. A més de necessari, aquest gest és important perquè il·lumina el repte, el viatge, pendent de les ciències socials contemporànies.

Com bé apunta la sociologia simètrica, la recerca d'un règim d'enunciació no modern és probablement l'activitat més interessant que pot emprendre el pensament social actual, la que més el pot ajudar a renovar-se i revitalitzar-se, a fer-lo útil i compromès amb una època perplexa com l'actual. Així ho he volgut també testimoniar amb aquest treball. Més que seguir insistint en les possibilitats de rescatar o refundar un llegat que de totes totes es mostra caduc i problemàtic, penso que la tasca interessant que se'ns planteja com a analistes és la d'aprofundir precisament en aquesta possibilitat d'explorar els límits i beneficis d'un règim d'enunciació sociològic no dicotòmic, més flexible i monista, més simètric i arriscat. Capaç de mostrar que és possible desplegar sense desvetllar, sumar sense restar, fraternitzar sense denunciar, seleccionar sense descartar, viure en la planícia del desert sense els enyorats punts d'orientació geogràfics, tan transcendents com exteriors de la modernitat⁴⁷⁶. Com a analistes, doncs, més que revelar o desxifrar l'existent, ens pertoca seguir treballant per precipitar canvis, per proporcionar i assegurar eines conceptuals, mecanismes de representativitat i formes de comprensió que ajudin a aquest viure *en comú*.. Continuar preparant amb paraules, conceptes, textos, el reconeixement oficial d'aquestes línies oficioses però primordials.

⁴⁷⁶ Apostant per un règim d'enunciació no modern, les ciències socials retroben un interessant sentit *polític* al seu quefer (Latour 2005b). Ja no es tracta només de descriure, de proporcionar representacions més o menys encertades d'allò social. Es tracta també de dir-nos quan, com, de quina manera és possible allò social. Com, a través de què, de quina manera funciona. Quines institucions, procediments i conceptes són capaços de col·leccionar, de reconnectar allò social. D'aquesta manera, es fan responsables del viure en comú, participen, també, de la progressiva conformació d'un món comú.

Bibliografia

- Agarwal, B. (1992) The Gender and Environment Debate: Lessons From India, *Feminist Studies* 18(1): 119–58.
- Agre, Philip E. (2001). Legitimacy and Reason in the Florida Election Controversy. *Social Studies of Science* 31:419–422.
- Aibar, E. (Coord.) (2006). *Ciència, Tecnologia i Societat*. Barcelona: FUOC.
- Akrich, M., & Latour, B. (1992). A summary of a convenient vocabulary for the semiotics of human and nonhuman assemblies. A. W. E. Bijker, & J. Law (Eds.), *Shaping Technology/building society: Studies in sociotechnical change*. Massachussets: Mit Press.
- Allier, C.; Bernáldez, F. G.; Ramírez-Díaz, L. (1974). *Mapa Ecológico de la Reserva Biológica de Doñana*. Monográfico CSIC. Sevilla. 14 pp.
- Allport, Floyd Henry. (1924). *Social psychology*. Boston, New York [etc.]: Houghton Mifflin.
- Álvarez Cobelas, M. (1998). Doñana era una fiesta. *El Boletín de la biblioteca*, 6. (<http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/amalv1.html>)
- Aparicio Juan (1998). *Saving Doñana: a collective effort?* Manifest de la Associació Espanyola per a l'Avenç de la Ciència i la Tecnologia (AACTE).
<http://www.cica.es/aliens/aacte/documentos/donyen.html>
- Aparicio, A., Escartín, J., Santamaría, L. & Valverde, P. (1998). Toxic Spill Caught Spain Off Guard. *Nature* 395: 110.
- Appelbaum, R, and Chambliss, W J. (1997). *Sociology: A Brief Introduction*. New York: Longman.
- Arskey, H. (1998). *RSI and the experts. The Construction of medical knowledge*. London: UCL Press.
- Barnes, B. (1987). *Sobre ciencia*. Madrid: Crítica.
- Barthe, Y. (2006). *Le pouvoir d'indécision: La mise en politique des déchets nucléaires*. Paris: Economica.
- Bauçà, M. (2003). *Els somnis*. Barcelona: Empúries.
- Bauman, Z. (1997). *La posmodernidad y sus descontentos*. Madrid: Akal.
- Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage. Publications.
- Beck, U. (1994). *La sociedad del riesgo, hacia una nueva modernidad*. Madrid: Paidós.
- Beck, U. (1998). *Políticas ecológicas en la edad del riesgo: antídotos, la responsabilidad organizada*. Barcelona: El Roure.
- Bennet, W. L. (2003). Communicating global activism: Strengths and vulnerabilities. *Information, Communication & Society* 6:2 2003 143–168.
- Bloor, D. (1976). *Knowledge and social imagery*. Londres: Routledge & KeganPaul.

- Bloor, D. (1999). Anti-Latour. *Studies in History and Philosophy of Science* 30(1): 81-112.
- Bloor, M. (1983). Notes on member validation. A R. Emerson (Ed.), *Contemporary field research: A collection of readings* (pp. 156-72) Boston: Little, Brown and Co.
- Blumer (1939). Collective Behavior. A Robert E. Park, (ed.). *An Outline of the Principles of Sociology*. New York: Barnes and Noble.
- Blumer, Herbert. (1969). *Symbolic interactionism; perspective and method*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Boggs, C. (1989). *Social movements and political power: Emerging Forms of Radicalism in the West*. Philadelphia: Temple University Press.
- Boltanski, Luc i Thévenot, Laurent (1991) *De la justificación. Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.
- Bourdieu, P. (1990). *Sociología y Cultura*. Mexico DF: Editorial Grijalbo.
- Bourdieu, P. (1991). *La distinción: criterio y bases sociales del gusto* ([1a. ed.]. Madrid: Taurus.
- Bourdieu, P. (1997). *Razones prácticas: sobre la teoría de la acción*. Barcelona: Anagrama.
- Bourdieu, P. (2000). *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama.
- Bourdieu, P. (2002). *Pensamiento y acción* ([1a. reimp.] ed.). Buenos Aires: Libros del Zorzal.
- Bourdieu, P. i Jordá, J. (1999). *Contrafuegos: reflexiones para servir a la resistencia contra la invasión neoliberal*. Barcelona: Anagrama.
- Bourdieu, Pierre, i Jordá, J. (2001). *Contrafuegos 2: por un movimiento social europeo*. Barcelona: Anagrama.
- Bourdieu, P. i Mizraji, M. (2000). *Cosas dichas* (2a. reimp. ed.). Barcelona: Gedisa.
- Bourdieu, P. i Wacquant, Loïc J. D. (1995). *Respuestas: por una antropología reflexiva*. México D.F.: Grijalbo.
- Bourdieu, Pierre, and Wacquant, Loïc (2001). *Las argucias de la razón imperialista*. Barcelona: Paidós.
- Bourdieu, Pierre, i Wacquant, Loïc. (2005). *Una invitación a la sociología reflexiva*. Buenos Aires: Siglo XXI Argentina Editores.
- Bourdieu, Pierre, Chamboredon, Jean-Claude, i Passeron, Jean-Claude. (1989). *El oficio de sociólogo: presupuestos epistemológicos* ([12a. ed.]. Madrid [etc.]: Siglo Veintiuno de España.
- Brante, T.; Hallberg, M. (1991). Brain or Heart? The Controversy over the Concept of Death. *Social Studies of Science* 21:389-413.
- Brante, TH.; Fuller, S.; Lynch, W. (ed.). (1993). *Controversial science*. Nueva York: State University of New York Press.
- Bravo, I (1999). Doñana: lo peor ha pasado. *Mundo Científico*, 197, pp. 73-77.
- Bravo, M. J.; Acosta, B.; Casas, J. (1998). Doñana, en el purgatorio. *Ecosistemas*, 24-25, 12-25.

- Brown i Masterson-Allen, S. (1994). The toxic waste movement: a new type of activism. *Society and Natural Resources*, 7 (3): 269-87.
- Buechler, Steven M. (2000). *Social movements in advanced capitalism: the political economy and cultural construction of social activism*. New York: Oxford University Press.
- Bury, J. (1971). *La idea de progreso*. Madrid: Alianza.
- C.C.O.O. (2001). *II Jornadas sindicales sobre Espacios Naturales Protegidos. Conclusiones*. Matalascañas (Huelva). Informe: 11 pàgines.
- Caballero Bonald, J. M. (1995). *Tiempo de guerras perdidas*. Madrid: Anagrama.
- Callon, M. (1986). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of StBrieuc bay. A M. Callon, & J. Law (Eds.). *Power, action and belief: A new sociology of knowledge* (pp. 196-233). London: Routledge & Kegan Paul.
- Callon, M. (1987). Society in the making: The study of technology as a tool for sociological analysis. A W. E. Bijker, T. P. Hugues & T. J. Pinch (Eds.). *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology* (pp. 83-103). Cambridge (MA): MIT Press.
- Callon, M. (1991). Techno-economic networks and irreversibility. A J. Law (Ed.). *A sociology of monsters: Essays on power, technology and domination* (pp. 132-161). London: Routledge.
- Callon, M. (1995). Four models for the dynamics of science. A S. Jasanoff, G. E. Markle, J. C. Petersen & T. J. Pinch (Eds.). *Handbook of science and technology studies* (pp. 29-63). Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Callon, M. (1998a). The embeddedness of economic markets in economics. A Callon, M., (Eds.), *The Laws of the Markets*, Blackwell, Oxford, pp. 1-57.
- Callon, M. (1998b). An essay on framing and overflowing: economic externalities revisited by sociology. A Callon, M., (Eds.), *The Laws of the Markets*, Blackwell, Oxford, pp. 244-269.
- Callon, M. (2002), "Writing and (re)writing devices as tools for managing complexity", que apareix dins del llibre de Law i Mol (2002). *Complexities. Coal Studies of Knowledge Practices*. Durham: Duke University Press.
- Callon, M., Courtial, J. P, i Penan, H. (1993). *La scientométrie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Callon, M. i Latour, B. (1981). Unscrewing the big Leviathan: How actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so. En K. Knorr-Cetina y A. V. Cicourel (Ed.), *Advances in social theory and methodology*. Londres: Routledge & Kegan Paul.

- Callon, M., i Latour, B. (1990). *La science telle qu'elle se fait*. Paris: La découverte.
- Callon, M. i Law, J. (1982). On Interests and Their Transformation: Enrolment and Counter-Enrolment. *Social Studies of Science*, 12, 4, 615-625.
- Callon, M. i Law, J. (1995). Agency and the hybrid «Collectif». *The South Atlantic Quarterly*, 94(2), 481-507.
- Callon, M., i Law, J. (1997). After the individual in society: Lessons on collectivity from science, technology and society. *Canadian Journal of Sociology*, 22(2), 165-182.
- Callon, M., Lascoumes, P. i Barthe, Y. (2001). *Agir dans un monde incertain: essai sur la démocratie technique*. Paris: Editions du Seuil.
- Campillo, A. (1985). *Adiós al progreso. Una meditación sobre la historia*. Barcelona: Anagrama.
- Campillo, A. (2001). *El gran experimento. Ensayos sobre la sociedad global*. Madrid: Ediciones la catarata.
- Carlson, R. (1959). *Silent Spring*. New York: Mifflin.
- Casquette, Jesús. (1998). *Política, cultura y movimientos sociales*. Bilbao: Bakeaz.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford and New York: Blackwell.
- Castells, M. (1997). *The power of identity*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Castells, M. (2001). "Internet y la sociedad red" [En línea]. Conferencia inaugural del Programa de doctorado de la UOC. <http://www.uoc.es/web/esp/articulos/castells/castellsmain.html>
- Caussa, A.; Doménech, M.; Rodríguez, I.; Tirado, F. y Torrico, S. (2000) Aznalcóllar: Una oportunidad para repensar la relación entre la ciencia y la política. En A. Ovejero, M. Moral y P.Vivas (Eds.) *Aplicaciones en Psicología Social*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Caussa, A. Rodríguez, I.; López, D. (2004). El conflicto en la sociedad red: la reivindicación de la identidad y la lucha por el sentido. *Persona y Sociedad*, vol. XVIII, num. 1, pp. 263-282.
- Ceruti, M.: (1994). El mito de la omnisciencia y el ojo observador. A Wtzlamick i Krief (ed.). *El ojo observador*. Barcelona: Gedisa.
- Cleaver, H. (1997). The Zapatista Effect: The Internet and the Rise of an Alternative Political Fabric. <http://www.eco.utexas.edu/Homepages/Faculty/Cleaver/zapeffect.html>. Austin University, Texas, 2nd February 1999: 12.
- CMA. (1999). *La Estrategia del Corredor Verde del Guadiamar*. Consejería de Medio Ambiente, Junta de Andalucía.
- CMA. (2000). *El Programa de Investigación del Corredor Verde*. Consejería de Medio Ambiente, Junta de Andalucía.
- CMA. (2001). *El Corredor Verde del Guadiamar. Abril 1998-Abril 2001*. Consejería de Medio Ambiente, Junta de Andalucía.

- Cohen, Anthony P. (1985). *The symbolic construction of community*. Chichester London; New York: E. Horwood; Tavistock Publications.
- Collins, H. (1983). An empirical relativist programme in the sociology of scientific knowledge. A K. Knorr-Cetina y M.J. Mulkay (eds.) *Science Observed*, p. 85-113. Londres: Sage.
- Collins, H. M., i Pinch, T. J. (1982). *Frames of meaning: The social construction of extraordinary science*. London: Routledge & K. Paul.ç
- Collins, H. M., i Pinch, T. J. (1996). *El golem. lo que todos deberían saber sobre la ciencia*. Madrid: Crítica.
- Collins, H. M., i Yearley, S. (1992). Epistemological chicken. In A. Pickering (Ed.). *Science as practice and culture* (pp. 301). Chicago: University Of Chicago Press.
- Cooper, R. (1995). *Assemblages: Notes*. Keele University: Center for Social Theory and Technology. Retrieved from <http://www.keele.ac.uk/depts/stt/staff/rc/pubs-RC1.htm>
- Crossley, Nick. (2002). *Making sense of social movements*. Buckingham: Open University Press.
- Crossley, Nick. (2003). From Reproduction to Transformation: Social Movement Fields and the Radical Habitus. *Theory, Culture & Society*, 20(6), 43.
- Czubaroff, J. (1997). The Public Dimension Of Scientific Controversias. *Argumentation*, 11, 1, pp. 51-74.
- Dalton, Russell J., and Kuechler, Manfred. (1990). *Challenging the political order: new social and political movements in western democracies*. Cambridge: Polity.
- De Lucio, J. V. (1997). *Espacios Naturales Protegidos del Estado Español*. Federación de Parques Naturales y Nacionales de Europa. Sección Española-Centro de Investigaciones Ambientales González Bernáldez. Comunidad de Madrid. Madrid.
- Deleuze, G. (1992). Postscript on the societies of control. *October*, 59(Winter), 3-7.
- Deleuze, G. (1995). *Conversaciones*. València: Pre-textos.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1980). *Mil mesetas: Capitalismo y esquizofrenia*. Valencia: Pre-Textos.
- Della Porta, D. and M. Diani (1999) *Social Movements: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Diani, M. (1990). The network structure of the Italian ecology movement. *Social Science Information*. Vol. 29, núm. 1, pp. 5-31.
- Diani, M. (1992) The Concept of Social Movement, *Sociological Review* 40(1): 1-25.
- Diani, M. i Eyerman, R. (1992). *Studying collective action*. London; Newbury Park, Calif.: Sage Publications.

- Diani, Mario, and McAdam, Doug. (2003). *Social movements and networks: relational approaches to collective action*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Diani, M. i Rambaldo, E- (2007). Still the time of environmental movements? A local perspective. *Environmental Politics*, 16 (5), 765-784.
- Díaz Pineda, F. (1991). Espacios Naturales Protegidos, *Situación*, 2: 41-53.
- Díaz de Pineda, F. (1998). Doñana, más allá de los límites. *Ecosistemas*, 24-25, 8-10.
- Doherty, B. (1999) 'Manufactured vulnerability: forms of protest in the radical ecology movement in Britain', *La Lettre de la Maison française d'oxford*, 10: 5-22.
- Dolman, H.; Bodewitz, H.(1985). Sedimentation of a Scientific Concept: The Use of Citation Data. *Social Studies of Science* 15:507-523.
- Domenèch, M. (1990). Error y conocimiento: Una misma base social. *Boletín De Psicología*, 28, 99-109.
- Domènech, M. i Ibáñez, T. (1998). La psicología social como ciencia. *Anthropos*, 177, 12-21.
- Domenèch, M., i Tirado, F. (1998). *Sociología simétrica: Ensayos sobre ciencia, tecnología y sociedad*. Barcelona: Gedisa.
- Domènech, M. Íñiguez, L., Pallí, C. i Tirado, F. J. (2000). La contribución de la psicología social al estudio de la ciencia. *Anuario de Psicología*, Vol. 31, nº 3, 77-93.
- Domenèch, M., i Tirado, F. (2002). *Ciencia, tecnología y sociedad: Nuevos interrogantes para la psicología* [en línea]. **línea**. <http://www.uoc.edu/web/esp/art/uoc/domenechtirado0302/domenech-tirado0302.html>
- Domènech, M. Feliu, J. Garay, A. Íñiguez, L. Peñaranda, M; Tirado, F. J. (2002). Movimientos sociales y conocimiento científico: el impacto del activismo contra el SIDA sobre las prácticas científicas. *Revista de Psicología política*, 25-26.
- Domenèch, M., i Tirado, F. (2005). Asociaciones heterogéneas y actantes: El giro postsocial de la teoría del actor-red. *AIBR.Revista De Antropología Iberoamericana*, Madrid, Num.Especial nov-dic.
- Dordoy, A. Mellor, M. (2001). Grassroots Environmental Movements: Mobilisation in an Information Age. A Frank Webster (ed). *Culture and politics in the Information Age: A New Politics?* London: Routledge. Pp. 167-182.
- Dupuy, Jean-Pierre (1999). *El pánico*. Barcelona: Gedisa.
- Durant, A. Bauer, M. i Gaskell, G. (Eds) (1998). *Biotechnology in the Public Sphere. A European Sourcebook*. London: Science Museum.
- Durkheim, E. (1894) Las reglas del método sociológico. Madrid: Morata, 1990.

- Eco, Umberto. (2001). *Cómo se hace una tesis: técnicas y procedimientos de estudio, investigación y escritura* (1a ed.). Barcelona: Gedisa.
- Eder, Klaus. (1993). *The new politics of class: social movements and cultural dynamics in advanced societies*. London; Newbury Park, Calif: Sage Publications.
- Eisenstadt, S. N. (1956). *From generation to generation: age groups and social structure*. Glencoe (Illinois): The free press.
- Eisenstadt, S. N. (1972). *Modernización: movimientación de protesta y cambio social* (12a. ed.). Buenos Aires: Amorrortu.
- Eisinger, Peter K. (1973). The Conditions of Protest Behavior in American Cities. *The American Political Science Review*, 67(1), 11.
- Elam, M. (1999). Living Dangerously with Bruno Latour in a Hybrid World. *Theory, Culture & Society*, Vol. 16, No. 4, 1-24.
- Elias, N. (1978). *What is sociology?* NY: Columbia University Press.
- Engelhardt, J.; Caplan, A.L. (eds.) (1987). *Scientific Controversies: Case Studies in the Resolution and Closure of Disputes in Science and Technology*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Epstein, S. (1995). The Construction of Lay Expertise: AIDS Activism and the Forging of Credibility in the Reform of Clinical Trials. *Science, Technology & Human Values*, Vol. 20, No. 4, 408-437
- Estevan, A. (1998). Los lodos tóxicos de Aznalcóllar y el desarrollo sostenible de Doñana. <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n6/aaest.html>
- Evans, Robert R. (1973). *Social movements: a reader and source book*. Chicago: Rand McNally College Pub. Co.
- Eyerman, R. i A. Jamison (1991) *Social Movements: A Cognitive Approach*. Cambridge: Polity Press.
- Eyerman, R. and Jamison, A. (1998) *Music and Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Faber, D. (1998). Introduction. A D. Faber (ed.) *The Struggle for Ecological Democracy: Environmental Justice Movements in the United States*. New York: Guilford Press. pp. 1-26.
- Fernández, J. (1999). *El ecologismo español* Madrid: Alianza.
- Fernandez, Roberto M., and McAdam, Doug. (1988). Social networks and social movements: Multiorganizational fields and recruitment to Mississippi Freedom Summer. *Sociological Forum*, 3(3), 357.
- Ferrer, N. (1998). La catástrofe anunciada de Doñana. *Ecología Política*, 15, pp. 89-94
- Fisher, P. (1991). *Making and Effacing Art: Modern American Art in a Culture of Museums*. Chicago: Chicago University Press.
- FitzSimmons, M. i D. Goodman (1998). Incorporating Nature: Environmental Narratives and the Reproduction of Food. A B.

- Braun and N.Castree (eds) *Remaking Reality: Nature at the Millennium*. London: Routledge. pp. 194–220.
- Fox-Keller, E.F. (1985): *Reflexiones sobre género y ciencia*. Valencia: Alfons el Magnàim. 1991.
- Frickel S. (2004). *Chemical consequences Environmental mutagens, scientist activism, and the rise of genetic toxicology*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Gamson, William A. (1992). *Talking politics*. Cambridge [England]; New York, NY, USA: Cambridge University Press.
- García, L., Calderón, J., Castroviejo, J. (1986). *Informe sobre la reproducción de las aves del Parque Nacional de Doñana en 1985*. Seville: Estación Biológica de Doñana.
- Gauld, A., i Shotter, J. (1977). *Human action and its psychological investigation*. London: Routledge.
- Gergen, Kenneth J. (1989). La psicología postmoderna y la retórica de la realidad. A T. Ibáñez (Ed.), *El conocimiento de la realidad social* (pp. 157-185). Barcelona: Sendai.
- Gergen, Kenneth Jay. (1992). *El yo saturado: dilemas de identidad en el mundo contemporáneo* (1a ed.). Barcelona, [etc.]: Paidós.
- Gerlach, L. P. (2001) 'The structure of social movements: environmental activism and its opponents', in J. Arquilla and D. Ronfeldt (eds) *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*, Santa Monica: Rand, pp. 289–309.
- Giddens, Anthony. (1984). *The constitution of society: introduction of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony. (1991). *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Ginige, T (2001). *Mining waste: the Aznalcóllar tailings pond failure. A case study of the European union and Spanish Legislation with respect to the protection fo the envornment from Mining Activity*. University of Wales, Aberystwyth. Disponible a <http://www.cica.es/aliens/gimadus/aznalcollar.html>
- Goffman, Erving. (1974). *Frame analysis: an essay on the organization of experience*. New York: Harper & Row.
- Gómez, L. (2003). *Procesos de subjetivación y movimiento feminista. Una aproximación política al análisis psicosocial de la identidad contemporánea*. Universitat de València, Valencia.
- González de la Fe, T i Sánchez Navarro, J. (1988). Las sociologías del conocimiento científico. *REIS* 43, 75-124.
- Goodman, D. (1999). Agro-food Studies in the "Age of Ecology": Nature, Corporeality, Bio-Politics', *Sociologia Ruralis* 39(1): 17–38.
- Greenpeace (1999). *Un año después del vertido de Aznalcóllar*. Informe. 50 pàgines.

- Greenpeace (2000). *Doñana. Dos años después del vertido de Analcóllar*. Informe. 29 pàgines.
- Grimalt, MacPherson (1999). The mine mailing accident in Aznalcóllar, *Science of the total environment*, 242: 3-11.
- Guattari, F. (1989). *Las tres ecologías*. Valencia: Pre-textos.
- Gurr, Ted Robert, i Woodrow Wilson School of Public and International Affairs. Center of International Studies. (1970). *Why men rebel*. Princeton, N.J.: Published for the Center of International Studies, Princeton University [by] Princeton University Press.
- Habermas, Jürgen. (1987). *Teoría de la acción comunicativa. Tomo 1, Racionalidad de la acción y racionalización social*. Madrid: Taurus.
- Hacking, I. (1999). *The Social Construction of What?* Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Haraway, D. (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, Vol. 14, No. 3 pp. 575-599.
- Haraway, D. J. (1991). *Simians, cyborgs, and women: The re-invention of nature*. New York: Routledge.
- Haraway, D. J. (1996). Modest witness: Feminist diffractions in science studies. In P. Galison, & D. J. Stump (Eds.) *The disunity of science*. Stanford: Stanford University Press.
- Haraway, D.J. (1997). *Modest_Witness@Second_Millennium .FemaleMan©_Meets_ Oncomouse™: Feminism and Technoscience*. New York and London, Routledge.
- Haraway, D. (1999) Las promesas de los monstruos: Una política regeneradora para otros inapropiados/bles. *Política y sociedad*, 30: 121-163.
- Harding, S. (1993): *Ciencia y feminismo*. Madrid: Morata.
- Harré, R. (1979). *Social being*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Harvey, David. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell. 468pp.
- Hernández, E. Carmona, J. Schmidt, G. (2004). *Report of the situation of the Aznalcóllar Mine and the Guadiamar Green Corridor. Doñana's Office*. Hinojos. www.panda.org/europe/donana
- Hetherington, K. (1997). *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Ordering*. London, Routledge.
- Hetherington, K. (1998) *Expressions of identity*. London: Sage.
- Hetherington, K., (1999). From Blindness to blindness: museums, heterogeneity and the subject'. A Law, J. and Hassard, J., (Eds.), *Actor Network Theory and After*, Blackwell Publishers / The Sociological Review, Oxford, pp. 51-73.
- Hill, K. A. (1998). *Cyberpolitics citizen activism in the age of the Internet*. Lanham, Md. Rowman & Littlefield.

- Hollway, Wendy. (1989). *Subjectivity and method in psychology: gender, meaning and science* (1st. publ. ed.). London [etc]: SAGE Publications.
- Hughes, T. P. (1987). The evolution of large technological systems. A W. E. Bijker, T. P. Hughes & T. J. Pinch (Eds.), *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology* (pp. 51-82) MIT Press.
- Inglis, D. Bone, J. Wilkie, W. (2005). *Nature: Critical Concepts in the Social Sciences*. NY: Taylor & Francis
- Íñiguez, Lupicinio i Pallí, Cristina (2002). La Psicología social de la ciencia: Revisión y discusión de una nueva área de investigación. *Anales de Psicología*, nº 18, 13-43.
- Instituto de Estudios Catalanes (Barcelona). (1999). *Diccionari de la llengua catalana* (5aed. ed.). Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Edicions 62.
- Irwin A (2001) *Sociology and the Environment: a critical introduction to society, nature, and knowledge*. Cambridge, Polity Press.
- Jamison, A. (2001). *The Making of Green Knowledge. Environmental Politics and Cultural Transformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jamison, A. (2003). The making of green knowledge: the contribution from activism. *Futures*, 35, 703-716.
- Jamison, A.; Eyerman, R.; Cramer, J. (1991). *The making of de new environmental consciouness. A comparative study of the environmental movements in Sweden, Denmark an the Neteherlands*. Edimburg: Edimburg University Press.
- Jasanoff, S. (1987). Contested Boundaries in Policy-Relevant Science. *Social Studies of Science* 17:195-230.
- Jasanoff, S. (1996). Beyond Epistemology: Relativism and Engagement in the Politics of Science. *Social Studies of Science* 26:393-418.
- Jenkins, J. C. (1983). Resource Mobilization Theory and the Study of Social-Movements. *Annual Review of Sociology*, 9, 527-553.
- Johnston, Hank, and Klandermans, Bert. (1995). *Social movements and culture*. Minneapolis, Minn.: University of Minnesota Press.
- Joly, P. B., Assouline, G., Kréziak, D., Lemarié, J., Marris, C., (2000). *L'innovation controversée : le débat public sur les OGM en France*. Grenoble, INRA.
- Jordan, T. (1999) *Cyberpower: the culture and politics of cyberspace and the Internet*, London: Routledge.
- Junta de Andalucía (2000). *El río guadiamar y su cuenca*. Medio Ambiente, 34
- Kellner, D. (1998). Intellectuals, the New Public Spheres, and Techno-Politics. A C. Toulouse i T. Luke: *The Politics of Cyberspace*. W. London, Routledge: 167-186.

- Kitschelt, H. (1991). Resources Mobilization Theory: A Critique. A D. Rucht (Ed.), *Research on social movements: the state of the art in Western Europe and the USA* (pp. 323-347). Boulder, Colo.: Westview Press.
- Klandermans, Bert, Kriesi, Hanspeter, and Tarrow, Sidney G. (1988). *From structure to action: comparing social movement research across cultures*. Greenwich, CT: JAI Press.
- Klandermans, Bert. (1994). La construcción social de la protesta y los campos pluriorganizativos. A E. i. G. Laraña, J. (Ed.), *Los nuevos movimientos sociales. de la ideología a la identidad*. Madrid: CIS.
- Klandermans, Bert. (1997). *The social psychology of protest*. Oxford, UK; Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers.
- Klein, H. (2001). Online Social Movements and Internet Governance. *Peace Review*, vol. 13 n. 3 (2001) p. 403-410.
- Klein, N. (2002) Como una nube de mosquitos. En Galdón, G. (Ed.) *Mundo S.A. Voces contra la globalización*. Barcelona: Ediciones de la Tempestad
- Knorr-Cetina, K. (1981). The micro-sociological challenge of macro-sociology: Towards a reconstruction of social theory and methodology. A K. Knorr-Cetina, & A. V. Cicourel (Eds.), *Advances in social theory and methodology*. Londres: Routledge.
- Knorr-Cetina, K. (1995) *Epistemic Cultures*. Chicago: Chicago University Press.
- Knorr Cetina, K. (1998) Epistemics in Society: On the Nesting of Knowledge Structures into Social Structures. *Sociologie et Sociétés*, 30(1): 37-50.
- Kornhauser, William. (1959). *The politics of mass society*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Kortelainen, J. (1999). The river as an actor-network: the Finish forest industry utilization of lake and river systems. *GEoforum*, 30, pp. 235-247.
- Kriesi, Hanspeter. (1995). *New social movements in Western Europe: a comparative analysis*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kvale, Steinar. (1992). *Psychology and postmodernism*. London [etc]: Sage.
- Lafaye, C.; Thévenot, L., (1993). Une justification écologique Conflits dans l'aménagement de la nature. *Revue Française de Sociologie*, vol.34, n°4, 495-524.
- Laraña, Enrique, i Gusfield, Joseph R. (1994). *Los nuevos movimientos sociales: de la ideología a la identidad* (1ª ed.). Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Laraña, Enrique. (1999). *La construcción de los movimientos sociales*. Madrid: Alianza Editorial.

- Lash, S. Szerszynski, B. i Wynne, B. (Eds.) (1996). *Risk, Environment Modernity. Towards a New Ecology*, London: Sage
- Latour, B. (1988). The politics of explanation: An alternative. A S. Woolgar (Ed.), *Knowledge and reflexivity: New frontiers in the sociology of knowledge* (pp. 155-176). London: Sage.
- Latour, B. (1991a). Technology is society made durable. A Law, J., (Eds.) *A sociology of monsters: essays on power, technology and domination*, Routledge: London, pp. 103-131.
- Latour, B. (1991b). One more turn after the social turn. easing science studies into the non-modern world. A E. McMullin (Ed.), *The social dimensions of science* . New York: Notre Dame University Press.
- Latour, B. (1993). *Nunca hemos sido modernos*. Madrid: Debate.
- Latour, B., (1994), 'Where are the missing masses? The sociology of a few mundane artifacts', in Bijker, W. E. and Law, J., (Eds.), *Shaping technology / building society: studies in sociotechnical change*, pp. 225-258.. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Latour, B. (1996). *Aramis, or, the love of technology*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour B. (1998). To modernize or ecologize? That is the question. A B Braun and N Castree (eds) *Remaking Reality: Nature at the Millennium*(pp 221– 242). London: Routledge
- Latour, B. (1999). *Pandora's hope: Essays on the reality of science studies*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (2000). When Things Strike Back: A Possible Contribution of Science Studies to the Social Sciences, *British Journal of Sociology* 51(1): 105-123 .
- Latour, B. (2004). *Politics of nature: how to bring the sciences into democracy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Latour, B. (2005a). Llamada a revisió de la modernidad. Aproximaciones antropológicas. *AIBR*(1).
- Latour, B. (2005b). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, B. (2006). El parlamento de las cosas. *Culturas*, 190,
- Latour, B., i Woolgar, S. (1979). *Laboratory life. the construction of scientific facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Latour, B., i Strum, S. C. (1986). Human social origins: Oh please, tell us another story. *Journal of Social and Biological Structures*, 9(2), 169-187.
- Latour, B.; Mauguin, P.; Teil, G. (1992). A Note on Socio-Technical Graphs. *Social Studies of Science* 22:33-57.
- Law, J. (1986). On power and its tactics: A view from the sociology of science. *The Sociological Review*, 34(1), 1-38.

- Law, J. (1987). Technology and heterogeneous engineering: The case of portuguese expansion. A W. E. Bijker, T. P. Hugues & T. J. Pinch (Eds.), *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology* (pp. 111-134). Cambridge: MIT Press.
- Law, J. (1991). Introduction: Monsters, machines and sociotechnical relations. A J. Law (Ed.). *A sociology of monsters: Essays on power, technology and domination* (pp. 1-23). London: Routledge.
- Law, J. (1992). Notes on the theory of the actor-network: ordering, strategy and heterogeneity. *System Practice vol. 5*, núm. 4, pp. 379-393.
- Law, J. (1994). *Organizing modernity*. Oxford: Blackwell.
- Law, J. (2004). *After Method. Mess in social Science Research*. London: Routledge.
- Law, J., i Callon, M. (1992). The life and death of an aircraft: ANet-work analysis of technical change. A W. E. Bijker, & J. Law (Eds.), *Shaping Technology/building society: Studies in sociotechnical change* (pp. 21-52). Cambridge: Mit Press.
- Law, J. i Mol, A. (1995). Notes on materiality and sociality. *Sociological Review*, 43(2), 274-294.
- Law, John, i Hassard, John (Eds.). (1999). *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell.
- Le Bon, Gustave. (1895). *Psychologie des foules*. Paris: F. Alcan.
- Lee, N. i Brown, S. (1994). Otherness and the Actor Network. The undiscovered continent. *American Behavioural Scientist*, 37, 772-790.
- Lentin, Alana (1999). Structure, Strategy, Sustainability: What Future for New Social Movement Theory? *Sociological Research Online*, 12.
- Lévy, P. (1995) ¿*Qué es lo virtual?* Barcelona: Paidós, 1998.
- Lipietz, A. (1999) ¿*Qué es la ecología política. La gran transformación del siglo XXI*. Santiago de Chile: LOM Ediciones.
- Llamas, R. (1988). Deterioration of Wetlands caused by Groundwater Exploitation. Two casse histories in Spain. *Anstracts Int. Wetlands Conf.* Rennes: 9.
- Llamas, R. (1990). Geohidrology of the eolian sands of the Doñana Nacional Park, Spain. *Catena*, 18: 145-154.
- Lockie, S. (1999). The State, Rural Environments and Globalisation: "Action at a Distance" via the Australian Landcare Program, *Environment and Planning A* 31(4): 597-611.
- Lockie, Stewart. (2004). Collective Agency, Non-Human Causality and Environmental Social Movements: A Case Study of the Australian 'Landcare Movement'. *Journal of Sociology*, 40(1), 41-57.
- Low, N. i N. Gleeson(1998). *Justice, Society and Nature*. London: Routledge.

- Lynch, M. (1985) *Art and Artifact in Laboratory Science*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Lyotard, J. F. (1989). *La condición posmoderna*. Madrid: Cátedra.
- Maarten A. Haje (1995). *The politics of environmental discourse. Ecological Modernization and the Policy Process*. Oxford: Oxford University Press.
- Maffesoli, Michael, i Smith, Don. (1996). *Time of the tribes: the decline of individualism in mass society*. London: Sage.
- Maravall, J. A. (1986). *Antiguos y Modernos. La idea de progreso en el desarrollo inicial de una sociedad*. Alianza: Madrid.
- Martin, B. (1989) The sociology of the fluoridation controversy: a reexamination. *Sociological Quarterly*, Vol. 30, No. 1, pp. 59-76.
- Martin, B.; Richards, E. (1995). Scientific knowledge, controversy, and public decision-making. In Sheila Jasanoff, Gerald E. Markle, James C. Petersen and Trevor Pinch (eds.), *Handbook of Science and Technology Studies*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Martín-Crespo, M. T (2000). *El movimiento de protección de la naturaleza en España (1941-1982). Una interpretación desde el modelo de proceso político de McAdam*. Tesis doctoral. Facultad de Ciencias Políticas de la Universidad Complutense de Madrid.
- Mayer, M. (1995). Social-movement research in the United States: a european perspective. A S. M. Lyman (Ed.), *Social movements. Critiques, concepts, case-studies*. New York: New York University Press.
- Mazur, A. (1981). *The Dynamics of Technical Controversy*. Washington D.C.: Communications Press.
- McCarthy, John D., and Zald, Mayer N. (1977). Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *The American Journal of Sociology*, 82(6), 1212.
- McAdam, Doug. (1982). *Political process and the development of Black insurgency, 1930-1970*. Chicago: University of Chicago Press.
- McAdam, Doug. (1988). *Freedom Summer*. New York: Oxford University Press.
- McAdam, Doug. (1999). Orígenes terminológicos, problemas actuales y futuras líneas de investigación. A D. e. a. McAdam (Ed.), *Movimientos sociales: perspectivas comparadas*. Madrid: Istmo.
- McAdam, Doug, McCarthy, John D., i Zald, Mayer. (1988). Social Movements. A N. J. Smelser (Ed.), *Handbook of Sociology* (pp. 695-737). Beverly Hills: Sage.
- McAdam, Doug, McCarthy, John D., i Zald, Mayer N. (1996). *Comparative perspectives on social movements: political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press.

- McCormick, J. (1991). *Reclaiming Paradise: The Global Environmental Movement*. Bloomington: Indiana University Press
- Mckay, G. (1996). *Senseless Acts of Beauty*. London: Verso.
- Mckay, G. ed. (1998). *DiY Culture: Party and Protest in Nineties Britain*. London and New York: Verso.
- Melucci, Alberto. (1985). The Symbolic Challenge of Contemporary Movements. *Social Research*(52), 789-816.
- Melucci, Alberto. (1992). Frontier Land: Collective Action between Actors and Systems. A M. Diani i R. Eyerman (Eds.), *Studying collective action*. London: Sage.
- Melucci, Alberto. (1994). ¿Qué hay de nuevo en 'los nuevos movimientos sociales'? A E. Laraña i J. R. Gusfield (Eds.), *Los nuevos movimientos sociales*. Madrid: CIS.
- Melucci, Alberto. (1995). The process of collective identity. A H. Johnston i B. Klandermans (Eds.), *Social movements and culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Melucci, Alberto. (1996). *Challenging codes: collective action in the information age*. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press.
- Melucci, Alberto, Keane, John, i Mier, Paul. (1989). *Nomads of the present: social movements and individual needs in contemporary society*. Philadelphia: Temple University Press.
- Melucci, Alberto, i Diani, Mario. (1992). *Nazioni senza stato: i movimenti etnico-nazionali in occidente*. Milano: Feltrinelli.
- Mendiola, I. (2000). *Movimientos sociales y trayectos sociológicos: hacia una teoría práctica y multidimensional de lo social*. Bilbao: Universidad del País Vasco.
- Mendiola, A. (2001). Cartografías liminales: el (des)pliegue topológico de la práctica identitaria. *Política y Sociedad*(36), 205-222.
- Mendiola, A. (2003a). Hacia una redefinición de los movimientos sociales: macro-actores proxémicos. *Athenea Digital: Revista de pensamiento e investigación social*(4), 68-86.
- Mendiola, I. (2003b). Los movimientos sociales y la banalidad. *Inguruak: Soziologia eta zientzia politikoaren euskal aldizkaria = Revista vasca de sociología y ciencia política, N° 35*, pàg. 191-210
- Menor de Gaspar, Y. Clavero, J. (1999). Doñana, un año después. *Ecologista, núm. 17*, 42-47.
- Menor de Gaspar, Y. Clavero, J. (1998). Doñana, una catástrofe anunciada. *Gaia. Ecología y Desarrollo*, 14, 16-23.
- Merton, R. K. (1957). *Social theory and social structure*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Michael, M. (1996). *Constructing identities*. London: Sage.

- Michael, M. (2000). *Reconnecting Culture, Technology and Nature: From Society to Heterogeneity*. London: Routledge.
- Milgram, S, and Toch, H. (1969). Collective Behaviour: Crowds and Social Movements. A G. Lindzey i E. Aronson (Eds.), *The Handbook of Social Psychology* (2 ed., Vol. 4, pp. 507-610). Reading MA: Addison-Wesley.
- Mol, A., i Law, J. (1994). Regions, networks and fluids: Anaemia and social topology. *Social Studies of Science*, 24(4), 641-671.
- Montes, C (2002) Lecciones aprendidas en tres años de restauración de ecosistemas en el corredor verde del Guadiamar. *Ecosistemas: Revista científica y técnica de ecología y medio ambiente*, Año XI N° 1. Informe. <http://www.revistaecosistemas.net/pdfs/314.pdf>
- Montes, C. (1998). *Ecosistemas de Doñana*. Publicación de la Consejería de Medio Ambiente. Sevilla: Junta de Andalucía.
- Morris, Aldon, and Herring, Cedric. (1987). Theory and Research in Social Movements: A Critical Review. *Annual Review of Political Science*, 2, 132-198.
- Morris, Aldon D., and Mueller, Carol McClurg. (1992). *Frontiers in social movement theory*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Murdoch, J. (1997) Inhuman/nonhuman/human: actornetwork theory and the potential for a non-dualistic and symmetrical perspective on nature and society. *Environment and Planning D: Society and Space* 15, 731-56.
- Murdoch, J. (2001): Ecologisig sociology: Actor-Network Theory, Co-construction and the Problem of Human Exceptionalism, *Sociology*, vol. 35, 1, pp. 111-133.
- Myers, D. (1994). Communication Technology and Social Movements: Contributions of Computer Networks to Activism. *Social Science Computer Review*, Vol. 12, No. 2, 250-260
- Mc Culloch et al. 1991.
- Nedelmann, Birgitta. (1984). New political movements and changes in processes of intermediation. *Social Science Information*, 23(6), 1029-1048.
- Nelkin, D. (1987). Controversies and the authority of science, en: Engelhardt, H. Tristram; Caplan, Arthur L., (eds). *Scientific Controversies: Case Studies in the Resolution and Closure of Disputes in Science and Technology*. New York: Cambridge University Press; 1987: 283-293.
- Nelkin, D. (1994). "Science controversies: The dynamics of public disputes in the United States," en S. Jasanof et al., (eds), *Handbook of Science and Technology Studies*, Thousand Oaks, Ca.: Sage Publications, pp. 444-456
- Newton, T. (1996). Agency and Discourse: Recruiting Consultants in a Life Insurance Company. *Sociology*, Vol. 30, No. 4, 717-739.

- Newton, T. (2002). Creating the new ecological order? Elias and actor-network theory. *Academy of Management Review* 27/4: 523-540.
- Neidhardt, F. i Rucht, D. (1991). The analysis of social movements: the state of art and some perspectives of future research. A D. Rucht (Ed.), *Research on social movements: The state of art in Western Europe and USA*. Colorado: Westview Press.
- Novotny, P. (1998). Popular Epidemiology and the Struggle for Community Health in the Environmental Justice Movement. A D. Faber (ed.) *The Struggle for Ecological Democracy: Environmental Justice Movements in the United States*. New York: Guilford. pp. 137-58.
- O'Connor, J. (1998) *Natural Causes: Essays in Ecological Marxism*. New York: Guilford Press.
- Oberschall, Anthony. (1973). *Social conflict and social movements*. Englewood Cliffs., N.J.: Prentice-Hall.
- Offe, Claus. (1992). *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales* (1a. ed.). Madrid: Sistema.
- Olson, Mancur. (1971). *The logic of collective action; public goods and the theory of groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Park, R, and Burgess, E W. (1924). *Introduction to the Science of Society*. Chicago: University of Chicago.
- Parsons, Talcott. (1969). *Politics and social structure*. New York: Free Press.
- Pedreño, A. Ci, J. F. (1998). Conflictos entre localidades y protección de espacios naturales en España. *Ecología Política*, 15, pp. 79-88.
- Pérez Ledesma, M. (1994). Cuando lleguen los días de la cólera. *Zona Abierta*(69), 51-120.
- Pickering, A. (1995). *The mangle of practice: Time, agency, and science*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Picó, Josep. (1988). *Modernidad y postmodernidad*. Madrid: Alianza.
- Pinch, T. (1993) La retórica y la controversia sobre la fusión fría: del woodstock químico al altamont físico. *Política y sociedad*, 14/15:155-170.
- Pinch, T., i Bijker, W. E. (1987). *The social construction of facts and artifacts*. Mass.: MIT Press.
- Pinderhughes, R. (1996). The Impact of Race on Environmental Quality: An Empirical and Theoretical Discussion, *Sociological Perspectives* 39(2): 231-48.
- Plows, A. J. (2000). Collective Identity through Collective Action-Environmental Direct Action in Britain. Paper presented for the Political Studies Association-UK 50th Annual Conference 10-13 April 2000, London.

- Pont Vidal, Josep. (1998). La investigación de los movimientos sociales desde la sociología y la ciencia política: una propuesta de aproximación teórica. *Papers: revista de sociologia*(56), 257-272.
- Poster, M. (1995). *The second Media Age*. Londonc: Blackwell.
- Poster, M. (1990). *The mode of information. Poststructuralism and social context*. Cambridge: Polity Press.
- Purdue, Derrick (2000). *Anti-GenetiX. The emergence of the anti-GM movement..* Ashgate: Aldershot.
- Purdue, Derrick (2001). Neighbourhood Governance: Leadership, Trust and Social Capital, *Urban Stud* , 38: 2211-2224
- Raberhasioa, V. I Callon, M. (1999). *Le Pouvoir des malades. L'Association française contre les myopathies et la recherche*. París, Les Presses de l'Ecole des mines de Paris.ç
- Riechmann, J. (1994) Una nueva radicalidad emancipatoria: Las luchas por la supervivencia y la emancipación en el ciclo de protesta 'post-68'. A J. Riechmann y F. Fernández Buey (Eds.) *Redes que dan libertad. Introducción a los nuevos movimientos sociales*. Barcelona: Paidós.
- Riechmann, J. (2001). *Todo tiene un límite: ecología y transformación social*. Madrid: Editorial Debate.
- Riechmann, Jorge, and Fernández Buey, Francisco. (1999). *Redes que dan libertad: introducción a los nuevos movimientos sociales*. Barcelona: Paidós.
- Rodríguez Giralt, I. y Causa, A. (2002). Ecological crisis and nature management: the virtualization and actualization tensión in Doñana's disaster. *Athenea Digital*, 1. Disponible en <http://antalya.uab.es/athenea/num1/Mrodriguez.pdf>
- Rodríguez, I. Causa, A. (2002). Ecological movements against governmental agencies: the virtualization and actualization tension in Doñana's. *Athenea Digital. Revista de pensamiento e investigación social*, 1 (<http://www.blues.uab.es/athenea/>).
- Rodríguez, I.; Domènech, M.; Tirado, F. Román, J. (2003). El efecto de las TIC en la organización de la acción colectiva. La virtualización de los movimientos sociales. *Tecnoética. Actas del II Congreso Internacional de Tecnoética*. 291-320. Barcelona: Publicacions UB.
- Rodríguez, I.; Tirado, F. Domènech, M. (2001). Los nuevos movimientos sociales: de la política a la cosmopolítica. *Persona y Sociedad*, 15 (3), 193-206.
- Rodríguez, I.; Tirado, F. J. i Domènech, M. (2000) Explaining social movements as actor-networks. Comunicación presentada en el Group Meeting of the European Association of Experimental Social Psychology (EAESP) *The Psychology of Domination: Social Structure, Social Reproduction and Social Change*.
- Rootes, C. (1999). *Environmental Movements: Local, National and Global*. London: Routledge.

- Rorty, R. (1979). *Philosophy and the mirror of nature*. Princeton University Press.
- Rose, Nikolas (1996). Governing "Advanced" Liberal Democracies. A Andrew Barry, Thomas Osborne and Nikolas Rose (eds) *Foucault and Political Reason*. pp. 37-64 London: UCL Press.
- Rothenberg, D. (1990). Have a Friend for Lunch: Norwegian Radical Ecology Versus Tradition. A B. Taylor, Editor, *Ecological Resistance Movements. The Global Emergence of Radical and Popular Environmentalism*, State University of New York Press, Albany (1995). W. Adams, Green Development. London: Routledge.
- Royo, E. (2003). *Position paper on the European Commission proposal for a Directive on the management of waste from the extractive industries*. Brussels.
- Rucht, Dieter. (1991). *Research on social movements: the state of the art in Western Europe and the USA*. Frankfurt am Main Boulder, Colo.: Campus Verlag; Westview Press.
- Rule, James B. (1989). Rationality and Non-Rationality in Militant Collective Action. *Sociological Theory*, 7(2), 145.
- Schmidt, G.; de Stefano, L.; Robles, P.; Royo, E. (2002). *Mining in Doñana. Learned Lessons*. Madrid: WWF Spain
- Scott, A; Street, J. (2000). From media politics to E-protest. *Information, communication and society* 3:2, 215-240.
- Scott, Alan. (1990). *Ideology and the new social movements*. London; Boston: Unwin Hyman.
- Scott, P. Richards, E. i Martin, B. (1990), Captives of Controversy: The Myth of the Neutral Social Researcher in Contemporary Scientific Controversies. *Science, Technology & Human Values*, Vol. 15, No. 4, 474-494.
- Serres, M. (1974). *Hermes III: La traduction*. Paris: Minuit.
- Serres, M. (1987). *Statues*. Paris: Editions François Bourin.
- Serres, M. (1991a) *El paso del noroeste*. Madrid: Debate.
- Serres, M. (1991b). *Rome: The book of foundations*. Stanford: Stanford University Press.
- Serres, M. (Ed.). (1994). *Atlas*. Paris: Julliard.
- Serres, M. i Latour, B. (1992). *Éclaircissements, entretiens avec B. Latour*. Paris: François Bourin.
- Shapin, S. (1979). The politics of observation: cerebral anatomy and social interests in the Edinburgh phrenology disputes. A R. Wallis (ed). *On the Margins of Science: the Social Construction of Rejected Knowledge*. Keele: University of Keele (Sociological Review Monograph 27).
- Sheller, M. (2001). The Mechanisms of Mobility and Liquidity: Re-thinking the Movement in Social Movements, *published by the*

- Department of Sociology, Lancaster University, Lancaster LA1 4YN, UK, at <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Sheller-Mechanisms-of-Mobility-and-Liquidity.pdf>*
- Shiva, V (1991) *The violence of the green revolution : Third World agriculture, ecology, and politics*. London : Zed Books
- Shiva, V. (1998) *Biopiracy: The Plunder of Nature and Knowledge*. UK: Green Books.
- Simón M, Ortíz I, García I, Fernández E, Fernández J, Dorronsoro C, Aguilar J. (1999a). Pollution of soils by the toxic spill of a pyrite mine (Aznalcóllar, Spain). *Science of Total Environment* 1999; 242: 105-115.
- Simón, M.; I. Ortíz; I. García; E. Fernández; J. Frenández; C. Dorronsoro; J. Aguilar. (1999b). El desastre ecológico de Doñana.. *Edafología* 5. 153-161.
- Singleton, V. i Michael, M. (1998) Actor-Networks and ambivalence: general practitioners in the cervical screening programme. *Social Studies of Science*, 23, 227-264.
- Sloterdijk, P. (2006). *Esféras II*. Madrid: Siruela.
- Smelser, Neil J. (1963). *Theory of collective behavior*. New York: Free Press of Glencoe.
- Star, S. L. (1991). Power, technology and the phenomenology of conventions: On being allergic to onions. A J. Law (Ed.). *A sociology of monsters: Essays on power, technology and domination* (pp. 26-56). London: Routledge.
- Star, S. L. (1995). *Ecologies of knowledge: work, and politics in science and Technology*. State University of New York: New York.
- Star, S. L.; Greisemer, J. (1989). Institutional ecology, "translations" and Boundary objects: amateurs and professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907-1939. *Social Studies of Science* 19, 387-420.
- Stengers, I. (1995). *L'invention des sciences modernes*. Paris: Flammarion
- Stengers, I. (1996). *Cosmopolitiques – Tome 1: la guerre des sciences*. Paris: La découverte-Les Empêcheurs de penser en rond.
- Stengers, I. (1997) *Power and Invention: Situating Science*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Stengers, I. (2002). Sciences et pouvoirs, la démocratie face à la technoscience. Parids: Découverte.
- Stengers, I. (2005). The cosmopolitical proposal. A Latour, B. Wiebel (eds). *Making things public. Atmospheres of democracy*. Cambridge: MIT. pp. 994-1003.
- Strathern, M. (1991). *Partial connections*. Savage: Rowman and Littlefield.
- Strum, S. C. (2001). *Almost human: A journey into the world of baboons*. New York: Random House.

- Strum, S. C., i Latour, B. (1987). Redefining the social link: From baboons to humans. *Social Science Information*, 26, 783-802.
- Strum, S., i Latour, B. (1999). *The social shaping of technology*. Berkshire: Open University Press.
- Sutton, P. (1999). Genetics and the Future of Nature Politics, *Sociological Research Online* 4(3).
- Sutton, P W (2000) *Explaining environmentalism : in search of a new social movement*. Aldershot: Ashgate
- Sutton P. W. (2004). *Nature, Environment and Society* Palgrave
- Sylvan, R., Bennett, D. (1994). *The Greening of Ethics*, Cambridge: White Horse Press.
- Szasz, A. (1994). *Ecopopulism: Toxic Waste and the Movement for Environmental Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Szszzynski, B. (1997) The Varieties of Ecological Piety. *Worldviews* 1, pp. 37-55.
- Szszzynski, B., Lash, S. and Wynne, B. (1996). Introduction: Ecology, Realism and the Social Sciences, A S. Lash, B. Szszzynski and B. Wynne (eds) *Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology*, pp. 1-26. London: Sage .
- Tarde, G. (1898). *Social laws. An Outline of Sociology*. Norwood: Norwood Press.
- Tarrow, S. (1988). National Politics and Collective Action: Recent Theory and Research in Western Europe and the United States. *Annual Review of Sociology*, 14(1), 421-440.
- Tarrow, Sidney G. (1992). Mentalities, Political Cultures, and Collective Action Frames: Constructing Meanings through Action. A A. Morris i C. M. Mueller (Eds.), *Frontiers in Social Movement Theory* (pp. 174-202). New Heaven, Conn.: Yale University Press.
- Tarrow, Sidney G. (1994). *Power in movement: social movements, collective action, and politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, B. (Ed) (1995). *Ecological Resistance Movements. The Global Emergence of Radical and Popular Environmentalism*, Albany: State University of New York Press
- Thévenot, L. (2006). *L'action au pluriel. Sociologie des régimes d'engagement*. Paris: La Découverte.
- Thévenot, L. (2007). A Science of Life Together in the World. *European Journal of Social Theory* 10, 233-44.
- Thrift, N. (1996) *Spatial Formations*. London: Sage.
- Tilly, Charles. (1978). *From mobilization to revolution*. Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co.
- Tilly, Charles. (1993). *European revolutions, 1492-1992*. Oxford, UK; Cambridge, Mass., USA: Blackwell.

- Tilly, Charles. (1995). *Popular contention in Great Britain, 1758-1834*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Tilly, Chris, and Tilly, Charles. (1998). *Work under capitalism*. Boulder, Colo: Westview Press.
- Tilly, Charles, and Tarrow, Sidney G. (2007). *Contentious politics*. Boulder, Colo.: Paradigm Publishers.
- Tirado, F. J. (2001). *Los objetos y el acontecimiento: teoría de la socialidad mínima*. Tesis d'investigació presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Tirado, F.; Rodríguez, I. y Vitores, A. (2000) El hilo de lo social. La tecnología como ent(r)e olvidado. En D. Caballero, M. Méndez y J. Pastor (Eds.) *La mirada psicosociológica*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Tirado, F., i Mora, M. (2004). *Cyborgs y extituciones. nuevas formas para lo social*. Guadalajara: Universidad de Guadalajara.
- Tirado, F. i Domènech, M. (2006). *Lo social y lo virtual. Nuevas formas de control y transformación social*. Barcelona: EdiUOC.
- Touraine, Alain. (1981). *The voice and the eye: an analysis of social movements*. Paris: Cambridge University Press.
- Turner, Ralph H., and Killian, Lewis M. (1987). *Collective behavior* (3rd ed.). Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Urry, J. (2000). *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-first Century*. London and New York: Routledge.
- Varillas, B. (1985). Los movimientos ecologistas. *Cuadernos Historia* 16, nº 131.
- Vega, I. Bartolomé, J. (1998). Doñana envenenada. *Panda, revista trimestral del WWF/Adena*, 16.
- Wall, D. (1999). Mobilising Earth First! In Britain. *Environmental Politics* 8.
- Winner, L. (2000). Do artifacts have politics? *Daedalus*, 109(1), 121-136.
- Woolgar, S. (1988). *Knowledge and reflexivity*. London: Sage.
- Woolgar, S. (1991). *Ciencia: Abriendo la caja negra*. Barcelona: Anthropos.
- World Wide Fund for Nature (1999). *Toxic waste storage sites in EU countries*. Report, Institute for Environmental Studies, Vrije Universiteit Ámsterdam, February 1999, disponible a: <http://assets.panda.org/downloads/toxics-rep.pdf>
- WWF (2000). *Suggested action at the European Union level to prevent unregulated, accidental pollution from metal mining activities*. WWF International European Freshwater Programme, Report on ^{##} toxic waste storage sites in EU countries,^{##} Brussels, 9 pp.
- WWF-Spain/Adena (2002). *Mining in Doñana: Learned Lessons*. www.wwf.es

- WWF (2003). Directive on the management of waste from the extractive industries. Position Paper on the European Commission. http://www.eeb.org/activities/waste/mining_waste/WWF-EEB-mining-waste-ENVICee-debate-2nd-reading-briefing-May2005.pdf
- WWF/ADENA (2004). *Report on the situation of the Aznalcóllar Mine and the Guadiamar Green Corridor*. 10pp.
- Wynne, B. (1992). Misunderstood misunderstanding: social identities and public uptake of science. *Public Understanding of Science 1* (1992): 281-304.
- Wynne, B. (1995). Public Understanding of Science. En Jasanoff, S. et al. (ed.). *Handbook of Science and Technology Studies*. Thousand Oaks (Ca.): Sage.
- Wynne, B. (1997). Incertidumbre y aprendizaje ambiental: reconcebir la ciencia y la política en un paradigma preventivo. En González, M; López, J. A.; Luján; J. L. (Ed.) (1997). *Ciencia, Tecnología y sociedad*. Barcelona: Ariel. pp. 161-183.
- Yearley, S. (1989). Environmentalism: Science and a Social Movement, *Social Studies of Science*, 19: 343-255.
- Yearley, S. (1992). *The Green case*. London: Routledge.
- Yearley, S. (1995). The environmental challenge to science studies. A. Sheila Jasanoff, Gerald E. Markle, James C. Petersen, and Trevor Pinch (ed.). *Handbook of Science and Technology Studies*. Pp. 457-479. London: Sage,
- Yearley, S (1996) *Sociology, environmentalism, globalization: reinventing the globe* London: Sage.
- Yin, R. (1989). *Case Study Research*. Thousand Oaks, Calif: Sage Publications.
- Zald, Mayer N., i Ash, Roberta. (1966). Social Movement Organizations: Growth, Decay and Change. *Social Forces*, 44(3), 327.
- Zald, Mayer N., i McCarthy, John D. (1987). *Social movements in an organizational society: collected essays*. New Brunswick, N.J.; Oxford: Transaction Books.
- Zald, Mayer. (1991). Sociology as a discipline: Quasi-science and quasi-humanities. *The American Sociologist*, 22(3), 165.
- Zelwietro, J (1998). The Politicization of Environmental Organisations through the Internet. *The Information Society*, 14, pp.45-56.

Annex fotogràfic



1



2



3

4



5



6



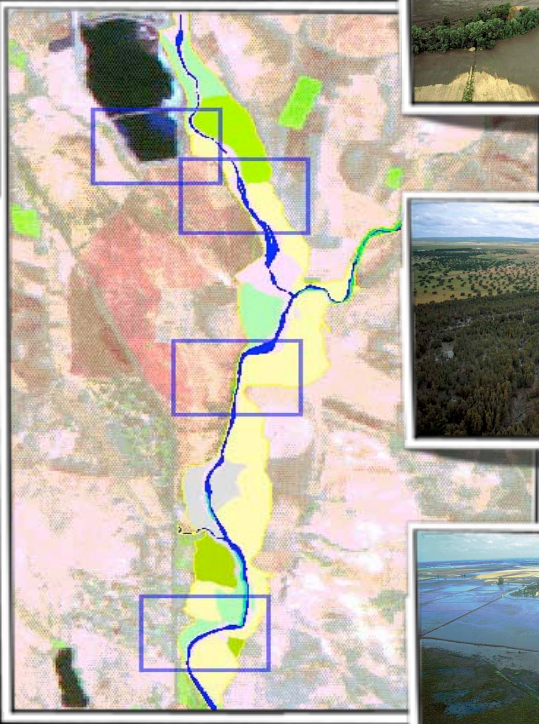
7



8



9



10



11



13

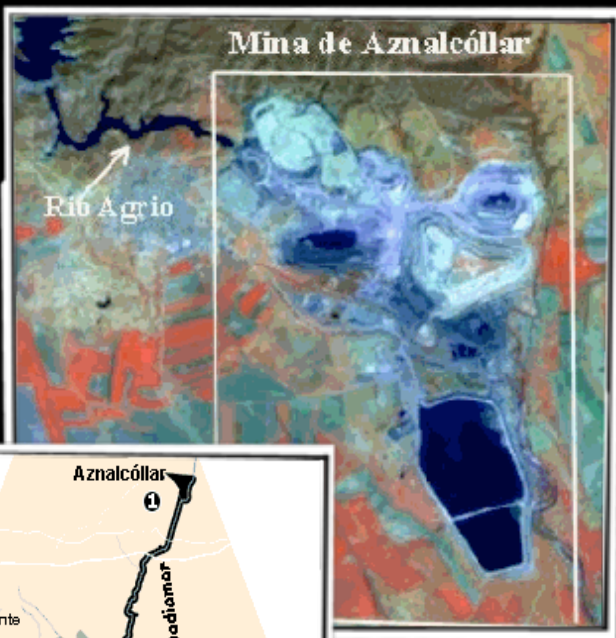


12



14

15



16



17



18



19



20



21



22



23



JAVIER CASTROVIEJO

Presidente de la Asociación Amigos de Doñana y biólogo del Centro Superior de Investigaciones Científicas

«Vamos a ver cómo le sienta el banquillo a toda esa gente a la que le gusta tanto la butaca»

El presidente de la Asociación Amigos de Doñana, Javier Castroviejo, biólogo del Centro Superior de Investigaciones Científicas, habló ayer en Alicante del desastre ecológico producido por el vertido de agua contaminada con metales pesados en Huelva constituyendo un auténtico descalabro «cuyas consecuencias

ecológicas, sociales y económicas son incalculables; un toque serio de que nos estamos cargando el medio». Castroviejo participó ayer en la mesa redonda sobre la biodiversidad dentro de la segunda jornada del Congreso de Derecho Ambiental que se está celebrando en la Universidad de Alicante.

«El desastre de Doñana es un toque serio de que nos estamos cargando el medio ambiente»

F. J. DENTO El Congreso de Estudiantes de Derecho Ambiental que se celebra en la Universidad de Alicante abrió ayer invitada actualidad al debate entre los ponentes con Javier Castroviejo, biólogo y presidente de la Asociación de Amigos de Doñana que vivió en directo el desastre provocado por el vertido de agua contaminada que rompió el muro de contención de la Mina de Azulesol, propiedad de una empresa suiza. Castroviejo participó en la mesa redonda sobre la biodiversidad, una intervención en la que lanzó un mensaje sobre la urgente necesidad de reorganizar los sistemas de explotación y conservación del medio ambiente.

El sábado pasado, la rotura del muro de contención de la mina y el almacenamiento de residuos en una mina propiedad de la empresa suiza Boliden Agrava provocó el vertido de cinco millones de litros de agua contaminada que en un amigado sino mil hectáreas de cultivos y sigue amenazando gravemente al parque nacional de Doñana, uno de los patrimonios ictonómicos de Europa.

«¿Qué consecuencias puede tener el vertido de aguas contaminadas en el entorno de Doñana?»

«Incuestionables. La magnitud del desastre es imposible de evaluar, mi más todo vivió en directo y sé lo terrible. Dice que se ha lavado el parque nacional pero creo que nadie se ha dado cuenta de que se ha perdido todo (parque natural), con lo que esto significa».

«¿Es recuperable?»
«Las consecuencias ecológicas, sociales y económicas son magnificables y ya veremos cómo se aban todo, porque quizá amos como sienta el banquillo».



Javier Castroviejo en una imagen tomada ayer

«Mucha gente a la que le gusta tanto la butaca».

«¿Se puede evaluar económicamente el impacto?»

«Los primeros datos hablan de 12.000 millones de pesetas pero yo pienso que la repercusión final será mucho más grave en todos los aspectos. De entrada habrá que replantearse, por ejemplo, todo el polígono químico de Huelva».

«¿Piensa usted que con todos estos desastres, provocados en su mayoría por la mano del hombre, se está tocando techo?»

«Hay dos consecuencias inmediatas como son el desastre ecológico y social. No obstante pienso que lo que ha pasado en Doñana abrirá definitivamente un debate en la sociedad, la necesidad de ver muchas cosas, los

desastres que se comentan en relación con el medio».

«¿A qué se refiere?»

«No vale con decir qué cantidad cuando ocurre un desastre natural. Todos sabemos que llueve en el Mediterráneo, que se producen patrones en el Cártico o niva en Siberia durante el tiempo inverniferal. Lo que no debemos hacer es construir en zonas de riesgo y exponerlos claros los tenemos en Biscaya, Badajoz o lo que sucedió aquí en Alicante (Chale) lo que acaba de suceder en Doñana sirve de ejemplo para abrir un amplio debate en la sociedad».

Biodiversidad

El biólogo Javier Castro Viejo participó como ponente en la mesa redonda sobre la biodiversidad, un concepto ligado directamente con el de desarrollo sostenible y que incide directamente en la urgencia que existe por conservar el medio. Castroviejo partió de una sencilla explicación de lo que significa el patrimonio «propiedad de los seres vivos a ser diversos».

El presidente de la Asociación Amigos de Doñana advirtió que «degradación ambiental» tanto que señala que ya no quedan especies vírgenes en el Mediterráneo pues la transformación del hombre ha sido terrible aproximadamente desde hace cuarenta años, cuando se produce el cambio, en general, en todos los ecosistemas europeos el sitio ha sido tal que es difícil encontrar ajeno a los seres vivos».

Para Castroviejo, «en España es complicado seguir ya nada. Sería posible en África y Latinoamérica pero resulta también difícil por las especiales condiciones sociales y económicas de los países», subrayó.

Criar coccairos como si fueran pollos

F. J. B. Javier Castroviejo, uno de los biólogos más respetados de España, puso varias preguntas de cómo se pueden aprovechar los recursos naturales, transformarse y no por ello destruírselos. Dentro de lo que popularmente se conoce como desarrollo sostenible, el investigador puso tres ejemplos claros.

«Un mina es un caso claro de desarrollo no sostenible. En cambio, una explotación forestal puede ser viable perfectamente sostenible si a medida que se van cortando los árboles, se van replantando otros y manteniendo el ecosistema. Castroviejo lanzó también un balón de oxígeno para una actividad como la energética, tan alejada desde la comunidad ecológica. «Un coto de producción puede ser perfectamente sostenible si agotan se precisión de mejorar las técnicas que se adoptan».

El presidente de la Asociación Amigos de Doñana lanzó entre sus mensajes, consecuencias una que hace unos años podría haberse tocado debido de revolución, pero que hoy día no resulta ninguna locura «Si yo resulto normal las reglas de sostenibilidad, aunque a día se no aceptaran como las se pollos, por qué no probamos de sacar rendimiento a especies de fauna y flora muchas de las cuales están en vías de extinción. Vamos tan solista una Doña especie-gallinas, patos... cuando la naturaleza se ha ido».

El Congreso de Estudiantes de Derecho Ambiental finalizó hoy con una mesa redonda sobre el nuevo legislación sobre especies naturales, en la que intervinieron Rafael Mendibálzar, magistrado del Tribunal Constitucional; Miguel Delibes, profesor de Investigación de la Estación Biológica de Doñana; Fernando López, catedrático de Administración de la Universidad de Jaén; Carlos de Castro, secretario de Adema; y el secretario Ramón Martín Mateos, en el momento del congreso».

	mg dm ⁻³				mg cm ⁻³				
	Máximo	Mínimo	Media	DE	Máximo	Mínimo	Media	DE	
Mn	11,56	10,93	11,21	0,32	Sc	7,07	5,00	5,69	1,19
Zn	74,81	71,38	72,77	1,81	Se	4,86	2,94	3,92	0,96
Pb	2,60	2,05	2,26	0,29	As	4,30	1,74	2,79	1,34
Co	1,48	1,11	1,29	0,19	Sb	2,96	2,40	2,62	0,30
Ni	1,01	0,97	1,00	0,02	Be	1,87	1,23	1,53	0,32
Dd	0,75	0,64	0,68	0,06	U	1,83	1,49	1,63	0,18
Du	0,40	0,24	0,31	0,08	V	0,49	0,28	0,36	0,11
T	0,16	0,10	0,13	0,03	Th	0,37	0,27	0,31	0,05
Tl	0,07	0,07	0,07	0,00	Hg	0,19	0,15	0,17	0,02
Ba	0,01	0,01	0,01	0,00	In	0,06	0,03	0,04	0,01

Tabla 1. Composición elemental de las aguas. DE es la desviación estandar.

26



27



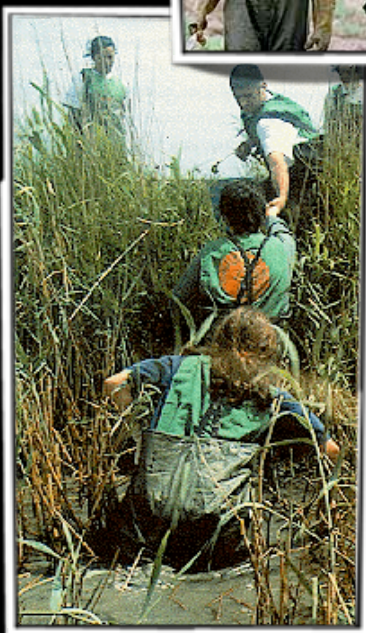
28



29



30



31



32



33



34



35



36



37



38



39



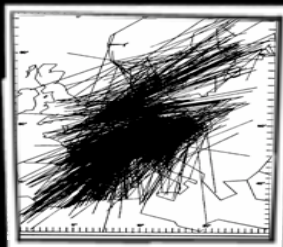
40





41

42



43



44

el que recibirán este maravilloso espectáculo con el apoyo de todos.

Manifestación Salvemos Doñana

MANIFESTACIÓN EN SEVILLA

9 DE MAYO DE 1998.

"DESDE ANDALUCÍA POR UN PATRIMONIO DE LA HUMANIDAD"

ALIDA! 20:00 PLAZA NUEVA

[Para más detalles de la manifestación en Sevilla, visita la página del Presidente de la Junta de Andalucía, D. Manuel Chaves.](#)

[¿Quieres apoyar por correo electrónico? \(en breve por favor\)](#)

[¿Quieres en castellano...?](#)

[¿Quieres en catalán...?](#)

45

46

47



48



49

50



51



52





53

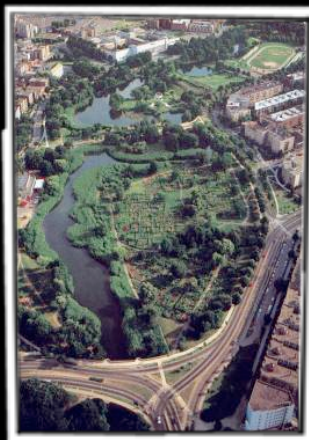
54



55



56



52

Conceptualitzar i comprendre les formes d'acció col·lectiva és una de les preocupacions històriques del pensament social. L'extens historial de disputes i polèmiques que travessa l'aproximació sociològica a aquests fenòmens posa de manifest la dificultat, també actualment, de les ciències socials per afrontar amb èxit l'explicació d'uns fenòmens efimers, complexos i liminals com aquests. En aquest context, proposo explorar les implicacions teòriques i metodològiques d'un enfocament com el de la Teoria de l'Actor-Xarxa. Tot i que aquesta ha estat emprada tradicionalment dins dels anomenats Estudis Socials de la Ciència i la Tecnologia, en aquest treball plantejo la necessitat de considerar-la un recurs fonamental a l'hora de renovar i enriquir l'anàlisi de l'acció col·lectiva. Per defensar-ho em centro en dues de les seves principals aportacions: la comprensió alternativa que fa de l'acció social i la definició que ens llega d'allò "col·lectiu". Ambdues aportacions, afirmo, permeten obrir una interessant discussió sobre l'agència i sobre la possibilitat d'articular una nova teoria de l'acció col·lectiva que, a diferència de les tradicions dominants, contempli i assumeixi la condició heterogènia i relacional de tot actor social, i per tant, assumeixi també que tota acció social és l'efecte emergent, el producte interactiu, de col·lectius híbrids en acció.

Per tal de posar a prova la fertilitat d'aquest apropament analitzo les mobilitzacions desplegades durant la llarga controvèrsia que desferma l'accident ecològic de Doñana, l'abril del 1998. Rius, dunes, ocells i excavadores, elements fins ara descurats per les ciències socials, esdevenen claus per a l'articulació de la protesta, decisius en la definició de l'ocorregut, imprescindibles en la reivindicació de mesures eficients per assegurar el futur de la zona afectada.